

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XLVI

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLVI

SZERKESZTI

**HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN
TÓTH VALÉRIA**

DEBRECEN, 2008

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István, Tóth Valéria, 2008*

A kötet tanulmányait lektorálta:

Farkas Tamás
Hoffmann István
Kis Tamás
A. Molnár Ferenc
Nyirkos István
Szikszainé Nagy Irma
Tóth Valéria

Internet: <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/46>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Felelős kiadó: Laczkó Tibor dékán
Technikai szerkesztő: Kenyhercz Róbert
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

A személynévrendszerek leírásához*

1. A személynév nyelvi és kulturális univerzálé, azaz minden nyelvben és kultúrában használnak, és a múltra vonatkozó ismereteink szerint régebben is használtak az egyes emberek megnevezésére ilyen nyelvi jelfajtát. A nyelv keletkezésével kapcsolatos nyelvfilozófiai megfontolások alapján pedig akár az is feltehető, hogy a személynév magával a nyelvvel egyidős kategória. A különböző nyelvekben és kultúrákban azonban nagyon sokféle személynév ismeretes ugyanúgy, ahogyan a régiségből is számos eltérő fajtájú személynévre vannak adataink. A személynévi kategóriák sokfélesége jellemzi az egyes nyelveket is: aligha létezik olyan nyelv, amelyben csupán egyetlen személynév-fajta, azaz ilyen tekintetben egynemű névrendszer lenne használatos.

Egy-egy nyelv személynévhasználatának jellegzetességeit a névkutatók első-sorban a benne előforduló személynév-fajták elkülönítésével és az egyes névtípusok jellemzésével igyekeznek leírni, ám a névfajták meghatározását illetően nemcsak általában az onomasztikában, hanem még az egyes nyelvek esetében sem találunk egységes megoldásokat. Ennek a tarkaságnak igen sokféle oka van, az alábbiakban ezek közül csak néhány fontosabbat említek meg.

A névfajták legtöbbjét a köznapi nyelvhasználat is megjelöli valamilyen módon, ám mint a szókincs bármely részletében, itt is területenként eltérő és időben változó szóhasználat jellemzi a nyelveket. A tudományos terminushasználatnak mindig komoly problémákkal kell szembenéznie akkor, amikor a köznapi szókincs elemeit emeli be a terminológiába: a két nyelvi szint szó- és fogalomhasználati ilyenkor igen könnyen egybecsúszik, keveredik egymással, mivel a terminusokat használó kutatók is gyakran intuitív módon, a köznapi nyelvhasználati szokásoktól befolyásolva alkalmazzák e kifejezéseket.

Gondot okoznak az olyan megoldások is, amikor a terminológiát nem átfogó igénnyel, hanem csupán részlegesen, fragmentálisan kívánja meghatározni, rögzíteni a kutatás: a személynév-fajták egy-egy részterületén belül nehéz rendet tenni úgy, hogy nem vagyunk tekintettel a többi névfajtára, azaz a terminológia egé-

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 2008. november 13-án megtartott ülésén. Ezúton köszönöm Farkas Tamásnak a dolgozatom kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit, amelyek jó részét figyelembe vettem a végleges változat elkészítésekor.

szére. E töredezettség nemritkán jellemző az átfogó igényű tipológiákra, rendszertani leírásokra is: az osztályozásokban gyakran tapasztalhatunk az elemzési síkok meghatározatlanságából adódó szempontkeveréseket, következtetlenségeket, amelyből adódóan a kialakított kategóriák egyrészt nem feltétlenül fedik le a jellemezni kívánt nyelvi elemkészlet egészét, másrészt viszont előfordulhatnak benne akár egymást átfedő kategóriák is.

A magyar szakirodalomban a tulajdonnevek s ezen belül a személyeket jelölő nevek egyik legátfogóbb rendszerezését J. SOLTÉSZ KATALIN alkotta meg (1979: 44–69), aki a valóságos személyeket jelölő tulajdonneveket *embernevek*-nek nevezi, két fő fajtáját pedig *egyéni név*-nek és *helyettesítő név*-nek mondja. Az egyéni név legősibb fajtája J. SOLTÉSZ terminushasználatában a *személynév*, amelynek eredeti funkciója „egy-egy személy egyértelmű azonosítása és megkülönböztetése” (46): ezek között ott találjuk az ősi magyar névformákat éppúgy, mint a modernebb kor keresztneveit. E csoportba tartozik a *vezetéknev* (amelynek öröklődő változata a *családnév*), valamint az egyéni név sajátos szerkezeti formája, az *aszszonynév*, továbbá a *kiegészítő név*, amelyet „a személynévből és családnévből álló egyéni nevek gyakran [...] vesznek maguk mellé kiegészítésül” (55). Ez utóbbinak több alfaját sorolja fel a szerző: a *megkülönböztető név* (közte például a falusi ragadványnevek), a *nemesi név*, valamint az oroszban használatos *atyai név* és az Amerikában elterjedt *közbülső név* alkotja az egyes csoportokat. A *helyettesítő név* kategóriájába, a rendszerezés másik fő csoportjába a *becenevek*, a *családnévpótló*, illetve *önálló ragadványnevek* és az *álnevek* tartoznak.

J. SOLTÉSZ KATALIN munkáját — általában véve tagadhatatlanul kiemelkedő érdemei, a hazai névkutatást elméleti tekintetben inspiráló-megújító hatása mellett — a névfajták elkülönítését, meghatározását illetően a fentiekben említett bizonytalanságok súlyosan terhelik. Osztályozása elsődlegesen nyelvhasználati alapú, mivel abból indul ki, hogy az embernevek között a hivatalos névforma tekinthető alapnévnek, amihez képest a helyettesítő név másodlagos szerepű. Ez a felfogás azt sugallja, hogy az egyes nyelvhasználati helyzetek, illetve az azokban használt névformák között nincs egyenrangúság: a hivatalosságnak ez a kitüntetett szerepe jellemezheti ugyan a köznapi gondolkozást, nyelvészeti, közelebbről nyelv- és névszociológiai szempontból azonban aligha fogadható el. A családon belüli nyelvhasználatban például a becenév nyilvánvalóan jóval gyakoribb forma, mint a hivatalosan, okmányokban rögzített névváltozat, így ez utóbbi semmiképpen sem tekinthető e körben alapnévnek. Kisebb közösségek tagjai olykor csak bece- vagy ragadványnéven ismerik egymást, így ezekben a helyzetekben e névfajták szerepelnek legfontosabb névként. Nemcsak J. SOLTÉSZ rendszerezésében, hanem más forrásokban és nemcsak a magyarra, hanem más nyelvekre vonatkozóan sem ritka az a felfogás, amely a hivatalos névformáknak különleges státuszt, egyfajta prioritást tulajdonít a leírásban. Nyelvi osztályozást efféle adminisztratív-bürokratikus szempontokra építeni azonban aligha lehet, nem is be-

szélve arról, hogy ez a szemlélet értelemszerűen nem alkalmazható régebbi korok vagy alapvetően eltérő kulturális környezetben élő (pl. természeti) népek névhasználatának a jellemzésére.

J. SOLTÉSZ KATALIN osztályozásában emellett szerkezeti szempontok is megjelennek: az egyéni név két legfontosabbnak mondott fajtája, a személynév és a vezetéknév a mai névrendszerben mint két fő szerkezeti elem jelenik meg nála, amelyet harmadik szerkezeti elemként néha a kiegészítő név is pontosít. Szerkezeti szempontból különül el a közbülső név is, a vele párhuzamosan említett atyai név viszont funkcionális alapon határozódik meg. A megkülönböztető név és a nemesi név pedig részben egybeeső kategóriák, mivel ez utóbbi névfajta is szerepelhet megkülönböztető funkcióban. A kritikai megjegyzések még hosszan sorolhatók lennének, az eddigiekből is világosan kitűnik azonban, hogy a J. SOLTÉSZ által létrehozott osztályozás nem alkalmas a személynévi rendszerek ellentmondásmentes leírására.

HAJDÚ MIHÁLY a személynéveket monografikus igényrel tárgyaló munkájában a nemzetközi terminushasználat legfőbb pontjait is igyekszik áttekinteni (2003: 151–3). A személynévek két fő csoportját — nem kifejtett formában ugyan — ő is nyelvhasználati síkon tartja megragadhatónak: *írásbeli* (és egyúttal hivatalos), valamint *szóbeli nevek*-ről beszél. Egységes osztályozást mindamellet nem kíván létrehozni, csupán bemutatja azokat a szempontokat és fogalmakat, amelyek a tipizálásban a leggyakoribbak: vannak névadókhoz köthető névfajták (pl. a keresztnévek), szerkezeti alapon elkülönített névfajták (ezt jelzi pl. a vezetéknév és az utónév terminus), valamint névfunkció szerinti névfajták (ilyen pl. a családnév).

A személynévfajták osztályozását érintő nemzetközi szakirodalomra jó rálátást nyújt egy a közelmúltban megjelent finn névtani kézikönyv is (*Nimistöntutkimuksen perusteet*), amelynek a személynéveket tárgyaló része PAULA SJÖBLOM munkája (2008). SJÖBLOM a német KONRAD KUNZE felosztására támaszkodva készítette el saját osztályozását. A személynévek két fő csoportját itt az *egyéni név* és a *kollektív név* kategóriája adja, az utóbbiak közé a családnévek, a klánnévek és az egyéb embercsoportra utaló nevek tartoznak. Az egyéni névnek ugyan csak két fő osztálya van: az *embernevek*-é és az *emberhez hasonló egyénre utaló nevek*-é (mitológiai lények, fiktív személyek nevei). A szűkebb értelemben vett embernév egyes fajtáit aszerint különíti el, hogy egy- vagy többnevűsége alapján névrendszerekben szerepelnek-e: az ősi névkultúrákra jellemző *egynevűség*-en belül *egyénnévek*, illetve *mellék-* vagy *ragadványnevek* (pl. leíró név, patronima, klánnév), a fejlett társadalmak körében általános *többnevűség*-ben pedig *hivatalos nevek* (előnév, köztes név, családnév) és *nemhivatalos mellék-* vagy *ragadványnevek* szerepelnek.

Ebben a meglehetősen bonyolult rendszerezésben megmutatkozik az e névmegnevezést egészében való átfogás igénye, bár különösebb előnye nem látszik például annak, hogy a valós és a fiktív személyek nevei külön csoportot kapnak. Bármilyen

osztályozásnak logikai hiányossága ugyanakkor az, ha ugyanaz az elemcsoport különböző osztályok alosztályaként is megjelenik, mint ahogyan a fentiekben például a családnév vagy a klánnév helyzete ezt jelzi. Szempontkeverést mutat, hogy a hivatalos és nem hivatalos nevek névhasználati szinten különülnek el egymástól, ennek alacsonyabb szintjei viszont részben szerkezeti (előnév, köztes név), részben pedig funkcionális alapon (családnév) vannak meghatározva. Mivel a névfajták elkülönítésének alapvetően az a célja, hogy ennek segítségével maguknak a névrendszereknek a különbözőségét mutathassuk be, megengedhetetlen az is, hogy a névrendszereket leíró fogalmak (egynevűség, többnevűség) eleve részei legyenek a kategoriális rendszernek, annál is inkább, hogy ezek nyilvánvalóan nem névfajták.

Az osztályozást illetően egyébként maga SJÖBLOM is arra a következtetésre jut, hogy az egyes nyelvek személynévekre vonatkozó terminológiája igen jelentős különbségeket mutat, s így nem is feleltethető meg egymásnak (175–6). Vállalkozásának sikertelenségét az magyarázza, hogy nem maguknak a személynéveknek az egységes szempontú leírására törekedett, hanem az onomasztika e területének terminológiai egységesítésére, ami azonban eleve kudarcra ítélt vállalkozás, mivel maguk a kategóriák olyan különböző osztályozásokból valók, amelyek egymástól eltérő alapokra, más és más közelítési módokra építenek. Egy ilyen, konkrét nyelvhez nem kötött osztályozást emellett az is ellentmondásossá tehet, ha a rendszerezésben nyelvi-szerkezeti szempontokat is alkalmazunk, hiszen a különböző típusú nyelvek eltérő grammatikai szerkesztésmódjai feltétlenül megmutatkoznak a személynévek szerkezetében is. Amíg ezt nem ismerjük fel, addig csak azt rögzíthetjük, hogy a finnben például *etunimi*-ről (azaz *előnév*-ről) beszélhetünk, a magyarban viszont *utónév*-ről, ám ez a sorrendi, szerkezeti különbség elfedi azt, hogy ez esetben egy lényegi funkciójában, névadási körülményeiben, névrendszerbeli szerepében és kulturális háttérében megegyező névfajtaról van szó. S amíg mindez jórészt világos a (mindkét nyelvet ismerő) névhasználók számára, addig a nyelvi szerkesztésre rendszert alapozó névkutató hajlamos a mindössze e téren mutatkozó különbséget abszolutizálni.

A fenti problémák összességükben pedig azt jelzik, hogy a terminológiai kuszaság, a terminusok egyeztetésének nehézsége nem magának a terminushasználatnak a sajátja, hanem az ezek alapjául szolgáló elméleti keretek belső ellentmondásainak a folyománya. Mindebből pedig az következik, hogy egy jól felépített, ellentmondásmentesen használható terminológia létrehozása egy ezt megengedő egységes elméleti keret megalkotását követeli meg. Az alábbiakban egy ilyen lehetséges névrendszertani keretet kívánok fő vonalaiban felvázolni.

2. A személynévfajtákat elkülönítő-meghatározó személynév-tipológiának abból a szerepből kell kiindulnia, amelyet a személynév minden nyelvben betölt: e névfajta alapfunkciója az egyének azonosítása. A kategorizációban az egységes szerep mellett megragadható különbségek leírására olyan szempontokat kell keresnünk, amelyek a nyelvek legszélesebb körére, elvileg bármely nyelvre ér-

vényesek és alkalmazhatók. Az egyes névrendszerek közötti egyezések és különbségek csakis így, egységes szemléleti alapon ragadhatók meg, s ennek révén válik a tipológia időben is kiterjeszthetővé, azaz történeti vizsgálatokra is alkalmassá: ha ugyanis alkalmazható a mai nyelvekben megmutatkozó jellegzetességek leírására, feltehetően alkalmazhatónak kell lennie a korábbiakra is.

A tulajdonnév fontos vonása, hogy általában valamiféle névadási aktus révén nyeri el konkrét egyedítő szerepét. Ez a jegy a személynévadást lényegében kivétel nélkül jellemző mozzanat, amelynek persze nagyon is eltérő megvalósulási formái lehetnek a ceremoniális cselekvésektől kezdve a résztvevők által akár nem is tudatosított névadási helyzetekig. A névadási rendszerek jellemzését ennek megfelelően leginkább arra alapozhatjuk, hogy maga a névadás hogyan működik bennük. A személynévajták elkülönítésében alapvető szempontnak tekinthetjük azt, hogy bizonyos nyelvi elemek hogyan, milyen körülmények között lesznek valakinek a nevévé. Ha egy magyar embert történetesen *Péter*-nek hívnak, nevének rendszertani helyét elsősorban az fogja kijelölni, hogy ennek a névnek a személyhez való hozzárendelése hogyan, milyen feltételek mellett történt meg, s ebből a szempontból egyáltalán nem lényeges például az, hogy a névnek egykor, valamely más nyelvben 'szikla' volt a jelentése.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyénhez a névadáskor milyen cselekvések, hagyományok, eljárások rendelik hozzá a neveket, akkor valójában pragmatikai szempontokra vagyunk tekintettel. A névadási aktusok jellegét, így a különbözőségét is természetesen a névadók mentális viszonyulása határozza meg, ezért e körülmények jellemzésében nem hagyható figyelmen kívül a névadás kognitív alapja, feltételrendszere sem. Ezen összefüggés alapján pedig joggal tehető fel, hogy a kognitív és a pragmatikai szempontok között határozott megfelelések mutatkoznak majd. Egy ilyen kognitív-pragmatikai alapú névtipológia nincs tekintettel a személynevek megvalósulásának konkrét nyelvi (például szerkezeti, etimológiai) részleteire, ezért feltehetően univerzális osztályozásként használható.

2.1. Ha kiindulásképpen azokat a helyzeteket és körülményeket vizsgáljuk meg és próbáljuk tipizálni, amelyekben mi, magyarok a neveinket kapjuk, illetve adjuk, akkor ezzel nagyjából azt az európai kultúrkört is feltérképezzük, amelybe beágyazódva névadási rendszerünk egy évezred óta működik.

Ebben a rendszerben a legmarkánsabb, legnyilvánvalóbb névadási szituációnak azt tarthatjuk — mivel leginkább ehhez kapcsolódnak ceremoniális körülmények is —, amelynek során a névadók valamilyen meghatározott névállományból, névlistából választott nevet ruháznak rá az elnevezettre, mint ahogyan az jellemző módon a keresztnév adásakor történik. Az ilyen névadás mindig tudatos döntés, választás eredménye, s ennek megfelelően az eljárás bizonyos személyekhez van kötve. Ebben a tekintetben nem igazán lényeges az a körülmény, hogy a névadók körét a jog vagy csak a szokások határozzák-e meg (a kettő amúgy is elválaszthatatlan egymástól): a kulturális környezettől függően az ilyen típusú nevet választ-

hatja az anya, a keresztszülő, a pap vagy éppen a törzsfőnök, a sámán is. Az ilyen *választott név* vagy *listanév*¹ tehát többnyire valamely viszonylag zárt névállományból adott személy(ek) által elvégzett hozzárendelés révén válik az egyén nevévé.

Van emellett olyan nevünk is, amely nem választás útján, hanem mintegy automatikusan kapcsolódik hozzánk: a családnévnek a személyhez való tartozását nálunk törvény határozza meg, másutt, másféle körülmények között azonban az efféle névhasználatot is csupán a szokásjog írja vagy írta elő, ez azonban a névadás szempontjából éppúgy nem releváns tényező, mint ahogyan a választott nevekénél sem tekintettük annak. Az ilyen *automatikus név* mindig valamely más névviselőtől hagyományozódik az elnevezettre, ezért *átadott név*-nek is nevezhetjük. E névfajta meghatározott társadalmi közegben az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján válik az egyén nevévé. Az egyéni döntés lehetősége legfeljebb az automatikusan előállítható néhány variáció közötti választásra korlátozódik.

A névadás mind az átadott, mind a választott nevek esetében közvetlenül egy meglévő, használatban lévő személynévállományra támaszkodik. Vannak azonban olyan nevek is, amelyeket a létező névállomány egyáltalán nem korlátoz, hanem a névadóknak más személyek elnevezéséhez az egész szókincs (beleértve a tulajdonneveket is) rendelkezésükre áll, sőt élhetünk ennek során akár a névteremtés lehetőségével is (amely addig nem létezett hangsorokat emel névvé): így kapják névszerepüket például a ragadványnévnek mondott névformák. E névadási mód abban is különbözik az előzőektől, hogy ennek révén nemcsak az egyén kap nevet, hanem többnyire maga a név is a névadás aktusával jön létre. Ez az aktus azonban — ismét csak a fentiekől eltérően — általában nem formális jellegű, s az elnevezők körét sem korlátozza különösebben semmiféle tényező (jellemzően persze ezek az elnevezettel valamilyen módon azonos közösségbe tartoznak). E névadási formában — szemben az átadott nevekkal, ahol az egyénnek valójában nincs szerepe a névadásban, és a választott nevekkal, ahol a névadó szerepe a megadott állományból történő választásra korlátozódik — az egyén, a névadó nyelvi kreativitása kap fontos szerepet. Az ilyen módon adott neveket ezért *kreált* vagy *alkotott név*-nek nevezhetjük, hozzátevé, hogy a fent vázolt háromféle névadási aktus közül kétségtávol emögött állnak a legösszetettebb kognitív folyamatok.

2.2. Ha a továbbiakban a fentiekben elkülönített három névfajta kognitív-szemantikai szempontból kívánjuk jellemezni, a kreált nevekről megállapíthatjuk, hogy mint nyelvi elem ez a névfajta áll a névviselővel legszorosabb kapcsa-

¹ A terminusalkotásban törekszem a minél pontosabb, jellemzőbb, leíró jellegű kifejezések megválasztására, mivel azonban munkámat inkább csak problémafelvetésnek, egyfajta előtanulmánynak, vázlatnak számom, a terminusok bevezetésében nem kerülöm, sőt bizonyos mértékig keresem a terminológiai szinonimitást, amelyet a terminológiában általában inkább mellőzendőnek, de megengedhetőnek tartok. A szinonim terminusok használatával is hangsúlyozni kívánom dolgozatom továbbgondolásra készítő jellegét.

latban, mivel tükrözi valamely külső vagy belső (valós vagy vélt) tulajdonságát, jellemvonását, társadalmi viszonyrendszerét stb. E névfajta motiváltságából adódóan gazdag információtartalommal rendelkezik, és így betölt valamiféle leíró funkciót is, s mivel tulajdonképpen bármilyen személyiségjegyre az alapjául szolgálhat, az ide tartozó nevek szemantikai és nyelvi szerkezeti tekintetben is igen sokfélék lehetnek. A fentiekből következik, hogy az egyén bármikor kaphat ilyen típusú nevet, s egy személyhez egy időben több ilyen névfajta is kapcsolódhat, noha ezek többnyire más-más közösségek által használatosak. E kognitív-szemantikai tekintetben *leíró* vagy *sajátosságjelölő* névfajta értelemszerűen mindig valamely nyelvhez van kötve, mert a funkcióját csakis így töltheti be. A választott és az átadott nevek körében a nyelvi korlátok jóval mérsékeltebbek: az e névfajtákba tartozó névegyedek meglehetősen gyakorisággal áramlanak át egyik nyelvből a másikba.

Az itt említett motiváltság és információtartalom bizonyos értelemben jellemzi az átadott neveket is, ezek azonban mindig csupán egyféle információt közvetítenek: valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, nemzetséghez stb.) való tartozást fejeznek ki. Ennek megfelelően akár e neveket is besorolhatnánk a sajátosságjelölő névfajták közé, ám — mint fent ezt láthattuk — az átadott nevek más lényeges jegyeikben eltérnek ez utóbbi névcsoport elemeitől. Ez a névfajta azért alakulhatott ki, mert egyes társadalmakban a genetikai összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, ilyen alapon szerveződnek a társadalom legfontosabb, legszorosabban összetartozó egységei, és a közösség tagjai ezt az összetartozás-tudatot névvel is kifejezik. E névfajta jellemző funkciója, szemantikai tartalma alapján *kapcsolati* vagy *nexusnév*-nek nevezhetjük.

A választott nevek esetében motiváltságról — úgy, mint a névviselő és a név információtartalma közötti összefüggésről a névadás pillanatában — nem beszélhetünk. (Legfeljebb arról lehet szó, hogy a névadót a választásban „motiválta”, befolyásolta valamilyen körülmény, ez azonban a névfajta jellegét nem érintő szociálpszichológiai tényező.) A választott névnek a legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (többnyire családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Ennek alapján e névfajta kognitív-szemantikai értelemben *referáló* név-nek nevezhetjük megjegyezve, hogy referenciális szerepe természetesen a másik két névfajtának is van, sőt — ahogyan kiindulásképpen rögzítettük is — minden személynévnek éppen ez a leglényegesebb funkciója. A sajátosságjelölő és a nexusnevekben azonban a névadáskor sajátos, csak rájuk jellemző funkciók is előtérbe kerülnek, amelyek viszont teljességgel hiányoznak a referáló nevek esetében. A referáló nevek által megjelenített egyetlen információtartalom legfeljebb (de nem feltétlenül) a nemhez való tartozás megjelölése lehet. Szokás azt is mondani, hogy e nevek további információkat is kifejezhetnek, s ennek alapján beszélhetünk például magyaros, régies, arisztokratikus stb. nevekről (de ilyen asszociációk kötődhetnek persze akár a nexusnevekhez is). Ez a sajátosság azon-

ban a nevet mint a névállomány elemét általában jellemezheti csupán, úgy is fogalmazhatnánk, hogy csakis a listanév vagy másképpen metanév velejárója lehet. Bennünket azonban — ahogyan azt kiindulásképpen leszögeztük — a névfajta meghatározásában a név mint konkrét egyedjelölő elem, mint valakinek a neve érdekel, s ilyen értelemben az itt referáló névnek mondott névfajta természetesen semmiféle személyiségjegyet, sajátosságot nem fejez ki.

Az eddig említett három névfajta mellett elkülöníthetünk egy hozzájuk képest sajátos helyzetű negyediket is, amelynek meghatározó kognitív-szemantikai tartalmát a névadó-névhasználó és a megnevezett közötti érzelmi viszony kifejezése adja. E funkciója alapján az ilyen neveket *affektív név*-nek nevezhetjük. A névfajta sajátos helyzete pedig abból fakad, hogy a másik három névfajtahoz képest másodlagos jellegű, legalábbis keletkezését illetően: ugyanis mindig más nevek módosítása révén jön létre. Ennek alapján pragmatikai szempontból *módosított név*-nek nevezhetjük. E nevekben az affektív funkció — a minden névben értelem szerint jelen lévő azonosító érték mellett — az eredeti szerephez oly módon társul, hogy meghatározó mértékben van bennük jelen, sőt az eredeti funkcióikat akár teljesen háttérbe is szoríthatja.

2.3. Az alábbiakban összefoglalásképpen tekintsük át, hogy az általam javasolt pragmatikai-kognitív keretben milyen *alapnévfajtákat* különíthetünk el!

1. ábra. *A személynévi alapnévfajták rendszere*

<i>pragmatikai szempontból</i>	<i>kognitív szempontból</i>	
<i>elsődleges nevek</i>		
választott vagy listanév	referáló név	R
átadott vagy automatikus név	kapcsolati vagy nexusnév	N
alkotott vagy kreált név	sajátosságjelölő vagy leíró név	S
<i>másodlagos nevek</i>		
módosított név	affektív név	A

Ahogyan azt a korábbiakban is jeleztem, a két általam figyelembe vett osztályozási szempont, a névadás körülményeit mérlegelő pragmatikai nézőpont, valamint az ennek kognitív-szemantikai hátterét bemutató, a név funkcióját kifejező megközelítés határozott, jól kirajzolódó megfelelést mutat, mindemellett bizonyos esetekben meg nem felelések is feltűnhetnek a rendszerben (például a nexusnév is lehet választott vagy alkotott név, ha névváltoztatás útján hozták létre), ami azonban mindig sajátos, gyakran változóban lévő névfajtákra utal. (Ezekről az alábbiakban részletesebben is szólok.)

3. A személynévi alpnévajták rendszerét történeti tekintetben is érdemes végiggondolni, egyrészt ezért, mivel kiinduló szándékaink között is rögzítettük azt az igényt, hogy rendszerezésünk időben kiterjeszthető legyen régebbi korok névadásának a leírására is, másrészt pedig amiatt, hogy a történeti szemléletmód révén világosabban állhasson előttünk az általunk alkalmazott kategóriák viszonyrendszerének alakulása, s így jobban megvilágíthatók legyenek maguk a névfajták között létező kapcsolatok is, harmadrészt pedig azt is figyelembe véve, hogy semmiféle, adott állapotában vizsgált rendszer sem jellemezhető sikeresen, ha az elemeit merev, statikus szemlélettel közelítjük meg, mivel számos jellegzetessége csakis dinamikus szemléletmóddal mutatható be és magyarázható meg eredményesen.

3.1. Nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy a fent tárgyalt alpnévajták közül a sajátosságjelölő neveké lehet a legősibb, s a többi névfajta ebből vezethető le. Erre utal az a névtanban általánosnak számító — ám bizonyos összefüggéseiben erősen megkérdőjelezhető s alkalmazását tekintve sokszor vitatható — tétel, mely szerint minden tulajdonnév végső soron közszóra vezethető vissza. De ezt a megállapítást támaszthatja alá a mai vagy akár a régebbi személynévrendszerek belső összefüggéseinek a vizsgálata is.

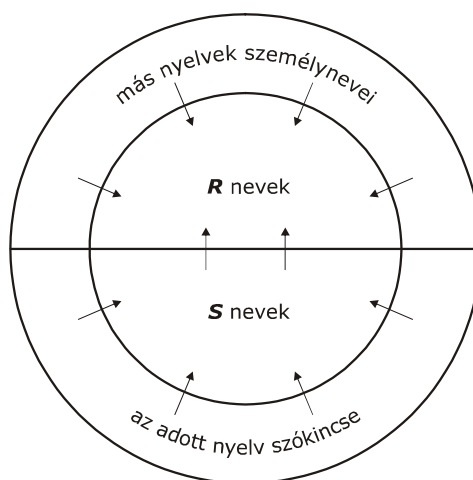
Elvileg elképzelhető egy olyan egybázisú személynévrendszer, amelyben csakis leíró jellegű, sajátosságjelölő nevek vannak. Egy ilyen névállomány az adott nyelv teljes szókincsére támaszkodik, a névadók az újabb nevek a közszóállományt (de akár más tulajdonneveket is) felhasználva hozzák létre. Mivel azonban a nyelvek nem élnek és korábban sem éltek egymástól elszigetelten, az egymással érintkező nyelvek szókincse is természetesen kölcsönhatásban van egymással. A nyelvek kapcsolatát biztosító kétnyelvű beszélők az egyik nyelvből a másikba személyneveket is átvihetnek éppúgy, mint bármilyen más szavakat is. Az átadó nyelvben az ilyen nevek sajátosságjelölő szerepűek lehetnek ugyan, ám az átvevő nyelvben az átadó nyelvet nem ismerők számára már egyszerűen „nevek”, azaz leíró jelleggel nem rendelkező, csupán referáló szerepű elemek lesznek. Ily módon kialakul a referáló nevek osztálya, és ezzel együtt létrejön a *kétbázisú személynévrendszer*.

Ennél egyszerűbb, azaz egybázisú névrendszer — amelyből a fenti gondolatmenetünk kiindult — csak elvileg tehető fel, a valóságban azonban aligha létezik, és régebben sem igen létezhetett ilyen. Még ha el is tekintenénk a nyelvek érintkezéséről (ami persze eleve valóságidegen közelítésmód lenne), aligha tudnánk elképzelni olyan nyelvet, amelyben nincsenek személynevek. Ezért aztán az újabb személynevek keletkezése, azaz maga a névadás csakis egy meglévő névrendszer árnyékában, működésének a feltételei közepette történhet. Ez pedig azt jelenti, hogy a leíró, sajátosságjelölő típusú nevek közül a leggyakrabban adottak a szemantikai és morfológiai modellek mellett önmagukban is egyre inkább mintává válnak, s ennek megfelelően a névadást már ez a „divat” is befolyásolja. Ez azt eredményezi, hogy az így adott nevekben a sajátosságjelölő szerep egyre inkább háttérbe szorul, s előtérbe kerül ezeknek a „név” funkciója, azaz a

referáló jellege. Mindez abból adódhat, hogy a névnek nem a leírás, hanem az azonosítás a fő funkciója. Az itt vázolt folyamat eredményeképpen tehát a leíró nevek referáló nevekké alakulhatnak, s így bármely nyelven belül a sajátosságjelölő névfajta mellett szükségszerűen megjelenik a referáló nevek osztálya is.

A 2. ábra a kétbázisú személynévrendszer szerkezetét és működését modellezi; a nyilak azt jelzik, hogy az egyes névfajták milyen forrásokból táplálkoznak.

2. ábra. A kétbázisú személynévrendszer modellje

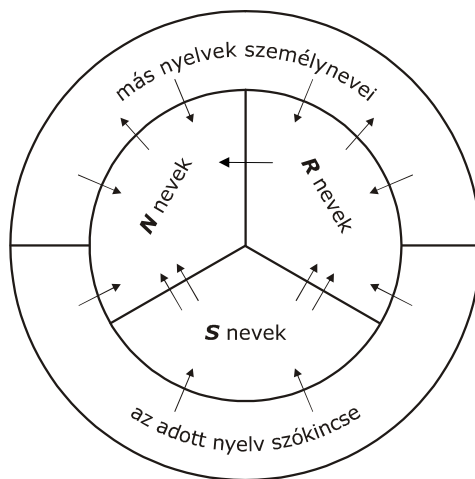


3.2. Idővel egyes nyelvek vagy még inkább kultúrák körében a társadalmi szerveződés bizonyos szintjén elkülönül, kialakul egy harmadik névfajta is, amely genetikus-társadalmi összetartozást fejez ki: létrejönnek a kapcsolati vagy nexus-nevek. Az automatikus névátörökítés ezt követően fokozatosan kiterjed a közösség minden tagjára. Ez azonban többféle nyelvi eszközzel is megvalósulhat: a név igen gyakran — mint például a magyar családnév esetében is — változatlan formában öröklődik tovább, más esetben viszont nyelvi művelettel (képzéssel vagy összetétellel) is együtt járhat az ilyen névadás, mint például az orosz atyai név vagy az izlandi nem öröklődő apai név létrehozásakor. Genetikus, családi kapcsolatokat éppenséggel más típusú nevek is kifejezhetnek persze: ilyen lehet a családon belül öröklődő keresztnév, amely akár több generáció összetartozását is jelezheti, vagy ilyen a valamelyik szülő, nagyszülő keresztnévéből alakult ragadványnévtípus is, s ilyenek lehettek a régi magyar nevek között előforduló *Opoudi*-, *Fiod*-féle nevek. Ezeket azonban mégsem tekinthetjük nexusneveknek, mivel az automatikus hagyományozódás kritériuma szélesebb társadalmi összefüggésben nem jellemzi őket.

A kapcsolati vagy nexusnévi osztály létrejöttével kialakul a *hárombázisú névrendszer*, amelyet a 3. ábra szemléltet. A nyilak a szisztéma belső kapcsolatait mutatják, azokat a folyamatokat, amelyek az egyes alapnévfajtákat egymással össze-

kapcsolják, s egyúttal azokat a változási formákat, amelyek az egyes névelemek történetét jellemzik. E belső viszonyok is világosan mutatják azt az előzetes feltevésünket, mely szerint bármely névrendszer magvát, legősbibb részét a sajátosságjelölő nevek adják: ezek ugyanis döntően az adott nyelv közszóállományából kapnak utánpótlást, ők maguk viszont a másik két alapnévfajtának forrásai is lehetnek. A referáló neveknek emellett jelentős forrásai más nyelvek személynévrendszerei is, s persze az ilyen típusú nevek nyelvek közötti átvétele kölcsönös, oda-vissza lejátszódó folyamat lehet. A nexusneveknek éppúgy van külső nyelvi forrásuk, mint ez utóbbi névfajtának, de ebbe a csoportba átkerülhetnek referáló nevek is. A fentiek mellett mind a referáló, mind a nexusneveknek forrása lehet a belső szókészlet is: amikor egy magyar személynek először adták a mai *Napsugár* nevet, akkor ezt alapvetően nem sajátosságjelölő, hanem referáló névnek szánták, ugyanakkor nem listából választott névként adták, hanem közszóból alkotott, kreált névként jött létre. Hasonló volt a helyzete a *Kárpáti* névnek is akkor, amikor a névmagyarosítás során létrehozták kreált névként: mint nexusnév nem valamely sajátosságjelölő névből lett automatikussá, öröklődővé (mint hasonló jellegű társainak döntő többsége), hanem a nyelv nem személynévi szóállományának felhasználásával alkották meg (vö. FARKAS 2007). Az efféle névfajták létrejöttében azonban kétségtávol az adott névfajta egyedeinek névmintái játszottak szerepet.

3. ábra. A hárombázisú személynévrendszer modellje

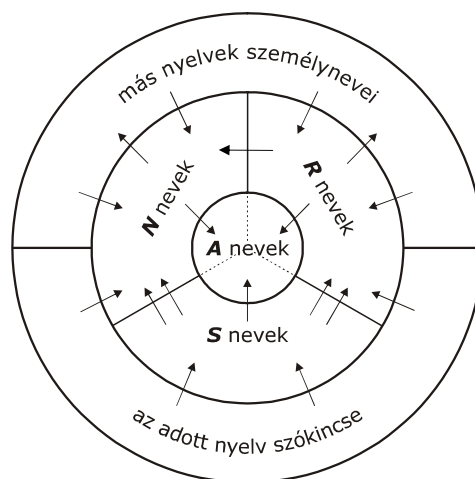


E sajátos, akár átmenetinek is tekinthető esetek leírásának, kategorizálásának problémái abból adódnak, hogy — mint arról már korábban szó volt — a rendszerezés alapjául szolgáló pragmatikai, illetőleg kognitív-szemantikai szempontok más síkon helyezkednek el. Köztük azonban jól megragadható megfelelések mutathatók ki, másfelől azonban az is nyilvánvaló, hogy az e megfelelések által jel-

lemezhető prototipikus névtípusok mellett — mint minden nyelvi kategória esetében — átmeneti jelenségek, határesetek is színesítik a palettát. Az itt említett és az ábrán vizuálisan is megjelenített folyamatok csupán a legjellemzőbb változásokat mutatják, ezek mellett természetesen még sokféle, ritkább eset is felsorolható lenne, mint például az, hogy olykor sajátosságjelölő névnek is lehet áttételesen a forrása valamely más nyelv személynévállománya: ez történik például akkor, ha egy jól futballozó gyereket a társai *Pelé*-nek neveznek el. Az itt bemutatott leírási keret és fogalomrendszer főképpen a személynévrendszer nagy tömbjeinek a viszonyait próbálja meg kezelni, de — mint az idézett példák is mutatják — alkalmas lehet a ritkább esetek értelmezésére is.

3.3. A fentiekben már volt szó arról is, hogy a három elsődleges alapnévfajta mellett elkülöníthető egy negyedik, másodlagos névfajta, az affektív neveké. Az ilyen, jellemzően érzelmi viszonyt kifejező név bármilyen más névfajtából létrehozható, noha a lényegében e fogalommal azonos értelemben használt becenév terminust csak a keresztnevekből alkotott nevekre szokás vonatkoztatni. Becézni lehet azonban a nexusneveket és a sajátosságjelölő neveket is, így affektív nevek e típusokból is származhatnak: másodlagos jellege miatt e névfajtaát ugyanakkor nem célszerű a névrendszerek bázisát adó névfajták közé sorolni. A fentiekből adódóan affektív nevek a két- és a hárombázisú névrendszerekben is szerepelhetnek, e névfajtának a többi névfajtaéhoz való viszonyát a 4. ábra szemlélteti.

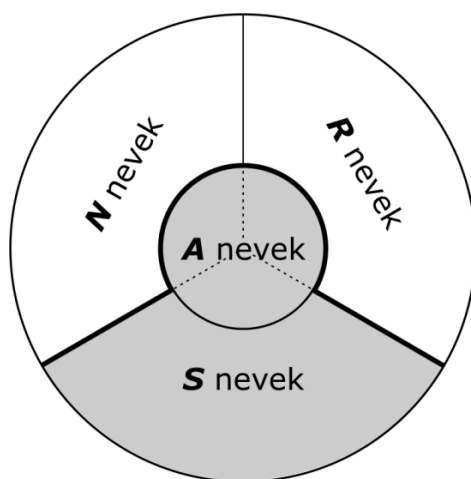
4. ábra. Az affektív nevek helye a személynévrendszerben



4. A továbbiakban azt tekintem át, hogy milyen lehetőségeket teremt az eddigiekben kifejtett névrendszertani felfogás a személynévrendszerek jellemzésében. A hárombázisú névrendszerekben belül — mint például a mai magyar személynévrendszerben — jól elkülöníthető a névállomány *statikus* és *dinamikus*

része: a *merev névfajták* közé sorolhatók a nexusnevek és a referáló nevek, amelyek elemkészlete rövid időtávlatban csak csekély mértékben változik. A *dinamikus, aktív névfajták*, azaz a sajátosságjelölő és az affektív nevek körében ezzel szemben folyamatos a névkeletkezés. Ez a tulajdonság nemcsak általában jellemzi e névfajtákat, hanem az egyes neveknek az egyénnel való kapcsolatában is megmutatkozik: a statikus névfajták ugyanis döntően a születéskor rendelődnek hozzá viselőjükhöz, a dinamikus névfajták viszont bármikor hozzákapcsolódhatnak az elnevezetthez. A statikus és a dinamikus névfajták — amelyek viszonyát az 5. ábra szemlélteti — jellemzésében, az egyes nevek elemzésében a jellegükből adódó különbségekre természetesen tekintettel kell lenni.

5. ábra. Statikus és dinamikus névfajták



4.1. A dinamikus névfajták közé tartozó nevek általában kisebb közösségekben jönnek létre, s keletkezésüket nemcsak az egyén azonosításának és ezzel másoktól való elkülönítésének a szándéka magyarázza, hanem ebben nagy szerepe van a csoport összetartozás-tudatának is, amelyet maga a sajátos, csak az adott körben használatos névforma is megerősít, ilyen értelemben tehát e neveknek fontos csoportépítő szerepük is van. Egy-egy személyhez pedig éppen azért is kötődhet több, különböző időben hozzátapadt sajátosságjelölő, illetőleg affektív név, mert az egyén élete során, de akár egy időben is több kisebb-nagyobb közösségnek a tagja lehet. Ennek megfelelően szokás például iskolai ragadványnevekről, munkahelyi ragadványnevekről vagy valamely kisebb település ragadványneveiről beszélni. E közösségekben a névadás és a névhasználat kétségkívül valamiféle belső összefüggéseket mutat, a nevek egymással hálószerű kapcsolatrendszerben állnak. Az ilyen nevek létrehozása nem teljesen véletlenszerűen történik tehát, hanem ebben bizonyos szabályszerűségek is szerepet játszanak.

Az aktív névfajták leírása ebből következően úgy történhet meg a legeredményesebben, ha bemutatjuk azokat az eljárásokat és eszközöket, amelyek az ide tartozó nevek létrehozásában szerepet játszanak. A korábbiakban már hangsúlyoztuk, hogy a névfajták közül a sajátosságjelölő nevek létrehozása mögött állnak a legbonyolultabb kognitív folyamatok: leíró jellegüknel fogva ezeknek fontos vonásuk, hogy az egyén mely sajátosságjegyét jelölik meg, s hogy mindez milyen nyelvi eszközökkel valósul meg. A sajátosságjelölő nevek elemzésében ezt a két szempontot leghatékonyabban egyfelől a funkcionális-szemantikai vagy úgy is mondhatnánk: kognitív-szemantikai, másfelől pedig a lexikális-morfológiai sík jelenítheti meg. Ezek alkalmazására a ragadványnevek körében FEHÉR KRISZTINA tett néhány évvel ezelőtt gondolatébresztő, modellértékű kísérletet (2002, 2003). Egy ilyen elemzési modell segítségével jól bemutatatható a térben, időben, szociális stb. értelemben vett eltérő közösségek névadása közötti szemléleti és a nyelvi eszközökben megmutatkozó hasonlóság és különbözőség. Ebben a tekintetben fontos kiemelni, hogy a sajátosságjelölő nevek nem mutatnak történeti rétegzettséget, mivel legfeljebb egy emberöltőnyi ideig léteznek: nem öröklődnek, és nem válnak metanevekké (mint pl. a listanevek). Ennek ellenére mai rendszerük tanulmányozása támpontokat adhat a hasonló jellegű régi magyar sajátosságjelölő nevek jobb megismeréséhez is.

Az affektív nevek mint másodlagos, módosított nevek a másik három alapnévfajtaból hozhatók létre. E nevek elemzése a forrásnév rögzítésén túl azoknak a nyelvi eszközöknek a bemutatását jelenti, amelyeket a közösség a megalkotásukkor felhasznál. Ennek az eszköztárnak a rendkívüli bőségéről és időbeli változásáról is kiváló képet nyújt például HAJDÚ MIHÁLYnak a magyar keresztnévek becéző alakjairól írott monográfiája (1974).

4.2. A statikus vagy merev helynévfajták a nyelv valamely adott időszakában mint zárt vagy legalábbis félig zárt nyelvi osztályok jelennek meg, mivel elemei rövidebb időtávlatban csak minimális gyarapodást mutatnak. Az ide tartozó nevek inkább csak mint állomány jellemezhetők: megállapítható, hogy valamely közösségben milyen gyakori a *János* vagy a *Géza* név, bemutatatható, hogy *Nagy* vagy *Kiss* nevűből van-e több valahol stb. E kérdések megválaszolásának azonban nyelvi-nyelvészeti relevanciája alig van, sokkal inkább szolgálhatnak forrássul viszont például a lakosság migrációját érintő kérdésekben (a nexusnevek esetében) vagy művelődéstörténeti vonatkozásban (mint a referáló nevek esetében).

A statikus névfajták elemeit a dinamikus nevek körében megfigyelhető rendszerkapcsolatok alig-alig jellemzik. Ennek az a magyarázata, hogy a rendszer-szerűséget maga a nyelvi működés tartja fenn, az a tevékenység, amely az újabb neveket folyamatosan létrehozza. A szabályszerűségek, amelyek az új nevekben szemantikailag és morfológiailag megjelennek, csak addig létezhetnek a beszélők számára, ameddig aktív névalkotásra is felhasználják őket. Ha pedig valamely rendszer zárttá és ezzel együtt statikussá válik — mert például a nexusnév öröklődő jellege ezt vonja maga után ugyanúgy, mint a referáló nevek metanyel-

vi listajellege —, akkor ezzel együtt fokozatosan megszűnnek az aktív működést jellemző szabályszerűségek is.

E névfajtákra azokat a nyelvi elemzési szempontokat, amelyeket a sajátosságjelölő nevek esetében említettünk, alkalmazni csakis arra az időszakra vonatkozóan lehet, amikor e névfajták éppen kialakulóban voltak, tehát valójában még maguk is leíró, sajátosságjelölő szerepben álltak. Az ilyen leírás lehetőségére mutatott a közelmúltban szép példát N. FODOR JÁNOS a magyar családnevek kialakulási körülményeit jellemezve (2007). Mind a referáló, mind a nexusnevek csoportjában — mivel külső forrásokból is gyarapodhat(ott) az állományuk — etimológiai rétegek különíthetők el, attól függően, hogy az egyes elemek milyen nyelvben keletkeztek, illetve milyen nyelvből kerültek be a kérdéses névállományba. Ennek megfelelően szokás például a családnevek belső keletkezésű csoportja mellett szláv, német, román stb. eredetű rétegről beszélni, a keresztnévek között pedig ugyanezen az alapon héber, görög, latin (bibliai közvetítéssel a magyarba került), továbbá germán, szláv stb. átvételeket lehet elkülöníteni. Mindennek azonban — ahogyan ezt fent más tekintetben már említettük — csupán az átvevő nyelvbe való bekerülés korára vonatkozó népesség- és kultúrtörténeti, valamint nyelvtörténeti jelentősége lehet.

Az eddigiekben az alapnévfajták rendszerét igyekeztem vázolni, meghatároztam ezek típusait, fő vonásokban jellemeztem az egymáshoz való viszonyaikat, mindemellett azonban olyan névfajtákra is utaltam — például a családnévre, a ragadványnévre —, amelyeket a különféle személynévtanok hagyományosan elkülönítenek. E fogalmak természetesen értelmezhetők az általam vázolt leírási keretben is, de besorolásukkor figyelembe kell venni az osztályozás alapszempontjait, s rendszertani helyüket ennek megfelelően kell kijelölni. Itt csak példaképpen említettem meg, hogy a nexusnév kategóriája a különféle kultúrákban és nyelvekben több névfajtát is magában foglalhat: ide sorolandók a családnevek mellett a nemesi előnevek, a keleti szlávban az atyai nevek (pl. az oroszban az отчество), az észak- és dél-amerikai kultúrkörben egyaránt gyakori öröklődő anyai családnév, a régebbi korok nemzetségnevei és klánnevei stb. Valamely nyelv személynévrendszerének jellemzése természetesen csakis e névfajták tüzetes bemutatásával lehet teljes.

5. Az alapnévfajták elkülönítése nemcsak a névrendszerek térben és időben eltérő megvalósulási formáinak a jellemzésére alkalmas, hanem lehetőséget teremt az egyénhez kapcsolódó különböző *névformák* azonos fogalmi keretben történő leírására is. A konkrét névhasználati módok bemutatása a szocioonomasztika feladata, ennek során azt vizsgálhatjuk, hogy az egyénhez az őt körülvevő kommunikációs helyzetekben milyen szerkezetű névformák kapcsolódnak. Ugyanazt az embert szólíthatják és említhetik *Gézának*, *Gézu-nak*, *Kis Gézának* vagy *Kis Gézu-nak*, *Felvégesi Kis-nek*, *Felvégesi Kis Gézának* vagy éppen *Potyának*, *Kacsának* stb. Az efféle névformákra számos példa, sokféle variáció található az egy-egy terület személynévhasználatát bemutató névmonográfiákban (a legjobbak közül itt csak kettőt emelek ki: ÖRDÖG 1973, B. GERGELY 1977). E

névformákat a fentiekben kifejtettekkel összhangban úgy lehet legsikeresebben leírni, ha szerkezetüket a bennük megjelenő alpnévfa alapján elemezzük: *egy-*, *két-* és *háromrészes* (vagy esetleg *egy-*, *két-* és *háromosztatú*) névről attól függően lehet beszélni, hogy hány alpnévfa jelenik meg bennük. Az ilyen értelemben elkülönített névrészek akár több elemből is állhatnak, mint például a kettős keresztnévek vagy a kettős családnevek esetében. Az egyes típusokat az alpnévfa lehetséges kombinációi alapján célszerű meghatározni.

Egy ilyen, a névformák fő szerkezeti elemeire és ezek viszonyaira figyelő leírás keretében — amely ezen az elemzési szinten természetesen nem lehet tekintettel az egyes névrészek szemantikai jellegzetességeire vagy például etimológiai jellegére stb. — áttekinthetővé tehetők a formális és informális helyzetekben alkalmazott névformák különben rendkívül sokszínűnek és igen bonyolultnak tűnő jellegzetességei, összemérhetővé válnak különböző szociolingvisztikai helyzetekben és időben is változó névhasználati szokásai. Az ilyen és hasonló összefüggések is világosabbá tehetők, ha fogalomhasználatunkat szilárd, világosan meghatározott elméleti alapokra helyezzük. Az itt bemutatott gondolat kísérlet ennek a szándékával készült.

HOFFMANN ISTVÁN

Irodalom

- FARKAS TAMÁS (2007): *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k*. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 147–64.
- FEHÉR KRISZTINA (2002): A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA (2003): A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–66.
- N. FODOR JÁNOS (2007): A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 113–29.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- HAJDÚ MIHÁLY (1974): *Magyar becézőnevek. 1770–1970*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest.
- SJÖBLOM, PAULA (2008): Henkilönnimet. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Nimistöntutkimuksen perusteet*. Helsinki. 162–263.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

Grammatika és hangsorminta*

1. Írásomban a 20. századi kanonizált nyelvtudományi iskolák (azaz: az újgrammatizmus, a strukturalizmus és a generatív nyelvészet) grammatikafelfogását vizsgálom felül, majd az így nyert tapasztalatok hasznosításával javaslatot teszek egy korszerűbb — hangsorminta alapú — nyelvstruktúra-koncepció kialakítására. Úgy vélem ugyanis, hogy ezen irányzatok a nyelv ún. nyelvtanát jóval analitikusabbnak mutatják annál, mint ami egy a nyelvi rendszer lényegi tulajdonságaira építő modern grammatikaelméletben ténylegesen indokolt lenne.

2. Ha a lingvisztika e három válfajának a nyelvszerkezet természetéről alkotott képét egy olyan skálán szemléltetjük, amelynek két végpontja a szélsőséges analitizmus, illetőleg holizmus, elmondhatjuk, hogy mindegyik irány grammatikaértelmezése az analitikus végponthoz esik közelebb, mégpedig az egyes iskolák feltűnésének kronológiájában előrehaladva egyre növekvő mértékben.

Noha az újgrammatizmus a nyelvi folyamatok (hang)törvény elvű felfogása révén alapvetően egy analitikus nyelvképhez jut el, a koncepcióban jelen lévő analógiaelmélet (és az ehhez is kapcsolható láncváltozások gondolata) valamelyest enyhít ezen az atomizmuson, némi holisztikus jelleget adva az újgrammatikus nyelvfogalomnak (e kettősségről részletesen lásd FEHÉR 2004, innen is főként 11–5).

Mindez a strukturalizmusról már nem mondható el: a szubsztanciával szemben a formát hangsúlyozó axiómából egyenesen következik a nyelv analitikus szerveződésének tétele. Az iskola lingvisztikájában — minden bizonnyal SAUSURE újgrammatikus múltjából adódóan — megmarad ugyan az analógiaelv, de e keretben már csak a kategorikus formaelemekből szerveződő nyelvstruktúra rendszer voltát hivatott meg támogatni (ehhez vö. még FEHÉR 2004: 11–2).

Radikálisan analitikus a szemlélete a (poszt)generatív nyelvészetnek; az erősen formalizált (ily módon szükségszerűen atomista) megközelítést egyértelműen igazolják például a standard elmélet ún. újrairó szabályai vagy a kormányzás és kötés teóriával bevezetett jellegzetes, jobbra bővülő binárisan hierarchikus szerkezeti sémák (e nyelvtanfelfogás morfológiai megnyilvánulásairól lásd FEHÉR 2007: 11–23, 2008: 55–6, 58–9, 61–2). Az analógiát a lingvisztika ezen irá-

* A tanulmány az Universitas Alapítvány támogatásával készült.

nyainak képviselői munkáikból mindeddig teljességgel mellőzték, az elvnek még a leszűkített (a nyelv kategorikus leírásának keretén belül maradó) alkalmazására is csak a legutóbbi időkből van példa (ehhez vö. KÁLMÁN–REBRUS–TÖRKENCZY munkáit; 2004, 2005).

3. A kanonizált iskolák grammatikaelképzelésének analitikus meghatározottságát legszembetűnőbben az e koncepciókban használatos, egymásnak alá-, illetve fölérendelt kategorikus nyelvi elemek sora jelzi.

Függetlenül attól, hogy alulról felfelé vagy felülről lefelé építkező nyelvtanról van-e szó, a hierarchia tetején mindhárom irányzat grammatikája esetében a mondat áll: ez szószerkezetekre bontható, a szintagmák szókra tagolhatók, a szavakat morfémák alkotják, a szóelemek pedig hangokra, illetve fonémákra szegmentálhatók. Míg ez utóbbiakat az újgrammatikus és strukturális munkák a nyelv legkisebb analitikus egységeiként tartják számon, a generatív hangtanokban a megkülönböztető jegyek nyalábjának tekintett fonéma már egyfajta szerkesztett nyelvi kategóriaként tűnik fel.

Miután az így adódó nyelvtani szintek komplex felülvizsgálatára egyetlen tanulmány nem vállalkozhat, a tradicionális grammatikák túlzott analitizmusát ezúttal a hangtani alapegységek szokásos értelmezéseit elemezve mutatom be. Dolgozatomban ennek megfelelően a 20. század klasszikus nyelvtankonceptióinak elméleti-módszertani problémáit az újgrammatikus hangszemlélet, a strukturális fonémafelfogás és a generatív nyelvészeti disztinktívjegy-fogalom példájából bontom ki, majd ennek tanulságaira támaszkodva teszek kísérletet az eddigi (analitikus) grammatikakép (holista jellegű) újragondolására.

4. Jóllehet az újgrammatikus iskola a beszélők nyelvérzékétől irányított analógiás alakmódosulásokkal is számol, ezeket csak valamiféle másodlagos nyelvi jelenségeknek tekinti. Az irányzat képviselői ugyanis a hangváltozásokat elsősorban olyan törvényeknek (később: tendenciáknak) gondolják, amelyek meghatározott fonetikai környezetben, adott térben és időben (szinte) automatikusan végbemennek. Ennek következtében munkáikban többnyire azokat a hangsorformákat tartják analógiás hatások eredményeinek, amelyek — a „szabályos” nyelvi mechanizmusok alóli kivételekként — az alapkoncepció mentén egyébként nem lennének magyarázhatók (erről lásd még FEHÉR 2004: 10–5).

Ezt figyelembe véve korántsem meglepő, hogy az újgrammatizmus — a hangváltozásokat döntően beszélőfüggetlen jelenségekként értelmezve — sem a hangalaki heterogeneitást, sem pedig ennek az emberekkel való relációit nem képes igazán megragadni (vö. FEHÉR 2004: 10, illetve BEZECZKY 2002: 28–40). Mindez ugyanakkor metodológiai szempontból meglehetősen aggályos: nyilvánvaló, hogy az egyes hangsorformák (így variánsaik és alakulásuk is) nem egy abszolút módon létező homogén nyelvből, hanem kizárólag a beszélők egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelveiből származtathatók.

Részben e szemlélet, részben pedig a 19–20. század fordulóján formálódó irányzat vizsgálati lehetőségeinek egykori korlátai eredményezik, hogy az újgrammatizmus hangfogalma nem lehet kellően árnyalt. Az iskola tanai egyáltalán nem tükröztetik azt a nyelvi folyamatok szempontjából kulcsfontosságú mozzanatot, hogy az emberek egy adott hangsor artikulációs változatainak akusztikai különbségeit nem is észlelik, míg más hangkombinációk esetében érzékelik ezeket az eltéréseket, de hol semlegesen viszonyulnak hozzájuk, hol pedig valamilyen értékítélettel viseltetnek velük szemben.

5. Többek között ilyen jelenségek megragadására lehetne alkalmas a strukturális nyelvészet fonéma–beszédhang kettőse. Ez a *langue*–*parole* dichotómián alapuló különbségtétel azonban korántsem kifogástalan: az ennek keretén belül értelmezett fonéma több szempontból is problémát vet fel.

Tekintettel arra, hogy SAUSSURE szerint a nyelv „úgy él a társadalomban, mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait szétszittatták az egyének között” (1916/1997: 49), a *langue* részeként kezelt fonéma esetében azt kellene feltételeznünk, hogy egy adott hangalakhoz a beszélők — mivel egyforma lexikonnal rendelkeznek — kivétel nélkül azonos fonémasort társítanak, így nyelveik között e vonatkozásban nem lehetnek különbségek.

Az emberek nyelvi viselkedését tanulmányozva ugyanakkor ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: az egyének között fonológiai jellegű eltéréseket fedezhetünk fel attól függően, hogy nyelvérzékük miféle írásképet és (etimológiai) kapcsolatokat tulajdonít egy-egy hangsornak. Ennek megfelelően a magyar beszélők közül például sokan úgy vélik, hogy a [sɛkfy:] -ben — a szó konvencionális írásmódja, valamint a *szeg*-gel való asszociálódása miatt — eredendően /g/ van, míg mások — a hangsorhoz <k>-s írásformát rendelve, illetve a szóalakot a fonetikailag és szemantikailag is hasonló [se:kfy:] ~ [sikfy:] szavak mentén értelmezve — a kérdéses konzonánst eleve /k/-ként azonosítják.

Mivel a strukturális nyelvészet a szubsztanciával szemben a formát preferálja, ebből adódóan pedig az előbbi megjelenítő *parole*-szintet szigorúan elválasztja az utóbbit képviselő *langue*-tól, a nyelv egységeként felfogott fonéma e koncepcióban tulajdonképpen mint valamiféle a konkrét auditorikus-fiziológiai sajátosságtól elvonatkoztatott és az egyénektől függetlenített hangidea jelenik meg.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az a lingvisztikai elképzelés, amely efféle abszolutizált fonémakategóriákkal számol, a nyelv hangtani egységeit éppen lényegi jellemzőitől fosztja meg: a hallgatóktól-beszélőktől elválasztott, „hangtalan” fonémák latens feltevése módszertanilag több mint vitatható. (A probléma jelenségét mutatja, hogy a nyelv hangelemeinek idealizált fogalma a saussure-i nyelvészetben nem csak rejtetten tűnik fel, de bizonyos esetekben egészen határozott formában is tetten érhető: jól tudjuk, hogy a strukturalizmus ma is igen népszerű, prágai ágának fonológiájában az ún. archifonéma egyes fizikai eredetű tulajdonságokkal még absztrakt értelemben sem rendelkezik.)

Ily módon a strukturális munkákban nemcsak az önmagában tekintett nyelv hangváltozásainak motivációs háttere lesz kérdéses, de érthetatlenné válnak az emberek egyes, fonetikai-fonológiai jelenségekkel kapcsolatos reakciói is. Abszolutizált fonémákra alapozva megmagyarázhatatlan az az attitűd, miszerint azok a magyar beszélők-hallgatók, akik [a]-t nem ejtenek, az ilyen vokálist tartalmazó palóc hangsorok és labiális képzésű megfelelőik (így például az [astal] ~ [ɔstɒl] alakok) különbözőségére figyelnek, gyakran minősítik is ezt az eltérést, ezeket a szókettősöket ugyanakkor mégsem tekintik ún. minimális pároknak (hasonló, strukturális keretben nem igazán kezelhető hangtani jelenségekhez — más érveléssel — lásd még SIPTÁR 2006: 415–6).

Mindezeket figyelembe véve eléggé egyértelmű, hogy egy adekvát nyelvkoncepció csakis az emberek nyelveinek sajátosságaihoz viszonyított, auditorikus-fiziológiai meghatározottságú fonémákkal számolhat (vö. mindezt SZILÁGYI N. 2004 és GYARMATHY 2007 észrevételeivel, illetve korábbról DEME — nem túl kiforrott, még számos saussure-i motívumot felvonultató — írásával; 1958, innen is főként 139–41).

6. Ehhez a felismeréshez az újabb, (poszt)generatív elméletek sem jutnak el, a CHOMSKY-féle „ideális beszélő” koncepció (vö. 1965: 3–4) a nyelvet (és fonológiáját) éppúgy homogenizálja, mint a saussure-i „szétosztott szótár” elv: természetesen, hogy annak a nyelvnek, amelyet az emberek heterogén körülményeitől függetlenül kezelnek, a hangtani elemei is abszolutizáltak.

Azt a néhány előremutató, ám korántsem kifogástalan formális lingvisztikai törekvést leszámítva, amelyik a fonológia fonetikai nézőpontú megújítását célozza (ehhez lásd különösen KISS 2007, illetve például KISS–BÁRKÁNYI 2006), a klasszikus és revideált SPE-irányok a hangok efféle idealizált értelmezésének problémáját a strukturális nyelvészetben tapasztaltakhoz képest tulajdonképpen még tovább is mélyítik: a (poszt)generatív fonológiákban a Prágai Kör archifonéma-fogalmánál is általánosabb elemzési egységek tűnnek fel.

Noha a standard chomskyánus teória ún. absztrakt fonémáit, amelyek jegymátrixa egyetlen, az adott nyelvben ténylegesen létező hang fizikai jellemzőinek sem feleltethető meg (vö. NÁDASDY–SIPTÁR 2001: 73–4), a modernebb SPE-konceptiók már rendre önkényesnek ítélik (NÁDASDY–SIPTÁR 2001: 74–5), a kitöltetlen jegyértékű, illetve radikálisan alulszabott fonémák végletesen elvonatkoztatott jellegére még ezek az elképzelések sem figyelnek fel: posztgeneratív keretben a nyelv fonológiai rendszere olyan mögöttes hangokból áll össze, amelyek részben vagy teljesen jegytulajdonság nélküliek (lásd például NÁDASDY–SIPTÁR 2001: 49–57).

A fonémák ilyen felfogása az SPE-típusú elméletekben ráadásul meglehetősen explicit módon jelenik meg. Azáltal ugyanis, hogy e koncepciókban már a disztinktív jegyek is valamiféle autonóm nyelvi elemekként, vagyis az emberi percepció-artikuláció sajátosságaitól és a hordozó hangoktól is függetlenül ér-

telmeződnék, az ezek együtteséből adódó hangszegmentumok szükségszerűen és szélsőségesen idealizáltak. Nem véletlen, hogy a (poszt)generatív fonológiák szerzői leírásaikat már nem is a fonémákra, hanem a megkülönböztető tulajdonságokra alapozzák, ennek következtében pedig a mögöttes hangok nyelvi realitását kezdetben nyíltan, később burkoltabban tagadják, és munkáikban a fonéma fogalmát legfeljebb mint a disztinktív jegyek halmazának egyszerű rövidítését tartják számon (erről vö. például DURAND–SIPTÁR és NÁDASDY–SIPTÁR bevezető szövegeit, illetve SIPTÁR tanulmányának vonatkozó nyelvészettörténeti részét; az előbbieket lásd 1997: 22–30, 43–4, valamint 2001: 48, az utóbbit pedig 2006: 413–4).

E szemléletmódot tükrözi már az az okfejtés is, amelynek mentén a (poszt-) SPE képviselői a megkülönböztető hangtulajdonságokat a fonológiai leírás alapegységeiként szerepeltetik. A disztinktív jegyeket rendszerint az atomok oszthatóságára hivatkozva tekintik minimális hangtani elemeknek: „időközben az atomokról is kiderült, hogy még kisebb részecskékből tevődnek össze; nos, ugyanígy a fonémák is” (SIPTÁR 2006: 413). Nyilvánvaló azonban, hogy e gondolatmenet csak abban az esetben lehetne helytálló, ha a fonémákat valóban oly módon oszthatnánk további részekre, mint ahogy az atomokat elektronokra, protonokra és neutronokra.

A megkülönböztető jegyek ugyanakkor a hangszegmentumoknak nem komponensei, hanem jellemzői; ez pedig korántsem lényegtelen különbség. Ahogy SZILÁGYI N. írja: „Ami tehát igazából egy tulajdonság, az most mint önálló építőelem jelenik meg, a fonéma meg nem úgy, mint olyan alapegység, amely az illető tulajdonsággal jellemezhető, azaz megvan benne az a tulajdonság, hanem mint olyan szerkesztett egység, amely a megkülönböztető jegyekből van felépítve. Egy kicsit olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy alma nincs is, mert ez csak egy rövidítés ahelyett, hogy [kerek] + [piros] + [ehető] + ..., az pedig, amit mi almának mondunk, valójában ezekből van (sőt ezekből lett!) összeszerkesztve” (2004: 183).

Noha SIPTÁR úgy véli, hogy „ma egyetlen fonológiai elmélet sem létezik, amely a fonéma oszthatatlanságát hirdetné” (2006: 414; a szerző kiemelését töröltem — F. K.), mindezeket szem előtt tartva már legalább két ilyen elgondolásról tudunk: SZILÁGYI N. fonológiáján (2004) túl az itt vázolandó grammatika-konceptióban magam is határozottan elzárkózom a hang autonóm disztinktív jegyekre bontásától.

7. Tekintettel a kanonizált fonetikák-fonológiák nehézségeire, eléggé egyértelmű, hogy ezek problémáit csakis úgy lehet megoldani, ha — a hangjelenségek kellően árnyalt modellezése érdekében — a beszédhang–fonéma kettőst fenntartjuk ugyan, de azt az eddigiektől merőben eltérő módon közelítjük meg. Így a két hangaspektust egyrészt nem különítjük el oly szigorúan egymástól, másfelől pedig nem a saussure-i kiindulású elképzelések nyomán haladva, hanem a ROSCH-féle prototípus-elmélet mentén értelmezzük (ez utóbbit lásd 1978, ROSCH–MER-

VIS 1975, 1976, kognitív pszichológiai vonatkozásban vö. még például KOVÁCS 2003: 203–6, RAGÓ 2007: 291–306, kifejezetten nyelvészeti alkalmazásához pedig többek között WARDHAUGH 2002: 209–10).

E szerint az egyéni beszédhangokat a hallgató az anyanyelvjárása fonetikai-fonológiai jellegzetességei alapján kiépülő, prototípus elven szerveződő mentális fonémamezők mentén percipálja, valahogy úgy, mintha egy mágnes lenne minden egyes fonémamező közepében, mely arra irányul, hogy a széleket behúzza, ezáltal rövidítse a távolságot, és megakadályozza, hogy e vonzástartományon belül kategorikus megkülönböztetéseket tegyünk (vö. mindenekelőtt KUHL 1991, lásd még MACWHINNEY 2003: 507, HONBOLYGÓ 2007: 376–7).

Ez a felfogás — a klasszikus lingvisztikai koncepciókkal szemben — immár nemcsak megengedi, hogy az egyén nyelvének egyes hangjelenségei idővel változzanak és a beszélők között fonológiai, illetve attitudinális eltérések legyenek, de — a variabilitást tekintve természetesnek — meg is magyarázza. Az ugyanis, hogy a centrum–periféria szerkezetű percepciós fonémamezőknek nincsenek eleve és végérvényesen rögzített határaik, lehetővé teszi, hogy az egyes hangtípusok magstruktúrái az egyén közösségében használatos nyelv fonológiai alapvonalainak megfelelően formálódjanak, majd a bizonytalan(abb) szélső pontok mentén az újabb körülményekhez igazodva akár valamelyest módosuljanak is.

Ebből adódik, hogy egyes szavak észlelésekor a hangokhoz tartozó perceptuális mezők egymást át is fedhetik úgy, mint ahogy az többek között a magyar /k/-nál és /g/-nél obstruens előtti pozícióban előfordul (egyéb, prototípus elvű interferenciákhoz vö. még PLÉH 2006: 83). Azt, hogy e gyenge helyzetű elemek fonológiai értelmezése során egy-egy beszélőnél éppen melyik „fonémamágnes” mutatkozik erősebbnek, az egyén nyelvét addig befolyásoló tényezők (a [sekfy:] esetben analóg hangsorok, a szóról való intuitív etimológiai vélekedés, valamint az írás-olvasás tanítás) eltérő mértékű és irányú hatásainak átlaga határozza meg (a nyelvi mechanizmusok efféle megközelítésének elméleti hátteréhez lásd SÁNDOR 2001a: 129–33, illetve 1998: 72–3 és FEHÉR 2008: 65).

Lényegében ehhez hasonló nyelvi tapasztalatszerzés eredménye az is, hogy olyan akusztikai-fiziológiai hangdifferenciákat, amelyeket egyes beszélők legfeljebb mint irreleváns különbségeket észlelnek, mások pregnáns(abb) eltéréseként értékelhetnek: a finnben két fonémát reprezentáló [e]-t és [æ]-t például azok a magyarok, akik finnül egyáltalán nem tudnak és anyanyelvjárásukban sincsenek ilyen vokálisok, csakis saját közösségük hangjellegzetességeinek megfelelően, azaz /ε/-ként azonosíthatják, miközben finnül jól beszélő társaik a nyelvtanulás során szerzett ismereteik révén ezeket már megbízható módon különítik el egymástól (WINKLER 2003: 165–6, más példákhoz vö. még LOTZ 1976: 71, GÖSY 1989: 16–9, 32, 2005: 137, HONBOLYGÓ 2007: 375–6, a jelenség nem nyelvi hangok észlelésére vonatkozó analógiájához pedig lásd WINKLER 2003: 167, illetve HONBOLYGÓ 2007: 374–5).

Az efféle fonológiai heterogeneitás az emberek nyelvi viselkedésében is tükröződik: noha az [a]-t nem ejtő magyarok a palóc dialektus ezen illabiális hangjait /ɔ/-ként értékelik, a fonéma e változatát más egyéni /ɔ/-variánsokhoz képest mégis „furcsának” gondolják. Mivel a nem [a]-zó anyanyelvjárású beszélők közösségüktől ezt a vokálist nem hallják, és maguk nem is artikulálják, számukra az alkalmilag feltűnő [a] hang az /ɔ/ fonémamezejének csak periférikus eleme lehet: /ɔ/-féle hang (mivel auditorikus-fiziológiai tulajdonságaiból adódóan az [ɔ]-hoz hasonlít leginkább, az /ɔ/ nem átfedő jellege miatt pedig máshoz nemigen kötődhet), atipikus formája révén ugyanakkor mégis „különös” hangzású.

8. A hangok prototípus elvű észlelését egyébiránt a fejlődéslélektani és kognitív neurológiai kísérletek is egyértelműen igazolják: e tudományterületeken a „perceptuális mágnesként” funkcionáló prototípus-fonéma gondolata — ellentétben a 20. századi kanonizált nyelvészettel — már nemhogy nem heurisztikus értékű, hanem egyenesen evidencia.

Pszichológusok és idegtudósok az emberi percepciót számtalan alkalommal vizsgálták úgy, hogy géppel egy-egy hang akusztikai képét lépcsőzetesen egy másik hang irányába tolták el. E tesztek során a kutatók kivétel nélkül azt tapasztalták, hogy az alanyok anyanyelvük fonológiai jellegzetességeinek megfelelően „a fokozatos változásokat nem fokenkénti változásokként észlelték, hanem egyik hangkategóriáról a másikra való hirtelen váltásokként. Például a ’ba’ hangzó ’da’ hangzóra való fokozatos fizikai módosítását — ami számos közben-ső ingert hoz létre — hirtelen váltásként észlelték” (DONALD 2001: 218–9). Ez pedig arra mutat, hogy „valahányszor egy hangot azonosítunk, azt vizsgáljuk meg (persze nem tudatosan), hogy az melyik prototípushoz áll a legközelebb. Ha sikerül illet találnunk, akkor számunkra a hallott hang az illető prototípussal válik azonossá, és szubjektíve annak halljuk még akkor is, ha fizikai szerkezetében nem pont ugyanolyan. Kissé sarkítottan kifejezve, a beszédhangokat nem a fülünkkel halljuk, hanem a memóriánkkal” (GOPNIK–MELTZHOFF–KUHLE 2005: 120, mindehhez lásd még 115–6, 121, 134–5, GÓSY 1989: 11, 32, 2005: 137, CRYSTAL 2003: 189, LUKÁCS–PLÉH 2003: 539, WINKLER 2003: 166, LUKÁCS 2006: 97, PLÉH 2006: 82, HONBOLYGÓ 2007: 371–7, az ugyancsak ezt erősítő korai nyelvészeti vizsgálatok közül pedig — más magyarázattal — vö. még például LOTZ–ABRAMSON–GERSTMAN–INGEMANN–NEMSER 1960).

Jól látszik ez annak jellegzetességeiből is, ahogyan a mesterségesen egyesített hangokat észleljük. Kísérlettel igazolták, hogy ha az emberek egy ismétlésre kérő utasítást követően egy olyan hangsort hallanak, amely gépileg szintetizált közepes magasságú vokálist tartalmaz, és erről azt hiszik, hogy ugyanattól a személytől származik, mint a felvezető szöveg, a logatom kérdéses elemét az instruktor alaphangjától függően azonosítják és ejtik palatális vagy veláris magánhangzóként (ennek ismertetését lásd PLÉH 2006: 84).

A hangok prototípus elvű észlelésének feltevésével érthetőek meg azon tesztek eredményei is, amelyekben a beszédpercepciót egymáshoz nem illeszkedő akusz-

tikus és vizuális ingerek segítségével vizsgálták. Ezek során számos nyelvben megfigyelték, hogy ha az alanyoknak fülhallgatón például a [ba] szótagot úgy játsszák le, hogy közben egy képernyőn egy [ga]-t artikuláló személyt látnak, a vizsgálat résztvevői a modális diszzharmóniát nem érzékelik, és a hangsort rendre /da/-nak vélik (MÁDY 2009: 24, továbbá GÓSY 2004: 180, 2005: 171). Ez a „McGurk-effektus”-ként ismert jelenség ráadásul meglehetősen robusztusnak mutatkozik: a kísérleti személyek a /b/ és /g/ fonémák prototípusmezőit még akkor is /d/-ben interferálták, ha az auditív jel az artikuláció képi megjelenítéséhez képest valamelyest késett (ennek egyszerű leírását lásd MÁDY 2009: 24, további adalékokhoz vö. CSÉPE 2005: 1342, öt hónapos babákkal végzett analóg tesztek eredményéhez pedig többek között még GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 82).

9. Az anyanyelv fonológiájának sajátosságaitól meghatározott, prototípus alapú hangészlelés a fejlődéslélektan és a kognitív idegtudomány csecsemőkkel végzett szopás- és figyelempreferencia-kísérleteinek tanúsága szerint igen hamar kialakul.

Bár az újszülött a hangok percepcióját tekintve egyfajta „nyelvi világpolgárként” kezdi meg életét, azaz igen finom, a környezetében jelentősnek nem mondható akusztikai különbségeket is markáns eltérésekként észlel (vö. CSIBRA 2003: 255–7, MACWHINNEY 2003: 507, GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 117–8, 197, LUKÁCS 2006: 97–8, HONBOLYGÓ 2007: 376), a 6–12. hónapban mégis „anyanyelvi specialistává” lesz: az egyes hangokat ezután csak a saját közössége nyelvének lényeges auditív differenciáit figyelembe véve, prototípuselv alapján azonosítja.

Míg például hét hónaposan a japán babák az [r]-et és az [l]-et éppúgy elkülönítik egymástól, mint amerikai kortársaik, három hónappal később nem (a tíz hónapos amerikaiak viszont még egyértelműbben, mint azelőtt), a kanadai csecsemők pedig azokat az eltéréseket, amelyeket a hindi beszéd hangjai közt fél éves korukban érzékelnek, egyévesen már csak részben, anyanyelvük fonológiai jellegzetességeitől meghatározottan észlelik (GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 120, vö. még 116–7, 134–5, 159, 163, 197–8, 202–3, CALVIN 1997: 76, CSIBRA 2003: 257–8, WINKLER 2003: 165, CSÉPE 2005: 1339, LUKÁCS 2006: 98, illetve HONBOLYGÓ 2007: 374–6).

Noha mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nyelvsajátos prototípus-fonéma a beszélők nyelvének legkisebb, igen korán feltűnő analitikus egysége, ha az erre mutató teszteket összevetjük óvodáskorú gyermekekkel végzett hangtani vizsgálatok eredményeivel, mégis érdekes paradoxonra lehetünk figyelmesek. E kísérletek ugyanis egybehangzóan azt mutatják, hogy a fonéma mint nyelvi elem egyáltalán nem létezik az ilyen korú gyerekek nyelvtudatában, ez csak később jelenik meg.

Ahogy KASSAI írja: „hiába kérjük tőlük, hogy mondjanak pl. [b] hanggal kezdődő szót. Egyszerűen nem értik a feladatot. Ugyanígy hiába kérjük, hogy mondják meg, hol hallanak valamely kiejtett szóban pl. légyzümögéshez vagy kígyósziszegéshez hasonló hangot, hiszen fogalmuk sincs arról, hogy a szónak egyáltalán van kiterjedése, ezen a terjedelmen belül pedig különböző elemek so-

rakoznak; azaz nem tudják a hangsort beszédhangokra bontani” (1983: 467, vö. még HONBOLYGÓ 2007: 380).

10. Miután a prototípus-fonéma e paradoxona a percepció jelenségeivel kapcsolatos, nyilvánvaló, hogy az ellentmondás feloldásához a beszédészlelés mechanizmusának tanulmányozása vezethet el.

Míg a standard fonetikákban a hangsorok dekódolásának folyamatáról lényegi megállapításokat nem igazán olvashatunk, a fejlődéslelektani és kognitív neurológiai szakirodalomból világosan kitűnik, hogy az auditív észlelés (akár nyelvi, akár egyéb akusztikai ingerek percepciójáról van szó) analóg folyamat a látással, ami pedig egyértelműen holisztikus elvű: „az idegrendszer úgy működik, hogy először a Gestaltot emeli ki; csak később fog hozzá a részletekhez” (DONALD 2001: 196, vö. még 195, 219, CSIBRA 2003: 266–7, GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 120–1, a kérdés pszichológiatörténeti előzményeihez pedig többek között VIGOTSKIJ 1971). Annak belátásához, hogy ez valóban így lehet, gondoljunk például az olyan képrejtvények megfejtése közben felmerülő nehézségeinkre, amelyekben két, „első ránézésre” egyformának tűnő kép minél több eltérő részletének megtalálására kérnek minket.

A vizuális percepció Gestalt-jellegéből adódóan az idegrendszer az egyén mindennapi látási tapasztalatai függvényében holisztikus — és tudatosítsuk: prototípus elvű — képi reprezentációkat alakít ki (vö. GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 120–1), aminek következtében a látórendszernek olyan előfeltevései lesznek, amelyek e bevéssődött mintáktól meghatározottan befolyásolják a percepciót, bizonyos esetekben akár illúziókat is eredményezve.

Az ilyen minta alapú beidegződéses jelenségeket a kognitív pszichológiában szemléletesen be is mutatták — többek között az ún. Kanizsa-ábrákkal. Az alábbi képen, mely egyike ezeknek a teszteknek, négy különálló vizuális egység szerepel, látórendszerünk mégis azt jelzi, hogy egy ötödik is jelen van: egy négyzet, amely mindegyik körből egy negyednyit eltakar (CSIBRA 2003: 263–4).



Érdemes felfigyelni arra, hogy ehhez hasonlóan holisztikus jellegű az auditív dekódolás is, hiszen a Kanizsa-négyzet illúziójával analóg folyamatok a beszéd-percepció bázis érzéki csalódásai is, vagyis azok az esetek, amikor anyanyelvünk prototipikus, a nyelvelsajátítási és a későbbi nyelvi körülményeknek megfelelően rögzült hangsormintái olyan előfeltevéseket alakítanak ki, amelyek hatással vannak észlelésünkre.

Az ún. hangrestaurációs kísérletek igen jól mutatják ezt: amikor szavak egy-egy hangját maszkolták (kattanással vagy sistergéssel elnyomták), a tesztben részt vevő személyek a teljes szót (tehát: a hiányzó elemet is) hallani vélték, a fedőzajt pedig nem tudták konkrét hanghelyhez kötni (DANKOVICS–PLÉH 2001, vö. még PLÉH 2000: 970–1, DONALD 2001: 219, CRYSTAL 2003: 189–90, HONBOLYGÓ 2007: 378–9, az ehhez sok tekintetben hasonló ún. click-tesztekhez pedig lásd GÓSY 1989: 32–3, 2005: 137 és HONBOLYGÓ 2007: 379).

Mindazonáltal azt a tényt, hogy a nyelvi dekódolás Gestalt-típusú, aminek holisztikus jellegét a közösségi tapasztalatok révén beidegződött tipikus fonológiai sorminták határozzák meg, még inkább erősíti, hogy a hang-helyreállítási vizsgálatokat fonotaktikailag lehetséges, szószerű logatomokkal elvégezve is hasonló eredményeket kaptak (lásd különösen DANKOVICS–PLÉH 2001: 66; hangsorszerkezetüket tekintve jellegzetes halandzsaszavakkal végzett más vonatkozású, de analóg megállapításokhoz vezető kísérletekhez vö. még WINKLER 2003: 166).

Nyilvánvaló, hogy beszédpercepció illúzióból adódó hangrestaurációt nemcsak teszthelyzetben, de természetes módon, a mindennapi életben is tapasztalhatunk — méghozzá nem is oly ritkán.

Igen szemléletes példája ennek egyebek mellett PÉTER MIHÁLY közismert esete, amiről egyik tanulmányában a következőképp számol be: „E sorok írójának alkalma volt Moszkvában egy spanyol anyanyelvű személlyel beszélgetni, aki, noha több éve élt már a városban, meglehetősen »törte« az orosz. Beszélgetésünk közben feltűnt, hogy a *cnacuōo* [spʌ's'ibə] 'köszönöm' szót rendszerezően így ejti: [espʌ's'ibə]. Első döbbenetemben megkérdeztem, miért mondja így. Még megdöbbenőbb válasza egy viszontkérdés volt: »Miért? Az oroszok talán nem így mondják?« (2001: 34).

11. Úgy vélem, ha tekintettel vagyunk az auditorikus percepció alapvetően holisztikus jellegére, feloldható az a paradoxon, miszerint annak ellenére, hogy a hangok anyanyelvi meghatározottságú fonológikus észlelése a 6–12. hónap között kialakul, még az óvodáskorú gyerekek sem tudnak fonémákra bontani: nyelvsajátos hangszegmentumok helyett fonotaktikailag jellemző fonémasorokkal kell számolni, valójában ezek a nyelv elsődleges és ösztönös elemi egységei (ehhez — más közelítésmóddal — vö. még SZILÁGYI N. 2004: 105–6).

Azt, hogy a nyelvi jelek feldolgozása esetében nem hangok, sokkal inkább hangsorok egészes dekódolásáról lehet szó, erősíteni látszik az is, hogy a Gestalt-típusú vizuális percepciót igazoló Kanizsa-illúzió feltűnése a gyerekek-nél időben nagyjából egybeesik a nyelvspecifikus hallás kialakulásával (erről lásd CSIBRA 2003: 263).

A nyelvi észlelés holisztikus jellegének feltevése nem mond ellent a fejlődés-lélektan és kognitív neurológia csecsemőkkel végzett preferenciavizsgálati eredményeinek sem. Arra ugyanis maguk a kísérleteket vezető pszichológusok és idegtudósok sem figyeltek fel, hogy a fonematikus hallást kivétel nélkül fonotak-

tikai mintákként funkcionáló szótag és szó formájú hangsorokon tesztelték: diszkrét szegmentumokként csak az önmagukban is szótagértékűnek tekinthető vokálisokat mutatták be, a konzonánsokat nem (ehhez lásd például DONALD 2001: 218–9, CSIBRA 2003: 257–8, WINKLER 2003: 165, GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 116, 134–5, 159, 163, 197–8, 202–3, PLÉH 2006: 82).

A mássalhangzók felismerésének szigorúan kontextusfüggetlen vizsgálata egyébként is csak korlátozottan lehetséges. Ha ugyanis egy olyan szótag végéről, mint például a [di], mesterségesen elkezdjük levágni a hangrezgéseket, az így előálló akusztikai jeleket egymás után lejátszva azt fogjuk tapasztalni, hogy a művelet kezdeti fázisaiban még a szótagot halljuk, egy bizonyos ponton túl azonban már csak valamilyen nem nyelvi jelre emlékeztető zörejt. A [d] ugyanis egy alveoláris explozíva, aminek a tulajdonképpeni képzését a fogmedernél keletkező zár határozza meg, ezért ez a hang csak akkor tud megszólalni, ha — úgy, mint ahogy a beszédprodukció során természetesen lenni szokott — szomszédságában egy (átlagos időtartamú, de legalább svá jellegű) vokális is jelen van (vö. HONBOLYGÓ 2007: 367).

Jóllehet vannak olyan konzonánsok, amelyek megfoszthatók hangkörnyezettüktől, az eszközfonetikai munkák szerzői ezek percepciója kapcsán is kontextuális hatásokról számolnak be: a műszeres mérések arra utalnak, hogy a szavak fonémáinak azonosításához minimális egységekként a vokálisok, illetve ezeknek egy vagy több konzonánssal alkotott nyelvfüggő kombinációi szolgálhatnak. Az auditív felismerési kulcsok torzításával és az egyes hangkapcsolatok tagjainak variálásával végzett percepciótesztek tanúsága szerint ugyanis nehéz az akusztikai jelnek azt a részletét kijelölni, amely alapvető módon határozná meg azt, hogy a hallgató egy-egy hangot milyen fonémaként fog azonosítani, mivel nemegyszer maguk az átmenetek, ezek iránya vagy éppen a szomszédos beszédhangok hordozzák az ebből a szempontból igazán releváns információt (GÓSY 2004: 167; vö. még például — nem mindenhol kifogástalan értelmezéssel — GÓSY 1984, 1989: 11, 24–5, 33–6, 60–7, 185–6, 2004: 166–80, 2005: 128, 133, 136–40, 157–60).

Noha manapság már egyre több pszicholingvisztikai írás hangoztatja, hogy a beszédészlelést tesztelő kísérletek eredményei a fonémáknál komplexebb elemi perceptuális egységekre mutatnak, e tudományterület szakembereinek egy jelentős része a hangsorok fonotaktikai elvű azonosítását illetően mégis egy komoly problémát lát. Arra hivatkozva, hogy egy-egy nyelvben lényegesen több hangkombináció fordul elő, mint fonéma, ezen kutatók többsége amellet érvel, hogy a hangkapcsolatokra építő beszédfelismerési mechanizmus — mivel sokféle auditív minta elraktározását teszi szükségessé — hatékonyság tekintetében jelentősen alulmarad a viszonylag kis számú hangszegmentummal dolgozó dekódolással szemben (e vélekedéshez lásd többek között GÓSY 1989: 34, 2005: 138, HONBOLYGÓ 2007: 380).

Ez az ellenvetés azonban meglehetősen egyoldalú. Azt ugyanis, hogy milyen jellegű nyelvi percepciók folyamatok praktikusak, az egyes művelettípusok által

megkívánt fonológiai alapegységeknek nem pusztán a mennyisége határozza meg, de ezek minősége is. Márpedig a hangszegmentumok mentális megfelelőinek és a hangkombinációk elméleti képviselőinek ez utóbbi szempontból is szükség-szerűen különbözniük kell egymástól. Mivel az együttejtő mechanizmusok akusztikai módosító hatása az egyes hangok vonatkozásában erőteljesebb, mint a hangkapcsolatok tekintetében, ahhoz, hogy az emberi beszéd felismerés csak az adott nyelvben releváns hangsordifferenciákat érzékelje eltérésekként, a prototípus alapon szerveződő fonémák szórási sávjainak mindenképpen szélesebbnek kell lenniük az azonos elv szerint felépülő fonotaktikai mintamezők periféria részénél.

Azon túl, hogy a hangszegmentumok nyelvsajátos kognitív reprezentációinak megformálása ily módon bonyolultabb általánosítási műveleteket feltételez, mint a hangsorok fizikai szerkezetéhez szorosabban kötődő mentális hangkombinációk kialakításáé, a prototípus-fonémák a koartikulációs variancia kiküszöbölésében sem nyújthatnak az elméleti hangkapcsolat-képviselőkkel azonos teljesítményt. Mivel a „perceptuális mágnes”-jelenségből adódóan egy-egy akusztikai jel azonosítása annál kevésbé egyértelmű, minél távolabb esik valamely fonológiai egység prototípusától, az együttejtésből eredő variabilitást a markánsabb magtartománnyal bíró fonotaktikai képviselők a nagyobb szórású fonémáknál egyszerűbben képesek ellensúlyozni. Ez pedig az emberi beszéd felismerés számára nagyobb előny lehet, mint amit a nyelvi percepció kevesebb elemmel dolgozó, ám bizonytalanabb fonematikus mechanizmusa jelenthet. ODEN és MASSARO szerint az olyan változatok esetében, amelyek egymástól annyira különböző akusztikai képet mutatnak, mint amelyet például a /d/-féle konzonánsok [i] és [u] előtt, az elméleti megfeleltetés a fizikai szerkezet jelentős eltérése miatt egyébként sem igen képzelhető el eredendően ugyanazzal a reprezentációval: a hangsorok fonológiai dekódolásának a fonémáknál komplexebb elemekre kell támaszkodnia, illetve a prototípus minősége kell hogy változzon (GÖSY 2005: 160, vö. még HONBOLYGÓ 2007: 366).

Noha a más-más hangtani alapegységgel dolgozó gépi beszéd felismerő modellek teljesítményeinek összevetéséből önmagában nem vonhatók le az emberi nyelvi percepció mechanizmusára vonatkozó következtetések, a hangkapcsolat elvű beszédészlelés feltevését a koartikulációs változatosság kezelése felől szemlélve mégis biztató, hogy a mesterséges intelligencia-kutatásban is azok a programok bizonyulnak sikeresebbnek, amelyek az ún. monofónok helyett két-, illetve háromelemű nyelvtipikus hangkombinációkra alapoznak. E tudományterület szakembereinek megállapítása szerint ugyanis a nyelvi megnyilatkozások akusztikai képének igen nagyfokú változatosságából adódóan „a környezetfüggő beszédhangmodellek minden körülmények között lényegesen jobb felismerési hatásfokot látszanak biztosítani, mint a környezetfüggetlenek, folyamatos beszéd felismerésnél használatuk — általánosító képességük miatt — szinte »kötelező«” (MIHAJLIK–FEGYÓ–TATAI 2006: 228, vö. még FEGYÓ–MIHAJLIK–TATAI 2002: 193–6, HONBOLYGÓ 2008: 80–1, 109).

E tényezőket együttesen figyelembe véve már korántsem lehet oly különös, hogy amikor LOTZ és munkatársai a [p], [t], [k] természetes felismerését olyan [sp], [st], [sk] kezdetű angol szavakkal tesztelték, amelyek hangsorából az első konzonánst utólag mesterségesen levágták, azt tapasztalták, hogy az így előálló szópárokban a vizsgált személyek a [p]-t, a [t]-t és a [k]-t saját nyelvük hangkombinációs mintái mentén, fonotaktikai helyzetüktől függően más-más fonémaként érzelték. A kísérlet anyanyelvi résztvevői ezeket a mássalhangzókat [s] utáni pozícióban rendre az akusztikai ingernek leginkább megfelelő zöngétlen zárhangoknak, szó elején viszont — ahol e hangtípusok aspirált formában szoktak feltűnni — a velük homorgán zöngés explozíváknak hallották. A magyar alanyok ugyanakkor a [k], a Puerto Rico-i spanyolok pedig mindhárom zárhang fonológiai hovatartozásáról attól függően ítélték, hogy azok elől vagy hátul képzett vokálisok környezetében fordultak-e elő (LOTZ–ABRAMSON–GERSTMANN–INGEMANN–NEMSER 1960: 71–5).

A beszédelemek detektálásának kontextuális jellegét szem előtt tartva eléggé egyértelmű: a holisztikus nyelvi feldolgozásból adódik, hogy noha a hangok prototípus elvű fonológikus észlelése igen korán kialakul, a gyerekek még óvodáskorban sem tudnak fonémákat azonosítani. Nyilvánvalóan nem hangok sorait percipálják, amelyeket majd utólagosan szerkesztenek össze nagyobb nyelvi egységekké és így dekódnak, hanem eleve egészelesen, komplex hangkombinációkat érzékelnek (ehhez vö. még KASSAI 1983: 467, továbbá GÖSY 1989: 191–2). Nem véletlen, hogy KASSAI kísérleteiből az is világosan kiderült: noha az óvodások nem tudnak hangokra bontani, a megnyilatkozásokat mégis ösztönösen (nyelvérzéküknek megfelelően) tagolják szavakra és szótagokra (1983: 467, 1999b, vö. még DONALD 2001: 217–9, MACWHINNEY 2003: 507, 512–3, SIPTÁR 2006: 417–8, HONBOLYÓ 2007: 380).

Tekintettel arra, hogy a beszéd természetes folyékonyságát éppen a hangátmenetek biztosítják, mindez nemcsak hogy nem meglepő, de egyenesen várható eredmény. Mivel az óvodáskorú kisgyerekek környezetüktől csak koartikulált (tehát: együtt ejtett) hangokat hallanak, diszkrét hangok soraként megjelenő szólamokat pedig nem, teljességgel érthető, hogy számukra ez a folytonosság és a vele járó egészeleges észlelés az, ami eleve adott; ha pedig egy eltökélt kutató mégis arra kéri őket, hogy beidegződött holisztikus percepciójuk és fluens artikulációjuk ellenében cselekedjenek, az oly mértékben természetellenesnek tűnik számukra, hogy emiatt — teljes joggal — egyszerűen nem is értik a feladatot.

12. Mivel óvodáskor után a gyerekek már tudnak hangokra tagolni, egy adekvát, minden nyelvi jelenségre kiterjedő lingvisztikai modellben természetesen legkisebb egységként számolnunk kell a fonémával is, de úgy, mint az anyanyelvtípusos auditív sorminták reprezentációi mentén utólagosan — leginkább az írás-olvasás révén — elsajátított analitikus művelet kognitív eredményével (ez utóbbihoz vö. még nyelvészeti vonatkozásban KASSAI 1983, pszichológiai oldal-

ról HONBOLYGÓ 2007: 365, 380; az iskolába kerülők nyelvének fonológiájában megfigyelhető jelentős változásról lásd CSÉPE 2003a: 575, 2003b, 2005: 1340–5, illetve — nem mindenben támogatható következtetésekkel — GÓSY 1989: 192–3, a fonéma efféle felfogásával szembeni, az előbbieket fényében már nemigen reális ellenvetéshez pedig KISS 2007: 38–9).

A gyerekeknek az olvasás-írás tanítás során a hangokra bontás, majd pedig a betűk összeolvasása kapcsán felmerülő köztudott nehézségein túl a hangszegmentum-képviselők későbbi megjelenését látszanak igazolni azok a vizsgálatok is, amelyekkel egyfelől analfabéták és írástudók, másrészt pedig alfabétikus és logografikus írásrendszerű nyelvek beszélőinek hangsortagolási képességeit hasonlították össze.

Ennek során portugál földműves felnőttek azt a feladatot kapták, hogy az [m], [p] vagy [ʃ] hangokat a kísérletvezetőtől hallott szavakból töröljék, illetőleg egészítsék ki velük. Míg az írástudatlanok egyik műveletre sem voltak képesek, addig az olvasni tudóknak a feladat nem okozott gondot. Miután a kutatók kontrollpróbaként olyan személyeket is teszteltek, akik csak a kínai szóírást ismerték, azt kellett látniuk, hogy ezek az alanyok ugyanúgy nem tudtak mássalhangzókat hozzátenni vagy elvenni szavakból, mint az analfabéta portugál földművesek (vö. mindezt SIPTÁR 2006: 417, KISS 2007: 38–40; további adalékokhoz lásd még DONALD 2001: 23–5, 248, SZILÁGYI N. 2004: 106, valamint HONBOLYGÓ 2007: 380).

Az analitikus szegmentálás elsajátítása révén kialakult hangreprezentációk azonban csak mint a fonotaktikai mintákból kielemezett egységek jelen az egyének nyelvében-grammatikájában, és főként olvasási-írasi tevékenységek során, illetve metanyelvi tudást igénylő helyzetekben tűnnek fel (így például akkor, amikor arról kell dönteni, hogy a [sekfy:] szóban /g/ vagy /k/ van-e).

Azon túl, hogy a pszicholingvisztikai tesztek tanúsága szerint az embereknek a szavak szótagszerkezetének könnyed feltérképezésével szemben problémát jelent, ha a szók hangjainak sorrendjét kell meghatározniuk (vö. GÓSY 1989: 32), az ún. fonémamonitorozási feladatok eredményei is arról árulkodnak, hogy a hallgatók a hangokat jóval lassabban detektálják, mint a szótagokat (HONBOLYGÓ 2007: 379).

Az egyes hangszegmentumok fonémákhoz rendelését ráadásul nemcsak a fonotaktikai egységek feldolgozása előzi meg, de egyéb (szemantikai és morfoszintaktikai) műveletek végrehajtása is. Amikor egy kísérletsorozatban a résztvevő személyeknek például egy kutya képét látva a dolog élő vagy élettelen voltára, illetve az azt jelölő nyelvi elem első hangjára vonatkozó döntést (ti. *f*-fel kezdődik-e?) kellett hozniuk, a kutatók azt tapasztalták, hogy a jelentéssel kapcsolatos válasz (csakúgy, mint a megismételt kísérletben a mondatbeli alakot és funkciót érintő reakció) minden esetben megelőzte a fonematikus analízist (ennek — más szempontú — ismertetését lásd LUKÁCS–PLÉH 2003: 541–2).

A nyelvi jelek percepciójának alapvetően nem fonematikus meghatározottságára mutat az is, hogy a hallgatók számára a beszéd hangkombinációinak detek-

tálása — szemben a szavak hangjainak nehezkesebb kielemezésével — nem pusztán egyszerű feladat, de még különösebb odafigyelést sem igényel. A pszichológus WINKLER finneknek egy filmet vetített, amiben a kísérleti személyek nyelvére egyáltalán nem jellemző hangsorszerkezetű logatomok mellett néhány anyanyelvtipikus fonotaktikájú álszót is bemutatott anélkül, hogy az alanyoknak ezekkel kapcsolatban előzetesen feladatot adott volna: méréseit értékelve arra a következtetésre jutott, hogy az akusztikus nyelvi ingerek közül még akkor is kiszűrjük azokat, amelyek megfelelnek anyanyelvünk hangsorépítési mintáinak, ha egyébként nem is koncentrálnak rájuk. „Olyan ez, mintha egy soknyelvű beszéd-környezetben, mondjuk egy nemzetközi társaság koktélpartiján automatikusan felfigyelnénk arra, amikor valaki saját anyanyelvünkön mond néhány szót” (WINKLER 2003: 166; a figyelemszelekció jelenségéhez többek között lásd még CRYSTAL 2003: 190, a tipikus hangkapcsolat-szekvenciák mentális beidegzettségéhez pedig vö. például PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 811, 817).

Mindezekből jól látszik, hogy az az ugrásszerű változás, amelyről a pszicholingvisztikai szakirodalom például a magyar óvodások és iskolások, illetve az első és második osztályosok szópár-differenciálását összehasonlítva beszámol (CSÉPE 2003b, 2005: 1340–5, lásd még GÓSY 2006: 148), nem a beszédpercepció átfogó (ti. az alapegységek természetét is érintő) átalakulásának eredménye: a gyerekek szó-megkülönböztetési érzékenysége az iskola első éveiben azért módosulhat jelentősebben, mert a mentális hangkombinációk prototípusai az oktatás metanyelvi műveleteinek hatására ekkor némileg átszerveződnek. A hang-betű megfeleltetések stabilizálódása az olvasási-írási kulcsok mentén a fonotaktikai mintamezők határait valamelyest eltolja, egyes szélesebb szórású tartományokat esetleg tovább is tagol, leszűkítve ezzel bizonyos hangkapcsolatok reprezentációinak periféria részeit.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a hallgatók-beszélők közt lévő fonológiai különbségeket a konvencionális (ily módon egységesítő) alfabétikus ismeretek közvetítése sem számolhatja fel, az emberek szófelismerési reakciói az olvasás-írás elsajátítása után is mutatnak kisebb-nagyobb fokú heterogeneitást: amellet, hogy a metanyelvi műveletek tanításának az egyes személyek nyelvére kifejtett hatása az oktatási módszer és az individuális adottságok függvényében más-más mértékű lehet (ehhez vö. CSÉPE 2003a: 575, 2003b, 2005: 1340–5, illetve GÓSY 2006: 156–7), azok a variábilis előfordulási és szemantikai tényezők, amelyek az iskoláskort megelőzően a hangsor-reprezentációs eltérések kialakulásához alapvető módon járultak hozzá, a továbbiakban is meghatározó szerepet töltenek be. A mentális hangkapcsolatok megszervezésének formálódása ugyanis mindenekelőtt attól függ, hogy bizonyos, egymáshoz hasonló hangkombinációk az egyén nyelvének jelentéssel bíró egységeiben mennyire sűrűn tűnnek fel, apróbb-nagyobb akusztikai differenciáik pedig milyen sokszor szolgálnak egyedüli fogódzóként a szavak szemantikai alapú elkülönítéséhez.

Azon túl, hogy a pszicholingvisztikai munkák rendre felhívják a figyelmet a szófelismerés és az előfordulási arányok, illetve a szójelentések egyértelmű összefüggésére (az előbbihez vö. többek között PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 803–10, az utóbbihoz pedig például GÓSY 1989: 11, 35–6, 191–2, NÉMETH 2001: 104, 106), a tipikus hangsorszerkezeteknek és a szavak szemantikájának a nyelvi percepcióra való kihatását világosan jelzik az álszók dekódolásának sajátosságai is: a vonatkozó tesztek minden életkorban szembetűnő különbségeket mutatnak a fonotaktikai mintagyakoriságukban, illetve jelentéstani tulajdonságaikban eltérő értelmes és értelmetlen hangsorok felismerése, az ún. szószerű és nem szószerű logatomok detektálása, valamint az adott nyelv hangkombinációs jegyeinek megfelelő és ennek ellentmondó halandzsaszavak feldolgozása között (a kísérletekről lásd egyebek mellett GÓSY 1984: 465–75, 1989: 148, 2004: 179, 2005: 165, 2006: 150–8, DANKOVICS–PLÉH 2001: 66–7, JUHÁSZ–PLÉH 2001: 22, HONBOLYGÓ 2007: 378, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 811).

13. A nyelvelsajátítás korai szakaszának fejlődéslélektani és kognitív idegtudományi vizsgálatait az anyanyelvtipikus hangsorok mentális reprezentációinak megformálódása felől tanulmányozva az is jól látszik, hogy miért éppen a fonotaktikai minták lesznek a nyelvben elsőként feltűnő ösztönös egységek.

A csecsemők szopás- és figyelempreferencia-tesztjeiből eléggé egyértelműen kiderül: a kisbabák kezdetben a hallottak konkrét fonetikai arculatára kevésbé érzékenyek, a hangsorok prozódiai és intonációs karakterére viszont annál inkább.

Kísérletekkel bizonyították, hogy egyfelől a két hónapos babák jobban emlékeznek megszokott mondatintonációban hallott karakterfűzőszavakra, és rosszabbul, amikor integrálatlan külön-külön szókként, lapos intonációval hallják őket, másrészt a kicsik jobban megtanulják a hangsúlyozott (illetve az ezeket követő, tkp. klitikum jellegű gyenge) szótagokat, mint a nyomaték nélkülieket (MACWHINNEY 2003: 508, lásd még GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 122, továbbá — kissé vitatható kontextusban — GÓSY 1989: 184).

Az anyanyelv hangsúly- és dallamsajátosságai az artikulációs bázis kiépüléséhez is alapvető módon járulnak hozzá: a tíz hónapos baba gőgicsélése zeneileg emlékeztet arra a nyelvre, amit körülötte a felnőttek beszélnek. „Egy vagy legfeljebb másfél éves korában pedig a kínai gyerek jellegzetesen kínai módon, a hangmagasság hirtelen váltásaival halandzsázik, a svéd pedig [...] hetyke, emelkedő intonációval” (GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 124); kváziszavaik ekkor még értelmetlenek, de már az egyiknél kínaiul, a másiknál svédül azok (GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 124; vö. még 130–1).

E tényezőket figyelembe véve érthető, hogy az anyanyelv fonológiájának prozódiai és dallamotívumai a későbbiekben is igen meghatározónak bizonyulnak. Ezek jelentőségét mutathatják például azok a vizsgálatok, amelyekből kiderül: a beszédnek a nyelvi tapasztalatok révén beidegződött hangsúlyviszonyai és intonációs vonásai más (nem nyelvi) akusztikai ingerek észlelését is befolyásolhatják.

LOTZ JÁNOS számolt be arról a kísérletről, amelyben három egyenlő intenzitású diszkrét ütést játszottak le egy csehnek, egy lengyelnek és egy franciának, akik ezeket az anyanyelvük prosódiai jellegzetességeinek megfelelően interpretálták: „a cseh, akinek nyelve a szó első szótagját hangsúlyozza, azt mondta, hogy az első ütés volt a legerősebb; a francia, akinek a nyelvében szóvégi hangsúly van, az utolsó ütést hallotta a legsúlyosabbnak, míg a lengyel, akinek nyelvében az utolsó előtti szótag hangsúlyos, a középső (utolsó előtti) ütést választotta ki mint legerősebbet” (1976: 28).

Hasonló percepciók hatást tapasztaltak azok a kutatók is, akik az anyanyelv intonációs sajátosságai és a zenei hallás lehetséges összefüggését vizsgálták. Aból a tapasztalatból kiindulva, hogy az európaiak esetében rendkívüli képességnek számító abszolút hallás a kínai zenészeknél annyira elterjedt, hogy azt körükben nem is tartják különlegességnek, DEUTSCH munkatársaival olyan amerikai konzervatóriumi tanulókat tesztelt, akik között kínai, illetve vietnámi származású, szüleik nyelvét különböző mértékben ismerő hallgatók is voltak: azok az ázsiai alanyok, akik nem beszélték folyékonyan őseik nyelvét, az abszolút hangmagasság meghatározásában nem értek el jobb eredményt, mint az európaiak, miközben a tonális kínait és vietnámit anyanyelvi szinten használók mintegy kilencven százalékos teljesítményt nyújtottak (DEUTSCH–DOOLEY–HENTHORN–HEAD 2009).

A hangsúly- és dallamvonások e meghatározó szerepe a nyelvsajátos hangkombinációk elméleti rögzülése felől közelítve nem is oly különös: nyilvánvaló, hogy az egyes hangokon átfelölő ún. szuprasegmentális jegyek a fonotaktikai képletek szerves (azaz: analitikus módon ki nem elemezhető) komponenseiként a hangkapcsolatok mentális beidegződésének igen jelentős támpontjai lehetnek (vö. még MACWHINNEY 2003: 508). Nem véletlen, hogy az anyanyelvfüggő prototípus-hangkombinációk kiépülését éppen ezek kognitív elsajátítása készíti elő — már a magzati kortól kezdődően.

A hallószervek a méhen belül is ingerlésnek vannak kitéve, ahol a kívülről érkező hangok esetében „az anya teste olyan szűrőként működik, amely nem egyformán tompítja a különböző magasságú hangokat: többet enged át az alacsonyabb, és kevesebbet a magasabb frekvenciákból [...]. A nyelvi ingerek szempontjából ez azt jelenti, hogy több információ marad meg az ily módon szűrt beszéd prosódijából és intonációjából, mint fonetikai aspektusaiból, noha ez utóbbi sem vész el teljesen” (CSIBRA 2003: 256–7).

A magzat mindezt nemcsak hallja, hanem tanul is belőle, a külső hangok a 30–32. héten már agykérgi választ produkálnak: több kísérletben igazolták, hogy ha az anya a terhesség utolsó hat hetében mindennap többször hangosan elszavalja ugyanazt a verset, az újszülött ezt fogja előnyben részesíteni más hasonló rigmusokkal szemben még akkor is, ha azt nem az anyja mondja. Ebből adódhat, hogy a babák már közvetlenül születésük után felismerik és preferálják a saját

anyanyelvükön szóló beszédet, legalábbis a ritmikailag különböző nyelvekhez képest (CSIBRA 2003: 257, valamint MACWHINNEY 2003: 507–8 és LUKÁCS 2006: 97, lásd még GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 35).

A csecsemők eztán a már nagyrészt beidegződött prozódiai és intonációs minták mint vezérfonalak mentén a környezetük hangsorainak a (hangsúly- és dallamjegyekkel szervesen összefonódó) fonetikai-fonotaktikai karakterológiáját memorizálják.

Ez a folyamat igen korán megkezdődik, a kicsik ugyanis közösségük jellegzetes hangkapcsolatait más nyelvek hangkombinációitól a nyelvsajátos prototípus elvű beszédpercepció megjelenésével egyidőben, vagyis már fél éves koruk tájékán elkülönítik: egy olyan kísérletben, ahol hat hónapos babáknak anyanyelvük szavait visszafelé játszották le, a csecsemők agyi elektromos válaszai a megszokott hangsorépítési képleteken kívül eső alakok esetében markánsan eltértek az eredeti változatra adott reakcióiktól (ehhez lásd CSIBRA 2003: 258).

Arról, hogy a prozódiai-intonációs láncok fonotaktikai elemeinek auditív feltevéseiben a magánhangzóknak lehet igen fontos szerepük, mindenekelőtt azok a kutatások tanúskodnak, amelyek a fonológiai szegmentumok reprezentációinak megformálódását kívánják megragadni. Noha az ilyen céllal végzett tesztek kivétel nélkül fonémákra értelmezték, az eredmények a vokálisoknak a hangsorminta-képviselők megszerveződésében való kitüntetett szerepét ettől függetlenül is eléggé egyértelműen jelzik: az e vizsgálatokat végző szakemberek rendre arról számolnak be, hogy a babáknál a beszédfolyam egyes fonetikai részleteinek mentális megfelelőiként legkorábban a magánhangzók prototípusai tűnnek fel (vö. GOPNIK–MELTZHOFF–KUHL 2005: 120).

Ennek hátterében nyilvánvalóan a vokálisok fizikai sajátosságai állnak: mivel a magánhangzók relatíve nagy szonoritásuk és viszonylag kis koartikulációs szórájuk (ehhez vö. egyfelől KASSAI 1998: 126–7, másrészt SZALAI 1995, GÓSY 2002, HORVÁTH 2005, MENYHART 2006, NIKLÉCZY 2006) miatt a konszonánsoknál lényegesen jobban észlelhetők (erről részletesen lásd GÓSY 1989: 74–148, 2004: 91–147, illetve KASSAI 1998: 68–79, 108–11), teljességgel érthető, hogy a csecsemők első hangtani reprezentációinak kialakításában kulcsszerepet töltenek be. A hangkombinációk kognitív megfelelői a prozódiai-intonációs láncok auditorikus vokális-kiemelkedései mentén jönnek létre, és olyan önálló fonotaktikai mintákként funkcionáló magánhangzó-képviselők lesznek, amelyek a komplexebb (konszonáns elemeket is tartalmazó) hangkapcsolat-prototípusok megszerveződéséhez egyúttal strukturális magokként is szolgálnak.

A vokálisok e hangsorminta-szervező tulajdonságát figyelembe véve korántsem meglepő, hogy a hangkombinációk magánhangzói a nyelvi percepcióra mindvégig igen erősen kihatnak. Amikor egy kísérletben néhány diszkrét vokálist felnőtteknek gyors egymásutánban játszottak le, a kutatók azt tapasztalták, hogy az emberek ilyen esetben nem különálló hangok sorát érzélik, hanem —

az egyes magánhangzók között illuzórikus konzonánsokat is azonosítva — olyan szótagokat hallanak, amelyek anyanyelvük fonotaktikai jellegzetességeit tükrözik (a vizsgálat ismertetését lásd HONBOLYGÓ 2007: 379–80). A maszkolt hangok helyreállítási reakciója is erőteljesebbnek látszik akkor, ha a szavakban a legkisebb szonoritású (azaz: a vokálisokkal a legkevesebb közös tulajdonságot felmutató) explozívákat és frikatívákat takarják el (vö. DANKOVICS–PLÉH 2001: 64).

Egyébiránt az, hogy a nyelvi feldolgozás a hangtani reprezentációk eredendő kialakítását követően is jelentős mértékben támaszkodik a hangkapcsolatok magánhangzóira, egyáltalán nem haszon nélkül való. A fonotaktikai minták vokális magjai ugyanis — az észlelésük során fellépő restaurációs hatás révén — növelik a percepció mechanizmus teljesítményét, ily módon a nyelvi egységek fonológiai értelmezését akkor is lehetővé teszik, amikor a detektálási körülmények egyébként nem optimálisak (lásd — némileg más értelmezéssel — HONBOLYGÓ 2007: 379). Kiténik ez abból a vizsgálatból is, amely rámutatott: míg azt a beszédet, ami másodpercenként harminc hangot tartalmaz, megértjük, a hasonló tempóval lejátszott nem nyelvi jellegű akusztikus ingereket nem tudjuk azonosítani, ez utóbbi esetben csak egy egybefolyó hangkavalkádot hallunk. Ez pedig arra utal, hogy a hangkombináció-típusok vokálisaira hagyatkozva a megnyilatkozások elemzése során olyan gyorsan tudjuk követni a hangsorokat, amit elvileg hallórendszerünk adottságai nem is engednének meg (ezekhez vö. — az itenitől kissé eltérő megközelítésben — HONBOLYGÓ 2007: 365–6).

Látva a prozódiai-intonációs láncoknak és ezek magánhangzó-kiemelkedéseinek a fonotaktikai reprezentációk megszerveződésében játszott lényegi szerepét, magyarázatot nyer az a közismert tény is, hogy a szülők (különösen az anyák) kezdetben ösztönösen gügyögnek gyermekükhöz, amit pedig a kicsik a normál tónusú beszédnél sokkal jobban kedvelnek (GOPNIK–MELTZHOFF–KUHLE 2005: 140, 179–80, GÓSY 2005: 299; általánosabban, a babáknak a nem nyelvi hangokkal szemben az emberi beszéd iránti kitüntetett figyelméről lásd GÓSY 1989: 183–4, illetve LUKÁCS 2006: 97). Ha ugyanis az ún. dajkanyelv fonetikai sajátosságait tanulmányozzuk, azt tapasztaljuk, hogy a lecsökkent tempó, a melodikusan hajladozó dallam, a szokásosnál legalább egy oktávval magasabb hangfekvés, illetve a vokálisok gondos és időben elnyújtott képzése a beszédnek épp azon akusztikai motívumait emelik ki, amelyek a hangkombinációk mentális képviseleteinek kialakítását leginkább irányítják. Ebből adódik, hogy a gügyögést a világon mindenütt ugyane tulajdonságok jellemzik, az eltérések pedig ezen keresztül, az egyes nyelvek fonológiai alapvonásainak megfelelően tűnnek fel. Így a dajkanyelv révén a szülők tulajdonképpen pontosan olyan hangsorokat produkálnak gyerekeiknek, amelyek elemei az anyanyelvi hangkombinációk prototípusaihoz a legközelebb állnak (vö. mindenekelőtt GOPNIK–MELTZHOFF–KUHLE 2005: 140–2, lásd még CSÉPE 2005: 1339–40, GÓSY 2005: 298–9, HONBOLYGÓ 2007: 368): „A beszéd kód, akárcsak a titkosírások kódja, nyilván akkor

fejthető meg a legjobb eséllyel, ha a lehető legegyszerűbb és legegységesebb tanulóminták vannak hozzá” (GOPNIK–MELTZHOFF–KUHLE 2005: 179).

14. Tekintettel arra, hogy a fonotaktikai egységek a nyelvet már a kezdetektől fogva és lényegi értelemben határozzák meg, igen nehéz elképzelni egy olyan, a 20. század kanonizált lingvisztikai irányaitól szokásosan feltételezett grammatikát, amely — előzmények nélkül, mintegy a semmiből feltűnve — a nyelv holis-ta, fonológiai természetű fundamentumától szinte függetlenül (azaz: analitikus morfoszintaktikai elven) strukturálódik.

Ezt szem előtt tartva eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy a nyelv ún. nyelvtana csakis olyan struktúra lehet, amely a nyelvsajátos hangkombináció-prototípusok kapcsolódási láncaira „rárakódva” (azok szerves folytatásaként) formálódik, majd ennek megfelelően működik. A grammatika tradicionális felfogásaival szemben inkább valamiféle komplex hangsormintákon alapuló nyelvtannal kell számolnunk, aminek a morfoszintaktikája vesz ugyan fel több-kevesebb analitikus tulajdonságot, de ezzel együtt is megőrzi szerveződésének eredeti, holisztikus-fonotaktikai meghatározottságát.

15. Ennek a grammatikának a megképződésében, majd további alakulásában a hangsorok azon elemeinek lehet alapvető szerepük, amelyeket az — analitikus nyelvtanokból egyébként mellőzött — ún. szótagokkal azonosíthatunk.

Bár a standard nyelvészeti leírásokban e fonológiai egységek fogalmi meghatározása mindmáig tisztázatlan (a problémáról lásd például KASSAI 1999b: 131–4), a szótagok értelmezése a fonotaktikai prototípusok felől közelítve meglehetősen világos: ezek csakis úgy foghatók fel, mint a szavak olyan ösztönösen kiragadott legkisebb darabjai, amelyek eredendően az emberek nyelvének — egyéni eltéréseket is felmutató — fonológiai alapelemeit tükrözik (az iskolai oktatás metanyelvi műveleteinek az intuitív szótagolásra való kihatásához vö. — az adatokat más elméleti keretben interpretálva — KASSAI 1999a, 1999c). Nem véletlen, hogy a szakirodalom a szótagok gyermeknyelvbéli jelentőségét rendre kiemeli, sőt egyes újabb munkák az auditív térképnek a hallási mintákat reprezentáló csomópontjait már kimondottan ezekből származtatják (ehhez lásd többek között MACWHINNEY 2003: 507, 512–3, valamint — más területről — KASSAI 1983: 467, 1998: 195–7, a szótagok nyelvi jelenlétének szélsőséges — tkp. innátizmust hirdető — magyarázatához pedig KASSAI 1999c: 153–5).

Mivel a szótagok a beszédben nem diszkrét módon, hanem egy prozódiai-in-tonációs lánc analitikusan ki nem emelhető elemeiként jelennek meg, ezek csak is kapcsolódásaikkal együtt sajátíthatók el (vö. MACWHINNEY 2003: 512–3): a babák a szavak hangalakját e folytonosságra támaszkodva rögzíthetik.

Ezt a feltevést látszik erősíteni az a kísérlet is, amellyel a kisgyerekek szótanulási folyamatának kezdetét vizsgálták. Nyolc hónapos csecsemőkkel olyan szintetizált beszédet hallgattattak, amelyben három szótagos, fonotaktikailag jellemző halandzsaszók ismétlődtek. Ezt követően két másik hanganyagot is mutat-

tak nekik: az egyik tartalmazta a korábban lejátszott álszavakat, míg a másikon olyan új hangsorok tűntek fel, amelyek a tesztlogatomok szótagjait jelenítették meg, de más sorrendben. A kicsik a két beszéd közül az előbbit preferálták, vagyis képesek voltak arra, hogy a szótaglánc egyes részleteit a tréningfázis kitalált szavainak hangalakjaival azonosítsák (erről lásd PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 843, illetve MACWHINNEY 2003: 507; a szótagkaraktersor alapú tanulás ún. lavinamodelljéhez vö. még MACWHINNEY 2003: 512–4).

16. Amikor a babák a meghatározott szituációkban újra meg újra feltűnő szótagegyütteseket mint rituálisan ismétlődő „varázsigéket” az adott helyzetekhez (például a szokásos reggeli üdvözléshez vagy egy játék valamely eleméhez) kapcsolják (vö. GOPNIK–MELTZHOFF–KUHLE 2005: 138; lásd még MACWHINNEY 2003: 509–14), ezek a hangsordarabok valamiféle „auditorius tárgyakként” emelkednek ki a beszédfolyamból, azaz tulajdonképpen szavakká rendeződnek (ehhez vö. — a „hallható objektumok” fogalmát kissé tágabban értelmezve — DONALD 2001: 216–20, a szókincs-növekedés és az ún. fonológiai hurok összefüggéseiről pedig lásd például NÉMETH 2001: 105–6, 2008: 182–3, RACSMÁNY 2007: 191). A memorizált fonotaktikai komplexumok szókká ily módon lényegében szemantikai köteleik kialakítása révén válnak: a mentális szótaggyüttesek jelentéseit e hangsorrészlet-képviseléseknek egyéb, nem nyelvi (vizuális, tapintásos stb.) reprezentációkkal, majd pedig más kognitív szóformákkal való társításai teremtik meg, illetőleg hordozzák (a tudásrendszer egészébe beágyazódó, onnan kategorikus módon ki nem elemezhető nyelvről lásd még FEHÉR 2008: 63, esetleg SZILÁGYI N. 2004: 55, a szavak asszociatív kapcsolatokból adódó szemantikájához vö. főként NÁNYAI 1996: 263–4, 2000: 134–5 és DONALD 2001: 222, továbbá FEHÉR 2008: 66–7). E jelentésképződés teszi lehetővé, hogy a kvázi grammatikai hangsormin-ták a nyelvtan első valódi alapegységeivé lépjenek elő (a szó kitüntetett nyelvi struktúrabeli helyzetéről vö. még DONALD 2001: 226–7).

Mindebből következik, hogy a nyelvelsajátítás korai szakaszában tanult szók szemantikája-morfológiája eredendően Gestalt-természetű, így a lexikonban elein-te olyan, a későbbiekben továbbtagolódó formák is átlátszatlan szóegységekként funkcionálhatnak, mint például a magyar *kabátok*, *nemadom* vagy *ittafinomebéd*. Erről tanúskodik az a híres kísérlet is, amiből kiderül: a kicsik nyelvében a számjeles szavak kezdetben jelentéstanilag-alakilag még nem transzparenssek, az efféle áttetszőség csak a beszédprodukciónak megjelenése után, fokozatosan tűnik fel. Amikor BERKO angol anyanyelvű gyerekekkel egy *wug* fantázianevű kitalált állatfigurát ismerttetett meg, aztán mutatott belőle egymás mellett kettőt, és meg-kérdezte, mik ezek, a válaszokban az elvárt alak csak négyéves kortól fogva je-lent meg, jóllehet az ismert szavak plurálisát már a kétévesek is tudták (PLÉH 2000: 951–2, CRYSTAL 2003: 304, GOPNIK–MELTZHOFF–KUHLE 2005: 131, LU-KÁCS 2006: 103–4, a szemantikai-morfológiai transzparencia folyamatos formá-lódásához lásd még az alaktani tanulás erősebben-gyengébben „U alakú”, egy-

szeri vagy ciklikusan és egyre laposabban ismétlődő görbéit; CALVIN 1997: 78, PLÉH 2000: 952, 989, 1000–1, LUKÁCS 2001: 121–2, 2006: 103, PLÉH–LUKÁCS 2002: 154, CRYSTAL 2003: 304, MACWHINNEY 2003: 517).

Mivel a hangsorláncból kiváló jelentésem egységek révén a szótanulás lényegileg nem más, mint a szavak közösségi használatának megismerése, ami pedig alapvetően a nyelvi tapasztalatoktól függ, természetszerű, hogy az egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérően szocializálódó egyének között különbözőségek alakulnak ki a tekintetben, hogy a beszéd folyamatot hogyan osztják fel „auditorius tárgyak” sorára, vagyis szavakra. Így korántsem meglepő, hogy a szó (viszonylagos) fogalmához abszolút módon és analitikus módszerekkel közelítő tradicionális 20. századi lingvisztika e nyelvi egységet mindmáig képtelen megragadni (erről részletesen lásd FEHÉR 2007, 2008: 55–61).

Ennek fényében a lexikonkutatás egyik sarkalatos problémája, a QUINE-féle „gavagai”-helyzet (vagyis annak kérdése, hogy az újonnan hallott szót hogyan kapcsoljuk össze a megfelelő jelentéssel) is teljesen irreálissá válik: számos vizsgálat igazolta, hogy a gyerekek csakúgy, mint a felnőttek a szavaknak a mindenkori szituatív-kontextuális tényezők figyelembevételével, a beszédpartnerek társas-pragmatikai jelzéseire támaszkodva tulajdonítanak — valamilyen, a másokéval többé-kevésbé egyező — értelmet (ehhez vö. PLÉH 2000: 992–3, MACWHINNEY 2003: 509–10, LUKÁCS 2006: 99–102, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 828–38, 843–52).

Mindezekből eléggé világosnak látszik, hogy fel kell adnunk a napjaink kanonizált nyelvészeti irányaitól egyértelműen meghatározhatónak és eleve adottnak vélt szószemantikai jegyek elképzelését is. A kategorikus denotatív jelentéseket tartalmazó szótár koncepciója helyett sokkal inkább egy a kései WITTGENSTEIN nyelvfilozófiájával (1952/1992) egybevágó, beágyazó elvű holista lexikonmodellel kell számolnunk, ahol a szavak értelmét az emberek egyfelől prototípuselven, másrészt pedig a szók használatából emergensen konstruálják, majd későbbi nyelvi tapasztalataiknak megfelelően folyamatosan alakítják (ehhez vö. még NÁNAY 1996: 263–6, 2000: 126–41, BÉKÉS 1997: 28–30, DONALD 2001: 226, MACWHINNEY 2003: 509–14, PLÉH 2006: 86, valamint KIS 2003 és FEHÉR 2008: 60–7).

17. A pszicholingvisztikai írások szerzői az egy-egy szóhoz tartozó alakok egészesleg(ebb) mentális képviseleteit többnyire csak az ún. rendhagyó formák esetében tartják elképzelhetőnek, azt azonban, hogy a morfológia elvi értelemben így szerveződjön, eléggé valószínűtlennek gondolják: mivel úgy vélik, hogy egy efféle struktúra lényegesen több elem tárolását igényli, mint egy analitikus rendszer, meglátásuk szerint ez nemigen lehet hatékony (ezen érv megjelenését lásd többek között JUHÁSZ–PLÉH 2001: 13, 19, THUMA–PLÉH 2001: 40–1, a kétféle modell eltéréseinek szokásos ismertetéséhez pedig vö. például PLÉH 2000: 957–9, 969, 999–1001, LUKÁCS 2008: 122–34, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 824–7).

E kérdés ugyanakkor nem ítéltető meg pusztán kvantitatív mutatókra hagyatkozva. Miután az első alaki-mondattani műveletek legegyszerűbben a nyelv már

meglévő struktúrájának közvetlen folytatásaiként jöhetnek létre, az a morfoszintaktikai rendszer látszik igazán előnyösnek, amelyik az addigi nyelvszerveződés jellegzetességeinek talaján bontakozhat ki. Ebből a nézőpontból pedig egy kategorikus elemző-szerkesztő struktúra — mivel a nyelv hangsormintákon alapuló fundamentumához egyáltalán nem illeszthető — nemhogy nem praktikus, de kimondottan nehézkes: egy ilyen rendszer működtetése mindenekelőtt egy merőben új (analitikus) mechanizmus kialakítását, majd ennek a megelőző (holista) szerkezettel való összehangolását kívánná meg (ehhez vö. még — nem a fonológia felől közelítve, szüksévažúbb és kevésbé határozott megfogalmazással — LUKÁCS okfejtését; 2008: 122).

Az eredeti, fonotaktikai meghatározottságú nyelvfelépítésből szervesen kinövő morfoszintaxis a Gestalt-szavak használat elvű lexikonára ráépülve jöhet létre. Talán nem véletlen, hogy több nyelvelsajátítási kísérlet eredménye is rámutatott: a nyelvtani teljesítmény soha nem jár a szótanulás fejlettségi szintje előtt. A grammatikai tudás szorosan és nemlineárisan követi a szókincs méretét, miután ez utóbbi elér egy kritikus értéket, minőségi változás következik be a nyelvtanban (PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 840–1).

A gyerekek az „auditorius tárgy”-szókat — azok szemantikai motívumait az interakciók társas-pragmatikai jelzéseivel összekapcsolva — egymáshoz és környezetükhöz viszonyítják (ehhez adalékként lásd többek között LUKÁCS 2006: 103, nem a nyelvelsajátítás vonatkozásában pedig PLÉH 2000: 969–71, 974–81, 983, 988, 1008, LUKÁCS 2008: 141, 147, 149–50). Ezáltal a megnyilatkozásoknak valamiféle kvázi alaki-mondattani szerkezetet tulajdonítanak (vö. MACWHINNEY 2003: 519–21), ami pedig alapul szolgál ahhoz, hogy a hasonló nyelvtani relációkat jelző Gestalt-szóalakokhoz — analóg hangsorrészleteik párhuzamba állításával — morfológiai struktúrákat és szintaktikai szerepeket társítsanak (lényegileg erre a következtetésre jut MACWHINNEY is a „kétfolyamatú” ragozástanulási modelljének felvázolásakor; 2003: 517–9). Ennek köszönhető, hogy a lexikon addig holisztikusan kezelt „hallható objektumai” tovább tagolódhatnak, így a későbbiekben már mint szó-, illetve morfémakomplexumok értelmeződhetnek.

Ezen asszociációk eredményeképp a szemantikai kötelékekkel bíró mentális nyelvi elemek fonotaktikai mintái a mindenkori körülményekhez igazodó, rugalmas alaki-szintaktikai rokonsági csoportokba rendeződnek. A nyelvi tapasztalatok révén erősen beidegződött szavakhoz mint magokhoz valamiféle „csatlósokként” járulnak azok a formák, amelyeket az egyén a nyelvi interakciók kontextuális-szituatív motívumai alapján ezek morfológiai változatainak és mondattani kapcsolódásainak vél. Az így előálló prototípusmezők mindeközben olyan halmazokba tömörülnek, amelyek középpontjába a mentális struktúrába leginkább beágyazódott szemantikai-morfoszintaktikai szócsaládok fonotaktikai képletei kerülnek. A lexikon új vagy kevésbé meghatározó elemei az ily módon formálódó mintákhoz viszonyítva helyeződnek el a dinamikusan alakuló kognitív rendszerben

(ezekhez lásd még egyfelől LUKATELA ún. szatellitamodelljét, másrészt pedig BYBEE osztályképző „banda” fogalmát; LUKÁCS 2008: 125–6, illetve 132).

Mindezek következtében a grammatikának tulajdonképpen nincs is a lexikontól független létmódja: a nyelvtan nem kívülről telepszik rá az egyes egységekre, hanem azok használatából válik ki aktuálisan (ehhez vö. LUKÁCS 2008: 132). A lexikogrammatikában az alaki-szintagmatikus folyamatokat megszervező elvek a mentális szócsaládcsoportok tagjainak típusrelációiból emelkednek ki, így olyan sémákként funkcionálnak, amelyek egyértelmű grammatikai műveletek és diszkrét, analitikus elemek helyett analógiáktól vezérelt, egészelesebb szerkezetekkel operálnak.

Bár a vonatkozó pszicholingvisztikai tesztek eredményeire klasszikusan úgy tekintenek, mint olyan mutatókra, amelyek inkább egy bináris szabályokon alapuló, kategorikus nyelvtan dominanciáját jelzik, a vizsgálatok adatait értékelő szakemberek efféle állásfoglalásuk kialakításakor nem minden tényezőt vesznek kellő súllyal számításba. Azon túl, hogy kísérleti anyaguk „bemutatói módja s a feladat egyaránt mintegy beépítetten kedvez egy analitikus hozzáállásnak” (JUHÁSZ–PLÉH 2001: 32, lásd még PLÉH 2000: 965–6, illetve 959, 961), e kutatók az alkotó morfoszintaktikai folyamatokat és az áttetsző alaki-mondattani formákat leginkább a kategorikus-elemző kerethez kötik: a holista meghatározottságú grammatikát eleve valamiféle improduktív-átlátszatlan, de legalábbis korlátozottabban termékeny és kisebb mértékű transzparenciát mutató, memóriaigényes struktúrának gondolják (vö. PLÉH 2000: 957–66, 999–1001, JUHÁSZ–PLÉH 2001: 13–4, 19–32, LUKÁCS 2001, 2008: 122–35, THUMA–PLÉH 2001, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 824–7).

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a Gestalt-szavak használatából kibontakozó lexikonnyelvtannak legalább annyira lényeges vonása a produktivitás és az alaki áttetszőség, mint egy bináris szabályokra építő, analitikusan elemző grammatikának. A kontextuális-szituatív tényezők mentén folyton és egyénenként eltérően formálódó mentális rendszerben nem minden egyes nyelvi egység van feltétlenül az összes alakjával reprezentálva: a kognitív struktúrához csak gyengébben kötődő hangsorformák morfoszintaktikai értelmezése és megalkotása a velük valamilyen szempontból rokonnak vélt prototípus-szómezők egészeleges fonológiai képleteinek analógiájára, inherens módon történik. A nyelvi tapasztalatoktól függő, hangtani alapú gradiens mintakövetést épp a grammatika holista, fonotaktikai eredete teszi lehetővé: a fluens, analitikus módon el nem különülő szótagok mentálisan bevésozott anyanyelvsajátos füzerei egy-egy hangsor lehetséges alaki-mondattani környezetét mintegy „lavinaszerűen” jelölik ki anélkül, hogy a szavak diszkrét nyelvtani elemekre bontását igényelnék (ehhez vö. még MACWHINNEY 2003: 512–4, 517–9). E szerint a beszélők „nem úgy hozzák létre a toldalékos alakokat, ahogyan azt mi, nyelvészek képzeljük (»végy egy szótövet, kapsold a végéhez a toldalékot, és alkalmazd az esedékes fonológiai szabályokat«), hanem valahogy

úgy, hogy: »Most úgy mondom: *házba*, mert ilyenkor, mikor arról van szó, hogy valamibe, valahogy így szokott hangzani máskor is [ennek a szónak és a hozzá hasonló alakoknak] a vége.«» (SZILÁGYI N. 2004: 80).

Noha a konvencionális írás-olvasás tanítás és a nyelvi oktatás egy homogénebb és kategorikusabb grammatikaképet közvetítve kihat az alaki-mondattani szerkezetek és folyamatok mentális strukturálódására is (ehhez adalékként lásd például DONALD 2001: 15, 23–5, 248, esetleg JUHÁSZ–PLÉH 2001: 18), ez a nyelvten eredeti, relatív és dominánsan holista rendszerét nemigen számolja fel: a morfoszintaxis a továbbiakban is a variábilis közösségi tapasztalatok mentén, fonotaktikailag kondicionált módon szerveződik, így korántsem lesz oly uniformizált és szigorúan analitikus elvű, mint ahogy azt a 20. századi klasszikus nyelvtenok sugalmazzák.

Egy kategorikus-elemző, egynemű nyelvten esetében a beszélőknek amellet, hogy anyanyelvük szóalakjait ösztönösen és egyféleképpen kellene szegmentálniuk grammatikai funkciójú elemekre, ennek megfelelő mondat szerkezeteket is kellene produkálniuk. Köztudott ugyanakkor, hogy az egyének az egyes szóformákat nehézkesen és markáns transzparenciaeltérésekkel bontják alaktani összetevőkre. Hétköznapi társalgásaik szintaxisa is merőben más, mint amit a standard grammatikákban példaként idézett — analitikus jellegüket tekintve előzetesen kimunkált — irodalmi-publicisztikai mondatokban és mesterségesen (értsd: a nyelvten író nyelvész által) konstruált megnyilatkozásokban tapasztalhatunk: a „Budapesti Szociolingvisztikai Interjú” szövegét (KONTRA és mtsai 1997) ebből a szempontból áttekintve jól látszik, hogy a tradicionális mondatelemzési eljárások a legtermészetesebb verbális megnyilvánulásokat reprezentáló, élőnyelvi szintaxis bemutatására alkalmatlanok — nem véletlen, hogy a kanonizált lingvisztikai munkák szerzői nem is igen vállalkoznak ilyen nyelvi anyagok mondattanának vizsgálatára.

A grammatika lényegileg nem analitikus, relatív struktúrájára utalnak az egyértelmű szerkezetekkel és diszkrét egységekkel számoló klasszikus alaktanok leírási paradoxonai is. A kategorikus és abszolút nyelvi elemnek tekintett morféma definiálását illető nehézségeken túl általánosan ismertek a tradicionális grammatikák szegmentálási gondjai, így többek között a disztribúciós módszer korlátai az ún. passzív, illetve fiktív tövek és bizonyos képzők esetében (ezekhez lásd például KESZLER 2000: 311, 313, LACZKÓ 2000: 39), az egyidejűleg több alaktani relációt jelölő (komplex) szuffixumok elemzésének problémái (vö. egyebek mellett KIEFER 1999: 190–2) vagy a régóta folyó előhangzó–kötőhangzó–tővéghangzó vita (az ezzel kapcsolatos jellegzetes álláspontokat lásd többek között BERRÁR 1967: 217–8, VELCSOVNÉ 1968: 92–3, KIEFER 1999: 189–261, LACZKÓ 2000: 45–6). Noha annak felismeréséhez, hogy ezek az ellentmondások a standard nyelvtenoknak a nyelv rigid, analitikus elvű felfogásához való — indokolatlan — ragaszkodásából erednek, több újabb formális lingvisztikai írás szerzője is

eljut, az ebből adódó lényegi (a grammatika modellálásának elméleti-módszer-tani háttérét érintő) következtetéseket mégsem vonja le (ezekhez morfofonológiai vonatkozásban lásd például KÁLMÁN 2007, illetve még KÁLMÁN–REBRUS–TÖRKENCZY 2004, 2005, hangtani oldalról pedig KISS 2007).

A hangsormintanyelvtan felől közelítve ugyanakkor a helyzet meglehetősen világos. A klasszikus lingvisztikai leírások a beszélők körében megfigyelhető heterogeneitást azért nem képesek kezelni, mert az alapvetően relatív és flexibilis grammatikai elemek helyett valamiféle idea jellegű, konstans nyelvi egységek megragadására törekszenek (ehhez — a szó fogalmának kanonizált felfogásait bemutatva — vö. még FEHÉR 2008: 55–61). Az pedig, hogy a tradicionális koncepciók a grammatikai szegmentálás tekintetében is bizonytalanok, abból adódik, hogy már az ezzel kapcsolatos problémafelvetésük sem egészen kifogástalan: ezek a munkák általában azt a kérdést teszik fel, hogy „hol van a határ a tő és a toldalék között, mégpedig nyilván egy olyan evidenciának vélt előfeltevés alapján, hogy a /házak/, /kertek/ stb. alakokban kell lennie egy határnak, és annak valahol, egy jól meghatározott (tehát egyértelműen meg is állapítható) helyen kell lennie. De hátha igazából nincs is határ, s amit mi itt a [...] toldalékok határának hívunk, az tulajdonképpen azt jelenti, hogy a toldalék teljesen egybeolvad a tővel? [...] könnyen meglehet ugyanis, hogy [...] a beszélőnek az ilyen toldalékos alakok létrehozásához egyáltalán nincs szüksége semmiféle toldalék-határra, azaz teljesen mindegy neki, meddig tart a tő, és hol kezdődik a toldalék” (SZILÁGYI N. 2004: 219; a szerző kiemelését töröltem — F. K.).

18. Ez a grammatikaértelmezés több szempontból is határozott ellentétben áll a 20. század nyelvészeti hagyományának erre vonatkozó általános koncepciójával (a standard vélekedés summázatát lásd leginkább SAUSSURE 1916/1997: 245 és CHOMSKY 1965: 3–4).

Mivel a nyelvten szerveződése alapvető módon függ az egyén nyelvi tapasztalataitól, a grammatika sem kognitív, sem társas vonatkozásában nem értelmezhető a beszélők körülményeitől függetlenül, önmagában és önmagáért létező homogén entitásként. Ebből adódóan nem statikus rendszer, hanem olyan dinamikus struktúra, amely az embereket ért közösségi nyelvi hatásoknak megfelelően folyton és személyenként eltérően változik: a nyelvten kapcsán rögzített státusú elemekkel egyáltalán nem, csak stabilabb és gyengébb, egyéni különbségeket is felmutató pozíciókkal számolhatunk (mindehhez nyelvelméleti oldalról lásd még SÁNDOR 1998: 61–6, 68, 2001: 132–3, valamint FEHÉR 2008: 62–3, 65).

A grammatika eredendően és dominánsan nem analitikus természetű, sokkal inkább egy olyan holisztikusabb jellegű szerkezet, ami működési elvét tekintve — egyértelmű és bináris döntések helyett — hangsormintákon alapuló analóg folyamatokkal operál (vö. még FEHÉR 2008: 65). Ennek következtében a nyelvten egyes (fonetikai-fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai) alrendszerei szétválaszthatatlan egységet alkotnak, vagyis oly mértékben összefonód-

nak, hogy köztük — legalábbis analitikus értelemben — nem állapítható meg hierarchikus viszony.

Mindezekből adódóan a grammatika olyan struktúra, amelynek komponensei egymáshoz nem pusztán kimeneteik révén, de már egyes elemeik szintjén is kapcsolódnak. Az autonóm nyelvtannak a (mentális nyelv vonatkozásában „moduláris elmélet”-ként ismert) tradicionális felfogásával szemben a grammatika sokkal inkább valamiféle hálóként képzelhető el (mindehhez lásd még FEHÉR 2008: 63–4, a moduláris és konnekcionista elméletek rövid ismertetéséhez vö. például LUKÁCS–PLÉH 2003: 531–6, 554–6).

E hálózatmodellben nincsenek eleve adott szimbólumok és szabályok, ezek ugyanis a közösségi interakciók tekintetében a használatból, kognitív vonatkozásban pedig az aktuális neuronmintázatokból alakulnak ki emergensen (vö. mindezt SÁNDOR 2001a: 129–33, lásd még NÁNAY 1996: 263–6, 2000: 126–41, KIS 2003, FEHÉR 2008: 63–4).

Mivel az itteni gyengébb-erősebb hálókapsolatok soha nem véletlenszerűen létesülnek, ezek minden esetben motiváltak lesznek. Ily módon a 20. század nyelvészeti hagyományának általános vélekedésével szemben e felfogásban nemigen beszélhetünk önkényes elemekről, így szabad (fakultatív) változókról, funkciótlan variánsokról, vagy egyéb, ok nélküli nyelvi jelenségekről (vö. FEHÉR 2008: 65).

A grammatika konnekcionista modelljében a hasonló nyelvi-neurális prototípusok közötti analógia révén gyakran fordul elő „átkapcsolás”, aminek következménye a szabály-újraértelmezés (SÁNDOR 2001a: 132; a nyelvi mechanizmusok efféle „önszerveződő” felfogásához vö. MACWHINNEY 2003: 507–9, 512–3, a szabályok emergens jellegéről nyelvfilozófiai vonatkozásban lásd még WITTGENSTEIN 1952/1992, innen is főként 67). A nyelvtan változásra hajlamosabb pontjai nyilván ott lesznek, ahol az átkapcsolások esélye nagyobb, vagyis a rendszer más elemeivel valamilyen rokonságot mutató, ám ritkább mintázatoknál (SÁNDOR 2001a: 133; lásd még FEHÉR 2008: 65).

Ebből adódóan szabályok helyett található lenne e megközelítésben inkább valamiféle támpontokról szólni (MACWHINNEY 2003: 517), amelyek aktuális irányát és erősségét a beszélők nyelvét befolyásoló hatások mindenkori átlaga határozza meg (SÁNDOR 2001a: 129–33, vö. még 1998: 72–3, továbbá FEHÉR 2008: 65).

19. Meglehet, hogy a grammatika analitikus elvű megközelítéséhez szokott nyelvészeti közvélekedés a nyelvtan efféle, hálózatelven működő, hangsorminta-analógiákra építő mechanizmusát — a tradicionális felfogástól való radikális szemléleti eltérései miatt — egyenesen elképzelhetetlennek tartja. Mindazonáltal amikor MACWHINNEY és munkatársai arra vállalkoztak, hogy egy számítógépes hálórendszerrel szimulálják német gyerekek anyanyelvtanulását, azon belül is a névelőválasztás elsajátítását, eredményeik a grammatika efféle működéséről tanúskodtak (erről lásd 2003).

A kísérlet során a modellnek közönséges német főnevek hangalakját és jelentését mutatták be úgy, hogy az egyes névszók itteni feltűnésének gyakorisága arányaiban megegyezett az élőnyelvbeli előfordulásuk sűrűségével. A hálózat feladata az volt, hogy megjelölje az ezekhez egy adott kontextusban használt artikulusokat: miután ezt megtette, ismertették a helyes választ, a szimuláció pedig — a névelő–főnév párosok fonotaktikai vonásait egymással és a hangsorok szemantikai jegyeivel összevetve — beállította a kapcsolaterőségeket úgy, hogy azok a jövőben optimalizálják a pontosságát.

A tanítási fázist követően a hálózat 98%-ban képes volt kiválasztani az elvárt artikulust. A rendszer általánosítási képességét tesztelve a modellnek a régi névszók új esetszerepekben jelenítették meg: a feladatban a háló 92%-ban a megfelelő névelőt választotta ki, sőt egy újabb próba során 62%-os pontossággal képes volt megjósolni számára ismeretlen főnevek nemét is (vö. mindezt MACWHINNEY 2003: 514–6).

A hálózatmodell e teljesítménye a konnekcionista rendszerek működőképességét igazolja: „A kereszt-paradigma általánosítás ezen típusa nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a háló messze túlment a gépies memorizáción a tanulási időszak alatt. A helyzet az, hogy a háló gyorsan és sikeresen sajátította el a német főnév eset-, szám- és nem-jelzéseinek alapalaki paradigmájának egészét. Továbbá a szimuláció képes volt generalizálni az elsajátott tudását, és [...] kitálcálni teljesen új főnevek nemét” (MACWHINNEY 2003: 516).

A hálórendszer ugyanakkor nemcsak kimeneteiben közelített a német élőnyelv artikulus–főnév párosaihoz, de már a tanulás folyamatában is: a szimuláció olyan, a szokásostól eltérő megoldásokkal élt, amelyek a gyereknyelvben is gyakran megfigyelhető ideiglenes formák. A modell csakúgy, mint a kicsik a *die* névelőt — minden bizonnyal annak deklinációbeli gyakorisága miatt — nemegyszer kiterjesztve használta, és hajlott arra is, hogy túláltalánosítsa azt a fonotaktikai jellegzetességet, miszerint a [kl] kezdetű német névszók jórészt himnemek. Mindezek mellett a hálózat ugyanazon főnevek artikulusait memorizálta, illetve jelezte előre nehezebben, amik általában a gyerekeknek is gondot okoznak (ezekhez lásd MACWHINNEY 2003: 516).

20. A nyelv grammatikájára ilyen nézőpontból tekintve nemcsak az (analitikus keretben egyébként magyarázat nélkül maradó) interferenciák, így például a nyelvkeveredés, a kontaminációk vagy az ún. inetimologikus hangok megjelenései mutatnak fonotaktikai hálólérvű analógiáktól való meghatározottságot (vö. MACWHINNEY 2003: 513–4, illetve SÁNDOR 1998: 70–3, 2001a: 121–3, FEHÉR 2004: 11–5), de „még a leginkább szabályos minták vagy »szabályok« is fonológiai kondicionálásról árulkodnak, és olyan jellegű gradiens mintákról [...], amit a konnekcionista modellek jól tudnak kezelni” (MACWHINNEY 2003: 517, lásd még 516–8).

Ha ezt a következtetést egy első olvasásra talán mehökkentő, de éppen ezért szemléletes magyar nyelvészettörténeti példával kívánjuk megvilágítani, azt is mondhatjuk, hogy ami a nyelvi rendszer elemeinek geneziséét (tkp. etimológiáját) illeti, az itt bemutatott jelenségek — nem az egyes esetek vonatkozásában, hanem a szemléletmód tekintetében — a 20. századi nyelvészet álláspontját fémjelző, analitikus hangváltozásokra alapozó TESz.-szel szemben inkább a korábbi, nem kanonizált CZF. hangsor-analógiákra építő holista elveit tükrözik vissza — az ottani, meglehetősen naiv kidolgozással szemben immár korszerű formában (a CZF. nyelvfilozófiájáról lásd BÉKÉS 1997: 103–73).

Mindebből jól látszik, hogy egy adekvát lingvisztikai modell körvonalazása érdekében a nyelvről és grammatikájáról a továbbiakban a szokásostól merőben eltérően kell gondolkodnunk. Ennek megfelelően a nyelvet — az eddigi kategorikus-morfoszintaktikai jellegű koncepciókkal szemben — immár egy olyan fonotaktikai eredetű, alapvetően holisztikus rendszernek kell tekintenünk, amely egyéni és társas vonatkozásban egyaránt konnekcionista módon szerveződik (ez utóbbihoz vö. még SÁNDOR 2001a). Eszerint az egyes elemek, illetve elemcsoportok közti gyengébb-erősebb kognitív kapcsolatok hordozzák a tulajdonképpeni mentális nyelvtant, miközben az emberek így strukturálódó, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelveinek lazább-szorosabb interakciós hálózatai — csoportképző jellegüknél fogva — a nyelv közösségi grammatikáját teremtik meg (WITTGENSTEINnek az ez utóbbival lényegileg egybevágo „nyelvjáték”-koncepciójához vö. 1952/1992).

21. Tekintettel a dolgozatban megvilágított összefüggésekre úgy vélem, hogy a 21. század nyelvtudományának — feladva a nyelvtan eddigi, analitikus morfoszintaktikai meghatározottságú szemléletét — egy holisztikusabb, hangsorminta alapú grammatika kimunkálásán kellene fáradoznia.

Nyilvánvaló, hogy ennek során a 20. század domináns nyelvészeti iskoláinak téziseire — az újgrammatizmus holista vonásait is felmutató analógiaelvén és láncváltozás-koncepcióján kívül — nemigen lehet majd alapozni: egy ilyen grammatikaelmélet akkurátus kialakításában csak azok a lingvisztikai elképzelések lehetnek segítségünkre, amelyek — éppen a nyelvtudományi hagyománytól való radikális eltéréseik miatt — mindeddig kívül estek a kanonizált nyelvészeti irányok érdeklődésén (ezt vö. még FEHÉR 2008: 67).

Magyar vonatkozásban a nyelv holisztikus szemléletét tükrözi a WITTGENSTEIN nyomán feltűnő, a nyelv nem privát jellegét hangsúlyozó lingvisztika BÉKÉS VERA tudományelméleti munkájában (1997, lásd továbbá SÁNDOR 1999a), a társasnyelvészet SÁNDOR KLÁRA írásaiban (1998, 1999b, 2001a, 2001b, illetve SÁNDOR–KAMPIS 2000), a BEZECZKY-féle szociolingvisztika (2002, főként 7–169), valamint SZILÁGYI N. ún. beszédtevékenység-grammatikája (2004, ugyane felfogás más vonatkozású megnyilvánulásához vö. még 1999).

Meglátásom szerint az e munkákban megjelenő nyelvkoncepcióra alapozva kellene egy olyan lingvisztikát részleteiben kidolgozni, amely — a klasszikus nyelvészet karteziánus racionalizmusával szemben — a nyelvet (és nyelvtanát) végre tényleges valójában, azaz biológiai-kognitív jellegétől és a beszélők társas viszonyaitól meghatározott dinamikus hálórendszerként szemléli.

FEHÉR KRISZTINA

Irodalom

- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen.
- BERRÁR JOLÁN (1967): A szövelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest. 212–35.
- BEZECZKY GÁBOR (2002) *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Modern filológiai füzetek 58. szám. Budapest.
- CALVIN, WILLIAM H. (1997): *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete*. Budapest.
- CHOMSKY, NOAM (1965): *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge.
- CRYSTAL, DAVID (2003): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest.
- CSÉPE VALÉRIA (2003a): A nyelvi zavarok kognitív idegtudományi elemzése. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 561–84.
- CSÉPE VALÉRIA (2003b): EN, a sokat ígérő negativitás. Eseményhez kötött agyi potenciálok a beszédészlelés és a diszlexia vizsgálatában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 58: 243–65.
- CSÉPE VALÉRIA (2005): A nyelv agyi reprezentációjának fejlődési változásai és zavarai. *Magyar Tudomány* 166/11: 1336–46.
- CSIBRA GERGELY (2003): A kognitív fejlődés idegrendszeri háttere csecsemőkorban. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 255–72.
- DANKOVICS NATÁLIA–PLÉH CSABA (2001): Hangrestaurációs jelenségek és alaktani feldolgozás a magyarban: azt halljuk-e, amit várunk? In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest. 55–81.
- DEME LÁSZLÓ (1958): A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. In: BENKŐ LORÁND (szerk.) *Magyar hangtani dolgozatok*. Nyelvtudományi Értekezések 17. szám. 134–54.
- DEUTSCH, DIANA–DOOLEY, KEVIN J.–HENTHORN, TREVOR–HEAD, BRIAN (2009): Absolute pitch among students in an American music conservatory: Association with tone language fluency. *Journal of the Acoustical Society of America* 125/4: 2398–403.
- DONALD, MERLIN (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest.
- DURAND, JACQUES–SIPTÁR, PÉTER (1997): *Bevezetés a fonológiába*. Budapest.

- FEGYŐ TIBOR–MIHAJLIK PÉTER–TATAI PÉTER (2002): Automatikus beszédfelismeréshez használt beszédhangmodellek betanítási módszereinek összehasonlító elemzése. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *Beszéd kutatás 2002. Kísérleti beszéd kutatás*. Budapest. 185–96.
- FEHÉR KRISZTINA (2004): Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején). *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FEHÉR KRISZTINA (2007): A szó problémája I. *Magyar Nyelvjárások* 45: 5–26.
- FEHÉR KRISZTINA (2008): A szó problémája II. *Magyar Nyelvjárások* 46: 55–70.
- GOPNIK, ALISON–MELTZHOFF, ANDREW N.–KUHLMAN, PATRICIA K. (2005): *Bölcsék a bölcsőben. Hogyan gondolkodnak a kisbabák?* Budapest.
- GÓSY MÁRIA (1984): Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsorépitési szabályainak függvényében. *Magyar Nyelv* 80: 463–76.
- GÓSY MÁRIA (1989): *Beszédészlelés*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 2. szám. Budapest.
- GÓSY MÁRIA (2002): Magánhangzók változása az idő függvényében. In: HUNYADI LÁSZLÓ (szerk.): *Kísérleti fonetika — laboratóriumi fonológia 2002*. Debrecen. 7–20.
- GÓSY MÁRIA (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest.
- GÓSY MÁRIA (2005): *Pszicholingvisztika*. Budapest.
- GÓSY MÁRIA (2006): A beszédhangok megkülönböztetésének fejlődése. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *Beszéd kutatás 2006. Tanulmányok Vértess O. András emlékére*. Budapest. 147–59.
- GYARMATHY ZSÓFIA (2007): A fonetikai fonológiáról. *Szabad Vátozók*. URL: <http://www.szv.hu/cikkek/a-fonetikai-fonologiarol>.
- HONBOLYGÓ FERENC (2007): A beszéd észlelése. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 1. Észlelés és figyelem*. Budapest. 352–86.
- HONBOLYGÓ FERENC (2008): Beszédészlelés, mentális lexikon, beszédmegértés, beszédprodukción. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest. 59–115.
- HORVÁTH VIKTÓRIA (2005): A magánhangzók nazalizációjáról. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *Beszéd kutatás 2005. Tanulmányok a beszédprodukción és a beszédpercepción területeiről*. Budapest. 51–62.
- JUHÁSZ LEVENTE–PLÉH CSABA (2001): Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest. 11–37.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ (2007): Holisztikus szemlélet a nyelvészetben. *Szabad Vátozók*. URL: <http://www.szv.hu/cikkek/holisztikus-szemlelet-a-nyelveszetben>.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–REBRUS PÉTER–TÖRKENCZY MIKLÓS (2004): A magyar kötőhangzók analógiás alapú megközelítése. Előadás. „A magyar nyelv kutatása”. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus. Budapest.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–REBRUS PÉTER–TÖRKENCZY MIKLÓS (2005): Hungarian linking vowels: An analogy-based approach. Előadás. 7th International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH7). Veszprém.
- KASSAI ILONA (1983): A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben (Érvek a beszédhanghallás fejlesztése mellett). *Magyar Nyelvőr* 107: 467–8.
- KASSAI ILONA (1998): *Fonetika*. Budapest.

- KASSAI ILONA (1999a): Felnőtt nyelvhasználók szótagszerkezeti preferenciái. In: KASSAI ILONA (szerk.): *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest. 143–52.
- KASSAI ILONA (1999b): Szótaghatárok és fonológiai jólformáltság nagycsoportos óvodások intuitív szótagolásában. In: KASSAI ILONA (szerk.): *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest. 131–42.
- KASSAI ILONA (1999c): Szótagtudat és olvasástanulás. In: KASSAI ILONA (szerk.): *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest. 153–66.
- KESZLER BORBÁLA (2000): A szóalkotás módjai. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest. 305–45.
- KIEFER FERENC (1999): Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest. 185–290.
- KISS, ZOLTÁN (2007): *The phonetics–phonology interface: Allophony, assimilation and phonotactics*. (Doktori értekezés.) Budapest. URL: http://budling.nytud.hu/~cash/disszi/kiss_z_diss_2007.pdf.
- KISS, ZOLTÁN–BÁRKÁNYI, ZSUZSANNA (2006): A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 175–226.
- KIS TAMÁS (2003): Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben (Összefoglaló áttekintés). Előadás. *A nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása. A Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának előadássorozata*. Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm>.
- KONTRA MIKLÓS és mtsai (1997): *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. 2. változat. A B7307 számú interjú eredeti hangfelvétele és ellenőrzött átirata*. URL: <http://www.nytud.hu/buszi/b7307/index.html>.
- KOVÁCS GYULA (2003): A perceptuális kategorizáció alapjai. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 202–16.
- KUHL, PATRICIA K. (1991): Human adults and human infants show a 'perceptual magnet effect' for the prototypes of speech categories, monkeys do not. *Perception and Psychophysics* 50: 93–107.
- LACZKÓ KRISZTINA (2000): Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest. 37–50.
- LOTZ JÁNOS (1976): *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest.
- LOTZ, JOHN–ABRAMSON, ARTHUR S.–GERSTMAN, LOUIS J.–INGEMANN, FRANCES–NEMSER, WILLIAM J. (1960): The perception of English stops by speakers of English, Spanish, Hungarian and Thai: a tape-cutting experiment. *Language and Speech* 3/2: 71–7.
- LUKÁCS ÁGNES (2001): Szabályok és kivételek: A kettős modell érvényessége a magyarban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest. 119–52.
- LUKÁCS ÁGNES (2006): Nyelvelsajátítás. In: KOVÁCS ILONA–SZAMARASZ VERA ZOÉ (szerk.): *Látás, nyelv, emlékezet*. Budapest. 95–109.
- LUKÁCS ÁGNES (2008): Nyelvtani feldolgozás. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest. 116–54.
- LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA (2003): A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 528–60.

- MACWHINNEY, BRIAN (2003): A nyelvfejlődés epigenezise. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 505–27.
- MÁDY KATALIN (2009): Beszédpercepció és pszicholingvisztika. Megjelenés alatt: PLÉH CSABA (szerk.): *Pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest. URL: http://alpha.tmit.bme.hu/speech/docs/education/Mady_percepcio_page.pdf.
- MENYHÁRT KRISZTINA (2006): Koartikulációs folyamatok két magánhangzó kapcsolatában. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *Beszéd kutatás 2006. Tanulmányok Vértess O. András emlékére*. Budapest. 44–56.
- MIHAJLIK PÉTER–FEGYÓ TIBOR–TATAI PÉTER (2006): Új eljárás a gépi beszéd felismerés környezetfüggő beszédhangmodelljeinek kialakítására. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *Beszéd kutatás 2006. Tanulmányok Vértess O. András emlékére*. Budapest. 218–29.
- NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER (2001): A magánhangzók. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest. 42–180.
- NÁNAY BENCE (1996): Új divat a tudatfilozófiában: A konnektionizmus. Andy Clark: A megismerés építőkövei. *Budapesti Könyvszemle* 8/3: 262–9.
- NÁNAY BENCE (2000): *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése*. Budapest.
- NÉMETH DEZSŐ (2001): A munkamemória szerepe a mondatmegértésben. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest. 83–118.
- NÉMETH DEZSŐ (2008): A nyelvi és emlékezeti folyamatok kapcsolata. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest. 179–86.
- NIKLEČZY PÉTER (2006): A koartikuláció a magánhangzók tiszta fázisa és az átmenetek összefüggésében. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *Beszéd kutatás 2006. Tanulmányok Vértess O. András emlékére*. Budapest. 23–31.
- PÉTER MIHÁLY (2001): Strukturális fonológia. In: SIPTÁR PÉTER (szerk.): *Szabálytalan fonológia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 5. Budapest. 9–36.
- PLÉH CSABA (2000): A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest. 951–1020.
- PLÉH CSABA (2006): A megértés folyamatának pszicholingvisztikai elemzése. In: KOVÁCS ILONA–SZAMARASZ VERA ZOÉ (szerk.): *Látás, nyelv, emlékezet*. Budapest. 77–93.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (2002): A szabályok és a kettős disszociációs elv a nyelv agyi reprezentációjában. In: VIZI E. SZILVESZTER–ALTRICHTER FERENC–NYÍRI KRISTÓF–PLÉH CSABA: *Agy és tudat*. Budapest. 153–68.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES–KAS BENCE (2008): A szótár pszicholingvisztikája. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest. 789–852.
- RACSMÁNY MIHÁLY (2007): Az „elsődleges emlékezet” — a rövid távú emlékezés és a munkamemória elméletei. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 2. Tanulás — emlékezés — tudás*. Budapest. 177–208.
- RAGÓ ANETT (2007): Kategorizáció és fogalmi reprezentáció. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 2. Tanulás — emlékezés — tudás*. Budapest. 272–314.

- ROSCH, ELEANOR H. (1978): Principles of categorization. In: ROSCH, ELEANOR H.–LLOYD, BARBARA B. (szerk.): *Cognition and categorization*. New Jersey. 312–22.
- ROSCH, ELEANOR H.–MERVIS, CAROLYN B. (1975): Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychologie* 7: 573–605.
- ROSCH, ELEANOR H.–MERVIS, CAROLYN B. és mtsai (1976): Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychologie* 7: 382–439.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA (1999a): A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 44/11: 1387–92.
- SÁNDOR KLÁRA (1999b): A megtalált paradigma — avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43/4–5: 595–606.
- SÁNDOR KLÁRA (2001a): A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA (szerk.): *Néptörténet — nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése)*. Szeged. 119–35.
- SÁNDOR KLÁRA (2001b): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged. 7–48.
- SÁNDOR KLÁRA–KAMPIS GYÖRGY (2000): Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–43.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1916/1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.
- SIPTÁR PÉTER (2006): A fonéma tündöklése és ... *Magyar Nyelv* 102: 407–19.
- SZALAI ENIKŐ (1995): Az [u:], [a:] és [i] hangok koartikulációs mezőiről. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): *A Beszédkutatás '95 konferencia válogatott tanulmányai*. Budapest. 83–92.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999): A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest. 345–65.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2004): *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND (főszerk.) (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest.
- THUMA ORSOLYA–PLÉH CSABA (2001): Kétértelműség és dekompozíció a magyar nyelvben. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest. 39–53.
- VELCSOV MÁRTONNÉ (1968): Alaktan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ: *A mai magyar nyelv*. Budapest. 85–204.
- VIGOTSKIJ, LEV SZ. (1971): A gyermekkori észlelés és fejlődése. In: VIGOTSKIJ, LEV SZ.: *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Budapest. 279–306.
- WARDHAUGH, RONALD (2002): *Szociolingvisztika*. Budapest.
- WINKLER ISTVÁN (2003): Hangok szervezése és leképezése. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 151–70.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1952/1992): *Filozófiai vizsgálódások*. sz. Budapest.

A szó problémája II.*

6. A 20. századi magyar nyelvtudomány meghatározó szóértelmezéseinek eddigi kritikai bemutatását összegezve kijelenthetjük: bár ezek a koncepciók igen sokféle szempont segítségével próbálják megragadni a szavak lényegi jegyeit, alkalmazott kritériumaik közül egyik sem látszik megfelelőnek arra, hogy a szó fogalmát körülhatárolja.

A magyar nyelvészeti hagyomány különböző (újgrammatikus, strukturális és generatív) ihletettséű szófelfogásainak általános sikertelensége ugyanakkor azt sejteti, hogy ezen elképzelések ellentmondásainak hátterében valamilyen közös, átfogó (azaz: mindhárom irányzat szókonceptióját alapjaiban meghatározó) probléma áll.

6.1. Az előzőekben elemzett klasszikus megközelítések (ezek közül is különösen az explicitebb szóelméletet felmutató strukturális és generatív elgondolások) azonos jegyeit keresve kitűnik: noha az egyes elképzelések szerzői a szavakat alapvetően a beszélők nyelvérzékehez kötődő intuitív egységeknek tekintik (ennek egyértelmű megnyilvánulásaihoz vö. elsősorban MARTINKÓ 2001: 20, illetve KENESEI 2000: 75–6), a szók definiálására kialakított gyakorlati eljárásaik e vélekedésüket mégsem tükrözik.

Az egyes koncepciók kritikai elemző bemutatása során láthattuk, hogy ezekben a szómegközelítésekben a beszélő mint a szóstatus eldöntése szempontjából kulcsfontosságú tényező csak igen ritkán jelenik meg. Ennek megfelelően a 20. századi strukturális és generatív szóelméletek szerzői érvelésükbe főként a beszélőktől független, deskriptív(nek szánt) kritériumokat vezetnek be. Így módon e munkákban a tisztán formális disztribúciós eljárások mellett megjelenő fonológiai, morfoszintaktikai és jelentéstani kitételek is rendre úgy tűnnek fel, mint a szóértékű hangsorok eleve adottnak vélt hangalaki, morfológiai, mondat-tani és referenciális jellemzőit egyértelműen leíró vizsgálati szempontok.

Mindezt szem előtt tartva nem véletlen, hogy az így körvonalazható, valamilyen abszolút értelemben vett elvont szófogalom a beszélők (egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő) nyelvérzéke által diktált természetes és relatív szóegységekkel nincs összhangban.

* Vö. *Magyar Nyelvjárások* 45: 5–26. Készült az Universitas Alapítvány támogatásával.

Mindazonáltal a klasszikus strukturális és generatív elméletek efféle absztrakt szófogalmának latens feltűnése nyelvfilozófiai nézőpontból korántsem meglepő. E szófelfogás ugyanis egyenesen következik a 20. századi nyelvészet jellegzetes nyelvfogalmából.

A strukturalizmus langue típusú nyelvképe és a generatív grammatika kompetenciaként értelmezett nyelve — leginkább a saussure-i ún. „szétosztott szótár” elv és a chomskyánus „ideális beszélő” koncepció révén — lényegileg olyan egynemű és absztrakt struktúra, amelyen a beszélők (és a többé-kevésbé hozzájuk kötött, ám nem preferált parole, illetőleg performancia szintek) kívül rekednek. (Ennek elméleti-nyelvfilozófiai háttéréről részletesen lásd BÉKÉS 1997, BEZECZKY 2002: 7–169, SÁNDOR 1998, 1999a, 1999b, 2001, SZILÁGYI N. 2004. A 20. századi nyelvfogalom némileg más megközelítéséhez vö. még KELEMEN 2006, valamint NÉMETH T. 2006.)

Noha a beszélőknek a nyelvészeti vizsgálatokból való mellőzése tulajdonképpen egy fiktív nyelv leírásához vezet (erről lásd különösen SZILÁGYI N. 2004: 10–40), ezt a tényezőt a strukturális és generatív irány — főként a lingvisztika csekély mértékű filozófiai tudatosságából adódóan — többnyire nem ismeri fel. Ennek következtében az ilyen ihletésű szóelméletekben nem tudatosodik a nyelv absztrakt felfogása mentén körvonalazni kívánt abszolút értelemben vett szó és a nyelvérzék szóegységei közti feloldhatatlan feszültség sem.

6.2. A nyelvi intuícióval nem egyező elvont szavak ideájának a strukturális koncepciókban való kétségtelen jelenlétére utal mindenekelőtt az, hogy ezen elképzelések a szó általános fogalmát — a saussure-i elvek nyomán haladva — egyértelműen a beszélőktől független, absztrakt langue-szavakkal (szótári szókkal, lexémákkal) azonosítják (vö. különösen BERRÁR 1975, LENGYEL 2000).

E szemléletre vall az is, hogy a strukturális írásokban a szó elvont fogalmának parole-beli megfelelései általában olyan aktuális formákként (ún. szóelőfordulásokként) tűnnek fel, amelyek egyedi mivoltukból adódóan csupán mellékes jelentőségű, a langue-szavak lényegi jegyeit tekintve irreleváns tényezők (ehhez lásd főként BERRÁR 1975, LENGYEL 2000). A szó absztrakt ideájának képzete jellemzi MARTINKÓNAK (2001) és DEMÉNEK (1978) a magyar nyelvészeti közgondolkodást kevésbé meghatározó vélekedését is, akik az elvont langue-szavak konkrét megvalósulásainak még a szóértékét is vitatják, ezért ezeket az alakokat minimálisan mondatrészfunkcióban álló elemeknek (szintakszémáknak, glosszémáknak) gondolják.

A szó így értelmezett fogalmának abszolutizált jellegére utal az is, hogy a strukturális koncepciókban a langue szavai az aktuálisan megvalósuló formáktól nem pusztán elkülönülnek, hanem egyenesen más „szinten” helyezkednek el, ily módon pedig a természetesebb (többé-kevésbé a beszélőkhöz kötött) parole-elemekkel nem is érintkezhetnek. Nem véletlen, hogy azok a szóértelmezések, amelyek — a langue és parole között „mozgó” szavak elmélete révén (vö. MARTIN-

KÓ 2001: 23), illetve az absztraktság tekintetében átmenetiséget mutató ún. szóalak bevezetésével (lásd BERRÁR 1975: 36–7) — a két szintet illetően mégis számoltak valamiféle „átjárhatósággal”, ezzel kapcsolatos érvelésük során rendre nehézségekbe ütköztek.

Mindazonáltal az a probléma, hogy a szó fogalmának efféle értelmezése a természetes alapegységek helyett csak egy fiktív, beszélők nélküli nyelv szavait körvonalazhatja, világosan megmutatkozik a strukturális szókonceptiókban megfigyelhető jellegzetes ellentmondásokból is.

Az elvont szóideák és a nyelvi intuíción alapuló alapegységei között lévő diszharmóniával magyarázható többek között az az egyoldalú bizonytalanság is, amit a strukturális munkákat elemző részben a szómeghatározások, illetőleg az összetételek és a szintagmák elkülönítése terén tapasztalhattunk. Áttekintve e szóértelmezések jellegzetességeit kitűnhetett: bár az egyes szerzők egy-egy adott hangsor szóstatusáról — nyelvérzékükre támaszkodva — igen határozottan nyilatkoznak, a szó abszolutizált fogalmának megragadására kialakított formális, a természetes nyelvi intuíción alapuló metodológiai nem összehangolt kritériumaik az e döntések mögött álló elvek kijelölését és egzakt szódefiníciók megfogalmazását nem teszik lehetővé.

Miután az analitikus szempontok következtében a szavak osztálya a strukturális munkákban jellegzetesen homogén állományként tűnik fel, nem oly meglepő az a kritikai elemző részben már említett jelenség sem, hogy egyes szerzők ezt az egyneműnek vélt lexikális elemkészletet a szóhatárok kijelölése során — expliciten vagy latensen — a helyesírás által rögzített, ugyancsak egyértelmű (ám a nyelvérzékkel nem mindig harmonizáló) konvencionális formákkal társítják. (E tekintetben jeles kivétel például ELEKFI, aki tanulmányában épp az írásnorma és a nyelvi intuíción alapuló szóegységeinek eltéréseit hangsúlyozza, jóllehet gondolatmenetének a szóstatus meghatározását illető lényegi tanulságait nem vonja le. Ehhez lásd főként ELEKFI 2001: 224–5, 227, 229.)

A homogén szókészlet képzetének — határozott vagy implicit — megjelenését szem előtt tartva az sem véletlen, hogy a strukturális elméletekben a szavak csoportjának sem a kialakulására, sem pedig a változásaira nincs (és nem is lehet) elfogadható magyarázat.

A lexikális elemek abszolutizált és egynemű állományként való értelmezésének következtében e koncepciókban egy-egy szóértékű forma csakis a beszélők valamiféle sajátos, ám nehezen elképzelhető „közös fogalomalkotási munkájának” eredményeként jelenhet meg a nyelvben (e tételhez vö. elsősorban DEME 1978: 123; lásd még például SZÉPE 1961: 123, 126, TEMESI 1961: 143–5). Mindez pedig azt jelenti, hogy az új szóalakok, annak ellenére, hogy egyes beszélők kétségkívül szavakként használják őket, különös módon csak azt követően minősülhetnek ténylegesen szónak, miután azokat az érintettek a közösség minden tagjával egyeztetették és elfogadtatták (e gondolatmenet igen határozott feltűnését

lásd például JUHÁSZ szóelméletében; 1980: 103–4). (A probléma tágabb nyelvelméleti összefüggéseihez vö. főként SÁNDOR 1998: 61–3, lásd még BEZECZKY 2002: 23–5.)

6.3. A generatív nyelvészeti leírásokra jellemző szófogalomtípus és a beszélők nyelvérzéke között — ahogy ez a kritikai elemző részből is kitűnik — ugyancsak sajátos ellentmondás húzódik.

E szóelméletek képviselői eredeti intencióik szerint a beszélők mentális szótárának leírására vállalkoznak (ehhez vö. például KENESEI 2000: 75–6, 79–81, 92–3, 2004: 442, 2006: 81–5, 87), a kognitív nyelvi folyamatok tanulmányozásától azonban — láttuk — kivétel nélkül eltekintenek. Ennek következtében munkáikban természetes szóegységek helyett inkább valamiféle „beszélő nélküli” nyelvtudás absztrakt szóformái körvonalazódnak.

Erről tanúskodnak azok a mechanikus (a leírás önelvű formalizálását célzó) módszertani eljárások is, amelyek mentén a generatív nyelvészeti írások szerzői koncepciójuk kritériumrendszerét kialakítják.

KIEFER modelljének (vö. elsősorban 1993, 1999: 188–9) sajátosságait áttekintve tapasztalhattuk, hogy a szerző a szó fogalmát nem a beszélők nyelvérzékehez köti, hanem elméletfüggő kategóriának tartja (lásd főként 1993: 173, 176, 178, 2003: 185). Ennek megfelelően rendszerezésében többféle szótípussal számol, amelyek meghatározásához látszólag könnyen formalizálható, teoretikus kitételeket vezet be. Nem véletlen, hogy KIEFER a nyelvi intuícióval nem igazán összehangolt kritériumaira alapozva számos, a kritikai elemző részben ismertett leírási problémába ütközik, majd végül egy olyan grammatikai szintek szerint osztott szóelképzeléshez jut, amely — négy, egymással nem harmonizáló kategóriájából adódóan — eleve nem lehet összhangban a beszélők természetes (egyféle szóegységtípussal számoló) nyelvérzékeivel. Ezen nem változtat az sem, hogy a szerző — az elméletében latensen jelen lévő általános szófogalomból adódóan — az ún. „ideális” szavak bevezetésével utólag mégiscsak törekszik a négy kategória összhangjának megteremtésére. Ez utóbbi szóosztály ugyanis azon túl, hogy a szóértékű elemeknek pusztán egy egészen kis töredékét öleli fel, már csak genezisének módszertanából adódóan sem mutathat egyezést a beszélők természetes szóegységeivel.

Az elemzési eljárások kialakításának hasonló módszereit láthattuk KENESEI lexikonleírását (lásd elsősorban 2000, 2006) tanulmányozva is. Miután a szerző leszögezi, hogy a szótári egységeket bemutató tipológiájában szigorúan formális, az egyes elemek adottnak vélt disztribúciós, morfoszintaktikai és szemantikai jellemzőinek egyértelmű leírására törekvő kritériumokra támaszkodik (vö. 2000: 76–7, 94), korántsem meglepő, hogy az ilyen elvek mentén kialakított szempontrendszer segítségével a nyelvi intuíció szóegységeiről végül nem tud számot adni. E koncepció kritikai elemző bemutatása során is tapasztalhattuk, hogy KENESEI modelljét — a nyelvérzéktől való látványos eltérések miatt — nem egy eset-

ben (így például az ún. függőszók csoportjának kialakításával vagy a szó és tő alapú morfológia elvi kettősének bevezetésével) módosítani kényszerül (ezekhez vö. 2000: 80–1, 91–2; e probléma más szempontú megközelítését lásd PETE 2008: 77–8). Mindazonáltal azt, hogy KENESEI elemtipológiáját így sem tudja a nyelvi intuício szóegységeihez közelíteni, a kritikai elemző részben már ismertett problémák közül az is egyértelműen jelzi, hogy éppen a beszélők erősen ösztönös nyelvi megnyilvánulási formái (a mondatszók, az indulatszavak és az ikerített tagok) azok az elemek, amelyeket a szerzőnek modelljében még e változtatások révén sem sikerül elhelyeznie.

A nyelvérzék természetes szóegységei és a generatív nyelvészeti munkákban alkalmazott módszerek révén körvonalazható idealizált szófogalom konfliktusa érhető tetten abban is, hogy ezen írárok szerzői a mentális szótár elemeinek meghatározásához elegendőnek tartják, ha a formálisnak szánt kritériumaik mentén hozható döntéseket — a beszélők nyelvi intuícióinak esetleges eltéréseivel nem számolva — csupán saját nyelvérzékükkel szembesítik. (Az efféle „önelemző” módszertani eljárás buktatóiról — mondattani vonatkozásban — lásd még SZILÁGYI N. 2004: 68–70, általában véve pedig BÁNRÉTI–VÁRADI és tsai 2007.)

Alapvetően így jár el KENESEI, aki lexikonleírásában az egyes elemek státusának megítélését illetően a beszélők nyelvi intuícióinak lehetséges variabilitásáról csupán egy esetben, a főlók kapcsán tesz említést (vö. 2006: 84–5). Ilyen a munkamódszere KIEFERnek is, amikor — a beszélők nyelvi intuícióinak eltéréseit figyelmen kívül hagyva — egy-egy elemnek egy adott szótípusba való besorolhatóságáról mindig kategorikus döntéseket hoz (1993, 1997, 1999: 188–9, 262–88, 2000, 2003: 185–6). Még inkább ez az attitűd jellemzi FEJEST, aki a nyelvérzék tekintetében mutatkozó különbségeket vizsgálódásából szándékosan mellőzve (vö. 2005: 8–9) az összetett szókkal kapcsolatos állásfoglalását tudatosan a nyelvi intuícióval szemben fogalmazza meg (lásd elsősorban 2002: 5, vö. még 2005: 12–3, 17). (E tekintetben példamutató ugyanakkor KÁROLY korai generatív ihletésű munkáinak szokatlan rugalmassága; lásd különösen 1969: 283.)

Mindezeket szem előtt tartva nem véletlen, hogy a generatív nyelvészeti munkák szerzői az ilyen elméleti és metodológiai háttérrel körvonalazható szóformák geneziséét egyáltalán nem is érintik, változásaikat pedig (így például a kompozicionális jelentésszerkezetűnek tartott összetételek lexikalizálódását) legfeljebb csak konstatálni képesek, magyarázatukat adni már nem (ehhez vö. például KIEFER 1999: 262, 269–71; lásd még KENESEI 2000: 89).

6.4. A strukturális és generatív elméletek jellegzetesen abszolutizált szófogalmának a koncepciók egészén átívelő hatását látva eléggé egyértelműnek tűnik, hogy e szóértelmezések ellentmondásai nem egyszerű részletkérdések, hanem olyan átfogó nyelvelméleti problémák, amelyek eredendően a szó ideájának fel nem ismert képzetéből és az e mögött álló autonóm struktúraként felfogott nyelv latens feltevéséből származtathatók.

Ahhoz, hogy a kevésbé kifejtett, csupán a történeti szemantika elméleti megalapozása kapcsán körvonalazódó újgrammatikus szófelfogás bírálható pontjainak hasonló (nyelvfilozófiai) háttérösszefüggéseit felkutassuk, nyilvánvalóan az ezen irányzat jelentéstanát meghatározó elméleti-módszertani jegyekből érdemes kiindulnunk.

Áttekintve az újgrammatikus szemantikai vonatkozású írásokat a szójelentés értelmezését illetően sajátos ellentmondásra figyelhetünk fel. Egyrészt mivel a történeti szószemantika középpontjában álló képzet jellegzetesen a beszélőkhöz kötődik, az ennek mentén vázolt szóegységek — ahogy ezt az abszolút fogalmakkal dolgozó strukturális és generatív nyelvészetnek az újgrammatikus koncepcióval szembeni egyértelmű elutasítása is jelzi (MARTINKÓ 2001: 41–61, KIEFER 1991, 2001: 9) — bizonyos mértékig mint a nyelvérzéktől meghatározott, relatív tényezők tűnnek fel (vö. különösen HORGER 1914: 101–13, 125–50, PAIS 1951: 135–9; lásd még például GOMBOCZ 1898: 97–8). Másfelől viszont azt látjuk, hogy e jelentéstani szemlélet csupán elv marad, ami a gyakorlatban szinte egyáltalán nem érvényesül: az újgrammatikus írások szerzői ugyanis egy-egy konkrét történeti szemantikai jelenség tárgyalásakor (de különösen az etimologizáló jellegű érvelésekben) a szavaknak rendre egységes és egyértelműen körülhatárolható jelentéseket tulajdonítanak, ezáltal pedig latensen egy meglehetősen kategorikus, a beszélőktől függetlenített szófogalmat körvonalaznak (ehhez — a számtalan itt idézhető példa közül — ezúttal lásd GOMBOCZ egyik szófejtő írásának meghatározó szemantikai jegyeit; 1900).

A szó ilyen felfogása azt mutatja, hogy a strukturális és generatív elméletek háttérében álló abszolút módon értelmezett nyelv képzete már a megelőző újgrammatizmusnak is sajátja (ehhez vö. még BÉKÉS 1997: 36–9), jóllehet a nyelv természetes, beszélőkre alapozó megközelítése — részben az iskola pauli, de még inkább wundti gyökeréből adódóan — a későbbi tradicionális nyelvészeti irányzatok szemléletéhez képest e koncepcióban még valamivel erőteljesebben érezteti hatását. (Az újgrammatizmus nyelvfilozófiai kettősségéről részletesen lásd FEHÉR 2004, vö. még BEZECZKY 2002: 28–40.)

Mindezeket szem előtt tartva nyilvánvaló, hogy az újgrammatikus szóértelmezéseknek a kritikai elemző részben is megmutatkozó ellentmondásossága és kifejtetlensége mögött a strukturális és generatív elképzelések átfogó elméleti sajátosságaihoz igen hasonló, ugyancsak nyelvfilozófiai eredetű tisztázatlanság áll.

7. Úgy vélem, hogy a 20. századi tradicionális szókonceptiók szemléletmódját alapjaiban meghatározó tényezők feltárása és tudatosítása után a tanulság egyértelmű: ezek a definiálási kísérletek azért nem vezetnek (és nem is vezethetnek) eredményre, mert az a beszélők intuíciójától és nyelvi különbözöségeitől függetlennek vélt szófogalom, aminek formális (a használati tényezőktől eltekintő) leírására e megközelítések törekszenek, csupán egy olyan fikció, amelynek ténylegesen nincs (és nem is lehet) megfelelője. Ebből adódóan pedig már maga

a szó abszolút fogalmának meghatározására irányuló klasszikus kérdésfeltevés is rossznak bizonyul.

Tekintettel arra, hogy a szóegységeket hordozó „nyelvi rendszer önmagában, a beszélőktől függetlenül nemcsak változni nem képes, hanem létezni sem” (SÁNDOR 1998: 64), nyilvánvaló, hogy a szavakat csakis mint az egyének mentális lexikonjainak alapegységeit értelmezhetjük. Ily módon az, hogy egy adott elemforma egy-egy beszélő nyelvében szópozícióban van-e jelen, abszolút módon nem, csakis az egyes egyének lexikonjainak egészéhez viszonyítva, azaz relatívan értékelhető. Ezt figyelembe véve pedig kézenfekvő, hogy egy hangsor mentális nyelvbeli szópozíciója nem valamiféle eleve meglévő fonológiai, morfoszintaktikai vagy jelentéstani sajátosságaiból fakad, hanem azon jellemzőiből, amelyeket a beszélő egyfelől a közösségi interakciók változó szituatív és kontextuális jegyei alapján, másrészt pedig nyelvének már meglévő elemeitől függően tulajdonít neki.

Mivel ebből adódóan az anyanyelv tanulásának és használatának személyenként eltérő tapasztalatai (és az ezek hatásai mentén épülő egyéni nyelvi rendszerek) ugyanazt az alakzatot más-más módon tehetik az egyes beszélők lexikonjainak részévé, a szópozíció mibenlétének adekvát kérdése nem irányulhat másra, mint a nyelvi alapegységek mentális kiépülésének és rendszerré szerveződésének a társas interakciók körülményeitől meghatározott folyamatára.

7.1. Nyilvánvaló, hogy ahhoz a vizsgálatához, amely a szóstátus megértésének kulcsát az ilyen pozíciójú elemek mentális lexikonbeli genezisében és további alakulási mechanizmusaiiban látja, a szóegységek rendszerének az a formája, ami a klasszikus elméletekben — kifejtve vagy latensen — feltűnik, nem lehet megfelelő.

Az újgrammatikus munkákban — az iskola analitikus-etimologizáló érdeklődése miatt — az egyes szóalakokat összefogó lexikon fogalma explicit módon nem jelenik meg. Mindazonáltal még ha ezen írások szerzői törekednének is a szavak valamiféle rendszerének leírására, a koncepciót jellemző felemás szóértelmezés nyomán legfeljebb csak egy meglehetősen ellentmondásos (abszolút és relatív szemléleti jegyeket egyaránt felmutató) lexikon képét körvonalazhatnák.

A strukturális és generatív elképzelésekben már határozottabban, illetve egészen kifejtett formában megjelenő lexikon ugyanakkor szükségszerűen és egyértelműen abszolutizált. Az ezen elméletekre jellemző szófogalmak mentén ugyanis a szavaknak kizárólag egy olyan idea jellegű rendszere vázolható, amelynek egyes alapegységei kontextusuktól függetlenül — tehát: eredendően — szók. Mivel ily módon státusuk nem a többi nyelvi alakzathoz vagy a beszélő interakciós körülményeihez viszonyított helyzetükön múlik, nincs szükségük arra, hogy más elemekkel a rendszerbeli szópozíciójukat kijelölő közvetlen relációik legyenek. Nem véletlen, hogy e koncepciókban a lexikon rendre szótár alakban jelenik meg, ennek listaszerűen felsorakoztatott tételei ugyanis egymáshoz egyálta-

lán nem kapcsolódnak, az egyes szóalakok és nyelvi jegyeik közti viszony jellege pedig rejtve marad. Noha a strukturális, de még inkább a generatív szóértelmezések már felismerik a lexikon rendszerviszonyainak jelentőségét, direkt (azaz: elemi szintű) kapcsolatokról nem számolnak be. Csak a szótár egészének más grammatikai komponensekkel (így a morfológiával és a szintaxissal, ritkábban pedig a fonológiával) való relációit tárgyalják, azt azonban, hogy e nyelvtani alrendszerek egy-egy művelet során a velük közvetlen kapcsolatban nem álló egyes lexikális tételekhez hogyan férhetnek hozzá, rendre kifejtetlenül hagyják.

Az elemek közti közvetlen kapcsolatok hiánya, illetve tisztázatlan formája mind a relatív (a beszélőkhöz kötött) értelmezést, mind pedig a változások lehetőségét kizárja: az ezen elképzelésekben megjelenő szótárak független egységeire és szerkezetére se az egyének nyelvi körülményeinek alakulása, se az egyes szóformák tulajdonságai nem lehetnek módosító hatással. Így az e nyelvészeti koncepciókban körvonalazódó lexikonok csak valamiféle „beszélők fölé emelkedő” nyelvi entitásokként foghatók fel. Jól mutatja ezt, hogy a strukturális elképzelések rendre egy langue szinten értelmezett szótárídeát vázolnak, a generatív elméletek pedig — noha szándékuk a mentális lexikon leírása — a kognitív nyelvi folyamatok megfigyelése nélkül alakítják ki ezzel kapcsolatos, ugyancsak abszolutizált szótárstruktúrához vezető álláspontjukat. Ezt szem előtt tartva korántsem meglepő, hogy a hagyományos szóelképzelések e két irányánál feltűnő lexikonok valódi nyelvi rendszerek helyett inkább statikus szóállományokként értelmezhetők, amelyeknek kiépülési és szerveződési folyamatairól ily módon egyáltalán nem is tudhatunk, legfeljebb elemkészletük egy-egy tagjának — magyarázat nélküli, ad hoc jellegű — változásairól értesülhetünk (minderről a nyelv dinamizmusa felől közelítve lásd SÁNDOR 1998: 61).

7.2. Felismerve, hogy a szótár valójában nem pusztán gyenge, de egyenesen félrevezető metaforája a lexikonnak (ehhez vö. még HONBOLYGÓ 2008: 67–8, LUKÁCS 2008: 132), a következtetés magától adódik: ahhoz, hogy a szópozíciót kontextusában, relatív módon közelíthessük meg, a beszélők szóegységeit összefogó rendszernek egy a hagyományos szótárformától több tekintetben is eltérő koncepcióját kell kialakítanunk.

Annak érdekében, hogy valóban a mentális lexikont modellezzük, a szavakat hordozó nyelvet — az eddigi, lényegileg karteziánus elképzelésekkel szemben — nem valamiféle test fölé emelkedett „kollektív” lelki entitásnak, illetőleg a beszélőktől elidegeníthető absztrakt formának kell tekintenünk, hanem egyértelműen az emberi agyban lévő biológiai alapú kognitív struktúrának (a karteziánus és az ún. naturalista nyelvszemlélet különbözőségeiről lásd még SÁNDOR 2002, az egyénektől elvonatkoztatott nyelv problémájához pedig vö. SÁNDOR 1998, illetve SZILÁGYI N. 2004, innen is főként 10–40).

Az már az agy kognitív-neurális folyamatainak részletes ismerete nélkül is eléggé nyilvánvaló, hogy a nyelvelsajátítás szótanulási mechanizmusaival és az

egyének szókincsének későbbi változásaival egyedül akkor lehetünk összhangban, ha ezt a lexikont olyan rendszerként képzeljük el, amelyik — a statikus szótárformával szemben — a mindenkor interakciós körülményekhez (így a beszélők ezek mentén formálódó nyelvének már meglévő elemeihez is) igazodva folyamatosan és személyenként eltérően alakul. A mentális lexikont ily módon — a szokásos megközelítésekkel ellentétben — egyáltalán nem tekinthetjük valamiféle autonóm (más rendszerek működésétől függetlenül leírható) komponensnek. A szavakat hordozó rendszert mindenképpen úgy kell felfognunk, mint a nyelv közösségi használatának jellegzetességeitől és az egyén mentális nyelvének egészétől is függő, csak ezek „mozgásaival” együtt értelmezhető flexibilis struktúrát.

Meglehetősen egyértelmű, hogy a lexikon e tulajdonságairól csak akkor adhatunk számot, ha ennek szóegységeit nem a klasszikus módon, valamiféle izolált szótári tételekként, hanem direkt kapcsolatokkal bíró nyelvi elemekként szemléljük. A szórendszer kognitív modelljét ugyanis úgy tehetjük a kontextuális-szituatív tényezőkkel is összefüggő dinamikus struktúrává, ha a rendszertagok mentális relációi révén biztosítjuk, hogy az egyes szóegységekre más szavak, a beszélő nyelvének egyéb elemformái és strukturális sajátosságai, valamint a közösségi interakciók körülményei is közvetlen hatással lehessenek (mindehhez vö. még nyelvelméleti szempontból SÁNDOR 2001: 130, 1998: 64–5).

Egy efféle lexikonszerkezet kialakításához ugyanakkor az szükséges, hogy felismerjük: a szóegységek mentális kapcsolatai nem korlátozódhatnak csupán a nyelvi természetű elemek (moduláris) körére, rendszerviszonyaiknak egyéb, nem nyelvi jellegű tényezőkre is ki kell terjedniük. Noha ez a megállapítás a lexikont szótárként értelmező tradicionális elméletek szemszögéből kissé különösnek tűnhet, egy a nyelv kognitív-biológiai szerveződését hirdető nézőpontból már korántsem az. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szavak az elmében nem lehetnek pusztán más nyelvi elemek révén meghatározott egységek, ezek jellemzőit elsősorban egyéb természetű információknak kell kódolniuk (lásd még SZILÁGYI N. 2004: 55). Ily módon e felfogásban a lexikon tulajdonképpeni kognitív „kiterjedését” analitikus módon meg sem lehet határozni: a mentális szóegységek csakis a beszélő komplex tudásrendszerébe ágyazódva (vagyis: annak nem nyelvi jellegű összetevőivel is szervesen összefonódva) létezhetnek (ehhez vö. FEHÉR 2008: 41, neurobiológiai vonatkozásban lásd még PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 829–31).

Mindezek alapján jól látszik, hogy a lexikont a szokásos statikus szótárideával szemben inkább egy egyéni eltéréseket és folytonos változást mutató mentális hálóként kell elképzelnünk. Jóllehet e konnekcionista rendszernek az agy neurobiológiájához való illeszthetősége az itteni elméleti-nyelvészeti természetű érvelés alapján nem ítéltető meg, a rendelkezésre álló lingvisztikai tények mind arra mutatnak, hogy a hálózat a lexikon kognitív struktúrájának találó, de legalábbis ígéretes metaforája. Egyedül egy ilyen felépítésű rendszerben lehetséges ugyanis, hogy az egyes nyelvi egységek más nyelvi és nem nyelvi természetű

elemekkel az interakciók változó körülményeitől függő mentális kapcsolatok „szövedéke” révén szerveződjenek a beszélő kognitív ismeretrendszerének egészébe beágyazódó dinamikus struktúrává (a nyelvi jelenségek konnekcionista leírását lásd még általában véve SÁNDOR 2001: 129–33, KIS 2003, a grammatika irányából közelítve pedig FEHÉR 2008: 40–8).

7.3. Ha a szavakat egy efféle kognitív lexikon kontextusában szemléljük, a szófogalom relatív volta — a klasszikus koncepciókban tapasztaltaktól eltérően — már nem egyfajta kivételes vagy esetleges jelenség, hanem egyenesen evidencia. A szóegységek mentális jellegét hangsúlyozó közelítésmód ugyanis eleve kizárja, hogy a nyelvi elemek szó státusát valamiféle nyelvidea abszolút szókategóriája felől írjuk le: ez a szemlélet egyértelműen azt követeli, hogy az egyes hangsorok szópozícióját minden esetben a beszélők egyéni eltéréseket és változásokat is felmutató nyelveihez képest értékeljük. Ehhez igazodik a lexikon működési elvét (a tulajdonképpeni grammatikát) reprezentáló kognitív hálóstruktúra is, amely elemi rendszerkapcsolatai révén lehetővé teszi, hogy a modellben az egyes nyelvi alakzatok strukturális helyzetét valóban a többi egységhez viszonyítva, azaz relatívan jeleníthessük meg (a nyelv ún. nyelvtanának efféle felfogásáról részletesen lásd FEHÉR 2008: 41–4).

A szavak e beszélőkre alapozó, konnekcionista elvű megközelítésében az, hogy a beszédlánc mely részletei rögzülnek mentálisan — más, a kontextustól és szituációtól meghatározott reprezentációkkal való társításaik révén — lexikális tételekként, alapvetően attól függ, hogy az egyén percepciója — az adott körülmények között, illetve nyelvének már meglévő kognitív jegyeihez képest — az egyes megnyilatkozásokat milyen egységekre tagolja (vö. PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 824, 846–52, ennek a beszédészlelés holisztikus természetével és az anyanyelv tanulásának sajátosságaival való összefüggéseire lásd még FEHÉR 2008: 29–30, 41–4). A beszélő nyelvébe így beépülő elemek egymást átszövő, asszociatív jellegű relációik révén egy a lexikon tulajdonképpeni szerkezetét meghatározó kognitív hálórendszerbe szerveződnek. Mivel e struktúra az egyének különböző nyelvi körülményei miatt személyenként eltérő, magától értetődik, hogy e felfogásban egy-egy alakzat szó státusa semmiképpen nem származhat valamiféle eleve meglévő, taxonomikus nyelvi tulajdonságából, csakis elemkapcsolatai által kijelölt viszonylagos pozíciójából.

Az is nyilvánvaló, hogy a nyelvi interakciók kontextuális-szituatív jellegzetességeinek folytonos változásai miatt a lexikon struktúráját megszervező hálóviszonyok csakis olyan rugalmas relációk lehetnek, amelyek képesek az anyanyelv tanulásának és közösségi használatának variábilis helyzeteihez (illetve az ezek mentén formálódó egyéni nyelvi rendszer aktuális kognitív jellemzőihez) igazodni. Figyelembe véve, hogy a modellben egy-egy nyelvi egység helyzetét éppen hálókapcsolatai határozzák meg, kézenfekvő, hogy e relációk átrendeződései a tőlük elválaszthatatlan szóegységeket is mozgásban tartják.

Ennek következtében egy olyan flexibilis lexikonszerkezethez jutunk, amelynek tulajdonképpen csak stabilabb vagy gyengébb pozíciójú egységei lehetnek, teljesen állandó státusú elemei nem (vö. FEHÉR 2008: 46). A dinamikus közösségi és kognitív tényezők a hálóösszefüggések révén ugyanis még azokat a nyelvi egységeket is mozgásban tartják, amelyekről úgy tűnhet, hogy változatlanok: mivel egy-egy alakzat státusát a többi elemhez fűződő kapcsolatai jelölik ki, a lexikon egyetlen tagjának módosulása — azáltal, hogy közvetlen relációi és ezek további rendszervizonyai is átszerveződnek — eltérő mértékben és más-más módon, de az összes többi elem pozícióján alakít valamelyest (ehhez nyelvelméleti oldalról vö. még SÁNDOR 2001: 128–9, 1998: 63–4, 69).

Ily módon a lexikon e hálózat elvű modelljében az egyes szóalakok módosulásai — a hagyományos elképzelésekkel szemben — nem izolált jelenségek, hanem olyan nyelvi mechanizmusok, amelyek kizárólag egy a rendszer más folyamatait is felölelő láncváltozás részeként értelmezhetők (erről elméleti nézőpontból lásd még SÁNDOR 2001: 132–3, 1998: 61–6, 68).

Abból adódóan, hogy a lexikon rugalmas hálórelációi különböző jellegűek és változó erősségűek lehetnek, az is meglehetősen egyértelmű, hogy e felfogásban egy-egy szóforma státusának módosulása — a klasszikus szó(tár)leírások koncepciójával ellentétben — immár nem valamiféle bináris grammatikai művelet mechanikus eredménye (vö. FEHÉR 2008: 46). Egy hangsor szófunkciójának mentális nyelvbeli alakulása ebben a lexikonfelfogásban csakis olyan természetes nyelvi változás lehet, amelynek konkrét kimenetelét az adott elem más-más irányú és eltérő intenzitású dinamikus hálókapcsolatainak átlaga dönti el (a nyelv változékonyságának efféle leírását lásd még SÁNDOR 2001: 129–33, 1998: 72–3, valamint FEHÉR 2008: 26, 47).

Mivel az egyes lexikális egységek pozícióinak mozgása a háló folytonos átrendeződéséből adódik, e megközelítésben a szavak rendszerbeli helyzetét meghatározó folyamatok csak motiváltak lehetnek: míg a tradicionális elméletekben egy-egy nyelvi forma szóstátusa rendre ok nélkül, ad hoc jelleggel módosul, a lexikon konnekcionista modelljében azok az elemek, amelyek a változásra leginkább hajlamosak, bizonytalan relációik révén tulajdonképpen magából a rendszerből adódóan, inherens módon jelölődnek ki (vö. FEHÉR 2008: 47).

Az, hogy egy szóegység helyzete egy adott fázisban és egy meghatározott szempontból éppen mennyire erős vagy gyenge, mindig attól függ, hogy lazább-szorosabb hálókapcsolatai révén mennyire ágyazódik be a rendszerbe. Azok a beszélő aktív szókincséhez tartozó, önállóan gyakran előforduló alakok, amelyek több és markánsabb szállal kötődnek a lexikonstruktúrához, jóval nehezebben mozdíthatók el szópozíciójukból, mint a kevés és instabil relációval bíró, többnyire csak más elemekkel együtt vagy éppen passzív módon használt szóformák (ehhez a lexikon kapcsán vö. még SZILÁGYI N. 2004: 55, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 824, morfológiai oldalról FEHÉR 2008: 43–4, a nyelv egészének vonatkozásában pedig SÁNDOR 2001: 131–3).

7.4. Jóllehet e megközelítés teoretikus-lingvisztikai jellege miatt a koncepciónak az agy mentális folyamatait érintő részletei, illetve ennek a nyelvi interakciók kontextuális-szituatív sajátosságaival való konkrét összefüggései e tanulmányban nem látszhatnak, mindenképpen biztató, hogy azok a tudományterületek, amelyek vizsgálatai éppen a mentális-biológiai és közösségi nyelvi tényezők kölcsönhatásainak feltárására irányulnak, ugyancsak ezt a modellt erősítik. E hazai és nemzetközi munkákban ugyanis — a szó fogalmának definiálási problémáitól és jórészt egymástól is függetlenül — egy az itteni konnekcionista lexikonfel-fogással harmonizáló nyelvkép körvonalazódik.

Az elme (nyelvi) megismerési folyamatai kapcsán a labovianus szociolingvisztika (hazai elnevezésével: társasnyelvészet) modernebb ágának képviselői (lásd különösen SÁNDOR 2001, KIS 2003), valamint a pszicholingvisztika, az ennek hátterében álló kognitív idegtudomány és elmefilozófia (az előbbihez vö. például PLÉH–LUKÁCS 2001, az utóbbiakhoz pedig egyfelől PLÉH–KOVÁCS–GULYÁS 2003, másrészt NÁYAY 2000) egyes írásainak szerzői — a hagyományos nyelvészet szemléletével rokonítható moduláris (autonóm alrendszereket feltételező) elmélettel szemben — már inkább az agy hálózat elvű, illetve ilyen vonásokat is felmutató ún. modularizációs működése mellett érvelnek (a két koncepciótípus rövid ismertetését lásd többek között LUKÁCS–PLÉH 2003; a moduláris elmélet kritikájához vö. nyelvészeti oldalról főként SÁNDOR 2001, neurobiológiai tekintetben pedig például JANCSÓ 2004).

Különösen figyelemre méltó NÁYAY elmefilozófiai írásaiban a szószemantika értelmezésének az e tanulmányban vázolt hálólélexikon-elmélettel való szellemi rokonsága. A szerző munkáiban úgy véli, hogy egy természetes nyelvi fogalomnak „sok száz mikrojegy összessége felel meg. Ha például meghalljuk azt a szót, hogy »macska«, akkor olyan mikrojegyek fognak aktiválódni, mint »szőrös«, »nyávogás«, »bajsa van«, »mozgatja a fülét«, »dorombol«, »kandúr«, de esetleg még olyanok is, mint »Tom és Jerry« vagy »megmacskásodott a lábam«. Ezeken kívül természetesen sok olyan mikrojegy is aktiválódni fog, amelynek nem feleltethetők meg természetes nyelvi fogalmak: ilyenek például a geometriai és a funkcionális reprezentációk. Hogy ezek közül mely mikrojegyek fognak valóban aktiválódni, illetve melyek erősen és melyek gyengébben, azt a kontextus és az illető személy korábbi — a macskákkal kapcsolatos — tapasztalatai határozzák meg. Ez a példa elvezet a konnekcionizmus egyik legfontosabb állításához: a tudást a kapcsolatok hordozzák. Amit a macskákról tudok, kizárólag azon múlik, milyen erősségű kapcsolatok vezetnek a »macska« szótól az egyes mikrojegyekig. Egy szó jelentése tehát nem magában a szóban van kódolva — ez volt a »klasszikus kognitivizmus« [és tegyük hozzá: a tradicionális nyelvészet] álláspontja. A jelentést a kapcsolatok valósítják meg, a szó és más szavak, reprezentációk közötti kapcsolatok” (NÁYAY 1996: 263–4, vö. még 265–6, 2000: 134–5, illetve az ún. tovaterjedő szemantikai aktivációról PLÉH 2006: 86 és PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 828–30, további adalékként esetleg HONBOLYGÓ 2008: 69–73;

lényegében e felfogás korai filozófiai megfogalmazása WITTGENSTEIN „második” korszakának kontextus elvű nyelvértelmezése is; 1952/1992).

7.5. Mindezek fényében úgy vélem, hogy a természetes szófogalom megértéséhez a lexikon itt vázolt modelljének részletes kidolgozása vezethet el. Egy ilyen elképzelésre alapozva ugyanis lehetővé válhat, hogy a szópozíciót ne valamiféle fiktív nyelvideához kötődő státusként, hanem végre genezise révén, vagyis az egyes hangsoroknak a nyelv (és tágabban: az elme) kognitív lexikonjába való közösségi-mentális meghatározottságú beágyazódási mechanizmusaira alapozva ragadhassuk meg.

Nyilvánvaló, hogy a lexikon hálószerkezetének alapos feltárására a tradicionális szóértelmezések abszolút kategóriái és formális módszerei még apróbb-nagyobb módosítások árán sem lehetnek alkalmasak (vö. FEHÉR 2008: 49): a modell kidolgozása teljes szemléletváltást igényel (ennek tudományfilozófiai hátteréhez — nyelvészettörténeti nézőpontból — részletesen lásd BÉKÉS 1997). Ezért a 21. század nyelvészeinek a továbbiakban — a szótári elemek nem létező kontextusfüggetlen tulajdonságainak eleve kudarcra ítélt leírása helyett — a nyelv mentális-biológiai természetére, az anyanyelv elsajátításának és közösségi használatának jelenségeire, valamint ezek kölcsönhatásaira kellene koncentrálniuk (vö. még FEHÉR 2008: 50). Csak e tényezők feltárásával lehetséges ugyanis egy olyan háló elvű modell részletes kifejtése, amelyik a lexikon elemeinek kognitív-neurális jellemzőiről immár explicit módon is képes számot adni.

8. Záró gondolatként jegyzem meg, hogy a 20. századi tradicionális lingvisztika itt ismertetett problémája nem egyedi (csak a szó fogalmát érintő) jelenség a nyelvtudományban. Jól tudjuk, hogy az elemző leírásokban használt más nyelvi egységek (így például a fonéma, a morféma vagy a mondat) szokásos meghatározásaival kapcsolatban is számos elbizonytalanító kérdés vethető fel (ezek értelmezési nehézségeiről lásd FEHÉR 2008: 23–5, 45–6).

Miután a klasszikus elképzelések kritikai elemzésének tapasztalatai egyértelműen azt mutatták, hogy a 20. századi szóleírások ellentmondásai végső soron a tradicionális lingvisztika konceptuális (ti. a nyelv fogalmát illető) problémáiból adódnak, bízom abban, hogy az itt feltárt átfogó elméleti-módszertani összefüggések nemcsak a szó(tár) fogalmának átértelmezésére, de a többi nyelvi elemzési egység újragondolására is ösztönöznek, vagy legalábbis lényegi (az alapelveket érintő) tudományos vitára hívnak.

FEHÉR KRISZTINA

Irodalom

- BÁNRETI ZOLTÁN–VÁRADI TAMÁS és tsai (2007): „*Kulcs a nyelvtanhoz?*” — *kerekasztal beszélgetés a nyelvtani intuícioról és a korpuszalapú megközelítésekről*. (A 2007. november 27-én elhangzott kerekasztal lejegyzett változata). URL: <http://www.nytud.hu/program/nyelvtechkerekasztal071127.html>.
- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen.
- BERRÁR JOLÁN (1975): Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek. *Magyar Nyelv* 71: 35–40.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Modern filológiai füzetek 58. szám. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ (1978): *A beszéd és a nyelv*. Budapest.
- ELEKFI LÁSZLÓ (2001): Íráshiba vagy másképp gondolkodás? (Jelzők és összetételi előtagok határesetei). In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–BÁNRETI IMRE–É. KISS KATALIN (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Budapest. 223–31.
- FEHÉR KRISZTINA (2004): Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején). *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FEHÉR KRISZTINA (2008): Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- FEJES LÁSZLÓ (2002): A szóösszetétel helye a nyelvi szintek között. Előadás. *Finnugor Szeminárium*. Szeged. URL: <http://nytud.hu/~fejes/pdf/szeged020104.pdf>.
- FEJES LÁSZLÓ (2005): *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. Doktori értekezés. Budapest. URL: <http://nytud.hu/~fejes/phd/PHD.pdf>.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898): A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–43, 433–8, 481–6.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1900): Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Magyar Nyelvőr* 29: 53–6.
- HONBOLYGÓ FERENC (2008): Beszédeszlelés, mentális lexikon, beszédmegértés, beszédprodukció. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest. 59–115.
- HORGER ANTAL (1914): *A nyelvtudomány alapelvei. (Bevezetés a nyelvtudományba)*. Budapest.
- JANCsó DANIELLA (2004): A veleszületett egyetemes nyelvtan és a modularitás neurobiológiai megközelítése. Vázlatos áttekintés Ralph-Axel Müller közleménye alapján. In: GERVAIN JUDIT–PLÉH CSABA (szerk.): *A láthatatlan megismerés*. Budapest. 129–42.
- JUHÁSZ JÓZSEF (1980): Vázlatok a szó portréjához. In: RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest. 99–120.
- KÁROLY SÁNDOR (1969): A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 271–328.

- KELEMEN JÁNOS (2006): A nyelv fogalma Saussure előtt és után. *Magyar Nyelv* 102: 391–400.
- KENESEI ISTVÁN (2000): Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest. 75–136.
- KENESEI ISTVÁN (2004): Szavak, morféma, toldalékok. *Magyar Nyelvőr* 128: 441–5.
- KENESEI ISTVÁN (2006): Szófajok. In: KIEFER FERENC (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest. 80–109.
- KIEFER FERENC (1991): Gombocz jelentéstana mai szemmel. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 363–6.
- KIEFER FERENC (1993): A szó. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–SZÍJ ENIKŐ (szerk.): *Hajdú Péter 70 éves*. Budapest. 171–8.
- KIEFER FERENC (1997): Vajon az összetett szó szintaktikai szempontból is szónak számít-e? In: KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR (szerk.): *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 197–203.
- KIEFER FERENC (1999): Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan*. Budapest. 185–290.
- KIEFER FERENC (2000): A szóösszetétel. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest. 519–67.
- KIEFER FERENC (2001): Előszó. In: MARTINKÓ ANDRÁS: *A szó jelentése*. Szeged. 5–17.
- KIEFER FERENC (2003): Alaktan. In: KIEFER FERENC (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest. 185–204.
- KIS TAMÁS (2003): Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben (Összefoglaló áttekintés). Előadás. *A nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása. A Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának előadássorozata*. Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm>.
- LENGYEL KLÁRA (2000): A nyelvi egységek szinteződése. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest. 24–33.
- LUKÁCS ÁGNES (2008): Nyelvtani feldolgozás. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT (szerk.): *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest. 116–54.
- LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA (2003): A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 528–60.
- MARTINKÓ ANDRÁS (2001): *A szó jelentése*. Szeged.
- NÁNAY BENCE (1996): Új divat a tudatfilozófiában: A konnekcionalizmus. Andy Clark: A megismerés építőkövei. *Budapesti Könyvszemle* 8/3: 262–9.
- NÁNAY BENCE (2000): *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése*. Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ (2006): Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége. *Magyar Nyelv* 102: 420–30.
- PAIS DEZSŐ (1951): Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *Magyar Nyelv* 47: 135–54.

- PETE ISTVÁN (2008): Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről. *Magyar Nyelvőr* 132: 74–85.
- PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS (szerk.) (2003): *Kognitív idegtudomány*. Budapest.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (szerk.) (2001): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES–KAS BENCE (2008): A szótár pszicholingvisztikája. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest. 827–52.
- PLÉH CSABA (2006): A megértés folyamatának pszicholingvisztikai elemzése. In: KOVÁCS ILONA–SZAMARASZ VERA ZOÉ (szerk.): *Látás, nyelv, emlékezet*. Budapest. 77–93.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA (1999a): A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 44/11: 1387–92.
- SÁNDOR KLÁRA (1999b): A megtalált paradigma — avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43/4–5: 595–606.
- SÁNDOR KLÁRA (2001): A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA (szerk.): *Néptörténet — nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése)*. Szeged. 119–35.
- SÁNDOR KLÁRA (2002): A naturalista nyelvészet felé. Előadás. *Észlelés, szimbólum, tudat: a magyar kognitív tudomány tíz éve. 10. MAKOG konferencia*. Visegrád. URL: <http://nevarchivum.klte.hu/tananyag/naturny.htm>.
- SZÉPE GYÖRGY (1961): A szó és a szókészlet általános kérdései. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I*. Budapest. 123–42.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2004): *Elmélet és módszer a nyelvészetben — különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár.
- TEMESI MIHÁLY (1961): A szójelentés. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I*. Budapest. 143–92.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1952/1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest.

A szlengszótárkészítés műhelytitkaiból Megjegyzések legújabb szlengszótárunk margójára

1. Közel másfél évtized telt el azóta, hogy 1995-ben számba vettem az általam ismert magyar szlengszótárakat és a magyar szleng fontosabb, de nem önálló munkaként megjelent vagy kézíratos szójegyzékeit (KIS 1995). Az elmúlt tizenhárom évben jó pár újabb szlengszótár látott napvilágot, sőt az 1990-es évek közepe óta számolnunk kell a csak az interneten hozzáférhető kisebb-nagyobb művekkel is¹, ezért talán nem lesz tanulságok nélküli, ha az utóbbi időben némiképpen megerősödött magyar szlengkutatás szempontjából áttekintjük a magyar szleng lexikográfiáját, elsősorban azokat az elméleti és gyakorlati kérdéseket kiemelve, amelyek közvetlenül befolyásolják a szlengszótárak elkészítését.

Indokolja ezt az áttekintést az is, hogy az 1980-tól számítható modern magyar szlengkutatást (vö. KIS 1997: 256) főként a szótárak kiadása jellemzi. Jól mutatja ezt, hogy míg a szleng elméletével a „Szlengkutatás” sorozaton kívül más fórumokon alig foglalkoztak a magyar kutatók², addig 2008 végére az önálló kötetként hozzáférhető szlengszótárak száma elérte a harmincnyolcat. Feltűnően nagy ez az utóbbi bő negyedszázadra jutó szám³, ha figyelembe vesszük,

¹ Ezekkel a munkákkal írásomban nem foglalkozom, de mindenképpen jelezni szeretném, hogy az internet is egyre fontosabb publikálási színterévé válik a szlengkutatásban kiválóan használható írásoknak. Az internetes források rendkívül sokfélék. Akad közöttük értelmező szótári jellegű, a nyomtatott munkákra emlékeztető szójegyzék, mint például POLGÁR TAMÁSNAK a katonaságról írott beszámolójához csatolt összeállítása (A katonai szleng: <http://tomcat.demoscene.hu/armyreport/szleng.htm>) vagy PÉLI ZOLTÁN GÁBOR „Sorkatona-szótár”-a (<http://www.konyv-e.hu/pdf/Sorkatona2.pdf>), de találunk különböző jellegzetesen internetes műfajú, interaktív szlengforrásokat is: fórumokat (ilyen a „SZLENG, SZLENG, SZLENG” topik az Index.hu Magyarulez fórumán: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9048955&la=82310298>), blogokat (pl. Szlengblog. A magyar nyelv alulnézetből: <http://szleng.blog.hu>), vagy éppen online szlengszótárakat (Hogy'mondom: <http://www.hogymondom.hu>). Néhány további internetes szójegyzék adatai megtalálhatók a „Szótárak, könyvek, tanulmányok a magyar szleng témaköréből” c. gyűjteményben (http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hu_slang.htm).

² Könyvnyi terjedelműként talán csak SZABÓ DÁVID franciául íródott munkáját (SZABÓ D. 2004) és az általa szerkesztett idegen nyelvű konferenciakötetet (SZABÓ D. 2006) említhetjük.

³ Újabb szlengszótáraink számának „nagyságáról” beszélni természetesen csak relatíve lehet, hiszen a magyar szlengszótárak (akárcsak általában a magyar szótárak) mennyisége szinte össze sem mérhető a kategóriát vezető angol szótárakéval. JULIE COLEMAN, a többkötetes „A History of Cant and Slang Dictionaries” készítőjének számításai szerint, aki az 1560 és 1999 között íródott

hogy 1980 előtt mindössze kilenc szótár jelent meg a magyar szlengről (DOBOS 1898, JENŐ–VETŐ 1900, Államrendőrség 1911, KABDEBÓ 1918, SZIRMAY 1924, KÁLNAY–BENKES 1926, WHITE 1960, KISS K. 1963, MATIJEVICS 1972).

2. Az 1980-as években született szlengszótárak még sokban eltértek a következő két évtizedben őket követő utódaik többségétől, lévén ezek szűk körben forgalmazott szakmai kiadványok, amelyek vagy a bűnüldözés számára készített belső terjesztésű munkák (BOROSS–SZÜTS 1987), vagy eldugott nyelvészeti adattárak voltak (GÉMES 1982, CSÁNYINÉ 1987, KÖVESDI–SZILÁGYI 1988). Majd csak az 1980-as évek legvégén látott (láthatott) napvilágot az első nagyközönségnek szánt, modern szlengszótár, ANDRÁS T. LÁSZLÓ és KÖVECSES ZOLTÁN tetszaurusz jellegű „Magyar–angol szlengszótár”-a (1989).

Természetesen ANDRÁS–KÖVECSES könyve után is jelentek meg kis példányszámú, szűkebb szakmai körnek szánt szlengszótárak (TÓTH K. 1990, KIS 1991, FÜLÖP 1991, THOMANN–TÓTH 1994, SZABÓ E. 2008; ezek egy része később a nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált: KIS 1992, vö. még BOROSS–SZÜTS 1990), ám az 1990 óta tartó időszakot már inkább az jellemzi, hogy a különböző munkák igyekeztek az olvasók, érdeklődők szélesebb rétegeihez is eljutni.

A napjainkig megjelent szlengszótárak rendkívül heterogén képet mutatnak. Már 1999-ben is úgy látszott, hogy a megelőző „egy évtized meglepően nagy mennyiségű, bár legalább ugyanennyire vegyes színvonalú szlengszótárai azt mutatják, hogy meglehetősen eltérőek a szlenghez való közelítés okai: a nyelvi érdekességek bemutatásától az üzleti szándékon keresztül a tudományos feldolgozásig sok mindenre lehet példát mutatni” (KIS 1999: 294). A skála két végpontját — közöttük rendkívül széles átmeneti sávval — a szlengkutatási szempontból nézve is alapos, tudományos célú nyelvészeti szótárak és a pénzvadász könyvkiadók sikerhajhász, alig néhány új adatot tartalmazó, de még ezt is minden szempontból igénytelenül közreadó fércművei alkotják.

Ezen a helyzeten nem sokat változtattak az 1999 óta megjelent munkák sem, legfeljebb tovább árnyalódott a kép a skála két végpontja között. Akad újabb szlengszótáraink között az iskolai dolgozatok színvonalát sem elérő, alapítványi börtönkiadvány, ami egy hét évet börtönben töltött elítélt ötoldalas, 178 adatot (és jó pár helyesírási hibát is) tartalmazó szójegyzéke (FARKAS 2004), és találunk sokéves munkával elkészült, igen alapos és terjedelmes, sok (tíz)ezer adatot feldolgozó, igazán értékes munkákat is (DAHN 1999, FENYVESI 2001). Modern szlengszótáraink összeállítói között vannak diákok (MAGYAR 2003) vagy a diákoktól bő harmincezer kifejezést összegyűjtő nyelvészek (HOFFMANN 1996) éppúgy, mint amatőr gyűjtők (TIMÁR–FAZAKAS 2003) vagy az amatőr gyűjtők

műveket vette figyelembe (COLEMAN 2009: 316), csak az 1990-es években több mint 300 angol szlengszótár jelent meg, de egy kivételével már az 1920-as évek óta nem volt olyan évtized, amikor legalább 100 szótár ne látott volna napvilágot.

munkáiból mazsolázgató nyelvművelők (SZÜTS 2008, KARDOS–SZÜTS 1995). (Külön érdekesség, hogy az ez utóbbi kötet „alapanyagául” szolgáló „Hogyan beszél ma az ifjúság?” pályázat nyertese három kiadásban is megjelentette győztes munkáját: RÓNAKY 1995/1997/1999.) Van szlengszótárunk, amelyik a magyar szlengkutatás elfeledett munkásainak állít emléket 50–100 évvel korábban használt kifejezéseket közreadva (ZOLNAY–GEDÉNYI 1996, vö. még FAZAKAS 1991), és olyan is készült, amelynek anyaga egy internetes fórumon gyűlt össze napról napra a fórumot meglátogatóknak köszönhetően (ÚJ 1997). Külön szint alkot a palettán a kétnyelvű szlengszótárak önmagában is heterogén (minőségű) csoportja FENYVESI (2001) és ANDRÁS–KÖVECSES (1989) már említett munkájától a Laude Kiadó kis füzetéig (Szleng szótár 1998; vö. még ANDRÁS–KÖVECSES 1991, TAKÁCS 2002, PÁTROVICS 2004, GERENCSEN 2004, KÖVECSES 2006a, 2006b).

3. Ezt a minőségileg is erősen változatos képet látva indokoltnak tartom, hogy rávilágítsunk néhány olyan kérdésre, amelyek tisztázatlansága buktatóként jelentkezik vagy jelentkezhetsz a szlengszótárak elkészítése során. A tárgyalandó problémák illusztrálására legutóbbi szlengszótárunkat, PARAPATICS ANDREA művét (PARAPATICS 2008) választottam, mert ez a munka minden szempontból (az adott mű elméleti megalapozottságának, szakirodalmi beágyazottságának, anyaggyűjtésének, szócikkeit megszerkesztésének stb. kérdésében is) kiválóan alkalmas arra, hogy annak a napjainkban talán leggyakoribb szlengszótártípusnak a főbb jegyeit bemutassuk rajta, amely egyszerre kíván tudományos kiadvány és közönségikert elérő olvasmány is lenni.

Maga a kötet a Tinta Könyvkiadó gondozásában jelent meg 2008 októberében. PARAPATICS ANDREA művét a magyar nyelvű sajtó osztatlan lelkesedéssel üdvözölte⁴, és a nagyközönség körében is sikert aratott, a kiadó adatai szerint (<http://www.tintakiado.hu/hitlist.php>) ez a szótár volt a megjelenését követő két hónapban a legnagyobb példányszámban eladott kiadványuk. Mindezek mellett a kiadó szakmai szempontból is egyértelműen mintaértékű alkotásként tartja számon a „Szlengszótár”-t, ezért 2009 januárjában PARAPATICS ANDREA kapta

⁴ A Tinta Könyvkiadó a http://www.tintakiado.hu/book_view.php?id=184&content=newspaper oldalon tartja számon a kötetről a nyomtatott és az elektronikus sajtóban megjelent írásokat. 2009. március 12-én huszonhét cikket tartalmazott a lista, amelyből látható, hogy PARAPATICS ANDREA szótáráról hírt adott minden országos napilapunk (Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava), továbbá beszámolt megjelenéséről több hetilap (Magyar Narancs, 168 óra, Magyar Demokrata, Élet és Tudomány), helyi újság (Tapolcai Újság) és a határon túli sajtó néhány képviselője mellett (Háromszék, Szabadság, Kárpáti Igaz Szó) számtalan internetes hírportál és fórum is a Litera.hu-tól és a Kultúra.hu-tól a Hír6.hu-n, a Transindexen, a Helyi Témán át az Infovilágig és a Stop.hu-ig. A szótárnak az internetezők körében gyorsan terjedő hírért jól mutatja, hogy már megjelenése előtt (2008. szeptember 25-én, akkor még hibás címmel) bejegyezték a Wikipédián a „Magyar szlengszótárak listája” szócikkbe is (http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_szlengszótárak_listája).

meg az Arany Toll díjat⁵, amit a legnívósabb szótárt⁶ elkészítő szerzőnek ítél oda minden évben a Tinta Könyvkiadó.

Ilyen előzmények után nem tűnik indokolatlannak, ha írásomban a továbbiakban a szlengszótárkészítés nem is mindig oly evidens pontjaira rámutatni akarván PARAPATICS szótárának szövegét, a szerző nyíltan vagy bújtatva kimondott gondolatait és megoldásait nyomon követve igyekszem a véleményem szerint lényeges kérdéseket sorra venni. Nem önmagáért elemzem tehát a „Szlengszótár”-t, hanem elsősorban azért, mert ez a mű a magyarországi szlengszótárkiadás egyik tipikus példányaként értelmezhető, így a benne megfigyelt jelenségek feltárása remélhetőleg segít a magyar lexikográfia ezen ágának jobbá tételében.

Természetesen az is vitathatatlan, hogy ez a kötet önmagában is figyelemre méltó alkotás, a sajtó, az olvasók és a kiadó visszajelzése alapján pedig akár úgy is láthatnánk, hogy PARAPATICS ANDREA kötete révén egy olyan közönség- és szakmai igényeket is kielégítő mű látott napvilágot, amely a továbbiakban példaként állhat a szlengszótárakat készítőkhöz. Ez a tény mindenképpen indokoltá tenné e „mintaszótárnak”, napjaink legismertebb szlengszótárának a recenzió jellegű, alaposabb elemzését is, a benne foglalt pozitívumok és negatívumok arányos számbavételét (remélem, a szakma nem marad adós ennek elkészítésével), de én most — hangsúlyozni szeretném — csak „alapanyagként” használom e művet, pusztán azokat az elemeket kiragadva belőle, amelyek kérdéseket, gondokat, megoldandó problémákat vetnek fel. Céлом tehát nem PARAPATICS „Szlengszótár”-ának ismertetése vagy közvetlen bírálata (még ha ez óhatatlanul együtt is jár a belőle való válogatással), hanem egy jelenségkör felvázolása egy konkrét szlengszótár anyagán.

4. Látva eddigi szlengszótáraink erősen eltérő minőségét és céljait, a szlenggel foglalkozó kutatóban szinte magától vetődik fel a kérdés, ha egy új szótárral találkozunk: vajon melyik csoportba tartozik inkább az új mű, a tudományos igényű nyelvészeti munkák vagy a pénztermelő kiadói vállalkozások sorába? A válasz korántsem lényegtelen a szlengkutatás szempontjából, hiszen megbízhatatlan forrásokra támaszkodni a tudományos munka során meglehetősen kockázatos vállalkozás volna, az ilyen műveket vagy ki kell zárni a kutatásból, vagy rendkívül szigorú feltételekhez kell kötni a felhasználásukat. Szerencsére a kérdés eldöntése többnyire nem túl nehéz, még ha a kiadók teljesen érthető üzleti okokból igyekeznek is saját kiadványaikat tudományos igényű műként forgalmazni. Legfeljebb a szótárak megjelenését megelőző információk képesek még a szakembereket is félrevezetni.

Jól példázza ezt PARAPATICS ANDREA művének „előélete”, amely munkának a könyvesboltokba kerülése előtt bizvást reménykedhettünk, hogy egy újabb tu-

⁵ Ld. <http://kultura.hu/main.php?folderID=887&articleID=277998&ctag=articlelist&iid=1>.

⁶ Ld. <http://www.tintakiado.hu/aboutus.php>.

dományos alkotással gazdagodik a magyar szlengkutatás. A műnek a teljes magyar szlenget átfogó főcíme („Szlengszótár”), valamint a megjelenését megelőző hírverés és könyvbemutatók alapján a kötet napvilágra kerülését türelmetlenül váró, de a szótár előzményeit nem ismerő érdeklődők egy nagyszabású, magas színvonalon elkészített, jelentős mennyiségű új szóanyagot tartalmazó, szakmailag értékes könyv elkészültében bízhattak.

Azt, hogy efféle elvárásaink jogosnak tűntek, megerősítette az is, hogy a kötet születéséről első ízben a Magyar Tudományos Akadémia honlapja⁷ értesített hírül adva, hogy „Egy új magyar szlengszótárról” címmel 2008 májusában a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tart előadást a szerző. Ezt követően júniusban a Nyelvészinfo körlevele hívta az érdeklődő szakmabelieket PARAPATICS ANDREA szótárának könyvbemutatójára.

A könyv körüli hírverés alapján is, melynek során a szerzőt következetesen nyelvészként említették⁸, joggal volt remélhető, hogy a nyelvészeti kiadványairól ismert Tinta Könyvkiadó egy a szlengkutatás oldaláról nézve is jól elkészített szlengszótárt készül megjelentetni. Egy olyan szótárt, amelynek mintájául nagyon sok közelmúltban vagy nem túl régen megjelent (bár inkább meghaladandó példaként említhető) munka szolgálhatott. — Hogy ez így történt-e, és hogy véleményem szerint is tudományos értékű művet jelentetett-e meg a kiadó, arra írásom végén válaszolok (bár ez témánk szempontjából szinte mellékes is).

5. A szlengszótárkészítés első lépése a kutatás tárgyának meghatározása és a szótárba felveendő anyag elhatárolása a (vizsgált) szlengbe nem tartozó, egyéb nyelvváltozatokétól. Először is a szleng és a nem szleng (köznyelv, nyelvjárás, hétköznapi beszélt nyelv, gyermeknyelv, szaknyelvek, kollokvializmusok, vulgarizmusok stb.) közötti határvonalat kell a kutatónak meghúznia.

Ez a feladat csak látszólag könnyű, a gyakorlatban azonban rengeteg buktatót rejtget. A probléma súlyát jelzi, hogy értelmező kéziszótárunk új kiadása (ÉKsz.²) például nem merte használni a *szleng* minősítést. Ahogy PUSZTAI FERENC írja: „Szinte kerülgetjük ezt a műszót”, „a szlenggel megjelölhető nyelvi tényeket hajlamosak vagyunk a *biz*(almas), ritkábban a *tréf*(ás) minősítés álruhájába öltöztetni; ha nem akarjuk argósítani, durvának, vulgárisnak vagy egyértelműen pejoratívnak minősíteni, illetőleg foglalkozást érzékeltető megnevezéssel jellegteleníteni őket. Azt hiszem zavarunkban, jobb híján.” (1994: 419, 420).

⁷ Ld. [http://www.mta.hu/index.php?id=esemenyek&tx_calendar_pi1\[viewtime\]=1211407200&tx_calendar_pi1\[view\]=6&tx_calendar_pi1\[showUid\]=8397&cHash=c34560e21c](http://www.mta.hu/index.php?id=esemenyek&tx_calendar_pi1[viewtime]=1211407200&tx_calendar_pi1[view]=6&tx_calendar_pi1[showUid]=8397&cHash=c34560e21c).

⁸ Vö. „A nyelvész végzettségű Parapatics Andrea” (http://kecskemet.hir6.hu/cikk/19365/080925_megjelent_a_szlengszotar, <http://kultura.hu/main.php?folderID=1299&articleID=273644&ctag=articlelist&iid=1>). PARAPATICS ANDREA-ról egyébként a kötet megjelenése után megtudhattuk, hogy az ELTE elsőéves doktorandusza (ld. pl. a kötet fűlszövegének utolsó bekezdését), tehát bizonyítványa alapján valóban akár alapos nyelvészeti képzettséggel is rendelkezhet.

Nem véletlen, hogy újabb szótáraink kapcsán rendre felvetődik az a kérdés, hogy vajon teljes egészében szleng-e az adott műbe beválogatott nyelvi anyag.⁹ FODOR ISTVÁN (2000) egy egész tanulmányt szentelt a szleng/bizalmas köznyelv elválasztásának, és bár tökéletes megoldásra nem jutott (sőt következtetéseit elfogadhatatlannak tartom), de legalább két szlengszótár (DAHN 1999, KÖVECSSES 1998) anyagán bemutatta a problémát, amelynek megoldása a szlengszótárkészítés egyik legsürgősebben megoldandó elméleti feladata lenne. (Vö. még MOLNÁR CSIKÓS 2006.)

5.1. Lássuk, milyen gondokat okozhat, ha a gyűjtő-szótárszerkesztő nem hoz elvi döntést a szleng/nem szleng elhatárolásában!

Elsősorban azt, amit PARAPATICS ANDREA vizsgálatunk alapanyagául választott munkájában tapasztalunk, hogy csak nehezen lesz megmondható, minek a szótára is az érintett mű valójában. A PARAPATICS-szótár anyaga sem a címben jelzett, sem az előszóban kissé bővebben kifejtett leírásnak nem felel meg, sőt még a kötetben bemutatott szókincs alapján sem állapítható meg egykönnyen a bemutatott nyelvváltozat típusa.

PARAPATICS ANDREA „A szótár tartalma” cím alatti bekezdésnyi fejezetben (9) tájékoztatja olvasóit munkájának jellegéről. Ebből a néhány sorból azt tudhatjuk meg, hogy ez a kötet egy „általános szlengszótár”. De hogy ez egy tematikájában általános szlengszótár-e, amiben az *általános* azt jelenti, hogy ’általánosan ismert, használt’ szlengszavakat tartalmaz (vö. KÖVECSSES rövidítései között, 1998: XV), esetleg általánosan ismert, használt fogalmak szlengmegnevezéseit adja meg, vagy inkább a magyar általános szleng szótárának készült, ennek magyarázatával adós marad PARAPATICS ANDREA, és maga a szótárba felvett anyag sem nyújt segítséget a megfejtésben. A pontos magyarázat helyett csak valamiféle homályos körülírást találunk.¹⁰ Ebből a meglehetősen pontatlan szövegből azon-

⁹ Ez a probléma gyakran visszatér a szlengszótárakat lapozgatva. KÖVECSSES gyűjteménye kapcsán KISS ESZTER így ír róla: „Meglepő továbbá a *gyermeknyelv* bizonyos szavainak, illetve a magyar nyelvben annyira gyakori *-i* végű becéző szavaknak a szlengbe való besorolása. Mi több: föllelhetetlen a válogatás koncepciója is! Mert ha szleng az *ágyikó*, akkor miért nem az a *házikó*, a *ládikó* vagy a *lábikó*? Ha bekerült a *cigi*, akkor hol marad a *csoki* és a *fagyi*, nem is beszélve a *csokifagyiról*. Ha szleng a *paci*, akkor valószínűleg szleng a *maci* meg a *naci* is. Szlengben beszélünk, ha apánkat *papának*, anyánkat *maminak* szólítjuk (vajon ha szleng a *papa*, akkor a *mama* miért nem?), és persze szleng szó az *öcsi*, s ennek analógiájára — bár a szótárban nem szerepel — valószínűleg az a *nagyi* és a *hugi* is. Ha *házibulit* mondunk, akkor is a szlenget használjuk, mert a standard nyelvi változat szerint csakis *összejövetelre* vagy *partira* mehetünk; *bili* helyet a konformista beszélő *éjjeliedényt* tart az ágya alatt, *foci* helyett pedig kizárólag *futballt* néz. Szlengnek minősül ezenkívül a *laszti*, a *csini*, a *randi*, a *Trabi*, a *zsepi*, a többi *-i*-re végződő szó pedig nyilván csak helyhiány miatt maradt ki.” (KISS E. 1999: 1303).

¹⁰ „E szótár természetesen nem vállalkozik a magyar nyelv minden szlengjének [értsd: szlengszavának] közlésére, hanem címének megfelelően kétezer olyan szlengszót és -kifejezést tartalmaz, amelyekkel bármikor találkozhatunk napjainkban az újságokban, a televíziós műsorokban, az interneten, iskolai, munkahelyi, családi, baráti beszélgetések során vagy akár az utcán is. Ez a szlengszótár tehát nem tematikus: a diák-, a katonai, a sport-, a kábítószeres, a börtön- vagy bár-

ban nem derül ki, mitől „általános szlengszótár” PARAPATICS „Szlengszótár”-a. Annyiban természetesen „általános szleng” a közreadott szóállomány, hogy inkább a szerző korai huszonéves életkora és bölcsész érdeklődése érződik rajta úgy általában, nem pedig egy (vagy több) objektívan kiválasztott csoport létező nyelvhasználatának bemutatása. És „általános” azért is, mert szavainak jelentős része nem is szlengszó, hanem a hétköznapi beszélt nyelv szokásos (nagyon sok esetben már az ÉKsz.² által is szótárazott) fordulata.¹¹

Nem általános viszont ez a szótár, ha a szlenglexikográfia oldaláról nézzük, ugyanis az általános szlengszótárak típusába azokat a munkákat sorolhatjuk, amelyek egy szótáron belül igyekeznek bemutatni a szleng valamennyi fajtáját (KIS 1995: 84). PARAPATICS ANDREA munkája — épp saját maga által deklaráltan, mint látható a 10. lábjegyzetbeli terjedelmes idézetben — nem ilyen.

Ha viszont nem több szlengtípust is magában foglaló műről beszélünk, akkor még az a lehetőség vetődhet fel, hogy nem is általános szlengszótárra, hanem általánosság-szleng-szótárra gondolt a szerző munkája összeállításakor. Ezt nem tudhatjuk, mert semmi sem utal rá, de éppenséggel előfordulhat, hogy PARAPATICS az angol *general slang* (vö. BERREY–VAN DEN BARK 1954) mintájára alkotta meg az *általános szleng* kifejezést. Ettől azonban ez még nem lenne üdvöz-

mely más közösség szlengszókincséből csak olyan szavakat és kifejezéseket mutat be, amelyek csoporttól függetlenül lehetnek, azaz bárki ismerheti és használhatja. Nem kell például börtönben ülnünk ahhoz, hogy a *fekvő nyolcas* nehézségeiről gondolkodjunk, és bölcsészdiploma nélkül is beszélgethetünk a *tarisznyarások* olvasmányairól. Az viszont szükséges hozzá, hogy értsük e szavak szlengbeli jelentését — ehhez nyújt segítséget ez az általános szlengszótár.” (9).

Ez a néhány mondat számos ellentmondást tartalmaz, ami nem erősíti meg azt a reményünket, hogy alaposan kiértékelte gondolatokat írt le a szerző. Hiszen a szótár alcímét és a 125–43. oldal közötti mutatóját nézve elég nehezen értelmezhető, hogy vajon miért „nem tematikus” egy fogalomkör (azaz tematikus) szinonimamutatót tartalmazó szótár, amelynek adatait részben épp tematikájuk („bárki ismerheti”) alapján válogatták össze? Vagy az sem világos, hogy ha „a diák-, a katonai, a sport-, a kábítószeres, a börtön- vagy bármely más közösség szlengszókincséből” merít PARAPATICS ANDREA, akkor ezt az anyagot miért nem tekinti a diák-, a katonai, a sport-, a kábítószeres, a börtön- vagy bármely más közösség szlengszókincséhez tartozónak.

¹¹ Vö. pl. *aktakukac* 'egyhangú irodai munkát végző ember, hivatalnok', *anyázik* 'káromkodik', *Balcsi* 'Balaton', *balfasz* 'buta, szerencsétlen, ügyetlen ember', *hülyül* 'bolondozik', *jogsi* 'jogosítvány', *kamatyol* 'közösül', *kamu* 'valótlan állítás, füllentés', *kapcsol* 'felfog, megért', *kegyetlen* 'nagyon', *ketyere* 'ismeretlen rendeltetésű szerkezet', *kibas* 'szándékosan kellemetlenséget okoz', *kibukik* 'kikészül idegileg', *kicsinál* 'elbánni vkivel', *kidob* 'kiadja az útját', *kidöglök* 'nagyon elfárad', *kigolyóz* 'kirekeszt, kitúr', *kisül* 'kiderül', *kivan* 'fáradt', *kiveséz* 'részletesen megbeszél', *kóceráj* 'elhanyagolt helyiség, üzlet', *kütyü* 'apró műszer', *lerobban* 'elromlik, megbetegszik', *lóg* 'iskolát, munkahelyet kerül', *rábaszik* 'pórul jár', *ramaty* 'rossz, gyenge minőségű', *zabos* 'dühös', *zsuga* 'kártya', *zsugás* 'kártyás', *zsugázik* 'kártyázik' stb.

A magam részéről még az *izomagyú* 'izmos, de buta', *ká* 'prostituált, kurva', *kagylózik* 'hallgatódik', *kajakos* 'izmos', *kajál* 'eszik', *kajás* 'éhes', *karó* 'elégtelen osztályzat' szavakat is inkább látom egy köznyelvi értelmező, mintsem szlengszótárba illőnek. Egyébként nemcsak a szavak, hanem a szólások között is gyakran jelentkezik az a probléma, hogy nem szlengbe tartozó kifejezéseket vesz fel gyűjteményébe a szerző: *ahogy esik, úgy puffan; áll a zászló; az baszna be; azt hiszi, a bab is hús; azt hiszi, hogy ő fújja a passzátszelet; azt hiszi, ő a jani; beleköt az élő fába is; beüt a krach*, hogy csak a szótár elejéről válogassunk.

lendő megoldás, mert a szleng ezen fajtáját *közszleng*-nek szokás inkább nevezni a magyar szakirodalomban (KIS 1997: 250–1).

5.2. Bizonyára az „általános szleng(szótár)” körüli bizonytalanságokat jelzi a 11. lábjegyzetben elősorolt és a szótár bármelyik oldalát felütve könnyedén további példákkal szaporítható nemszleng-szavak (azaz a PARAPATICSnál szlengként szótárazott hétköznapi társalgásbeli, népnyelvi, köznyelvi kifejezések) problémája.

Mivel PARAPATICS ANDREA nem döntötte el, hogy milyen szlenget szeretne szótári formában feldolgozni, vagy hogy melyik csoportnak a szlengjét akarja feltárni, a kötetbe bekerült anyag csakis esetleges lehet. A fiatal szerző vállalkozása egy csak szlengkifejezéseket tartalmazó szótár elkészítésére szinte eleve esélytelen volt ilyen elméleti háttérrel, hiszen ő lényegében arra vállalkozott, hogy egy beszélők nélküli szókincsből, a szócikkek szintjén önmagukban megálló szavakból, jelentésekből állít össze egy szlengszótárt. A szleng (és még inkább egy-egy szlengszó) önmagában azonban többnyire megragadhatatlan.

Egy szóról ugyanis két esetben állítható biztosan, hogy szlengszó: (1) elsősorban akkor, ha egy jól körülhatárolható csoport azt állítja róla, hogy szlengbeszédében használja (vagy még inkább, ha nem is explicit módon kifejti, hanem nyelvhasználatával bizonyítja ezt a tényt). A szleng ugyanis nem más, mint amit a beszélői annak tartanak. Azt kell tehát tudnunk, hogy az adott szó egy közösség szlengjének a része-e. Ha ezt nem lehetséges megállapítani (mert például olyan szlenget akarunk vizsgálni, mint a közszleng, amelynek nem lehet jól körülhatárolható beszélőcsoportját meghatározni), akkor csak olyan szavakat vehetünk fel a szótárunkba, amelyek (2) önmagukban hordozzák a „szlengséget”, a szleng valamiféle (esetleg vitatható, de mégiscsak) előre meghatározott kritériumait.

Míg az előbbi eljárást, a csoportokhoz kötött és a beszélői által azonosított szlengnek a gyűjtését sokan szokták választani (már ha beszélhetünk egyáltalán tudatos választásról), addig a szleng kritériumainak a felállítására, vagyis azoknak a jegyeknek a számbavételére, hogy mitől szleng a szleng, alig vállalkozik valaki (vö. DUMAS–LIGHTER 2002 próbálkozását ez ügyben).

PARAPATICS ANDREA egyik lehetőséget sem választotta, ezért aztán olvasóinak nagyon sokszor támad az az érzése, hogy a szlengszótárban nem szlengszavakkal találkozunk. Hiszen például mitől lennének szlengszavak a *puccos* ’elegáns’, *szirszar* ’hitvány, jelentéktelen’, *turha* ’köpet’, *zabos* ’dühös’, *zuhé* ’eső’ stb. vagy az imént a 11. lábjegyzetben említett köznyelvi szavak? Mindezeket megtaláljuk értelmező és tájnyelvi szótárainkban is. De nemcsak a szótárazottság megléte vagy az épp a szerző által emlegetett „legfrissebbség-élmény” hiánya (vö. „a magyar nyelv legfrissebb jelenségei”, 12) szól ezen kifejezések szleng volta ellen, hanem a beszélők nyelvi tapasztalatai, a szerzőével nem egybeeső nyelvérzéke is. Ezért gyakran az az érzésünk, hogy a PARAPATICS ANDREA által felsorolt fordulatok inkább népi vagy hétköznapi nyelvi szólások, kifejezések, a ma-

gyar nyelv közkeletű fordulatai, melyeket a szerző életkoránál, anyanyelvjárásánál, nyelvi neveltetésénél (azaz nyelvi szocializációjánál és alapnyelvénél) fogva egyszerűen nem ismert és/vagy nem használt korábban. A *le van gatyásodva* 'szegény', az *összeröffenés* 'találkozó', a *pikkel* 'haragszik', a *szarul* 'rosszul', a *szarozik* 'piszmog, vacakol' valószínűleg csak számára minősülnek szlengnek, de ezeknek a „Szlengszótár” szóállományának legalább felét (!) kitevő kifejezéseknek a szlengségét semmi sem bizonyítja a gyűjteményben.

Hemzsegek PARAPATICSnál a gyermeknyelv és a jól ismert „ubisali-édi-nyelv” kicsinyítő képzős szavai is (*gyümi, gyümisali, husi, kabi, kabcsi, kari, kazi, keri, kolbi, komcsi, konci, kori, koszi, köri, közi, kövi, külcsi, plüsi, szabi, szabibölcsész, szemcsi, szeriz, szerkiz, szoli, szomcsi, szontyi, sztracsi, szunyi, szupi, tali, teki, törcsi, ubi, undi, uzsi, üzi, vizsi, zsepi* stb. stb.), de nem tudni, miért pont ezek minősülnek szlengnek, és azt se tudni, hogy ezekben mi mutatja, hogy a beszélő nyelvbe szlengként kerültek be, és nem az óvodáskorból örözltek meg.

6. Ennek az eddigiekben hosszasan tárgyalt szleng/nem szleng problémakörnek a jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy szlengszótáraink készítői vajmi keveset szoktak foglalkozni vele, hanem mintegy elvágva a gordiuszi csomót, egy „megfelelő” cím kiválasztásával megoldottnak vélik a szótárukban tárgyalt szleng(szókincs) elhatárolásának és meghatározásának kérdését. Bizonyára úgy gondolják, hogy a mű címe elegendő útbaigazítás az érdeklődő olvasó vagy szakember számára. Ez természetesen lehet így, hiszen „A magyar diáknyelv és szótára” cím alapján (DOBOS 1898) a magyar diáknyelv lehetőségeihez képest teljes szótárát és e csoportnyelv leírását reméljük kézbe venni (és ezt is kapjuk), míg „A lenti laktanya katonáinak nyelvhasználata 1985/86” cím (FÜLÖP 1991) jóval szerényebb célokat sejtet. Újabb (elsősorban a nagyközönségnek szánt) szótáraink azonban gyakran nem ezt a címadási gyakorlatot követik, előfordul, hogy szerző vagy a kiadó feltűnő, attraktív címet akar adni a kötetnek, mint a „Mini-tini-szótár” vagy a „Bakaduma” esetében (HOFFMANN 1996, KIS 1992, vö. SZILÁGYI 1992: 428). Ezekben a szótárakban az alcímek pótolják a főcím által eltakart információt („A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára”, „A mai magyar katonai szleng szótára”).

Ez tudományosnak szánt kiadványok esetében nem a legjobb megoldás, de még mindig szerencsésebb, mint amikor a (fő)cím sokkal többet ígér, mint amennyit a könyv nyújtani tud vagy akar. KÖVECSES ZOLTÁN „Magyar szlengszótár”-a (1998) kapcsán például teljes joggal írta SZILÁGYI MÁRTON, hogy a „könyv címe (...) túlzottan nagyra látó (...): terjedelme és a felvett címszavak mennyisége szerint ugyanis inkább kisszótárról van szó, ráadásul a címadás még csak arra sem volt tekintettel, hogy a szóanyag szűkítettségét valamiféleképpen — kronológiailag, területileg vagy szociológiailag — jelezze. A kötet tehát olyasmit ígér, amit biztosan nem tudhat teljesíteni: a magyar szleng szótárának elkészültét sugallja.” (SZILÁGYI 1999: 12).

Ugyanez a helyzet PARAPATICS ANDREA szótárával is, melynek szerzője, úgy látszik, nem tanult a munkája közvetlen előzményének tekinthető KÖVECSES-féle „Magyar szlengszótár” címválasztási hibájából: akárha PARAPATICS szótáráról írta volna SZILÁGYI MÁRTON az előbb idézett mondatokat. Ilyen módon nem is csoda, ha a — mint erről már szó volt — hosszas reklámkampány után 2008 októberében végre hozzáférhetővé vált „Szlengszótár” már első pillantásra lehűtötte „a” magyar szlengszótárra várakozók reményeit. Ez a kötet ugyanis — főcímével ellentétben (ami bizonyára a szerző és a kiadó ebbéli vágyait fogalmazza meg) — nem „a” magyar szleng, de még csak nem is „a” magyar közszleng szótára. Ebből a szempontból még az alcíme is („A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomkörüi szinonimamutatóval”) félrevezető, hiszen — mint rövid szemrevételezés után bárki láthatja — a mai magyar szlengnek csak egy szűk köréből merít a szerző.

7. A szleng/nem szleng választóvonal rendkívül nehezen kezelhető problémájának a megoldásában a szleng fogalmának meghatározása lehet elsősorban segítségünkre, vagy ennek híján legalább a szerző által szlengnek tekintett jelenségek elvi körülhatárolása. Ebben a talán legfontosabb, bár kétségtől elválasztandó elméleti és nem a szótárírás közvetlen gyakorlatát érintő kérdéskörben azonban meglehetősen gyenge lábakon áll szlengszótáraink egy része, jóllehet már a legkorábbi munkák is jó példát mutatnak a kísérő-magyarázó, a szleng általános kérdéseit is érintő tanulmányok közlésére: DOBOS (1898: 3–25) vagy JENŐ–VETŐ munkájában (1900: 3–47) alapos elemzés szól a kérdésről, SZIRMAY szótárához pedig immáron nyelvész, BALASSA JÓZSEF írt bevezetőt „A magyar tolvajnyelvről” (1924: 3–14). Még KABDEBŐ könyvecskéje is fontosnak tartotta az általa szótárazott jassznyelv és beszélőinek rövid bemutatását (1918: 5–9).

Ezek a (bevezető) tanulmányok természetesen nemcsak a szerző használta szlengfogalom megvilágításához szükségesek, hanem ahhoz is, hogy maga a gyűjtemény a tudományos kutatás számára használható legyen. A kísérő tanulmányok tartalmazhatják ugyanis az összegyűjtött anyag értelmezését. A legtöbb szótár azonban jóformán meg sem kísérel az interpretálást. Ennek az okát SZILÁGYI MÁRTON abban látja, hogy a kutatók a kényelmesebb utat választva inkább egyféle ideológia mögé bújnak: „valakinek vállalnia kell az előkészület, az anyagfeltárás aprómunkáját a majdan s más által elvégzendő szintézis érdekében. Mivel a nyelvészet számos részterületének, így a csoportnyelvkutatásnak is, a legfőbb elrendő ideálja a Nagy Szótár (vagy nagyszótár), az anyaggyűjtés éthosza igen hasznos: ki-ki a keze alá dolgozik annak az igazi, szintetizáló elméjű nyelvésznek, aki majd betetőzi a vállalkozást, így adván utólag értelmet az összes előkészületnek. A baj csupán az, hogy ez a gondolkodásmód gyakran elfedi a tudományos kutatómunka igazi tétjét, az anyaggyűjtésnek és az anyag értelmezésének egymásra vonatkozását. Illúzió ugyanis azt hinni, hogy az interpretáció ugyanolyan gondossággal és részletességgel végezhető el jóval később és más által, mint ha maga a

gyűjtő tenné meg — gyakorlatilag már a gyűjtés pillanatában. Olyan megfigyelések is elveszhetnek e mulasztás miatt, amelyeket lehetetlen pótolni. Ez pedig már a mechanikus, szavakat vadászó csoportnyelvi gyűjtés értelmét kérdőjelezheti meg: — hiszen a gyűjtő gondolati igényessége nélkül csak eleve korlátozott felhasználásra van módja a szintézis készítőjének is.” (SZILÁGYI 1992: 429–30).

Ez a SZILÁGYI említette mentegetőző ideológia természetesen csak a tudományos célú szótárakra vonatkozik, az üzleti célú munkákban még erre sincs szükség, elég azt feltételezni, hogy a hétköznapi olvasókat csak zavarná a hosszú, tudományos okfejtés, tehát ezt nem is kell elkészíteni. Ennek a következménye aztán így is, úgy is az egyes szótárak elméleti háttérének hiánya vagy ennek a háttérnek a nem eléggé alapos kidolgozottsága lehet.

Ez az egyes szótárak elméleti megalapozatlanságából eredő módszertani hiba leglátványosabban a (szleng fogalmi meghatározásának bizonytalanságával szorosán összefüggő) szakszóhasználati problémákban bukkan elő. (Például BOROSS és SZÜTS nagy gyakorisággal használja az *argó*-ból és a *tolvajnyelv*-ből teljesen fölöslegesen kontaminált, szakszerűtlen *argónyelv* kifejezést: 1990: 3–11.) Egyáltalán nem ritkaság, ha a szlengkutató azt tapasztalja, hogy a szlengszótárak készítői nem jól körülhatárolt fogalmakkal és módszerekkel dolgoznak. Úgy tűnik, ezek a szlengkutatás számára kulcsfontosságú kérdések nem különösebben szokták érdekelni a szótárak összeállítóit.

Nem minden esetben lényegi, ennek ellenére mégis árulkodó, az alapos szakmai előismeretek hiányát mutató hiba az önkényes „terminushasználat”, azaz ha valaki nem a nyelvészetben megszokott jelentésben használja a szavakat. PARAPATICS ANDREÁnál kötetének szöveges (nem szócikkes) részében (7–12) — ennek kis terjedelme ellenére is — több pontatlanul vagy hibásan használt (szak)szót is találhatunk, ilyen például a ’titkosnyelv, kriptolektus’ jelentésben alkalmazott *kód*, *virágn nyelv*, *tolvajnyelv*.¹²

¹² Vö. „egy szlengszó vagy -kifejezés sokszor éppen azért születik, hogy mintegy nyelvi » k ó d k é n t « [a ritkított kiemelések itt és a továbbiakban is tölem származnak — K. T.] megfejtethetetlen legyen a beavatatlanok számára, és/vagy kiemelje a közlőt társai közül” (7), „olyan » k ó d s z a v a k a t « használ (...) E szlengszótár számos ilyen k ó d o t feltör” (12). Tekintettel arra, hogy a *kód* a szociolingvisztika terminusaként széles körben bevett jelentéssel bír (’az a konkrét dialektus vagy nyelv, amelyet valaki egy adott alkalommal használatra kiválaszt; olyan rendszer, amelyet két vagy több fél közötti kommunikációra használnak’: WARDHAUGH 1995: 89), nem célszerű ettől eltérő (’titkosnyelv’) értelemben alkalmazni. Már csak azért sem, mert a szó a köznyelvben ennek épp az ellenkezőjét jelenti: ’megállapodás szerinti jelek v. szimbólumok rendszere, amellyel vmely információ egyértelműen visszaadható; jelkulcs’ (ÉKsz.² 721).

„Az elem újdonsága, expresszivitása viszont éppen ezen [ti. titkosnyelvi] funkcióinak elvesztését indukálja: szélesebb körben elterjedve már sem egyedi, sem v i r á g n y e l v i nem lesz” — írja a szerző. A *virágn nyelv* azonban szintén nem a PARAPATICS által mondani akart titkosnyelvet jelenti, hanem a ’szerelmi közlésnek — hagyomány szerint — vmely virággal v. nevével való kifejezésé’-t, vagy ’óvatosságból, tapintatból haszn. jelképes kifejezőmód’-ot (ÉKsz.² 1466).

Hasonló tévedésen alapul a *tolvajnyelv* ’bűnözők nyelve; csoportnyelv, zsargon’ szónak (vö. ÉKsz.² 1353) ’titkosnyelv’ jelentésben való használata is (12; az érintett szövegrészt írásomban a 86. oldalon idézem is, ld. ott).

A szerző leggyakoribb szakszóhasználati hibája azonban nem ezek közül kerül ki, hanem éppen a szlengkutatás (és egy szlengszótár) legfontosabb terminusának, a *szleng*-nek az önkényesen bevezetett (a szaknyelvhasználat oldaláról nézve: hibás) jelentésben való alkalmazásában.

Egy szlengről szóló munkától vitathatatlanul elvárható lenne, hogy központi szakkifejezését, a *szleng*-et pontosan használja. Ennek a követelménynek PARAPATICS ANDREA nem tesz eleget. Természetesen alkalmazza a *szleng* terminust 'olyan csoportnyelv, mely kis létszámú, sok időt együtt töltő, azonos foglalkozású vagy érdeklődési körű csoportokban születik, és fontos társas szerepet tölt be ezekben a közösségekben: erősíti az összetartozás érzését, és elkülöníti az adott közösséget a többitől' jelentésben, viszont feltűnően sokszor szerepel nála a *szleng* 'szlengszó, szlengkifejezés' értelemben is.¹³ Ez a szlenggel foglalkozó nyelvészeti munkákban meglehetősen szokatlan és véleményem szerint teljességgel hibás eljárás. Olyasféle metonimikus jelentésváltozás húzódik meg mögötte, mint ha a *tolvajnyelv* az 'argó' mellett 'tolvajnyelvi szó'-t is jelentene. Eddig sem a magyar, sem a külföldi szlengkutatásban nem találkoztam a szónak efféle használatával, és továbbra sem látom, hogy bármi indokolná ezt a pongyolaságból eredő szakszóhasználatot. Az semmiképpen nem érv mellette, hogy — mint épp maga PARAPATICS ANDREA a tanúság rá — a magyarban (azaz néhány magyarul beszélő ember idiolektusában) immár kialakult a *szleng*-nek a 'szlengszó' jelentése is. (E jelentésnek egyébként a köznyelvi státusa is kérdéses egyelőre számomra; az ÉKsz.² mindenesetre nem tartalmazza.)

8. A *szleng* terminus használata elvileg megmutathatja, hogy egy-egy szótár készítője miként értelmezi a szlenget mint nyelvváltozatot. PARAPATICS ANDREA könyve bevezető szövegében tér ki erre, de választ igazából nem sikerül találnia. A kérdést feszegetve először is kifejti — elég nyilvánvalóan KÖVECSÉS ZOLTÁN több helyen publikált (1997: 7–13, 1998: XIX–XXXIII) megoldására támaszkodva (bár a „hivatkozást” a felhasznált irodalom jegyzékére hagyva) —, hogy a szleng olyan komplex jelenség, melynek „lényegét az imént részletezett (?) társadalmi, pszichológiai, nyelvi, valamint további — nyelvhasználati, sti-

¹³ Jelen írásom különböző helyein (más vonatkozásban) hét olyan példát is idézek PARAPATICS ANDREA-tól, amelyekben a *szleng* 'szlengszó' jelentésben fordul elő, de ezen idézetek számát még továbbiakkal is szaporíthatjuk: „Szépítő s z l e n g g e l jelölhetünk például egy köznyelvben tabuként kezelt fogalmat (...), de betölthet a s z l e n g egy esetleges nyelvi kifejezésbeli hiányt is” (7), „A magyar szlenghasználó nagy többségben színesíti beszédét olyan szavakkal, amelyek (...) egy idegen nyelvi — általában angol és német — s z l e n g tükörfordításai” (7), „»Valódi« s z l e n g n e k tartom az olyan szóösszetételeket és kifejezéseket” (8), „Ezért az egy s z l e n g h e z tartozó jelentéseket minden szempontból külön elemeztük és külön példamondattal is szemléltettük (...) Mint láthatjuk, az egy s z l e n g h e z tartozó jelentések sokszor igen különbözőek lehetnek” (10), „Számos olyan s z l e n g létezik mai nyelvünkben, amely egy-egy nép- vagy embercsoportot gúnyosan vagy lekicsinylően jelöl (...), vagy egy népvét használt fel s z l e n g k é n t negatív cselekedetek, tulajdonságok megnevezésére” (10–1) stb.

lisztikai, stb. — tényezőinek bemutatásával és más fogalmaktól való elhatárolása során közelíthetjük meg” (8).¹⁴ Azon túl, hogy a szerző ténylegesen nem is részletezi azokat a tényezőket, amelyekre a szleng meghatározásában itt alapoz, a szöveg folytatásából sem derül ki, hogy meglátása szerint mi is a szleng. Leírásából csak azt tudjuk meg, hogy a szleng nem nyelvjárás, nem zsargon, nem (csak) ifjúsági vagy diáknyelv, és hogy ezt a (végül meg nem határozott) szlenget nem nevezhetjük BÁRCZI GÉZA nyomán „pesti nyelv”-nek.¹⁵ Épp ezért „Magyar műszó híján angol példára tehát szlengnek nevezzük azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek az előző bekezdésekben felsorolt kritériumoknak megfelelnek” (8–9).

Rejtély, hogy PARAPATICS mire gondolhatott „az előző bekezdésekben felsorolt kritériumok”-kal, abban a bekezdésben ugyanis semmiféle „kritérium” nincs, mindössze arról esik szó, hogy a szlenget manapság bárki használhatja, és hogy a „szlenges kifejezésmódnak ma már csak a nyelvhasználati helyénvalóság szabhat korlátokat” (8). Továbbá megtudjuk ebből a bekezdésből azt is (vajon ez is a szleng meghatározására vonatkozó kritérium?), hogy meggondolandó, „hogy ha valaki *fejtágításon* vesz részt, annak valóban hasznos-e a továbbképzés, és hogy aki *szeriz* vagy *imcsiz* valakit, az lehet-e igazán szerelmes” (8).

Miután a szerző lényegében nem válaszol a saját maga által feltett „De mi is voltaképpen a szleng?” (8) kérdésre, nem marad más lehetőségünk, mint a szótár gyakorlata alapján (azaz a felvett szavaknak, a szókincs tematikájának a segítségével, az e tematika alapján valószínűsíthető szlengbeszélők azonosítása révén) kitalálni, mit tekinthetett PARAPATICS ANDREA szlengnek. Áttekintve a szótár anyagát nem túl nehéz rájönnünk arra, hogy hiába jelentette ki a szerző, hogy a szleng „nem (csak) ifjúsági vagy diáknyelv” (8), valójában szótára (mint az alcím mondja: a mai magyar szleng szótára) a fiatalok nyelvét, azaz az ifjúsági nyelvet mutatja be. A kötet tele van a tizen-huszonévesek életmódjához, érdeklődéséhez, szórakozásához, világnézetéhez, az iskolai és egyetemi (bölcseészari) élethez kapcsolódó jellegzetes kifejezésekkel.¹⁶

Szóállománya mellett nyilvánvalóan mutatja a szótárban közreadott szleng ifjúsági nyelvi jellegét a kötet fülszövege is, ami egyértelműen a középiskolás

¹⁴ Ez az utóbbi módszer (a szleng más fogalmaktól való elhatárolása) ANDERSSON és TRUDGILL szintén hivatkozás nélkül maradt egyik munkájából ismert a magyar nyelvű szlengkutatásban (1999: 249–53).

¹⁵ Azt azért nem árt tudatosítani, hogy több évtizede már nem is akarja senki sem *pesti nyelv*-nek nevezni (vagy inkább a pesti nyelvvel azonosítani) a szlenget, és tegyük hozzá, annak idején BÁRCZI sem akarta, ezért az idézőjel a „*pesti nyelv*” mellett (vö. BÁRCZI 1942: 73, 2. jegyz.).

¹⁶ E kifejezések jó része bizonyára PARAPATICS ANDREÁNAK a 2006-ban a Napút című folyóirat szerkesztősége által meghirdetett „Így beszélünk mi” c. d i á k n y e l v i szógyűjtő pályázaton első helyezést elért (<http://www.e-nyelv.hu/2007-02-26/diaknyelvi-szogyuji>) munkájából való.

(korú) fiatalokhoz és a nyelvükről szól:¹⁷ „Ezzel a bibliával tuti, hogy bevágódsz a lélekidomárodnál: így vili lesz neki, hogy mit rizsázol. És még az ősökkel is együtt mazsizhattok belőle, akik valszeg salátává olvassák majd.” Hevenyészett „fordításban”: Ezzel a könyvvel biztos, hogy megkedvelteted magad az osztályfőnököddel: így érthető lesz neki, hogy mit beszélsz. És még a szülőkkel is együtt válogathattok belőle, akik valószínűleg rongyossá olvassák majd.

A fiatalok nyelvének bemutatását jelzi a szerző részéről az is, hogy „nem titkolt” céljai között kiemelt helyen szerepel a szülők és tanárok tájékoztatása, felvilágosítása gyermekeik, tanítványaik szlengjéről, ami PARAPATICS szerint titkosnyelvként funkcionál „nemcsak a hatóságok, hanem a szülők és a pedagógusok előtt is” (12).

9. Tovább vizsgálva a kötet szóállományát nemcsak a feldolgozott nyelvi anyag érvényességi körének problémakörével szembesülünk (azzal tudniillik, hogy mi is a szleng a szerző szerint, hogy kik is beszélhetik ezt a szlenget, és hogy mennyiben igaz, hogy „a” magyar szleng szótárát tartjuk a kezünkben), hanem azzal is, hogy ennek a szlengszókincsnek a forrásai sem egyértelműek, mert a szerző jelentős mennyiségben nem saját gyűjtésére támaszkodik, hanem korábban megjelent munkákból vesz át kifejezéseket.

Átnézve és bő tíz százalékában részletesen is ellenőrizve szócikkeit az látszik, hogy PARAPATICS szótára egy nagyobb részben korábbi munkákból véletlenszerűen összeválogatott, kisebb részben pedig teljesen esetlegesen, a szerző ismerősi köréből¹⁸ összegyűlt szóanyagot bemutató betűrendes könyvecske.

Az az eljárás, hogy szlengszótáraink — külön jelzés nélkül — átvesszik korábbi munkák szóanyagát, nem szokatlan. Már a legkorábbi tolvajnyelvi szótáraink szócikkeit és jelentésmegadásait átnézve is látszik, hogy milyen nagy mértékűek az átfedések. Például SZIRMAY ISTVÁN híres tolvajnyelvi szótárának (1924) anyaga jelentős részben az Államrendőrség szótárából (1911) származik, ez utóbbi viszont JENŐ–VETŐ (1900) és BERKES KÁLMÁN munkáját (1888) másolta.

Mindazonáltal két kérdés is adódik e problémakör kapcsán: (1) Mennyiben elfogadható a nyelvi anyag egyik szótárból a másikba való átemelése, mi indokolhatja ezt az eljárást? (2) Vajon a jelzetlen átvételek miatt — amikor is nem derül ki, hogy milyen (társadalmi helyzetű, foglalkozású, lakóhelyű, életkorú

¹⁷ A fiatalokra mint a szótár célcsoportjára mutat az is, hogy a kötet Az Ékesszólás Kiskönyvtára sorozatban látott napvilágot, ami a kiadó meghatározása szerint „A tanulóiifjúság számára kifejlesztett 180-200 oldalas, kisméretű, praktikus kézikönyvek sorozata, kedvező árfekvésben” (<http://www.tintakiado.hu/aboutus.php>).

¹⁸ „A szerző — maga is fiatal lévén — elsősorban személyes környezetéből gyűjtötte be a szótárt alkotó kifejezéseket. A barátok és ismerősök mellett a különböző járművek törzsközönsége, valamint az internetes fórumok és blogok is hasznos forrásnak bizonyultak — mondta az MTI-nek Parapatics Andrea” (http://kecskemet.hir6.hu/cikk/19365/080925_megjelent_a_szlengszotar). Vö. még a szerző köszönetnyilvánításában mondottakkal: „Hálás köszönetem (...) családomnak, barátainak és ismerőseimnek a támogatásért és az új szlengekért [értsd: szlengszavakért]” (12).

stb.) csoport szlengjét milyen másik szlenggel összekeverve adja közre a szótár — mennyiben tekinthető hitelesnek az adott szlengszótár, felhasználható-e tudományos célokra, egyáltalán megállapítható-e egy ilyen munkáról, mely szlengtípus szavait, kifejezéseit tartalmazza?

Az első kérdés kapcsán, hogy mennyiben fogadható el a nyelvi anyag egyik szótárból másikba való átemelése, természetesen nem mondhatunk általános véleményt. Ennek a „másolásnak” az oka és a megítélése nyilvánvalóan más volt száz éve, és más napjainkban. Manapság azonban azon az elfogadhatatlan magyarázaton túl, hogy így sokkal könnyebben lehet terjedelmesebb munkákat gyártani, semmi sem indokolja az efféle szerzői/szerkesztői eljárást. Ha a forrásként megjelölt kötetek könnyedén hozzáférhetők, azaz nem könyvritkaságok, ha maguk is ott sorakoznak a belőlük összeállított mű mellett a könyvespolcon, akkor csak az adhat értelmet a nagy mértékű átvételnek, ha ezáltal valami újat kaphatunk, ha az új szótár a korábbiak anyagát nemcsak átveszi, hanem például összegzi, szintetizálja, új szempontból dolgozza fel.

Ha azonban a szerző épp azt hangsúlyozza, hogy a „szótár anyagát jelentős részben a saját gyűjtés adja”¹⁹, amelyet az alább feltüntetett korábbi szótárak ma is ismert és aktuális szlengjei [értsd: szlengszavai] egészítenek ki” (PARAPATICS 2008: 9), akkor elfogadhatatlan, hogy szócikkei kétharmadukban megegyezzenek az általa forrásként megadott művekben fellelhetőekkel. Egy a mai szlenget bemutatni akaró gyűjteményben semmi értelme sincs régebbi szleng- (és még inkább: a nem szleng)szótárak anyagát közvetlenül felhasználni, újraközölni.

Az természetesen könnyen előfordulhat, amennyiben a kutató, a szótár készítője meghatározott csoport(ok)tól gyűjti anyagát, hogy a felgyűlt szókincs — akár jelentős részben is — egybeesik hasonló (életmódú, életkorú stb.) csoportok már szótárazott szókincsével. Ez a helyzet azonban nem vonatkozik PARAPATICS ANDREA munkájára, hiszen ő nem konkrét, valós, azonosítható csoport(ok)-tól gyűjtött ellenőrizhető módszerrel, hanem saját bevallása szerint is esetlegesen, véletlenszerűen eléje kerülő adatokat jegyzett fel (erről ld. a 18. lábjegyzetben írottakat). Egy ilyen érdekességeket szemezgető gyűjtés esetében csak olyan szókincsanyag közreadásának van némi értelme, ami teljesen új, eddig még nem szótárazott adatokat tartalmaz.

Hogy ez nem így van, azt bizonyítják a „Szlengszótár” általam visszakeresett I, J és K betűkkel kezdődő címszavai, amelyek (különösen a K betűsök) között alig találni olyan szót, ami ne fordulna elő már „A saját gyűjtés mellett felhasznál-

¹⁹ Itt jegyzem meg, hogy PARAPATICS ANDREA sehol sem szól adatgyűjtéséről. Ilyenformán róla is elmondhatjuk — akárcsak SZILÁGYI mondta KÖVECSESRŐL —, hogy „egy szót sem veszteget a nyelvi anyag összegyűjtésének módszertanára, pedig ezen a ponton saját (...) munkájának legfontosabb szakmai kritériumait tehetné volna láthatóvá”, ezért aztán szótára, ahelyett, hogy „megbízható, komoly alapzatát jelentette volna mindazoknak a nyelvészeti és kulturális antropológiai vizsgálatoknak, amelyek a szlengkutatásra települhetnek”, jelen formájában a „metodológiai alapvetésének tisztázatlansága miatt megreked a jópofa kamaszolvasmány” szintjén (SZILÁGYI 1999: 12).

nált szótárak”-ban²⁰ (14) is, és akkor a szerző által ezek között nem említett további szótárakból kimutatható egyezéseket még nem is vettük számba. Az átnézett 210 szócikk címszavai közül²¹ mindössze 72 nem található meg a szerző által megadott forrásokban. Az ebben a 72 szócikkben olvasható szavak se mind új adatolásúak, hiszen például az *így jártál*, *kavarógép*, *kopter* már előfordult más szótárainkban, a PARAPATICS adatolta *imcsiz* ’imád’, *ingyért* ’ingyen’, *ismi* ’ismerős’, *ismiz* ’ismer’, *iszi* ’ital’, *iszonyat* ’nagyon’, *izgi-mizgi* ’izgalmas’, *keri* ’keresztszülő’, *kínai* ’nehezen érthető’, *koszi* ’koszos’-féle szavak pedig — mint ahogy erről már korábban szó esett — egyszerűen nem szlengszavak (legalábbis a szótárban semmi sem bizonyítja, hogy azok lennének).

10. Szlengszótárainkat vizsgálva megkerülhetetlen kérdés az is, hogy vajon milyen céllal készült az adott mű. Erről a kötetek összeállítói többnyire nem nyilatkoznak, vagy épp meglehetősen semmitmondó kijelentéseket tesznek. PARAPATICS ANDREA azt írja, hogy a munkája nem titkolt célja az, hogy „olyan szlengszavak és -kifejezések jelentésével is megismertesse olvasóit, amelyek valóban tolvajnyelvi, virágnyelvi alakokként funkcionálnak, nemcsak a hatóságok, hanem a szülők és a pedagógusok előtt is. Számos tanulmány, cikk, műsor szól ugyanis a fiatalok káros szórakozási szokásairól, amelyet gyakran még a szemfüles nevelő sem képes észrevenni egészen a komolyabb baj megtörténteig, mert gyermeke, tanítványa olyan »kódszavakat« használ a barátaival való társalgás közben, amely az idősebb korosztály számára értelmezhetetlen.” (12).

Én azt hiszem, a szülőknek és a pedagógusoknak a szerző általi célként megnevezett felvilágosítást nyugodtan elfeledhetjük, ez nem más jobb híján előkapott indokkeresésnél. Nemigen tudna ugyanis senki olyan esetet felsorolni, amikor egy szülő vagy egy tanár gyermekei, tanítványai „káros szórakozási szokásairól” azoknak nyelvéből, és nem más jelekből szerzett tudomást.

Sokkal inkább hihetünk annak a „jópofízó” mondatnak, amelyik a szótárt az „ősök és skacok, lélekidomárok és emiliák, főmuftik és aktakukacok, vagányok és jardok, kallerek és pingvinek”, azaz a „szülők és gyerekek, pedagógusok és tanítványok, igazgatók és beosztottak, alvilági emberek és rendőrök, ellenőrök, pincérek, pszichológusok, zenészek, sportolók, művészek” (12), magyarul mindenkire ajánlja. Mindez azt jelzi, hogy a kötet elsősorban nem tudományos

²⁰ Ezek a munkák a következők: DAHN 1999, FENYVESI 2001, MSzkt., KÖVECSEK 1998, ÉKsz.², SÁRKÓZY 2005, SZABÓ D. 2004, TIMÁR–FAZAKAS 2003. — Kérdések természetesen már ezeknek a forrásoknak a kiválasztásával kapcsolatban is adódnak: Mi helye van egy köznyelvi szótárba (ÉKsz.²) is felvett adatoknak egy szlengszótárban? Hogyan ellenőrizte a szerző, hogy a MSzkt.-ba bekerült, és onnan átvett szavak milyen eredeti forrásból származnak, hiszen ennek a műnek a merítése jóval szélesebb (pl. időben), mint a saját szlengszótáráé? Hogyan gyűjtött magyar szlengszavakat (és miért pont azokat a sok ezerből) FENYVESI orosz–magyar szlengszótárából, mikor az nem tartalmaz magyar szlengszómutatót?

²¹ A címszavak mellett szögletes zárójelben 38 címszóváltozat is szerepel, amelyek többnyire csak írásváltozatai a címszónak: *igény* [igény-], *így jártál* [Í. J.], *ikszdéz* [ixdéz] stb.

alkotás kíván lenni, hanem népszerű és jól eladható sikerkönyv: ez az elsődleges célja. Ilyen széles olvasóközönséget megcélozni nem is lehet másképpen, csak ha a szótár készítői eleve nem is kívánják a tudomány szempontjait meghatározó módon figyelembe venni, hanem inkább a közönségszórakoztatásra helyezik a hangsúlyt, még ha mindezt meg is próbálják a tudományosság látszatával eltakarni.

Ilyen „takaró” lehet a kiadó híre és korábbi kiadványai, a szerző nyelvészként való emlegetése, a „Felhasznált irodalom”-nak nevezett, de a felhasználás nyomait sehol se mutató bibliográfia (13–4), a „További fontos szlengszótárak” többoldalas listája, ami a szerző széleskörű tájékozottságát hivatott illusztrálni, de amúgy semmi köze sincs a kötet egészéhez, vagy ilyen „szépségtapaszt” lehet az érintett műnek — ha már szótárról van szó — valamilyen lexikográfiai újítással (pontosabban bármilyen semmiségnek akként való beállításával) történő hirdetése.

10.1. PARAPATICS ANDREA szótára esetében ez a „szenzációs”, alcímbe kívánczó „újítás” a „fogalomköri szinonimamutató” (125–43), amit a szerző és a kiadó minden lehetséges helyen és alkalommal megemlít (ld. a kötetről megjelent tudósításokat, interjúkat, illetve a hátlap fülszövegét is) hangsúlyozva, hogy a „szótár végén található fogalomköri mutató — a magyar szótárirodalomban elsőként — tematikus csoportokba rendezve adja közre a hasonló jelentésű, szinonim szlengszavakat”.

Az a kijelentés azonban, hogy „a magyar szótárirodalomban elsőként” a „Szlengszótár” tartalmazna fogalomköri mutatót, nem állja meg a helyét. Szlengszótáraink több mint százéves története alatt sok olyan munka készült²², amelyekben valamilyen módon összegyűjtve (ha nem is mindben külön fejezetet alkotó mutatóként) megtalálhatók a rokon értelmű szavak. BOROSS–SZÜTS szótárjai (1987, 1990), a Szleng szótár (1998), KÖVECSÉS (1998) és FENYVESI (2001) művei nem tematikus, hanem betűrendes szinonimamutatókat tartalmaznak, TÓTH K. 1990, KIS 1991, 1992, 2008, valamint SZABÓ E. 2008 pedig a szócikkekbe építette be a rokon értelmű szavakat. Bizonyos tekintetben témakörök alapján szerveződik és szinonimákat sorol ZOLNAY–GEDÉNYI 1996 (könyvükben egy-egy fejezet egy-egy témakör szavait tartalmazza) és ANDRÁS–KÖVECSÉS 1989 is. Ez utóbbi munka teaurusz, s mint ilyen nem más, mint egy betűrendes szinonimaszótár. E művek mellett van olyan szlengszótárunk, amely 32 500 adatát nem szócikkekben, hanem PÓRA klasszikus szinonimaszótárának (PÓRA 1907) elrendezési elvét követve 23 nagyobb fogalmi kör alá, azokon be-

²² Ezekről elvileg mind a szótár kiadójának, a sorozatot szerkesztő és szótárgyűjteményéről is jól ismert KISS GABORNak, mind a kötet szerzőjének tudnia kellene. PARAPATICS ANDREA kezében ugyanis — legalábbis irodalomjegyzékének tanúsága szerint (15–7) — megfordultak fogalomköri mutatót tartalmazó szótárak is, érthetetlen tehát, hogy miért feledkezik el erről. Persze mivel a „További fontos szlengszótárak” alatt felsorolt művek könyvészeti adatainak elrendezése feltűnően emlékeztet egyéb, mások által (a szerző szerencsétlenségére épp általam) összeállított szlengszótárlistákéra, nem lepődnek meg, ha kiderülne, hogy a bibliográfiában felsorolt művek egy részét csak címről ismeri.

lül mintegy 1760 címszóba rendezetten, azaz egyféle hatalmas „témaköri szinonimamutatóként” közli (HOFFMANN 1996). Ezek mellett természetesen akadnak olyan szlengszótáraink is, amelyek pontosan olyan témaköri mutatót tartalmaznak, mint PARAPATICS munkája: SZIRMAY 1924 és KÁLNAY–BENKES 1926. De ilyen típusú tematikus elrendezést találunk RÓNAKY (1995/1997/1999) könyvének szójegyzékében is (1999: 107–49).

Mindezt szem előtt tartva az a kijelentés, hogy „a magyar szótáriradalomban elsőként” PARAPATICS „Szlengszótár”-a tartalmaz fogalomköri szinonimamutatót, nem tűnik másnak, mint „az üzleti szempontok indokolta bombasztikusság”-nak (vö. SZILÁGYI 1999: 12).

10.2. Folytatva annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy mi lehet egy szlengszótár célja, további, nem közvetlenül nyilvánított információk is a rendelkezésünkre állhatnak. Az, hogy egy szlengszótár (esetünkben épp a PARAPATICS ANDREÁÉ) nem tudományos munka kíván lenni (elsősorban), egyértelműen kitűnik abból is, ha az adott szótár készítőjének szövegében lappangva valamiféle preskriptív, nyelvművelő szemlélet jelenik meg. (A preskripció és a tudomány szembenállásáról ld. SÁNDOR 2001b, kül. 241–4, KONTRA 2003: 27–8.)

Az előíró, nyelvművelő, népnevelő nézőpont érvényesülése a szleng kutatásában régi hagyományokra tekinthet vissza Magyarországon. A második világháború előtt élénk vita dűlt a szlenget kiirtani szándékozó, benne nyelvünket elcsúfító szörnyszülöttet látó nyelvvédők és a szlenget a nyelv természetes jelenségeként értelmezők között. A szópárbajba keveredő szerzők egyik részről általában azt hangoztatták — a Népszava hasábjain zajlott egyik vitából kiragadott idézetekkel illusztrálva —, hogy „A magyar nyelv olyan csodás szépségű, olyan zengzetes és minden magasztos érzést kifejező, hogy halálos vétek utcai jasszkifejezésekkel, tolvajnyelvvvel meggyalázni” (HARAGOS 1942: 9), a másik oldal pedig nyelvi tényeket felsorakoztatva hangsúlyozta, hogy „Nincs igaza [annak, aki] erkölcsi felháborodással sujtja a tolvajnyelv szavait. A nyelvi jelenségek ugyanis nem tartoznak az erkölcs kategóriájába, éppoly kevésbé mint ahogy egy fizikai törvényt nem lehet erkölcsösnek vagy erkölcstelennek nevezni.” (SZÁVA 1942: 16).²³

A második világháború után az 1963-ban elindult ifjúságinyelv-kutatásnak voltak erőteljes nyelvtisztító-fiatalágnevelő céljai, de a modern szlengkutatás megerősödésével párhuzamosan visszaszorult és napjainkra lényegében megszűnt irányzat tevékenységének szinte teljes sikertelensége épp azt bizonyította, hogy preskriptív megközelítéssel lehetetlen bármilyen használható eredményt elérni a szlenggel kapcsolatos nyelvtudományi vizsgálatokban (vö. KIS 1997: 265–6). Ezek fényében teljesen érthetetlen, hogy miért próbálkozik valaki napja-

²³ E polémiákra utalva jegyzi meg ZOLNAI BÉLA egyik írásában, hogy „Érthetetlen az a félműveltségen alapuló ellenszenv (...), amely nálunk az úgynevezett jassz szavakat üldözi” (ZOLNAI 1943: 4). Vö. még KIS 1997: 260–1.

inkban ilyen gondolatok terjesztésével, különösen a nyelvművelést már a létezésével is megficskázó szleng esetében.

A „Szlengszótár” szerzőjének (lappangó) nyelvapoló vonzalmát különösebben nem lehet vitatni. A kötetben található kijelentéseken túl már akkor sejteni lehetett a nyelvműveléshez fűződő gyengéd szálakat, amikor PARAPATICS ANDREA szótárának bemutatóját ott láthattuk a 2008. június 19-i Szarvas Gábor Nap²⁴ nyelvművelő rendezvényei között, bár ennek oka még lehetett volna akár az is, hogy a kötet kiadója, KISS GÁBOR a Szarvas Gábor Nyelvészeti (?) Asztaltársaság titkára.²⁵ Hogy mégsem erről van szó, azt maga a kötet bizonyítja, amely több helyen (így a szlenggel kapcsolatosan is) tartalmaz nyelvművelő passzusokat, szóhasználatot. Ezek enyhébb esetben — mint amilyenekkel már az „Előszó” első bekezdésében találkozhatunk (és ne feledkezzünk meg a kötet második oldalára kiemelt Kosztolányi-mottóról se!) — a nyelvművelők által terjesztetni kívánt, ám a hétköznapi beszélők által soha nem használt „helyes magyar” kifejezések (*a mobiltelefonok rövid szöveges üzenetei* 'SMS', *világháló* 'internet', *internetes napló* 'blog'), a nyelvművelők által kitalált értelmetlen fogalmak (*írott beszélnyelviség*) vagy üres közhelyek: „A nyelv a társadalommal szimbiózisban élve folyamatosan változik, és a technikai újdonságok révén felgyorsult élet még gyorsabb nyelvi változásokat indukál napjainkban. A műszaki vívmányok nemcsak egy újfajta (szak)szókincs kialakulását eredményezik nyelvünkben, hanem alkalmazásuk, használatuk során már meglévő szókészletünk megújulását is.” (7).

Találhatunk azonban direkt preskriptív kijelentéseket is. Szóba kerül a szleng mint nyelvi divat, a szleng mint a nyelvi igények kielégítője (7), és megtudhatjuk, hogy hol helyes használni a szlenget („A szlenghasználat megfelelő közege az informális, bizalmas társalgás”, 8), vagy hogy mi történik azzal, aki nem így jár el: „Aki pedig formális, hivatalos beszédhelyzetben is a szlengszókészletből válogatja szavait, azt a nyelvi értékítélet jelensége alapján közönséges, komolytalan, gyermekes és/vagy műveletlen embernek tarthatják — a szó vagy kifejezés stílusárnyalatától függően” (8).

A „nyelvi értékítéletet” maga PARAPATICS ANDREA is gyakorolja, amikor nem mulasztja el, hogy a kiadó nevében is elhatárolódjon az „egy-egy nép- vagy embercsoportot gúnyosan vagy lekicsinylően” jelölő (10) kifejezésektől: „A szlengszókincs e gyakori és ismert elemeit nem hagyhattuk ki a szótárból, de fontosnak tartjuk leszögezni, hogy sem ez a tény, sem a példamondatok nem

²⁴ A szó az élet tükre. (Jelentés a magyar nyelvről 2008). Fővédnök, megnyitó: örgrófnő Pallavicini Zita. Erről az rendezvényről rendkívül sajnálatos módon szintén az MTA (!) honlapja tudósított: [http://www.mta.hu/index.php?id=esemenyek&tx_calendar_pi1\[viewtime\]=1213308000&tx_calendar_pi1\[view\]=6&tx_calendar_pi1\[showUid\]=8549&cHash=37c73c52d4](http://www.mta.hu/index.php?id=esemenyek&tx_calendar_pi1[viewtime]=1213308000&tx_calendar_pi1[view]=6&tx_calendar_pi1[showUid]=8549&cHash=37c73c52d4). Az esemény kapcsán az örgrófság és az akadémia kétes értékű egymásratalálásáról ld. még dr. felsőeöri és patakfalvi Cseresnyési László megjegyzéseit (CSERESNYÉSI 2008).

²⁵ Vö. <http://www.e-nyelv.hu/2009-02-09/a-szarvas-gabor-nyelvészeti-asztaltarsasag-ulese-3>.

tükröznek semmiféle szerzői vagy kiadói véleményt, és ezekkel semmiféle közösséget nem vállalunk” (11).

Ez az óvatoskodó, avagy még inkább álszent magatartás nem szokatlan szlengszótáraink készítőinél vagy kiadóinál. A „Diáksóder” összeállítói például nemes egyszerűséggel kihagyták a szótárukból az általuk illetlennek ítélt szavakat, amelyek „napjainkban ugyan már nem botránkoztatnak meg senkit” szerintük sem, de közkinccsé tételüket még így sem merték vállalni (KARDOS–SZÜTS 1995: 11). KÖVECSES „Magyar szlengszótár”-a (1998) már tartalmazza a kiadó megítélése szerint nehezen vállalható kifejezéseket, de a kötetet egy olyan papírszalaggal ragasztották körbe, amely a következő figyelmeztetést tartalmazta: „A könyvben, természeténél fogva, obszcén szavak is találhatók, ezért CSAK FELNŐTTEKNEK szánjuk.”

Nagyon pontosan ír erről a jelenségről is SZILÁGYI MÁRTON: „eszerint az elhárítandó veszély a nyelvhasználat eldurvulása lenne. A szlengszótárnak mint nyelvészeti, mentalitástörténeti vagy szociológiai dokumentumnak a fölfogása konfrontálódik itt a nyelvszokást befolyásoló, úzust alakító kiadványként való prezentálásával, felújítva a nyelvművelés — erősen a XIX. századi nyelvfilozófiák meghatározta, nálunk mindmáig uralkodó — felfogását” (SZILÁGYI 1999: 12).

Úgy tűnik, mintha Magyarországon nyomtalanul telt volna el közel egy évszázad azóta, amikor BAUDOUIN DE COURTENAY a DAL-szótár általa szerkesztett kiadásához ezt írta előszavában: „Egy szótár tudományos pontossága abban mutatkozik meg, hogy a lehetőségekhez mérten tükrözi az adott nép való életét és valóságos nézeteit. Ha az élet vad és komor, a gyűjtőnek vagy szerkesztőnek bele kell törődnie e szomorú ténybe, s nincs joga azt szépíteni vagy éppen elhallgatni. (...) A lexikográfus nem nyirbálhatja meg, nem herélheti ki az élő nyelvet.” Ugyanitt hangsúlyozza: „Ha a nyelvben léteznek az »illetlen« szavak, az »utcai zsargon ocsmányságai«, a tárgyilagosság ezeknek a felvételét is előírja, bármennyire méltatlankodnak is emiatt a képmutatók, a Tartuffe-ök” (BAUDOUIN DE COURTENAY 1963: 189, idézi: FENYVESI 1997: 189).

PARAPATICS ANDREA elhatárolódása a „politikailag nem korrekt” adataitól azt mutatja, hogy nem a baudouini elveket vallja, helyette inkább azt érzékelteti, hogy munkájának egyik feladata a „helyes” nyelvhasználat és az anyanyelvi ismeretek terjesztése. Minden bizonnyal ezért is jelenhetett meg ez a szlengszótár „Az Ékesszólás Kiskönyvtára” sorozatban, mert egyébként elég nehezen volna megmagyarázható a szlengnek „ékesszólássá” minősítése.

11. Az eddigiekben olyan elméleti kérdésekről szóltunk, amelyeknek közvetlen kihatása van a szlengszótárak gyakorlati kivitelezésére. Nyilvánvaló, hogy ezek végiggondolása vagy ennek elmellőzése alapvetően határozza meg a szótárba bekerülő szavak, kifejezések feldolgozását a címszavak kiválasztásától a stílusminősítéseken át a jelentésmegadásig, és szinte megjósolhatóvá tesz bizonyos majd a szócikkekben (is) feltűnő problémákat.

Ezek a problémák szótáranként erősen eltérőek lehetnek. Lássuk, milyen gondok adódhatnak egy konkrét szlengszótár, PARAPATICS ANDREA vizsgálatra kiválasztott munkája esetében a már tárgyalt súlyos hibáján kívül, tudniillik hogy egyáltalán nem biztos, hogy ez a szlengszótár csak szlengszavakat tartalmaz!²⁶

11.1. A szótárt lapozgatva azt látjuk, hogy PARAPATICS ANDREÁnak nemcsak a szleng/nem szleng határ meghúzásával, azaz az adatok kiválasztásával vannak problémái, hanem azzal is, hogy hogyan rendezze a kiválasztott adatokat címszavak alá. A címszókiválasztásban számos nem szerencsés megoldást is láthatunk a „Szlengszótár”-ban. Előfordul, hogy nem szótári alak áll címszóként (*be-kaphatja, keni-vágja, lőttek, megjött*), de ennél jóval gyakrabban találkozunk azzal, hogy nem is egy szónyi terjedelmű a „címszó”, mint például a *van* + igeikötős igenév szerkezetekben: *be van baszva, el van szállva magától, ki van csukva, ki van tömve, le van égve, le van ejtve, le van robbanva, meg van zuhanva* stb. Ezeket javarészt egyszerűbb lett volna igeiként kezelnie PARAPATICS ANDREÁnak, hiszen például a *be van baszva* ’be van rúgva’ kifejezés helyett tökéletesen megfelelt volna a *bebaszik* ’berúg’ is (már persze ha szlengszó lenne), amiről minden magyar anyanyelvű tudná, hogyan kell képeznie belőle a participiumi formát. Ráadásul az igei alak használata révén sokkal egyszerűbbé vált volna az adott kifejezés megtalálása is a szótárban.

A kifejezések, szószerkezetek, frazémák betűrendbe vétele eleve nem szerencsés, ugyanis ezeket nem az értelmező vagy frazeológiai szótárakban megszokott módon, egy kiválasztott vezérszó alá sorolja be a „Szlengszótár” szerzője (esetleg emellett utaló szócikkekkel segítve a könyvet használó tájékozódását), hanem az egész kifejezést félkövérrel szedett „címszóvá” teszi, és ennek megfelelően illeszti betűrendbe. Így aztán egy „címszó” a *meresztli a seggét, a se kép, se hang, a van benne [egy-két, egypár] vonó* stb. Ezzel az eljárással a legfőbb gond az, hogy a szólások, kifejezések nagyon gyakran több (szórendi) változatban is élnek, ezért egyáltalán nem biztos, hogy az olvasó pont azzal a kezdőszóval fogja keresni az adott szószerkezetet, mint amivel PARAPATICS ANDREA megadja. Korántsem evidens az sem, hogy például a határozott névelővel kezdődő kifejezéseket (*a két szép szeméért, a levegőben lóg*) az *a* szerint célszerű besorolni. Az utóbbi kifejezés szócikke mutatja is ezt, ugyanis az *A* betűs szavak

²⁶ A szótár elkészítésével, a belekerülő szlenganyag kiválasztásával, feldolgozásának módjával, szempontjaival nem szorosan összefüggő, hanem inkább a szótárra közvetve kiható nyelv-szemléleti-szövegezési problémaként jelentkező kérdésekkel még hosszasan, PARAPATICS ANDREA előszavát jóformán mondatról mondatra elemezve foglalkozhatnánk, hisz már a szerző legelső tagmondata is olyan állítást tartalmaz, ami a mai nyelvészet oldaláról nézve teljességgel tarthatatlan: „A nyelv a társadalommal szimbiózisban élve folyamatosan változik” (7). Ez a néhány szó azt állítja, hogy a nyelv valamiféle önálló létező (a kapcsolódó strukturális metaforát felfejtve: valószínűleg egyféle élőlény), ami más önálló létezőkkel (például a társadalommal) szimbiózist tud létrehozni. Ennek a nyelvkoncepciónak a tarthatatlansága oly mértékben triviális, hogy manapság már talán említést sem érdemelne.

közé besorolt *a levegőben lóg* mögött szögletes zárójelben ott szereplő *lóg a levegőben* alakváltozatot hiába keresnénk az L betűnél, ha mi épp a második helyre rangsorolt alakot szeretnénk megtalálni.

A kötetet használó olvasó nagy valószínűséggel egyébként is nehéz helyzetbe kerül ezek miatt a „másodlagos címszavak” miatt, amelyeknek használatát azzal magyarázza PARAPATICS, hogy „az ismétlések elkerülése végett a morfológiai felépítés szempontjából alig különböző változatok egy címszó alatt találhatóak meg (**susnya** [**susnyás, susnyákos, süsnyés**] ’sűrű növényzetű, gázos terület, gáz’; **zsír** [**zsíros, zsírkutya, zsírzsák**] ’nagyon jó’). Az eltérő alakok oka lehet például az igekötőváltás **bedöglük** [**ledöglük**] ’elromlik, nem működik’), a képzőcsere (**amcsi** [**ami**] ’amerikai’) vagy a szórendcsere (**a levegőben lóg** [**lóg a levegőben**] ’bizonytalan, kérdéses’).” (9). Ez a módszer épp elfogadható lenne a *susnya* vagy esetleg még a *zsír*-féle szavak és szinonimáik esetében, amelyek betűrendileg egymás után, vagy legalábbis egymás közelében helyezkednek el. A valóságban azonban — mivel gyakran nem „morfológiai felépítés szempontjából alig különböző változatok” kerülnek egy címszó alá (vö. *kábelezik/kábelt fektet, kavár/kever, komment/komcsi* stb.), hanem eltérő kezdőbetűjű kifejezések — a nem első helyen állók megtalálása szinte lehetetlenné válik, hacsak nem ismerjük eleve a jelentésüket, mert akkor a szinonimamutató segítségével elboldogulhatunk. (Az persze költői kérdés, hogy miért akarna valaki egy szótárban egy olyan szót megkeresni, amit ismer.) Egyébként viszont meglehetősen reménytelen vállalkozás például az *ezredes* alatt értelmezett *százados*-ra rábukkanni (vö. még *bedöglük/ledöglük, beadandó/leadandó, bundáz/megbundáz, csillió/dzsillió/zsillió, egyszemű/félszemű kigyó, földbe/betonba/porba/sárba döngöl, jogalap/halalap* stb.).

A kettős címszavak gyakran fölöslegesek is, hiszen sokszor helyesírási változatokat találunk a szögletes zárójelek közé téve (*igény/igény-, ikszdé/ixdé, jard/yard, műkszik/műxik* stb.). Az ilyen írásváltozatok felvételét a szótárba nem sok minden indokolja, viszonylag gyakori alkalmazásának oka talán az a kezdő gyűjtőkre jellemző bizonytalanság lehetett, hogy a nyelvi anyag feldolgozója nem meri felülbírálni az adatközlők írásmódját. Ez természetesen csak az írásbeli adatgyűjtés során, illetve az írásbeliségben előforduló szavakkal kapcsolatosan fordulhat elő, erre néha utal is a szótár: *vébéká [írásban: vbk]*. Egy szlengszótárban azonban bőven elég csak a kiejtett alakváltozatot szerepeltetni, hacsak nincs valami olyan másik kifejezés a gyűjteményünkben, amelyiknek a magyarázatában segítségünkre lehetnek az írásváltozatok. Ezért aztán célszerűbb lett volna a *joystick*-ot és társait *dzsojsztik*-ra cserélni, a *gallyra/gajra megy* első szavaként szereplő népetimológiás *gally*-at elhagyni, és természetesen az *oké*-ből képzett *okszi*-t sem kellene *oxi*-ként szótárazni.

11.2. A címszavak kiválasztását és a helyesírást is érinti a tulajdonnevek kérdése. PARAPATICS ANDREA ugyanis a szlengszótárak általános gyakorlatától el-

térően tulajdonneveket, elsősorban helyneveket is felvesz a szótárába. Mivel a szlengbeszédben használatos tulajdonnevek vitathatatlanul az adott szleng részét képezik, ennek a témakörnek a tisztázandó kérdéseit itt nem elemezve elfogadom az eljárását. Nem tudni viszont, hogy milyen alapon minősít valamit tulajdonnévnek, és miért nem tulajdonnév néhány „névgyanús” szó. Például az olyan fiktív nevek, mint *Bivalybasznád* vagy *Csajágröcsöge* a PARAPATICS ANDREA megadta jelentésük alapján (’ismeretlen, várostól távoli vidék, tanya’) nem tulajdonnevek, ellenben nagy kezdőbetűs helyesírásuk szerint mégis azok. Velük szemben viszont a *nagyfalu* ’Budapest’ község mind a szócikkek között, mind a mutatóban, ellentétben a *Butapest* ’Budapest’-tel, amely már kiérdemelte a nagybetűs szókezdetet. Természetesen tulajdonnévnek tekinti a szerző a *Baty*-t ’Batthyány tér Budapesten’ és a *Kosz*-t ’Kosztolányi Dezső tér Budapesten’, viszont nem érthető, hogy a nem tulajdonnévi jelentésű *Bronx* ’veszélyes, általában szegények és cigányok, romák lakta utca, városrész’ mitől volna helynév a magyar szlengben. Ehhez hasonlóan *Rákosborzasztó*-nak vagy *Rákosrettenetes*-nek sincs pontos helyhez kötődő denotátuma, csak azt tudjuk róla, hogy ’Budapest belvárosától távoli kerület, lakótelep’.

A szlengnevek vizsgálatának — ami a legújabb névtani kutatások egyik divatos irányzata (vö. TÓTH V. 2008: 218–9) — fellendülése remélhetőleg választ ad ezekre a „Szlengszótár”-ban inkább csak ösztönösen, az egyéni nyelvérzék alapján eldöntött kérdésekre, például az olyan nyilvánvaló határesetekre, hogy PARAPATICS ANDREA szerint a *belvár* ’belváros’ nem tulajdonnév, szerintem (és a szó internetes előfordulásai szerint) viszont valószínűleg egyedül a budapesti Belvárost hívják így, tehát városrésznévként *Belvár*-nak kellene írni. Más szavak esetében is felvethető hasonló ingadozás, hogy mondjuk a *közgáz* (PARAPATICS szerint: ’közgazdaságtudományi egyetem’) nem *Közgáz*-e inkább, és ekként a Budapesti Corvinus Egyetem saját honlapjának nyitóoldalán is vállalt neve. Ettől még létezhet a magyarban a *közgáz* szó is, de ennek jelentése nem ’egyetem’, hanem inkább ’közgazdaságtudományi képzést folytató intézmény, főleg egyetemi kar’.

11.3. PARAPATICS ANDREA szócikkeiben a címszavak után következő információként a szlengszavak szokásos mennyiségi minősítése (*ritk*, *gyak*) helyett egy objektívabb megoldással kísérletezett. Szótárában az „egy-egy jelentések gyakoriságát a sötét rombuszok száma jelzi. Bár a szleng [értsd: szlengszavak] megjelenési orgánuma nem kizárólag a világháló, úgy gondoltuk, hogy a szóbeli megnyilvánulások után ez tükrözi leginkább a szleng [értsd: szlengszavak] használati gyakoriságát, az internetes naplónak, fórumoknak — mint az »írott beszélnyelviség« legjellemzőbb közvetítőinek — köszönhetően. A magyar nyelvű weblapok között keresve tehát gyakorinak számít e szótárban a 10 000 feletti találat (ezt három rombusz jelzi), átlagosnak az 1000 és 10 000 közötti találat (két rombusz) és ritkának az 1000 alatti találat (egy rombusz).” (10).

Ez a szimpatikus, objektív mérést ígérő ötlet a gyakorlatban számos problémát vet fel. A leg súlyosabbról, hogy az írásbeliség, az írott szövegekbeli előfor-

dulás igazából semmilyen információt nem ad a beszélt nyelvről, és hogy az „írott beszélnyelviség” fából vaskarika, itt nem szólok. Felvetődnek viszont gyakorlati kérdések. Például az, hogy vajon melyik keresővel vagy metakeresővel végezte PARAPATICS ANDREA a vizsgálatát? Mert a különböző hazai és nemzetközi keresők nem egyforma találati számot adnak, ami eltérő kategóriákba sorolást eredményezhet. Az is izgalmas szakmai kérdés, hogy a 10 000 feletti találatok esetében (de akár már az 1000 felettiekénél is) milyen módon szűrte ki azokat a találatokat, amelyek nem a szlengszótárba felvett jelentésekhez, szavakhoz kapcsolódtak? Vagy hogyan járt el a tükrözött (másolati) weblapokkal, amelyek ugyanazt a tartalmat őrzik egy másik webcímhez kapcsolódva, egyfajta elektronikus duplikátumként?

Én magam a Google keresőjét²⁷ használva (a szűrést a magyar nyelvű oldalakra szűkítve) elvégeztem sok szó gyakoriságának az ellenőrzését, és számos eltérést találtam a szótárban közölt és a keresőben kapott adatok között, illetve több esetben megoldhatatlan feladattal kellett szembesülnöm. Például nekem nem sikerült megoldást találnom arra, hogy a *meglepi* 'meglepetés' szó találatai között ne szerepeljenek a *meglep* ige E/3. tárgyas ragozású (*meglepi*) alakjai. Vajon a szerző egyenként nézte végig az általam csak erre az egyetlen szóra talált 202 000 adatot?

Vagy mi a helyzet a *megbasz*-szal, amit a szótár szerint feltűnően kevés, 1000 alatti számú adat képvisel az interneten? Hétköznapi tapasztalataim alapján ennek a szónak jóval gyakrabban (még a Google által nekem jelzett 5000-nél is gyakrabban) kellene előfordulnia. Elő is fordul 14 600-szor, mihelyst az igekötős igét *basz meg* alakban keressük. És akkor még nem is próbálkoztunk az ige E/2. személyű felszólító módú alakjával, amit elválasztani az ÉKsz.² által önálló indulatszóként felvett *baszmeg*-től és írásváltozataitól meglehetősen fáradságos munka lenne (vö. *baszd meg*: 27 600, *baszmeg*: 126 000, *baszdmeg*: 173 000 találat).

De vannak „fordított” eredményeim is, amikor PARAPATICS több előfordulást jelez, mint a Google. A *megmekken/megmakkan* 1000 és 10 000 közötti gyakoriságú (két rombuszos) szócikk. A Google találatainak száma 498 és 403, bár a toldalékos alakokkal természetesen ezer fölé kúszik a mutató. Ugyancsak „két rombuszosnak” jelzi PARAPATICS ANDREA a *herka* 'heroin' szót. Én azonban a Google 5260 találatja között gyakrabban láttam a *Herka* családnevet, mint a kábítószer nevét. Szűkítve a kört a herka+kábítószer keresésre mindössze 123 találatot kaptam, a herka+heroin-ra is csak 228-at.

Rögtönzött ellenőrzésem összességében azt mutatja, hogy az egyszerű internetes keresés szinte semmilyen érdemleges információt nem ad a szlengszavak gyakoriságáról, azaz a szótár efféle adatai kétségkívül érdekesek, de megbízhatatlanok.

²⁷ A Google (<http://www.google.hu>) nem is a legjobb az efféle keresésekre, mert bár kétségkívül gyors, nagyon sok oldalon keres stb., azonban nem ismeri a csonkolást, így adatai alapvetően csak egy-egy szóalakra vonatkoznak, tehát a ragos, toldalékos alakokat külön kell keresni.

11.4. A gyakoriság jelzése után a szócikkben a stílusárnyalatok szerinti minősítés (*tréf, durva* stb.) következik. A szerző alkalmazta hat minősítés valóságtartalmát, sajnos, nem tudjuk ellenőrizni, semmiféle kapaszkodónk nincs, hogy hitelesek-e, ugyanis minősítése elvi-gyakorlati alapjairól semmit sem közöl a szótár, csak azt, hogy a „szlengről való megfelelően differenciált gondolkodást segíti, ha az egyes elemeket stílusárnyalatok szerint is jellemezzük” (10). Csak gyanakodhatunk eddigi rossz tapasztalataink és a preskriptív szemlélet jelenléte alapján, hogy mivel a szerző adatgyűjtése erre a szempontra valószínűleg nem terjedt ki (nem is terjedhetett, hiszen részben különböző járművek törzsközsége, valamint az internetes fórumok és blogok voltak az „adatközlői”), a minősítésekről — miként ez leggyakrabban lenni szokott mások munkáiban is — a saját ítélete, saját nyelvi ismeretei alapján ő maga döntött. Ez az erőteljesen nyelvművelő szemléletű eljárás azonban (ami mögött az húzódik meg, hogy a „tudós” anyanyelvi szakember ismerheti a legjobban a nyelvet, jobban, mint maguk a beszélők) semmi érdemlegeset nem tud mondani a szlengszavak stílusárnyalatáról, ugyanis csak a beszélők ítélete, a közösség szokásai mutatják meg, hogy egy kifejezés az adott csoportban tréfásnak minősül-e, vagy nem, hogy ugyanazok a beszélők csoporton kívüliekkel használva durvának érzik-e, vagy nem.

Ha PARAPATICS ANDREA stílusminősítései nem adatközlőitől, nem maguktól a szlengbeszélőktől származnak, akkor ezekből semmit sem tudunk meg a szlengről, legfeljebb a szerző nyelvi ízlését ismerhetjük meg általuk.

11.5. Folytatva a szócikkek felépítésének sorrendjében, a következő információ, amit kapunk, a címszó szófajára vonatkozik. Elvileg itt semmiféle buktató nem adódhat, hiszen egy-egy szó szófaját (különösen, ha példamondatok is vannak) nem nehéz megállapítani. Ehhez képest jó pár meglepetést rejteget a „Szlengszótár”. Megtudjuk például, hogy a *konyec* ’vége vminek’ szó a magyar szlengben ige. Sőt még a *nyalás* ’női nemi szerv orális ingerlése’ is az! De cserébe a ’nagyon jó’ jelentésű (?) *odavág* szavunk szófaja melléknév, mint ahogy ezt a példamondat is mutatja: *Az üldözős jelenet nagyon odavág a filmben!* Melléknéveink színes csoportját gazdagítják még azok a viszonylag csak körülményesen középfokúvá alakítható szavaink is, mint az *igény*, *IQ-harcos*, *jogalap/halalap*, *királyság* vagy épp a *kislány*. Ezek után szinte fel se tűnik a *kő*-nek (’teljesen’, például a *kőbuzi* szóban) határozószóvá, a *kiló*-nak ’száz forint(os)’ számnévvé minősítése, és meg se lepődünk, amikor kiderül, hogy a mai magyar szleng tartalmaz ige/melléknév kettős szófajú szavakat is (második, igei jelentése alapján az előbb említett *odavág* „melléknévünk” is az). Ilyen ige v a g y melléknév például a *kivan* és az angol eredetű *forget*. Ezeket látva jobb is talán nem feszegetni PARAPATICS ANDREA szófajtani ismereteit, beszéljen inkább maga a szerző, értésünkre adva, hogy nem sajtóhibák sorával állunk szemben: „Találkozhatunk néhány olyan szlenggel [értsd: szlengszóval] is, amely az ige és a melléknév között váltakozik: ennek oka, hogy egy vagy több tulajdonságot, jellemzőt egy cse-

lekvés fejez ki és a szövegben is igeiként viselkedik — tehát egy igei szlengnek [értsd: szlengszónak] melléknévvvel definiált jelentése van (**belefér** 'megoldható, elfogadható' *Belefér még indulásig egy fürdés és egy hajmosás?*). A jelenség magyarázata ez esetben a redukció: a *belefér az időbe* kifejezés rövidült le olyanmire, hogy kissé csúsztatott tartalmát már csak az ige közvetíti a mondat állítmányaként." (11).

11.6. A szófaji kérdések által felvetődött, nehezen megmagyarázható szakmai hiányosságokat súlyosbítják a jelentéseket illusztráló példamondatok. Nem azért, mert ezeknek jó része fölösleges, hiszen a szerző szándékai ellenére sem adnak hozzá semmit az értelmezéshez. A fő baj ezekkel a mondatokkal az, hogy mindegyikük PARAPATICS ANDREA által van kitalálva, mint ezt maga a szerző büszkén be is vallja a veszélyes igazságokról a leplet lerántó filmek ismerős fordulatára építő mondatában: „A példamondatok minden esetben fiktívek, a bennük található nevek tartalommal való egyezése kizárólag a véletlen műve, ahogyan az egyes szám első személy gyakori használata sem a szerzőre utal” (11).

Ezt a mondatot azonban nem lehet viccként értelmezni. A szlengkutató számára minden eddigi hibája ellenére ez a legdöbbenetesebb kijelentés PARAPATICS ANDREA szótárában. A példamondatok a szlengszótárak legértékesebb részét szokták alkotni, ezeken a mondatokon keresztül szívárogoz be az élő, beszédmódként létező szleng a szótárak halott, betűrendbe merevített világába. Ezt a szleng minél teljesebb megismerhetőségébe vetett reményt oltja ki maga kreálta álmondataival PARAPATICS ANDREA.

A szociolingvisztika erről az empirikus nyelvészetet (a szociolingvisztika felől nézve: magát a nyelvészetet) nyíltan tagadó, a valós nyelvi tényeket nem tisztelő, az íróasztal mellett példamondatokat gyártó eljárásról már régóta kimondja: ennek semmi köze sincs a tudományhoz, ez nem nyelvészet (LABOV 1972: xiii, magyarul idézi: SÁNDOR 2001a: 14).

12. Végére érve annak az elemzésnek, amely során a magyar szlengkutatás leglátványosabb területének, a szlengszótárkészítésnek a kérdéseit tekintettük át az elméleti és gyakorlati problémákat sorra véve, magától adódik a kérdés: vajon nem túlzás-e, hogy mindezt egy vékonyka szótárról ilyen terjedelemben, ilyen részletezettséggel és ilyen súlyosságú ítéleteket kimondva tettem?

A kérdés természetesen teljesen értelmetlen, ha abból indulunk ki, hogy a tudományban a bírálat, a legkisebb botlások feltárása is épp a közös cél elérését, esetünkben a magyar szlengkutatás színvonalának emelését és ezernyi nem tisztázott problémájának megoldását segítheti. Ehhez persze el kell fogadnunk, hogy a vita a tudomány legtermészetesebb élettere akkor is, ha a magyarországi nyelvészetben ezt sokan nem így gondolják, sőt betegesen irtóznak tőle.²⁸

²⁸ Akadt persze olyan is a magyar nyelvészet történetében, aki a vitát becsületbeli ügyként akarta elrendezni: „Mivel a vitában enyém lett az utolsó szó, Tóth 'effendi' annyira megneheztelt reám,

Mindezekkel együtt mégis azt kell mondanom, hogy ha csak önmagában PARAPATICS ANDREA szótára miatt írtam volna le az eddigieket, akkor valóban túlzott terjedelműek és mélységűek volnának az elmondottak. Én azonban nem egy szlengszótárról akartam beszélni, hanem a szótárból vett példákon keresztül — a szerzői döntéseket és ezek elmellőzését a következményekkel szembesítve — szerettem volna rávilágítani arra, hogy a számtalan (talán még lényegtelennek is látszó), nagyvonalúan észre sem vett buktató, a szlengelméleti és a lexikográfiai felkészültség hiányosságai hogyan akadályozhatják meg egy jó színvonalú, tudományos célokra is használható szlengszótár elkészítését, és hogyan vezetnek mind a könyvet használni akaró nyelvész, mind a könyvet készítő leendő kolléga becsapásához.

Nem PARAPATICS ANDREA szótára a legfontosabb ebből a szempontból. Az eddig felsorolt kifogások eleve csak akkor volnának számon kérhetők, ha egy nyelvészeti munkát bíráltam volna. PARAPATICS ANDREA munkája azonban csak távolról emlékeztet egy nyelvtudományi eredményeket tartalmazó szlengszótárra. (Épp ezért tipikus példánya az utóbbi évtizedek szlengszótárainak.) Az írásom elején feltett kérdésre ugyanis, hogy vajon PARAPATICS ANDREA „Szlengszótár”-a a tudományos igényű nyelvészeti szótárak vagy a pénztermelő kiadói vállalkozások sorába tartozik inkább, elég egyértelműen azt válaszolhatjuk, hogy az utóbbiba. És mint ilyen, a maga nemében bizonyára kiváló alkotás. Ennek megítélése azonban nem az én feladatom, hanem a kiadóé, amely ezt már meg is tette.

Azt viszont kötelességemnek érzem elmondani, mit gondolok a Tinta Könyvkiadó felelősségéről ennek a szótárnak és szerzőjének kapcsán. Jó lenne ugyanis, ha a kiadó tisztában lenne azzal, hogy félrevezető reklámjaival, csúsztatásaival, szenzációhajhászásával és kritikátlanságával a tudomány oldaláról nézve meglehetősen nehéz helyzetbe hozott egy fiatal (leendő) kutatót, aki remélhetőleg minden sajtóbeli nyilatkozata ellenére tisztában van azzal, hogy a neki hírnevet szerző kötete csak sok tanulás, a jelenlegi súlyos hiányait megszüntető, fáradtságos munka és a „Szlengszótár” mostani kiadásában látható szemlélet teljes elvetése után válhat nyelvészetileg értékelhető alkotássá.

Mindettől függetlenül PARAPATICS ANDREA „Szlengszótár”-a természetesen ott van az eddigi magyar szlengszótárak mellett mind a képzeletbeli, mind a valós könyvespolcokon.

13. Nem elhanyagolandó kérdés viszont, hogy milyen újabb szlengszótárak fognak sorakozni a már odakerültek mellett ezen a polcon, vagy még inkább, milyeneknek kellene odakerülniük, mihamarabb elkészülniük.

A kérdés első felére viszonylag könnyű válaszolni, hiszen a jól látható tendenciák alapján nem nehéz megjósolni, hogy bizonyára a jövőben is a nem tudományos igényű és célú, inkább szórakoztató olvasmánynak szánt munkák fog-

hogy, ámbátor személyesen nem ismertük egymást, két meglehetősen éles magánlevelet írt, melyekben egyéb kedveskedések közt még holmi párbajokat is emlegetett” (RÉTHEI PRIKKEL 1916: 210–1).

nak nagyobb számban napvilágot látni. Ezekre, mint a már ma is kézbe vehető előzményeikre, szinte minden mostani írásomban kifogásolt hiányosság jellemző lesz: azonosíthatatlan forrásból, homályos szlengkoncepció alapján, bizonytalan módszerekkel mutatnak be a fiatalok számára érdekesnek gondolt, innen-onnan összeválogatott, közszlengszerű ifjúsági nyelvi elemeket.

Szaporodnak majd kétnyelvű szlengszótáraink is, amelyeknek a többséget alkotó kétes értékű darabjai az előző bekezdésben emlegetett „könnyed stílusú” egy-nyelvű szótárak talajáról indulva készülnek el, fennem hirdetve, hogy a korszerű idegen nyelvi tudás záloga az élőnyelv és a szleng ismerete. Nagy valószínűséggel még az is előre megmondható, hogy az e típusban ma is többségben lévő angol–magyar szlengszótárakból íródik majd több, de szerencsés esetben (és mert egyre növekvő igény van rá) talán az olyan jeles szlenghagyományokkal rendelkező nyelvek, mint a francia, vagy olyan Magyarországon egzotikusnak számító nyelvek, mint a japán is nem túl sokára kiérdemlik, hogy legyen a magyarral összekapcsolt és hozzáértő szakember által készített szlengszótárak.

Várható szlengszótárainkat számba véve meg kell említeni, hogy bizonyos erre utaló jelek alapján egyes nem hétköznapi foglalkozások, hobbik vagy éppen szubkulturális csoportok szlengjei is helyet fognak követelni a szlengszótárak között. Én magam mindenekelőtt a kábítószer-fogyasztók szlengszótárának megjelenésére számítok a közeljövőben, de mivel meglehetősen terjedelmes és alapos munkákat ismerünk például a repülősök (HÁY 2005), a siklóernyősök (KOLLMANN 2005), a barlangászok (ILLÉS 2002), a sziklamászók (TONDORA é. n.) vagy épp a hegyikerékpárosok (VERTSE 1999) szlengjéről, ezeknek vagy az ezekhez hasonló szlengeknek az önálló kötetekben való feltűnése sem lenne meglepetés számomra.

Vannak olyan típusú szlengszótárak is, amelyeknek az elkészülése egyelőre nem remélhető. Nincsenek, és nem is nagyon várható, hogy lesznek például területi szlengszótáraink. Magyarországon a szleng és a nyelvjárások kapcsolatát alig vizsgálták (vö. KIS 1997: 242–3), és jelenleg se a szlengkutatás, se a dialektológia nem mutat abba az irányba, hogy ez a helyzet megváltozna, még akkor sem, ha megítélésem szerint a legizgalmasabb újdonságok és szlengszervező sajátosságok éppen az ilyenfajta kisközösségi nyelvváltozatokban volnának megfigyelhetők.

Az újabb szlengeket feltáró vagy a nyelvtanulást is segítő két- vagy többnyelvű munkák mellett vitathatatlanul szükség lenne a már meglévő adatokat feldolgozó szlengszótárakra is. Egyrészt célszerű lenne egy szakmailag ellenőrzött, folyamatosan bővülő, nyilvános, elektronikus szlengadatbázis létrehozására, másrészt pedig immár itt lenne az ideje a magyar szleng múltját feltáró-bemutató történeti és etimológiai szótár(ak) megszerkesztésének is. Ezek elkészülése nem reménytelen, de hogy a kezdeti bizonytalan lépéseket fogja-e eredményes munka követni, ma még nem tudhatjuk.

KIS TAMÁS

Irodalom

- Államrendőrség (1911): *A tolvajnyelv szótára*. A Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya. Budapest.
- ANDERSSON, LARS-GUNNAR–TRUDGILL, PETER (1999): A szleng. In: FENYVESI ANNA–KIS TAMÁS–VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk.: *Mi a szleng? (Tanulmányok a szleng fogalmáról)*. Szlengkutatás 3. Debrecen. 247–60.
- ANDRÁS T. LÁSZLÓ–KÖVECSES ZOLTÁN (1989): *Magyar–angol szlengszótár. (Hungarian–English Thesaurus of Slang)*. Budapest.
- ANDRÁS T. LÁSZLÓ–KÖVECSES ZOLTÁN (1991): *Angol–magyar szlengszótár. (English–Hungarian Dictionary of Slang)*. Budapest.
- BALASSA JÓZSEF (1924): A magyar tolvajnyelvről. In: SZIRMAY ISTVÁN: *A magyar tolvajnyelv szótára*. Budapest. 3–14.
- BÁRCZI GÉZA (1942): Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Népryelv* 4: 71–89.
- BAUDOUIN DE COURTENAY 1963 = БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: *Избранные труды*. В 2-х томах. Москва. Т. 1.
- BERKES KÁLMÁN (1888): *A tolvaj élet ismertetése*. Budapest.
- BERRY, LESTER V.–VAN DEN BARK, MELVIN (1954): *The American Thesaurus of Slang*. London–Toronto.
- BOROSS JÓZSEF–SZÜTS [= SZÜTS] LÁSZLÓ (1987): *A mai magyar argó kisszótára*. Budapest.
- BOROSS JÓZSEF–SZÜTS LÁSZLÓ (1990): *Megszólal az alvilág... (A mai magyar argó kisszótára)*. Budapest.
- COLEMAN, JULIE (2004–): *A History of Cant and Slang Dictionaries. Vol. I. 1567–1784*. Oxford, 2004. *Vol. II. 1785–1858*. Oxford, 2004. *Vol. III. 1859–1936*. Oxford, 2008. *Vol. IV. 1937–1984*. Oxford, 2009 (megjelenés előtt).
- COLEMAN, JULIE (2009): Slang and Cant Dictionaries. In: COWIE, A. P. szerk.: *The Oxford History of English Lexicography II. (Specialized Dictionaries)*. Oxford. 314–36.
- CSÁNYINÉ WITTLINGER MÁRIA (1987): *Egy miskolci szakközépiskola diákszavai*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 32. szám. Budapest.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ, DR. FELSŐŐRI ÉS PATAKFALVI (2008): Királyok, hercegek, örgrófok... *Élet és Irodalom* 52/25 (2008. június 20.): 13.
- DAHN, THOMAS C. (1999): *Wörterbuch der ungarischen Umgangssprache. (Ungarisch–Deutsch)*. Hamburg.
- DOBOS KÁROLY (1898): *A magyar diáknyelv és szótára*. Budapest.
- DUMAS, BETHANY K.–LIGHTER, JONATHAN (2002): Nyelvészeknek való-e a szleng szó?. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk.: *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Debrecen. 277–91.
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk.: *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.
- FARKAS ISTVÁN (2004): *Börtön argó szótár*. Budapest.
- FAZAKAS ISTVÁN (1991): *Jasszok, zsarók, cafkavágók. (Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár)*. Budapest.

- FENYVESI ISTVÁN (1997): Az orosz szleng és kutatása. In: KIS TAMÁS szerk.: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Debrecen. 185–236.
- FENYVESI ISTVÁN (2001): *Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár*. (Русско–венгерский и венгерско–русский словарь сленга). Budapest.
- FODOR ISTVÁN (2000): Szleng — bizalmas köznyelv. (Gondolatok két új szótár kapcsán). *Magyar Nyelvőr* 124: 248–53.
- FÜLÖP TAMÁS (1991): *A lenti laktanya katonáinak nyelvhasználata 1985/86*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 48. szám. Budapest.
- GÉMES BALÁZS (1982): *A kecskeméti diáknyelv szótára (1967)*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 10. szám. Budapest.
- GERENCSÉN FERENC szerk. (2004): *Angol szleng szótár*. Tárogató könyvek. Budapest.
- HARAGOS SÁNDOR (1942): A munkások és a magyar nyelv. *Népszava* 70/213 (1942. szeptember 20.): 9.
- HÁY GYÖRGY (2005): Repülős szlengszótár. In: HÁY GYÖRGY: *Amit a repülésről tudni kell*. Budapest. 217–56.
- HOFFMANN OTTÓ (1996): *Mini-tini-szótár*. (A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára). Pécs.
- ILLÉS ÉVA (2002): *A debreceni barlangászok szlengje*. Szakdolgozat. Debrecen. URL: http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szakdolg/illes_e.doc.
- JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE (1900): *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest.
- KABDEBÓ OSZKÁR (1918): *Pesti jassz-szótár*. Mezőtur.
- KÁLNAY GYULA–BENKES JÁNOS (1926): *A tolvajnyelv szótára*. Nagykanizsa.
- KARDOS TAMÁS–SZÜTS LÁSZLÓ (1995): *Diáksóder*. (Hogyan beszél a mai ifjúság?) Budapest.
- KISS ESZTER (1999): Szlengszótár. *Élet és Tudomány* 54/41 (1999. október 8.): 1303.
- KISS KÁROLY (1963): *A mai magyar tolvajnyelv*. Budapest.
- KIS TAMÁS (1991): *A magyar katonai szleng szótára (1980–1990)*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 60. szám. Debrecen.
- KIS TAMÁS (1992): *Bakaduma*. (A mai magyar katonai szleng szótára). Budapest.
- KIS TAMÁS (1995): A magyar szlengszótárak. *Magyar Nyelvjárások* 32: 79–94.
- KIS TAMÁS (1997): Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: KIS TAMÁS szerk.: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Debrecen. 237–96.
- KIS TAMÁS (1999): Szubjektív vázlatpontok a szlengkutatás miértjéről. *Magyar Nyelvjárások* 37: 293–8.
- KIS TAMÁS (2008): *A magyar katonai szleng szótára*. Második, javított, bővített kiadás. Szlengkutatás 6. Debrecen.
- KOLLMANN ANDRÁS (2005): „Beadja, viszonylag”. (A siklóernyős sport antropológiai megközelítése). Budapest. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szakdolg/kollmann.htm>.
- KONTRA MIKLÓS szerk. (2003): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest.

- KÖVECSES ZOLTÁN (1997): Az amerikai szleng. In: KIS TAMÁS szerk. *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Debrecen. 7–39.
- KÖVECSES ZOLTÁN (1998): *Magyar szlengszótár*. Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2006a): *Angol–magyar szlengszótár*. Debrecen.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2006b): *Magyar–angol szlengszótár*. Debrecen.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2009): *Magyar szlengszótár*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest.
- KÖVESDI PÉTER–SZILÁGYI MÁRTON (1988): *Egy nagykanizsai laktanya nyelve és folklórja*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 38. szám. Budapest.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia.
- MAGYAR CSILLA szerk. (2003): *PONS európai diákszótár. (Magyar–angol és magyar–német)*. Diákok munkáiból összeállítva. Barcelona–Budapest–London–Pozen–Sofia–Stuttgart.
- MATJIEVICS LAJOS (1972): *A vajdasági magyar diáknyelv*. Újvidék.
- MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ (2006): A szleng és a köznyelv. *Hungarológiai Közlemények* 37/2: 20–35.
- MSzkt. = KISS GÁBOR főszerk.: *Magyar szókincstár. (Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára)*. Budapest, 2005.
- PARAPATICS ANDREA (2008): *Szlengszótár. (A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval)*. Az Ékesszólás Kiskönyvtára 6. Budapest.
- PÁTROVICS PÉTER (2004): *Német szlengszótár (avagy Die Leiden der jungen Wörter)*. H. n. [Budapest].
- PÓRA FERENC (1907): *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve*. Budapest.
- PUSZTAI FERENC (1994): Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. *Magyar Nyelv* 90: 413–21.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN (1916): Bence. *Magyar Nyelvőr* 45: 210–3.
- RÓNAKY EDIT (1995/1997/1999): *Hogyan beszél ma az ifjúság? (Avagy: Hogy hadovázna a skacok?)* Az Embernevelés Kiskönyvtára 2. Szentlőrinc, 1995 (az utánnymott kötetekben: 1996). Második, javított kiadása: 1997. Harmadik, bővített kiadása: *Kész röhej! (A diáknyelv humora)*. Kolozsvár, 1999.
- SÁNDOR KLÁRA (2001a): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged. 7–48.
- SÁNDOR KLÁRA (2001b): „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–259.
- SÁRKÖZY MÁTYÁS (2005): *Mit is jelent? Sárközy Mátyás szótára*. Budapest.
- SZABÓ, DÁVID (2004): *L’argot des étudiants budapestois. (Analyse contrastive d’un corpus d’argot commun hongrois)*. Bibliothèque finno-ougrienne 13. Paris.
- SZABÓ, DÁVID szerk. (2006): *L’argot: un universel du langage? Actes du colloque «L’argot : un universel du langage?» organisé au Centre Interuniversitaire d’Études Françaises les 14, 15 et 16 novembre 2005 à Budapest*. Revue d’Études Françaises 11. Budapest.
- SZABÓ EDINA (2008): *A magyar börtönszleng szótára*. Szlengkutatás 5. Debrecen.
- SZÁVA ISTVÁN (1942): Ki tévedett? *Népszava* 70/225 (1942. október 4.): 15–6.

- SZILÁGYI MÁRTON (1992): Bakaduma. *BUKSZ* 4: 428–31.
- SZILÁGYI MÁRTON (1999): A szleng és határai. (Kövecses Zoltán, Magyar szlengszótár). *Élet és Irodalom* 43/12 (1999. március 26.): 12.
- SZIRMAY ISTVÁN (1924): *A magyar tolvajnyelv szótára*. Mindent Tudok Könyvtár 16. Budapest.
- Szleng szótár 1998 = *Szleng szótár. (Magyar. Magyar–angol)*. [A külső borítón: *Szlengszótár diákoknak*]. Puska-sorozat diákoknak. H. n. [Budapest].
- SZÜTS LÁSZLÓ (2008): *Diáksóder* 2. Budapest.
- TAKÁCS ERIKA (2002): *Angol–amerikai szlengszótár*. Budapest.
- THOMANN MÓNICA–TÓTH KORNÉLIA (1994): *Magyar diákszótár (1965–1980)*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 62. szám. Budapest.
- TIMÁR GYÖRGY–FAZAKAS ISTVÁN (2003): *Szleng-szó-szedet*. Budapest.
- TONDORA EDINA (é. n.): *A debreceni sziklamászók nyelvhasználata*. Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hallgato/tondora.zip>.
- TÓTH KORNÉLIA (1990): *A sárbogárdi diáknyelv szótára*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 46. szám. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA (2008): Beszámoló a XXIII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról. *Névtani Értesítő* 30: 217–22.
- ÚJ PÉTER szerk. (1997): *Internetto zsargon*. Gyűjtötte NYÍRŐ ANDRÁS, szerk. ÚJ PÉTER. Előszó: PARTI NAGY LAJOS. Budapest.
- VERTSE TAMÁS (1999): *A hegyikerékpárosok nyelvhasználata*. Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hallgato/mtb/mtbindex.htm>.
- WARDHAUGH, RONALD (1995): *Szociolingvisztika*. Budapest.
- WHITE, A. SANDRI (1960): *Dictionary of Hungarian Slang*. New York.
- ZOLNAI BÉLA (1943): Képtelen szóképek a képes beszédben. *Magyar Nemzet* 6/40 (1943. február 19.): 4.
- ZOLNAY VILMOS–GEDÉNYI MIHÁLY (1996): *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Budapest.

Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben*

1. A helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatakor akár mai, akár történeti névanyagról legyen is szó, gyakran találkozhatunk a helynévképzőkkel. KNIEZSA ISTVÁN a helyneveket rendszerezve a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: az egyszerű, illetve az összetett típust. Az első típus egyik alcsoportját a pusztai népnévi eredetű (*Horvát, Tót, Káloz* stb.), másik altípusát az *-i* képzővel létrejött nevek adják (*Németi, Csehi, Tóti* stb.). Az összetett névtípusba azokat a helyneveket sorolta, amelyekben a népnévhez még valamilyen földrajzi köznév is kapcsolódik (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek* stb.) (1943: 124). Lényegében szintén ezt a három tipológiai csoportot fogadta el KRISZTÓF GYULA is (1976: 58–65). Az effajta tipológiai rendszerezésen túl a nevek konkrét, alaposabb elemzésekor a népnévi eredetű helynevek körében újra és újra szembesülünk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos népnévhez jellemzően járul egyik vagy másik képző, illetve hogy vannak olyan népelnevezések is, amelyek helynévként soha nem fordulnak elő ilyen morfémaival. Ezt a jelenséget néhány kutatónk már régebben is megfigyelte, és a magyarázatakor leginkább kronológiai szempontokat vettek figyelembe. Erről a kronológiai sajátosságról írt GYÖRFFY GYÖRGY is: „Régóta tudott, hogy a különféle helynévtípusok életének tartama igen eltérő. Ezért mind a névfeltérő nyelvész, mind a történész számára nagy jelentőségű ismerni azt az időhatárt, ameddig egy-egy névtípus eredeztetésénél vissza lehet nyúlni. Ez az időhatár területenként is változik” (1976: 106).

KNIEZSA a kelet-magyarországi helyneveket áttekintve a *besenyő, böszörmény* és *káloz* nevekről állapította meg, hogy *-i* képzővel soha nem fordultak elő. Mindezt azzal indokolta, hogy mivel e képzőnk rövid ideig volt eleven, vele a XI. század közepe előtt és a XII–XIII. század határán túl helynevek nem keletkeztek, így a fentebb felsorolt, korábban beköltözött népek nevéhez sem kapcsolódhattak (1943: 124–7).

KISS LAJOS arra hívta fel a figyelmet, hogy az a tény, hogy az erdélyi területen — így például a több munkámban is alaposan vizsgált Biharban — egyetlenegy **Oláh, *Oláhi* településnév sem található, arra mutat, hogy abban az időben,

* Előadásként elhangzott a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén 2008. június 2-án. A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj, valamint az OTKA T62207 számú pályázata támogatta.

amikor az ilyen típusú nevek megszülettek (tehát a XI–XII. században), a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (1996: 447). Azt a jelenséget tehát, hogy az ómagyar kori településneveink között egyetlen **Oláh(i)*, **Rác(i)*, **Tatár(i)*, **Török(i)*, **Cigány(i)* névalak sem fordul elő, és hogy ezek a népnévek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjaként jelennek meg (*Oláhbáród*, *Cigányfalva*), rendszeresen azzal magyarázták, hogy e települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek pusztán népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek.

A XI. század legelejére, illetve a X. század legvégére helyezte az első *-i* képzős településnév kialakulását KRISTÓ GYULA, aki településtörténeti szempontokat figyelembe véve, példákkal bizonyítva a képző legproduktívabb időszakának a XIII–XIV. századot mondta, s az effajta településnevek keletkezésének korát a korábbi felfogástól eltérően a XV. századig tolta ki (1976: 77). Emellett a helynévképzők meglétének vagy hiányának a tényét más szempontú vizsgálatok kiindulópontjaként is számon tartotta: a mai történeti helynévkutatás egyik alapművében, a „Szempontok”-ban (1976) önálló fejezetet szentelt a formáns nélküli és a képzőmorfémával alakult helyneveknek. Az előbbiben szerepelteti a törzsnévi, utóbbiban a népnévi eredetű helyneveket. Ezzel tulajdonképpen azt is sugallja, hogy a törzsnévi és a népnévi eredetű településnevek (ennek fényében pedig a törzs- és a népnévek) világos elkülönítéséhez kitűnő fogódzót találhatunk a helynévképzők meglétét vagy hiányát figyelve. Amennyiben ugyanis helynévképző áll a településnév végén, annak forrása népnév (vagy esetleg abból alakult személynév) lehet.

A fentebb mondott kronológiai szempont mellett azonban érdemes más oldalról is megközelíteni a kérdést. BENKŐ LORÁND a népnévi eredetű településnevek sajátos viselkedését több tanulmányában is leírja (ti. hogy számtalan *Csehi*, *Tóti* településnévvel találkozhatunk, de nincs **Maróti*, **Székelyi*, **Lengyeli*, **Nándori* stb.), ám a jelenséget az eddigiekhez képest egészen másként magyarázza. A jelenséget azzal okolja meg, hogy a képző kapcsolódásának lexikai, tótani, hangtani függőségei keresztezik a kronológiai szempontokat (1998a: 71, 1998b: 119). Ez a gondolat nála azonban részletesebben kifejtetlen maradt, de megfelelően bő névanyagot vizsgálat alá vonva talán konkrét megállapításokat is tehetünk a kérdést illetően.

2. A népnévi eredetű településnevek rétegét az Árpád-kori Bihar vármegye névanyagának monografikus feldolgozása során magam is vizsgálhattam (2005), s az ottani tapasztalatok talán némileg általános tanulsággal is járhatnak, mivel ez a megye korszakunk legnagyobb kiterjedésű, s ezzel összefüggésben színes etnikai összetételű lakossággal rendelkező vármegyéje, ami a korabeli névanyagában is tükröződik. Vizsgálataimból kiderült, hogy a morfematikus szerkesztéssel, azaz helynévképzővel létrehozott településnevek döntő többségében az *-i* képző jelenik meg (i. m. 201). Ez a megállapítás azonban nem csupán ennek a vármegyének a névanyagára tűnik érvényesnek.

Egy már folyamatban lévő munkámhoz, amellyel a nép- és törzsnévi eredetű településneveket tárgyaló monográfia létrehozását tűztem ki célul, az utóbbi időben előtanulmányként több írásom is született. Ezekben különböző források névanyagát más-más szempontból vizsgáltam, de a helynévképzők kérdéséről egyelőre sem tudtam megkerülni.

A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásomban (2007b) a pseudo-törzsnévi eredetű településnevek vizsgálata során a népnév és törzsnév, illetve az ezekből származó helynevek szerkezeti felépítésében megfigyelhető különbségek megragadása kapcsán esett szó a képzővel ellátott népnévekből alakult helynevekről. E kutatás egyik alappillére a KISS LAJOS nevéhez kapcsolható FNESz., a másikat a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas neve által fémjelzett „Adatok” (1973, 1974) című munka jelentette. Gazdag névanyagának köszönhetően mindkét munka alkalmas volt egy elsődleges vizsgálat elvégzésére, amelynek az eredménye azután mintegy munkahipotézisként szolgálva kiindulási alapja lehet a későbbi, részletekbe menő kutatásoknak.

A FNESz. összesen mintegy 22 ezres magyar névanyagának vizsgálata azt mutatta, hogy az egyrészes népnévi eredetű helynevek (51) közül a helynévképzővel létrejötték döntő többsége (86%) az *-i* képzővel áll, s előfordulási gyakoriságát tekintve ezt követi a *-d* képző (44 *-i*, 5 *-d*, 1 *-ka* és 1 *-ság*).

Az „Adatok” 38 népnevet felsoroló első fejezetében (1973: 10–32) az összes adathoz képest ugyan nem látszik igazán jelentősnek a képzőmorfémával álló névadatok száma, ám feltűnően gyakori az *-i* képző előfordulása a *tót*, *csehi*, *oroszi*, *német* és az *olasz* népnév helynévi származékaiban. (Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a munkában a népnévek között kaptak helyet a *bercel*, *oszlár* és *varsány*, illetve ezek helynévi megjelenései is.)

Egy újabb előadásban, amely 2007-ben a balatonszárszói névtudományi konferencián hangzott el, a népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól szóltam GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című művének (1963–1998) eddig megjelent 4 kötetében fellelhető névanyagra támaszkodva (2008). Ebben a névkorpuszban nagyjából azonos arányban vannak képviselve az egyrészes puszta és egyrészes képzett népnévi eredetű helynevek (186 településnév közül 71 – 37% puszta népnévi, 63 – 35,6% képzőmorfémával ellátott elnevezés). Ez utóbbiakon messze a legnagyobb számban az *-i* képző szerepel (51 adatban – 68,6%): 18 *Németi*, 9 *Oroszi*, 8 *Csehi*, 6 *Tóti*, 6 *Olaszi*, 4 *Horváti* településnév mutatja e szerkezeti felépítést. Gyakoriságát tekintve a második helyen a *-d* jelenik meg (1–1 *Kálozd*, *Lengyeld*, *Nándord*, *Oroszd*, *Zsidód*), s ez az arány nagy vonalaiban megfelel a fentebb mondottaknak.

Az eddigi kutatási tapasztalataim alapján tehát egyértelműnek tűnik, hogy a népnévekhez az ómagyar korban a leggyakrabban, a legtermészetesebben az *-i* helynévképző járult. Ennek magyarázatául szolgálhat talán egyfelől a népnévek

szemantikai jellege, s ehhez szorosan kapcsolódva a képző eredete, eredeti „jelentése”, funkciója: képzőmorfémánk az *-é* birtokjelből jött létre, attól párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, s vált helynévképző funkcióban önállóvá. Ez a funkcióváltás a TNYt. szerint a személyekre utaló településnevek körében indulhatott meg (SZEKFÜ M. 1991: 254), s a tulajdonosra való utalás (vö. MAKKA 1947: 113, KÁZMÉR 1970: 57) ezzel az elemmel általánossá lett. Ez a megállapítás azonban mindenképpen pontosításra szorul abban a tekintetben, hogy a „személynév” terminust nyilvánvalóan tágabban kell értelmeznünk, mert ezen a szűk értelemben vett személyneveken kívül minden személyt jelölő szót is értelnünk kell, tehát a foglalkozás- és tisztségneveket, illetve a népi hovatarozást jelölő lexémákat. A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló alapszavakból létrejöttéket tarthatjuk. E formáns „elterjedése” azután persze — ahogyan KRISTÓ is rámutatott — szoros kapcsolatban volt „a szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat körében bekövetkezett változásokkal” (1976: 57).

A második leggyakoribb helynévképzőnk, a *-d* eredetileg kicsinyítő, becéző képző volt, s belőle fejlődött vagy már vele párhuzamosan kialakult a valamivel való ellátottság jelentése is. Viszonylag korán jellegzetes helynévképzővé vált, s a kapcsolódásával alakult helynevek a X. századtól adatolhatók (vö. SZEKFÜ M. 1991: 253). Túlnyomó többségében lexikailag növény- vagy állatnévi alapszóhoz kapcsolódva jelent meg, funkcionális tekintetben a vidék adott növényben vagy állatban való gazdagságát fejezte ki, s ritkábban bár, de szintén előfordult népnévi lexémához kapcsolódva is. Mostani vizsgálati szempontunkból kiemelendő, hogy e képző gyakran járult becéző képzőként személynévhez (*Inánd, Jánosd, Kaszád* stb.), s a vele létrejött becézett személynevek probléma nélkül válhattak településnévvé, így gyarapították a *-d* végű helynevek számát. Ezek az elnevezések pedig a továbbiakban hozzájárulhattak a *-d* képző településnevek körében való elterjedéséhez, így a településnév-képzővé történő alakulásához is.

A szakirodalomban általános véleménynek mondható, hogy a *-d* képző a XIII–XIV. században volt a legtermékenyebb, s a helynevek képzésében a korai ómagyar kor végéig vett részt, azután már csak analogikusan születtek ilyen típusú nevek. Természetesen itt is számolnunk kell a másodlagos névalakulás lehetőségével.

Itt szeretnék azonban visszatérni BENKŐ LORÁND fentebb már említett gondolatára, amely az *-i* képzőnek a megjelenését vagy hiányát morfológiai tényezőkkel tartja kapcsolatba hozhatónak. Felvetését az előzőekben mondott két forrásmunka — GYÖRFFY GYÖRGY könyvének 4 kötete (1963–1998) és a KRISTÓ–MAKK–SZEKFÜ-féle „Adatok” (1973) — ide vonható névanyaga alapján szeretném az alábbiakban tüzetesen megvizsgálni.

3. Az eddig mondottak alapján további vizsgálatunk kiindulópontja lehet az az általános megállapítás, hogy a magyar településnév-rendszer kialakulása so-

rán a népnevek egyes számú nominativusi alakjai, valamint az *-i* képzővel ellátott formái eleve, természetes módon alkalmasak voltak arra, hogy településnévvé váljanak.

3.1. Elsőként azokat a népneveket veszem vizsgálat alá, amelyek sem az *-i*, sem a *-d* képzőt nem vonzották, azaz csupán nominativusi alakjukban jelentek meg településnévként, vagy másodlagosan kétrészes nevek megkülönböztető jelzői névrészenek szerepét töltötték be (ám ez utóbbi most nem tartozik vizsgálatunk körébe). Adataim közül a *bolgár*, *böszörmény*, *székely*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *török* népnevek sorolhatók ide, de az *oláh*, *román* etnikumjelölők szintén ilyen korlátozott használatúnak látszanak, s általában ide sorolják még a *cigány* és a *rác* neveket is. Hogy a helynévképzők hiányát e neveken kronológiai okokkal nem magyarázhatjuk, azt — ahogyan korábban is láttuk — KRISTÓ már megállapította. Az okok kiderítése céljából úgy gondolom, érdemes megnéznünk egyrészt azt, hogy az e nevek által jelölt népcsoportokkal mikor találkozhatott a magyarság, s ezzel tulajdonképpen az eddig szokásosan, ám kizárólagosan meghatározónak tekintett kronológiai szempontot vesszük figyelembe. Másrészt megvizsgálhatjuk azt is, hogy a nevek etimológiája mit mutat, azaz milyen alakban és mikor kerülhettek be e szavak a magyar nyelvbe, illetve hogyan alakult sorsuk nyelvünkben, ami a fent említett morfofonológiai szempontból adhat fontos ismereteket. Vegyük sorra tehát röviden e népneveket!

3.1.1. A *székelyek* kérdése általában véve is igen ingatag pontja történetírásunknak. A székelység — mint valamely más néphez csatlakozott népesség — keleti szokás szerint a trónörökös uralma alatt állt, a harcok során minden alkalommal az elő- és utóvéd szerepét töltötte be, s letelepedésük után a határvédelemben kaptak igen komoly szerepet. A X. század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati-déli nyugati és esetleg keleti határain teljesítették határvédő szolgálatot, s amikor a XII. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitulnak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, nagyobb csoportjaikat áthelyezhették a keleti részekre.

A népnév az egyik magyarázati kísérlet szerint török eredetű, származtatták a kikövetkeztetett **sikil* 'herceg, nemes', illetve a 'jövevény' jelentésű szavakból. Egy másik elmélet szerint a székelység mint nép a bolgár-török (volgai bolgár) *'s.g.l ~ 's.k.l* törzsből származtatható, s nevét **eszekel ~ *eszkel ~ *iszikil ~ *iszkil* formában szokták említeni (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 16). A törzsnevet újabban **Āskāl* formában rekonstruálták, ami viszont az összevetést nehezebbé tette. Az elnevezés alapja egyes vélemények szerint kabar törzsnév volt, eszerint a *székely* az ún. „vélt törzsnevek” népes csoportjába tartozna (vö. NAGY 1910: 61, GYÖRFFY 1939/1990: 89–90, 92, KRISTÓ 1996: 49–79). Legújában BENKŐ LORÁND értekezett e kérdéstről (2002), s a fent említett próbálkozásokat meggyőzően cáfolta. Etimológiát ugyan nem adott, de nyelvi tényekkel bizonyította a szó ómagyar kori *szēköl ~ szēkēl* hangzását, ami pedig kizárja a fentebb említett származtatási lehetőségeket (vö. KRISTÓ 2003b).

3.1.2. A következőkben néhány olyan népnevet veszek sorra, amelyekből véleményem szerint az ómagyar korban minden akadály nélkül létrejöhetett volna a kérdéses képzőmorfémával ellátott településnévi alak, de ez mégsem történt meg, az elvileg lehetséges névforma nem realizálódott. E jelenség elsődleges magyarázataként az a nyilvánvaló körülmény szolgálhat, hogy a településnevek létrehozásakor a képző nem kötelezően járult a népnévhez, a nominativusi alak ugyanúgy elláthatta a településnév szerepét, mint a formánsos.

A **bolgár** népnév ótörök eredetű (vö. tör. *bulγar* 'keverék', TESz.), amely kb. az V. századtól kelet-európai török népcsoportot jelölt, s ez vált a VII. században az elszlávosodott bolgár-törökök, a mai bolgárok elnevezésévé. A magyar nyelvbe a dunai bolgár-szlávból kerülhetett e nép jelölőjeként, de az átvétel időpontja bizonytalan. E népcsoporttal a különböző kutatások szerint még a honfoglalás előtt érintkezésbe került a magyarság, de intenzív betelepedésükről csak a késő Árpád-korban beszélhetünk (vö. GYÖRFFY 1977: 513, KRISTÓ 2003a: 109–16). Az adatok is azt mutatják, hogy nevük a magyar helynévkincsben igen gyakran képviselteti magát. Ennek az lehet az egyik sajátos oka, hogy korszakunkban a *bolgár* ~ *bulgár* névnek létezett egy szinonimája, a szintén török eredetű, az *ono-gur* népnévre visszavezethető *nándor* (**onayundur* > **naundur*), amelyet valószínűleg ugyancsak a honfoglalás előtt vettünk át, s egy ideig inkább ezt a nevet részesítette előnyben a magyar nyelvhasználat, az Árpád-kor végére a szó azonban eltűnt nyelvünkől, s átadta helyét a korábban ritkábban használt *bolgár* ~ *bulgár* névnek (vö. NÉMETH 1930/1991: 106, LIGETI 1986: 268, GYÖRFFY 1939/1990: 65, BENKŐ 1998a: 63–6, KRISTÓ 2003a: 54).

A **böszörmény** népnév török, közelebbről talán kazár vagy besenyő eredetű (vö. oszm. N. *müsülman*, *müsürman* 'izmaelita', TESz.). E név törökös alakjai a *büsürman*, *bisermin*, *büsürmen*, s ez utóbbi lett a magyar népnév közvetlen forrása (LIGETI 1986: 269). A Kárpát-medencébe a honfoglaló magyarokkal együtt érkező egyik keleti népcsoportot a vallási hovatartozásukra utalva jelöli, s az idők során az is felmerült, hogy esetleg az ismeretlen kabar törzsek nevei közül az egyikkel lenne azonos. Szintén a vallás adja az olasz eredetű **szerecsen(y)** név etimológiai alapját is (ol. *saraceno* 'mohamedán, muzulmán', TESz.), s bár talán e lexéma népnevek körébe való sorolása kissé bizonytalannak látszhat, mégis ide vonom azzal az indoklással, hogy a népi tudatban a vallás és az etnikum igen gyakran keveredik, s ez a probléma a *böszörmény*-nyel kapcsolatban is felvethető lenne, ott mégsem érzünk hasonló bizonytalanságot. A latin *Saracenus* nem egy meghatározott terület etnikumát nevezi meg, hanem a muzulmán vallásúakat jelölte meg (vö. KRISTÓ 2003a: 37–41).

A Kárpát-medence keleti részén megjelenő román etnikum neve a kezdeti időszakban az **oláh** volt, amely nyelvünkben déli-szláv (*vlachъ*, összl. **volchъ*; vö. KNIEZSA 1955: 359) eredetű, végső soron germán, s eredetileg a keltákat, majd a romanizált keltákat, illetve valamennyi újlatin nyelvű népet jelölte. Első

szórványos nyomuk a XIII. század elején észlelhető, de jelentős román lakossággal egész Erdély déli peremén a XIII. század közepétől számolhatunk (vö. KRISTÓ 2003a: 192–4). Jól példázza ezt, hogy a Váradi regestrum, amely Bihar vármegye történetének is igen fontos és gazdag történeti forrása, az 1208–1235 közötti időszakból egyetlen jogügylet során sem említ oláh lakost, pedig orosz (rutén), izmaelita (mohamedán), olasz és német emberekről szó esik benne. A bihari helynevek sem támasztják alá e nép korábbi megjelenését: legelső nyomukat egy 1283-as hamis oklevélben szereplő kétrészes településnév, *Oláhtelek* (*Olahteluk*) nevének előtagja jelzi (KRISTÓ 2003a: 207, RÁCZ A. 2005: 81). Az ugyanezt az etnikumot jelölő, a helynevekben ugyancsak kései adatolású s csupán megkülönböztető jelzői szerepben álló **román** népnév román eredetű (rom. *român*, TESz.), többszörös átvételnek tekinthető. Településnevekben a XIV. század első harmadában jelent meg, de ahogyan az *oláh*, úgy a *román* is kizárólag csak jelzői névrész szerepében állt (1326: *Romanfolde* ~ *Rumanfeuldy*, 1331: *Romanfeulde*, Gy. 1: 373; 1330: *Rumantheleke*, Gy. 1: 135, illetve lásd még KMHsz. 1: 233), s nagyon valószínű, hogy esetükben személynévi áttételről van szó. Ezt a lehetőséget erősíti e nevek jelölt birtokos jelzős szerkezete is. A népnév helyneveinkben megfigyelhető megkülönböztető jelzőként való előfordulásai kései datálásúak.

A **tatárok** Kun László korában, a XIII. század utolsó harmadában jöttek a Kárpát-medencébe (KRISTÓ 2003a: 251). Elnevezésük vándorszó (vö. ném. *Tatar*, cseh *tatar*, oszm. *Tatar* 'tatár ember'), amely a török nyelvekből terjedt el. A TESz. kizárólag a személynevek tanúsága alapján állapította meg, hogy e népnév a XII. századtól már ismerős lehetett a magyar nyelvben, de a honfoglalás előtti szóátvételt valószínűtlennek mondja.

A **török** népnév, amely a Kína szomszédságában a VI–VIII. századig élt török nyelvű törzs és birodalom neve volt, török eredetre vezethető vissza (vö. türk. ujj. *türk*, TESz.). A TESz. szerint a magyarság már a honfoglalás előtt ismerhette e népnevet egy vagy több meghatározhatatlan török népre és nyelvre vonatkoztatva. LIGETI LAJOS véleménye szerint azonban meghatározható e népcsoport: a kazárokat jelölték e névvel (1986: 270–1), amely a XIV–XV. században lett az akkoriban megjelenő oszmán-törökök jelölőjévé. E népnév korai helynévi előfordulását egyik tanulmányában meggyőzően bizonyította a Tihanyi alapítólevél *turku* adatára vonatkozóan HOFFMANN ISTVÁN (2006: 72–6).

3.1.3. Ma már közismertsége miatt talán nem is kell nagyon hangsúlyozni azt a tényt, hogy mennyire helytelen eljárás lenne minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: a népnév előbb személynévvé is válhatott, s másodlagosan ebből is születhetett helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958: 159, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 1974: 8, illetve KISS L. 1997: 180). Ezt támasztja alá FEHÉRTÓI KATALIN munkája, az „Árpád-kori személynévtár” (2004) is, hiszen benne a korai magyar helynevek létreho-

zásában adataink szerint szerephez jutó népnevek¹: a *besenyő*, *bolgár*, *böszörmény*, *cseh*, *horvát*, *káliz* ~ *káloz*, *kazár*, *kun*, *lengyel*, *magyar*, *nándor* ~ *lándor*, *német*, *oláh*, *olasz*, *orosz*, *román*, *szász*, *székely*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *tót*, *török*, *zsidó* közül a *böszörmény* és a *székely* kivételével mindegyiknek megtalálhatjuk a személynévi használatát is. Két népnévünk, a *rác* és a *cigány* az ómagyar korban — úgy tűnik — az eredeti jelentése mellett csupán személynévi használatban élhetett, helynévként azonban nem volt használatos.

A *cigány* népnév déli szláv eredetű (vö. blg. *циганин*, szb.-hv. *Ciganin* [többes sz. *cigani*], szln. *cigàn* 'cigány ember', TESz.), a magyar nyelvbe talán román közvetítéssel került. KRISTÓ véleménye szerint e népnék a Kárpát-medencében a XV. század előtt nincs nyoma. Ugyanakkor a korábbiakról, a XIII–XIV. századból már adatolható személy- és helynevek miatt nem zárható ki, hogy az e névvel illetett, Balkánról jövő népesség szórványai már korábban megérkeztek (vö. KRISTÓ 2003a: 245–7), de ezeket a személynéveket és a belőlük alakult településneveket KISS LAJOS török eredetű nevekből származtatja (tör. R. *siyan saç* 'sima haj'; vö. FNEsz. *Cigánd*, *Cigányi*).

A dél-szerbiai *Ras* város nevéből alakult *rác* népnév (vö. TESz., KNEZSA 1955: 454) személynévi (1228/1491: *Rach*) és helynévi megjelenései késeiiek, utóbbiak nagyjából a XIV. században bukkannak fel (vö. KRISTÓ 2003a: 111–9), így adatbázisunkban, amely a korai ómagyar kori neveket tartalmazza, nincs is rá adatunk. Emellett az is bizonytalan, hogy mikor lett a magyar nyelvben a *rác* népnévvé, mindenesetre úgy tűnik, hogy a törökök elől menekülő szerbség jelölőjeként vált közkeletűvé, amelyet még később a *szerb* fog felváltani (BENKŐ 1998a: 73). Mindezek miatt ezt az etnikumjelölőt, illetőleg a vele etimológiailag esetleg mégis kapcsolatba hozható településneveket adatbázisomban nem szerepeltetem.

Az itt elmondottakból vitathatatlanul kitűnik, hogy a korábban kizárólagosnak tekintett kronológiai szempont nem megfelelő indok a képző nélkül álló helynévformák magyarázatára, hiszen az eddig felsorolt népek egy részével a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett, esetleg velük együtt érkezett a Kárpát-medencébe, más részük pedig a XIII. század során már megjelent a magyarság életterében. E szempontból tehát elvben semmi akadálya nem lett volna az *-i* (vagy bármely más) helynévképző alkalmazásának. Ezenkívül a KRISTÓ által a XV. századig kiterjesztett kronológiai határt figyelembe véve tulajdonképpen az összes többi etnikumjelölő szóból is alakulhatott volna képzőmorfémával helynév, mégsem ismerünk ilyen neveket. E kérdés megoldásának kulcsát ebből adódóan másutt kell keresnünk.

¹ Vizsgálataim során csupán azokat a neveket tekintettem népnévnek, amelyeknek a magyar nyelvtörténetben a középkor idején volt közzsói előfordulásuk. E körből kirekeszttem azokat a neveket, amelyekkel kapcsolatban nem világos, hogy a törzsnév vagy a népnév kategóriájába sorolhatók-e (ilyenek pl. a *bercel*, *kölpény*, *ladány*, *oszlár*, *talmács*, *varsány* stb.).

3.2. Adataink azt mutatják, hogy vannak olyan etnikumjelölők, amelyek egyrészes nevekként a nominativusi formák mellett az *-i* helynévképzővel létrehozott névalakban is jelen vannak. Ilyen a *német* és a *tót*, legalábbis eddigi adatgyűjtésem során ezek más morfológiai változataival nem találkoztam.

A *német* etnikum első, bajor területekről való betelepülése nagyon korai időben megtörtént, GYÖRFFY szerint István és Gizella házasságától (996) nagyjából egy fél évszázadig számítható. Újabb hasonló telepítés II. Endre korában indult el, e népesség azonban már az időközben létrejött osztrák hercegség teuton-deutschnémet lakossága volt (1977: 512–3). A *német* népnév a magyarban szláv eredetű, a szl., egyházi szl. *němьcb* alakra vezethető vissza, amely a *němь* 'néma' származéka (KNIEZSA 1955: 355). A magyarban gyökeret vert népnévi alakban a szláv *c* hangnak a magyar *t* hanggal történt helyettesítése figyelhető meg, ami az átvétel korai idejére nézve adhat eligazítást: az etnikumjelölő lexémát abban az időben vette át nyelvünk, amikor még nem volt benne *c* hang. Településnévi használatában, nyelvi fejlődésében megfigyelhető a második nyílt szótagi magánhangzó kiesésével összefüggésben egy inetimológikus *p* betoldódása, s ennek megfelelően az ómagyar korban az *-i* képzős alak előfordul mind az eredeti *német* (1256: *Nemety*, Gy. 3: 221), mind a hangzóhiányos (1227: *Nemti*, Gy. 4: 276), mind pedig a mássalhangzóval bővült (1246/1274/1293: *Nympti*, Gy. 3: 221) alakban.

A *tót* népnév germán, feltehetően gepida eredetű, azonos etimonú a német *deutsch* és a latin *Teutoni* lexémákkal. Eredetileg a gepidákra és a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott. A magyar nyelvbe való átkerülésének körülményei teljesen homályosak, germán vagy szláv nyelvekből való eredeztetéséhez nincs kellő fogódzó (vö. BENKŐ 1998a: 67). A magyarság úgy vette át e nevet, hogy azokra a szláv csoportokra alkalmazva használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* 'szláv' névvel illették. Ez általában a hazai vagy annak tartott szlávokat jelenti, de bizonyosan nem jelölhette a lengyeleket, a keleti szlávokat és a bolgár-szlávokat (vö. BENKŐ i. m. 68), vonatkozhatott viszont például a szlovén (vend), kaj-horvát, szlovák népcsoportra. Azt, hogy egy adott névben milyen szláv népességet takar a megjelölés, történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani.

Jól látható, hogy a fentebb felsorolt lexémák olyan népek elnevezései, amelyek korán megtelepültek a Kárpát-medencében, s etnikai jelentőségüket az is jól mutatja, hogy nevük általában a korabeli helynévanyag puszta népnévi eredetű településnevei között, illetve a kétrészes nevek első névrészeként egyaránt gyakran fordult elő a Kárpát-medence egészében.

Az alaki viselkedés alapján ebbe a csoportba sorolhatnánk még a *cseh*, a *horvát*, az *olasz* és a *kun* népneveket is, bár figyelemre méltó, hogy ezek igen-igen szórványosan, szinte csupán egy-egy település névadataival reprezentálva jóval ritkább használatú helynévképzővel is megjelennek — látszólag legalábbis.

Ilyen sajátos képződménynek tűnik az „Adatok” által idézett Zala megyei *Csehő* (1335: *Chehw*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 27/28), a Vas megyebeli *Olaszka* (1258: *Vluzka*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 31/15) és a Nyitra megyei *Horvátöny* (1285: *Horuatun*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 24/3).

A *Csehő* magyarázatához talán figyelembe vehető, hogy a korabeli Bihar vármegyében létezett egy *Csejtelek* ~ *Csételek* nevű település (1305: *Cheyteluk*, 1406: *Chethelek*), amelynek a XV. század elejéről adatolható *Csőtelek* (1438: *Chewthelek*) formája is (a további adatokat lásd RÁCZ A. 2007a). Ezeket az alakokat hangtörténeti alapon magyarázhatjuk. A *cseh* népnév a cseh nyelvből került át a magyarba, s valószínűleg *cseġ* ~ *csej*-nek hangozhatott, ami már korán átalakulhatott *csey*, illetve *cseh* alakúvá. A névbeli *csé* forma a szóvégi spiráns eltűnésének következménye lehet (vö. TESz.), esetleg a *j* félhangúsodása és diftonguson keresztül az előtte álló magánhangzóba olvadása hozhatta létre, a *cső* pedig a *csey*-ből magyarázható a *csey* > *csëü* > *csöü* > *cső* változás eredményeként. Esetleg ez utóbbi alakhoz is köze lehet a *Csehő*-nek, ha egyáltalán pontos lejegyzésről és ennek megfelelően helyes olvasatról van szó, ebben az esetben viszont helynévképző jelenlétéről aligha beszélhetünk.

A Vas megyei *Olaszka* település nevének forrása KISS LAJOS szerint egy szl. *Vlašbka* (ti. *všbъ*), amelynek jelentése ’vlachok, azaz nyugati újlatin nyelvet beszélők falva’ (FNESz. *Olaszfa*). Eszerint a névalakulat névátvétellel került volna a magyar névrendszerbe, így benne eredetileg nem az *olasz*, hanem a *vlach* népnév keresendő, és a névvégben sem a magyar *-ka* helynévképzőt kell látnunk. A KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerzőpáros az egykori megyeközpont, Vasvár közvetlen környékének vizsgálatával foglalkozó egyik írásában, amely kutatásaik elsősorban történeti névtani vonatkozású eredményeit mutatja be, a névről azt állapítja meg, hogy „morfológiai szempontból egyértelmű, hogy szláv képzésű” (2006: 139), de valószínűtlennek mondja, hogy benne újlatin népességre utaló lexéma megjelenését kellene keresnünk. Ezt a szerzők azzal indokolják, hogy a „helynévi anyag összegyűjtése után [...] egyetlen olyan nevet sem találtunk, amely neolatin nyelvű népességre utalna (csupán a középkorból nem adatolható, de ma élő *Verna* víznév sejtet ilyet), sőt a történeti adatok is egyre inkább a feltevés ellen vallanak” (i. m. 138). A további vizsgálatokhoz pedig helynévi párhuzamként a Nyitra megyei *Olesca* ~ *Holuska* víznevet ajánlják, amelyet KISS LAJOS egy szl. R. **Olšbka* víznév átvételének tart, s a szl. **olbcha* ’égerfa’ szóval hoz összefüggésbe (FNESz. *Holeska*). Az *Olaszka* a fentiek alapján törölhető a képzéssel létrehozott nevek sorából.

A horvátok saját neve az ismeretlen eredetű szláv *chъrvatъ* törzsnévre megy vissza. A magyarba átkerült népelnevezés közelebbi átadója, s ezzel együtt átvételének ideje is meghatározhatatlan (KNIEZSA 1955: 218). A *Horvátöny* alakról BENKŐ egy helyütt megjegyzi, hogy „igen régi képzésnek látszik” (1998a: 72). A népnévhez szokásosan nemigen járuló képzőmorféma ez esetben magánhang-

zóval kapcsolódik a szóhoz. Ez a névalak azonban egyedi előfordulása. Az *-ny* képzőt a korábbi szakirodalom általában nem tekinti helynévképzőnek, amit az is jelez, hogy funkciói között a TNyt. a kicsinyítés, a valamivel való ellátottság és a hasonlóság kifejezését, illetve a személynévképző feladatát sorolja föl (SZEGFÜ M. 1991: 243, 246, 251). Mivel e képző szerepe eléggé homályosnak tűnik, a fentiek mellett PÓCZOS RITA felvetette, hogy a bizonytalan *-n(y)* morfé-mával létrehozott, általa vizsgált nevek esetleg megszilárdult helyragos alakula-tok is lehetnek (2001: 147–8).

A GYÖRFFY művében megjelenő népneveken kívül az „Adatok” a *kun* népnév korabeli *-i* formánssal álló településnévi megjelenését is regisztrálja. Ezt az egye-dülálló formát Valkó vármegyéből adatolja, ám az egyedi előfordulás kapcsán megemlíthető körülmény, hogy ezt a névalakot az eléggé megbízhatatlan pápai ti-zedlajstrom rögzítette (1332–7: *Kuni*). E népesség nagyobb arányú betelepülése a XIII. század első felében figyelhető meg a tatárok elől történő menekülésük kö-vetkeztében (KRISTÓ 2003a: 219). Elnevezésük a török *qū* ’sárgás, szőke, fakó’ je-lentésű melléknévből származó *qūn* szóra megy vissza, s a kománok, azaz a fehér kunok, polovecek jelölője volt (TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 22).

3.3. A továbbiakban azokat a neveket mutatom be, amelyek egy harmadik tí-pust képviselve a képző nélküli alakjukon kívül *-d* morfé-mával is szerepelnek te-lepülésnévként. A leggyakrabban megjelenő *-i* képző után ez a legjellemzőbb te-lepülésnév-alkotó morféma. Bár BENKŐ egyik írásában sommásan azt állítja, hogy e képző „semmiféle funkcióban, sem kicsinyítőként, sem névképzőként nem kapcsolódik nyelvünkben népnevekhez és törzsnevekhez” (1998c: 150), adata-ink között — igaz, nem túl nagy számban, de — mégis előfordulnak ilyen név-alakulások. Közöttük két altípust különíthetünk el. Az egyikbe a magánhangzós végű *besenyő* és *zsidó*, a másikba pedig a *lengyel* ~ *lengyen*, *nándor* ~ *lándor*, *káliz* ~ *káloz* és az *úz* etnikumjelölő tartozik.

3.3.1. A *besenyő* népcsoportról tudjuk, hogy a Kárpát-medencébe érkező ma-gyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak, s e lépésre a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása kényszerítette őket. Töredékeik még a XI. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század má-sodik felében) csatlakozhattak a magyarokhoz. A *besenyő* név ótörök eredetű, s **bāčānāk* alakban egy nomád török népet jelölt (vö. TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 8, GYÖRFFY 1977: 514, LIGETI 1986: 268), s a magyar nyelvbe **bāčānāy* vagy **bāšānāy* alakban kerülhetett át.

A *zsidó* szót a kezdetektől kettős értelemben használták: egyrészt etnikumje-lölő, másrészt vallást jelentő lexémaként. A kora-középkorban ez azért okozha-tott gondot, mert számos zsidó hitre tért nem zsidó etnikumot is ezzel a szóval jelöltek. A zsidókkal a magyarság már a korai időktől érintkezhetett, s mivel a kezdetektől kereskedelemmel foglalkoztak, valószínűleg ennek köszönhetően je-

lente meg nyugat-európai országokból érkezve a Kárpát-medencében is már a XI. században. A tatárjárás után vallási és etnikai tekintetben egyaránt zsidónak tartható népesség érkezett főleg a Német Birodalom különböző részeiről, s ez a népcsoport lett a későbbi magyarországi zsidóság magja (vö. KRISTÓ 2003a: 179–89). A népnév szláv eredetű (vö. óe. szl. *židovi* [t. sz.], szb.-hv. *Židov*, szln. *židov*), a magyar nyelvbe többes szám birtokos esetben vagy az *-in* képző nélkül egyes szám alany esetben álló *židov* alak kerülhetett át, s az átvétel koráról szólva a TESz. valószínűtlennek mondja a honfoglalás előtti átvételt.

3.3.2. A lengyel népről a magyarságnak minden bizonnyal már a honfoglalás előtt tudomása lehetett, hiszen a levediai és az etelközi magyarok a kijevi kapcsolataik révén nevüket biztosan ismerték, illetve e népcsoport egyik törzse a IX. században a Bug és a Dnyeszter felső folyásának vidékén élt. Lengyel beköltözők korai csoportjáról a Kárpát-medencében a XIII. századtól kezdve tudunk (vö. BENKŐ 1998a: 62). A név végső forrása a szl. *lědo* 'műveletlen föld, mező' szó, amelynek óorosz képzett *lědžanъ* formája a kijevi szlávok közvetítésével került át a magyarba, s korai ómagyar kori alakja *lenžan* vagy *lenžen* lehetett (vö. BENKŐ 1998a: 62–3, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26, TESz.). A szláv nazális magánhangzó (*ę*) helyén a magyarban megjelenő magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolat (*e* + *n*) megfelelése a lexéma korai átvételét, ezzel együtt az etnikum korai ismertségét jelzi. A *lengyel* népnévből alakult településnevek névadatai világosan mutatják, hogy a népnév korabeli alakja *lengyen* volt,² s ez hasonulással/elhasonulással vált *lengyel* alakúvá. Az eredetibb formát két *Lenged* (+1194 k.: Heves vm., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26/4; 1427: Szabolcs vm., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26/5) alakú helynévben fedezhetjük fel, s ezeknek felvethető képzős mivoltuk. Amennyiben ezek valóban helynévképzővel létrejött alakok lennének, akkor mindenesetre szokatlan képződményeknek tűnnek, hiszen a névvégi *n* konszonáns eltűnése után — mintha magánhangzós végű lenne a név — járult az etnikumjelölőhöz a képzőmorféma. Emellett az „Adatok” egy Gyöngyössolymos határában lévő *Lengyendi* (é. n., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26/6), GYÖRFFY pedig egy Heves megyei település *Legendi* (1332–7/Pp.Reg., Gy. 3: 112) névformáját is idézi, amelyekben a *-di* képző előtt jelen van a nazális is.³ Ez utóbbi település *Lengyeld* és *Lengyel* adatai ugyanakkor már a mai névalakot mutatják (1231>413, 1240: *Lengeld*, 1332–7/Pp.Reg.: *Lengel*, Gy. 3: 112).

A *nándor* ~ *lándor* népnévről korábban már esett szó a *bolgár* etnikumjelölő kapcsán (lásd a 3.1.2. pont alatt).

² A névanyagban található Abaúj, Bács, Bodrog, Heves (2), Hont vármegyei 6 település 22 adatából csupán 7-ben szerepel a népnév *lengyel* alakban.

³ Bár az „Adatok” által említett település lokalizálása nem egyértelmű, véleményem szerint a GYÖRFFY által említett névvel azonos denotátumot nevezett meg.

A *böszörmény*-hez hasonlóan az izmaeliták egy csoportját nevezi meg a *káliz* ~ *káloz* népnév. A kabarság harcos segédnépei közül a legismertebbek ezek az iráni nyelvű mohamedán hvárezmieek. Először Kálmán király egy 1111. évi oklevele említi e népcsoportot, amely a XII–XIII. században a magyarországi pénzügyek intézésében játszott fontos szerepet (vö. LIGETI 1986: 270, KRISTÓ 2003a: 45–8). 1150 körül egy tudósítás arról beszél, hogy Magyarországon ezerszámra élnek hvárezmieek utódai, akik a kazárok ellen fellázadt kabarok egy részének leszármazottai, s *káliz* néven ismerik őket (vö. GYÖRFFY 1939/1990: 50–4). A lexéma vándorszónak tekinthető (vö. szír *χwalis* 'káliz ember', bizánci görög *χαλίσιοι* [t. sz.] 'a kálizok'), végső soron az iráni nyelvekből származik, a magyar nyelvbe kerülésének közvetlen forrása azonban nem határozható meg (TESz.).

Az *úz* lexéma a magyaroktól keletre élt fekete kunok neve volt, amely egy 'nyíl' jelentésű török szó 'törzs' értelmű származékára vezethető vissza (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 21, NÉMETH 1930/1991: 79). KRISTÓ adatai szerint a középkori Magyarország helynévanyagában az e népességgel kapcsolatba hozható nevek száma közel negyedszáz (2003a: 49).

3.4. Az utolsó típust azok a népnevek alkotják, amelyekből a névalkotók minden morféma nélkül, illetve az *-i* és a *-d* képzővel is létrehozhattak településnevet. Ide tartozik az *orosz* és a *szász* lexéma.

Az *orosz* népcsoport beköltözését a XI–XII. századra teszik, de oroszok csatlakozása a magyar népességhez feltehető már a honfoglalás előtti időszakban is esetleg Kijevnél vagy a X. század végén, amikor az orosz őskronika 996-os híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn (GYÖRFFY 1939/1990: 61). A népnév honfoglalás előtti török jövevényszó lehet (vö. oszm., türkm. *urus*, tat. *urīs* 'orosz ember'), ez utóbbi a szláv *rus* 'északi germán, skandináv' → 'orosz' átvétele, amelynek végső forrása a finn nyelven keresztül az északi germán. Az elnevezés magyar nyelvbe került alakja *urus* lehetett, LIGETI LAJOS kazár nyelvi közvetítésre gondol (1986: 270), de az átvétel ideje bizonytalan, talán a IX. századra tehető (TESz.).

A *szász* elnevezés német ajkú népességet takar. KRISTÓ kutatásai alapján azt állapította meg, hogy a német lakosság betelepülése a XI. századtól adatolható, jelentősebb német bevándorlással a XII. század elejét megelőzően nem számolhatunk, de ettől kezdve a Német Birodalom különböző területeiről folyamatosan érkeztek Dél-Erdélybe, s a tatárjárás után került e népesség döntő része a Szepesség területére (2003a: 121–65, illetve vö. GYÖRFFY 1977: 512–3). A *szász* lexéma első megjelenése 1206-ból adatolható, s 1231-től az addig különböző néven nevezett német csoportoknak ez lesz a meghatározó elnevezése (KRISTÓ 2003a: 125). A szó eredete nem egyértelmű. Az egyik, hangtani okok miatt (korai német jövevényszavainkban a szókezdő *s*-nek zömmel a *zs*, ritkábban az *s* felel meg) valószínűbb elképzelés szerint szláv jövevényszó lehet (vö. szb.-hv. *Sas*, szln. *Sás*, cseh *Sas*, szlk. *Sas*, le. *Sas* 'szász férfi'). A másik elképzelés sze-

rint a szó német eredetű lenne (vö. aln. *Sasse*, *Sass*, középaln. *Sasse*, ír. ném. *Sachse* 'Szászország lakója, szász férfi'), ami összefügg a lat. *Saxo*, *Saxon* 'szász' népnévvel (TESz.).

4. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy mi indokolhatja a fentebb említett névtípusok létezését a régi magyar nyelvben.

4.1. Az már az előzőekben mondottakból is kiderülhetett, hogy a népnévből alakult településnevek létrehozásában elvi akadályja annak nemigen lehetett, hogy e lexémákhoz névalkotó szerepű képzőmorféma járuljon. Településneveink között ugyanis mind pusztai népnévi, mind pusztai népnév + képzőmorféma szerkezeti felépítésű elnevezéseket egyaránt találhatunk. Sőt, hogy ilyenféle korlátozás mennyire nem létezett, azt az *orosz* és a *szász* népnévből alakult településneveink jól mutatják, hiszen e lexémákból minden formáns nélkül, az *-i* képzővel és a *-d* morfémmal egyaránt létrehozhatott településnév. Természetesen elképzelhető, hogy e három névvariáció ugyanazon település megnevezéseként jelenjen meg, de összegyűjtött névanyagomban nem túl nagy az ilyen típusú variációt mutató településnevek száma. Ezekben az esetekben valószínűleg arról van szó, hogy a névalkotók a helynév morfológiai szerkezetét úgy alakítják át, hogy a már meglévő morfémmat felváltják egy másikkal, azaz névelemcsere történik. Nézzünk tehát néhány példát arra, hogy a fenti etnikumjelölő lexémák mindhárom alakban betölthetik a településnév funkcióját!

A Bihar megyei *Oroszi*, amelynek legkorábbi, 1279-es alakja még a pusztai népnévi formát mutatja (*Vrws*, Gy. 1: 649), de alig néhány év múlva, egy 1284-es oklevélben már az *-i* morfémmal szereplő megnevezésével találkozhatunk (*Vrusi*, Gy. 1: 649), s hasonló a helyzet az abaúji *Oroszi*-nál is (1280: *Wrz*, majd 1324>1360: *Vrsi*, Gy. 1: 126). A Fejér megyei *Oroszi* esetében korábbról az *-i* képzős alak maradt fenn (1232: *Vruscy*, majd 1269/1275: *Vrus*, Gy. 2: 398). E településeknek ugyan nincs *-d* képzős névalakja, de arra is találhatunk példát, hogy e kétféle morfémmal létrehozott névalakok azonos denotátumot neveznek meg: egy Nógrád megyei *Oroszi* néven megjelenő település később *Oroszd* névalakkal adatható (*1219/1550: *Orsci*, 1346/XV.: *Vruzd*, Gy. 4: 282).

A *szász* népnevet vizsgálva az „Adatok” *Szász*, *Szászd* és *Szászi* elnevezéseket is említ. Ezek közül az 1261-ből adatható *Zazd*, és az 1337-es *Zaaz* azonos denotátumot nevez meg Hont vármegyében (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 29/13). A *Szászi* névalak Ugocsa megyéből adatható (1332–7: sac de *Sazi*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 29/10), bár megjegyzendő, hogy a névalak ide vonhatóságát, azaz benne a *szász* lexéma jelenlétét maguk a szerzők is megkérdőjelezték, talán a helyesírás alapján, hiszen a korban az *sz* hang jele a *z*, ezzel szemben a kérdéses névalak szó eleji *s*-et mutat. Mindemellett az adat az eléggé megbízhatatlan pápai tizedlajstromból származik, s a név szövegkörnyezete, pontosabban a *de* prepozíció is arra mutat, hogy a névvégi *-i* esetleg melléknévképző lehet.

4.2. Amennyiben az eddig említett névalkotási lehetőségek közül egy-egy etnikumjelölő esetében az adatok közül valamelyik névforma hiányzik, annak kétféle magyarázata lehet. Egyfelől tisztában kell lennünk azzal, hogy a különböző névalakulatok létrehozása a nyelvhasználók számára csak lehetőség: a névalkotási módok közül a névadó egyenlő eséllyel „választhat”, de a névtípusok elvi lehetősége nem jelenti a valóságban minden forma tényleges realizációját. Ez bizonyos értelemben ugyanúgy véletlenszerű lehet, mint az adott korban használatban lévő helyneveinknek az írásosságban való fennmaradása is.

Másfelől azonban a „véletlenfaktor” mellett elképzelhető az is, hogy valamely névforma hiányát az magyarázza, hogy a létrehozásával kapcsolatban valamiféle korlátozás állt fenn a nyelvben. Ez alól az elvileg feltehető korlátozás alól mindenképpen kivonható azonban az a névalkotási szabály, amely a pusztánépnévvel enged helynevet létrehozni, hiszen az etnikumjelölő lexémák alakja kivétel nélkül településnévvé lehetett. Ez érthető is, hiszen a magyar helynévrendszerben ez a szabály a személyt jelölő szavak legszélesebb körére érvényes (tulajdonnév, foglalkozásnév, méltoságnév, törzsnév). Ugyanakkor pedig bizonyító erejű az a tény is, hogy olyan népnévre, amelynek csak képzővel álló névváltozatát ismerjük, képző nélküli formában viszont soha nem vált helynévvé, egyáltalán nincs példa. Ezzel együtt azonban esetleg számolnunk kell valamiféle nyelvi blokkolási szabállyal is. Hogy ez a korlátozás nem lehet funkcionális alapú, azt azok a szinonim nevek mutatják, amelyek legalább kettő, vagy akár mind a három névalakítási lehetőséget kihasználták, azaz ugyanannak az objektumnak a jelölésére létezik képző nélküli és/vagy *-i* és/vagy *-d* képzővel álló helynévi realizációjuk is. Ilyenek például a fentebb már említett *oros* és *szász* etnikumjelölők, illetve a belőlük alakult elnevezések. Ha ez így van, a hiányzó alakok magyarázata az előbbiekben már mondott szélesebb értelemben vett véletlen túl — ahogyan azt BENKŐ LORÁND írásaiban korábban már fel is vetette (1998a: 71, 1998b: 119) — bizonyára morfofonológiai alapú lehet. Ilyen típusú nyelvi korlátozásra a mai magyar nyelvből is hozhatunk példát, hiszen a kicsinyítő képző *-ka*, illetve *-(V)cska* alakjainak használatát szintén hasonló okokkal magyarázhatjuk. Amíg a *-(V)cska* minden megszorítás nélkül használható, addig a *-ka* bizonyos hangtani környezetben nem fordulhat elő (KIEFER 1998: 236, KIEFER–LADÁNYI 2000: 168–70).

4.3. Ezen a ponton tegyünk egy kis kitérőt a szótövek vizsgálatának irányába! Mindenképpen figyelemre méltó ugyanis, hogy a viszonylag ritkábban jelentkező *-d* morféma adataink szerint csonka tőhöz járul. Ez alól az egyetlen kivételt a *Magyarad*-féle nevek jelentenék. Véleményem szerint azonban ez a név nem sorolható a népnévekből alkotott településnevek közé. A *Magyarad* és a *Magyari* ~ *Magyarok*, sőt *Magyaros* településneveket a *magyar* népnévvel szokás összefüggésbe hozni, de alapos okkal kell kételkednünk a *-d* képzős elnevezés ilyen származtatásában. A Nyitra megyei *Magyarad*-nak GYÖRFFY három olyan név-

adatát is idézi, amelyek az elnevezésnek inkább a *Megyer* törzsnévvvel való kapcsolatot látszanak erősíteni,⁴ s ezt a címszóban zárójelben kérdőjellel megadott *Megyered* alak is jelzi. Hasonló elnevezésű és néveredetét illetően véleményem szerint szintén kételkedésre okot adó település Heves vármegyében is létezett, amelynek a legkorábbi névformája a veláris hangrendű *Magyarad*, de több mint félszáz évvel később már a törzsnévinek látszó palatális alak jelent meg, és az adatok szerint a településnek pusztai törzsnévi alakú névváltozata is létezett.⁵ A harmadik hasonló nevű település Hont vármegyében található, amelynek korai, zártabb veláris magánhangzós alakjai után a XIV. századbeli adatok már nyíltabb, a népnévre utaló formát mutatnak.⁶

A fent felsorolt neveink alapját tehát bár történészeink egyértelműen a *magyar* népnévben látják, valójában azonban sokkal inkább arról lehet szó — ahogyan a *Magyaros*⁷ nevek esetében is —, hogy a *mogyoró* növénynévből keletkezett településnév alakult át transzszemantizációval⁸, minden bizonnyal a már meglévő hasonló nevek analógiás hatásának eredményeként a *magyar* népnévből származó helynevekkel azonos vagy azokhoz hasonló alakúvá. Hasonló véleményen van KISS LAJOS is (vö. FNEsz. *Balatonmagyaród*, *Pusztamagyaród*). Mindezek alapján tehát a *magyar* népnév egyrészes, képző nélküli formát mutató vagy képzéssel alakult nevekben való ómagyar kori előfordulása kizárhatónak látszik, s ezzel együtt az említett származékok a *-d* morféma csonka tőhöz kapcsolódása alól sem jelentenek kivételt.

A *-d* képző csonka tőhöz járulása tehát a népnevek esetében kivétel nélkülinek látszik. A TNyt. e jelenség általános hátterét vázolja a névszóképzők kapcsolódásának alaki vonatkozásai kapcsán: „Általában teljes tő jelenik meg öröklött, egy mássalhangzóból álló képzőink előtt: *-d* (*halmod*), *-g* (*részeg*), *-k* (*vétek*) stb. [...] Külön kell választanunk a tulajdonnévi funkciójú (denominális) képzett szavakat, ezek ugyanis tótani viselkedésükben is számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel összehasonlítva, nyilván sajátos nyelvi

⁴ 1247/1311/1370: *Megered*, 1331/1370: Berench quondam *Megered* vocata ~ *Megered* ... nunc autem Berench nuncupata (Gy. 4: 422).

⁵ 1261/1271: *Magarad*, 1327: *Megered*, 1346: *Megyer* (Gy. 3: 114).

⁶ 1245, 1247, 1298/1350: *Mogorod*; 1276, 1300, 1329: *Magarad*; 1276, 1310: *Magharad*; 1311>1388, 1312>1388, 1317/Más: *Magyarad* (Gy. 3: 217).

⁷ A Doboka vármegyei település *Magyaros* névformája azon túl, hogy abszolút egyedi előfordulás lenne, további adatai alapján ([1293–313]: *Mungerochs*, [1235–70, 1272–90]>355: *Munoros*, 1332–5/Pp.Reg.: *Monorous*, [1235–70, 1272–90]>1355: *Monyoros*) is egyértelműen *Mogyorós* volt, amit a szóbelseji *ny* egyértelműen jelez. A GYÖRFFY által adott megtévesztő címszó oka a település nevének későbbi, Lipszky-nél szereplő *Magyaros* alakja lehet, de már a mai névforma is (bár nyíltabb magánhangzóval) az eredeti tövet tükrözi, ti. *Sajómagyarós*.

⁸ A fogalom pontos meghatározását, a jelenség leírását lásd TÓTH VALÉRIA „Településnevek változástipológiája” című munkájában (2008: 178–9).

szerepükből fakadóan. A tulajdonnevek — mind a személy-, mind a helynevek — között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó C alakú formáns: *-cs* (*Borcs*, *Jakcs* szn.; *Udvarcs* hn.); *-d* (*Hazugd*, *Jánosd* szn.; *Telekd*, *Üregd* hn.); *-k* (*Ékesk*, *Lack*, *Petk* szn.; stb.)” (SZEGFÜ M. 1991: 219, 222). Korábbi, a mássalhangzó-torlódásokkal foglalkozó két írásomban lényegében magam is ezt a kapcsolódási szabályosságot fogalmaztam meg, amikor névkorpuszom alapján azt állapítottam meg, hogy a *-d* helynévképző „mindenkor, még mássalhangzóra végződő lexémák esetében is a név végén, tövéghangzó nélküli kapcsolódással jelent meg” (2002: 156, illetve lásd még 2003: 500). A jelenség megokolásaként a TNYt. a „sajátos nyelvi szerep”-et, azaz a tulajdonnévként való használatot, így a köznevektől való világos megkülönböztetés szándékát említi. De miféle köznévi forma az, amelyet ilyen módon, e sajátos történi viselkedés alapján kellene elkülöníteni a tulajdonnevektől? Leginkább talán a *-d* egyes szám második személyű birtokos személyraggal álló köznévi formák jöhetnek itt szóba: a csonka tő – teljes tő megjelenése a *-d* előtt egyértelművé tenné a nyelvhasználók számára az *Oroszd* – *oroszd*, a *Lengyeld* – *lengyeled*, a *Szászd* – *szászd* stb. viszonyát, a jelentésük közötti különbséget. E személyragos formák a népnevek esetében ugyan ritkább használatúnak gondolhatók, de ezt a sajátos történi viselkedést nem csupán a népnévi eredetű *-d* képzővel álló névalakoknál figyelhetjük meg, hiszen ilyen például az *Agárd* – *agarad*, *Farkasd* – *farkasod*, *Kakasd* – *kakasod* stb. Igaz, számos ellenpéldát is találhatunk (*Harangod*, *Ölyved*, *Ludad* stb.), de ezeknél a csonka tőben meglévő mássalhangzó-torlódásos, illetve a képzővel azonos jellegű tövégi mássalhangzó akadályozhatta meg a csonka tőből való névalakulást. Figyelemre méltó, hogy a *pap* foglalkozásnévből egyaránt létrejött a *Papd* és a *Papod* névforma is (igaz, ez utóbbit a FNEsz. a XVIII. század elejéről adatolja, tehát kései alakulású).

5. Mindezek után pedig most már arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy magyarázható-e egyik vagy másik képző hiánya az egyes népneveken valamiféle morfológiai körülménnyel, egyfajta speciális blokkolási szabállyal, vagy csupán az a bizonyos korábban említett „véletlenfaktor” fejeződik ki ezekben az esetekben.

5.1. Elsőként az alapalak és az alapalak + *-i* morféma felépítésű nevek csoportját veszem vizsgálat alá. Az ide sorolható nevekben megjelenő etnikumjelölők a *bolgár*, *böszörmény*, *székely*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *török*, *cigány*, *rác*, *oláh*, *román*, illetve a *német*, *tót*, *horvát*, *cseh*, *olasz* lexémák tehát a ránk maradt adatok szerint soha nem vonzották a *-d* helynévképzőt.

Az e csoportot alkotó nevek közül a *-t* végűek, a *német*, *tót* és *horvát* eleve nem állhattak a *-d*-vel, hiszen az esetleges **Németd*, **Tótd*, **Horvátd* alakok nyelvhasználatbeli realizációja **Némedd*, **Tódd*, **Horvádd* lehetett volna, aminek eredményeként valójában eltűnt volna mind a tőnek, mind pedig a képzőnek a mentális azonosíthatósága, ami az efféle alakok létrehozását eleve megakadályozhatta. Elképzelésünket alátámaszthatja az is, hogy az említett három népnév

igen gyakran szolgál településnevek alapjául, ennek következtében statisztikailag lehetett volna esély arra, hogy a nyelvtörténet során esetleg valaha létrejött ilyen morfológiai felépítésű nevek közül legalább szórványosan fennmaradjon egy-egy, mégsem találunk ilyeneket.

A *cseh* és az *oláh* esetében szintén a névvég blokkolhatta a *-d* morféma kapcsolódását, hiszen a **Csehd* és az **Oláhd* alakokban a zártszótagi *h* kiesésével **Csed* és **Olád* alak jött volna létre, ami ugyancsak azonosíthatatlan névalakulat lett volna már a megszületésének pillanatában is.

Nehezebb a dolgunk az **Olaszd* névforma hiányának magyarázatával, hiszen az *orosz*, *szász*, *úz*, *káliz* ~ *káloz* lexémákból létrejött a *zd* névvég-realizációjú *Oroszd*, *Szászd*, *Úzd* ~ *Ózd* és *Kálozd* névalakulat, az akadályozás tehát az előzőekhez hasonló érveléssel nem okolható meg. Ebben az esetben annak ellenére, hogy az *olasz* népnév a korban viszonylag jelentős számú település nevének létrehozásában vett részt, mégis úgy tűnik, a fenti képzett alak hiányát inkább a véletlennek köszönhetjük. Vagy valóban nem jöttek létre ilyen névformák, vagy (szerencsétlenségünkre) egyetlen hasonló alakot sem őrzött meg az írásosság.

5.2. Az alapalak és az alapalak + *-d* szerkezeti felépítésű nevek típusában valószínűleg két alcsoportot különíthetünk el. Az egyiket a magánhangzóra végződő *besenyő* és *zsidó* népnevek alkotják, a másikba pedig a *lengyel* ~ *lengyen*, *nándor* ~ *lándor*, a *káliz* ~ *káloz* és az *úz* sorolható. Kérdéses a *cigány* lexéma idetartozása, hiszen — ahogyan azt már korábban is említettem — a szakirodalom szerint e népcsoport megjelenése a Kárpát-medencében csak a XV. századra tehető, s a személynévi és helynévi előfordulásait KISS LAJOS is a törökből eredezteti (FNESz. *Cigánd*, *Cigányi*). Ha azonban elfogadjuk, hogy e településnevek személynévre vezethetők vissza, azzal is számolnunk kell, hogy a személynévek viszont a népnévből is kialakulhattak, így végső soron nem zárható ki a településneveknek a népnévre való visszavezethetősége sem. (Ami viszont nem feltétlenül utal az adott etnikum által lakott településre.)

5.2.1. Korábban már említettem, hogy KNIEZSA a *besenyő* népnevet is azok között az elnevezések között vette számba, amelyek csupán alapalakjukban váltak településnévvé (1943: 124–7). Összegyűjtött neveink között azonban két ómagyar kori település névadait idézhetjük, amelyek valóban kivételesen, de mutatják a *-d* morféma jelenlétét. A Szabolcs megyéhez tartozó *Besenyőd* neve az egyik (1214/1550: *Beseneud*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 19/15; 1448: *Bessenjewd*, Cs. 1: 511), amely máig ugyanebben az alakban él. Egy másik, ismeretlen fekvésű település nevében ugyan szintén megjelenik a képző, de az oklevél, amelyből a kérdéses névformát az „Adatok” idézi, hamis (+1075: *Besenendi* [ᵛ: *Beseneudi*], KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 21/103), így maga a névforma sem tekinthető hitelesnek, de a másik *Besenyőd* forma meglepte mégiscsak valószínűsítheti az egykori használatát. Ennek megfelelően úgy gondolom, célszerű ezt az etnikumjelölőt azok

között a népnevek között számon tartani, amelyek az alapalakjuk mellett képzős, közelebbről *-d* helynévképzős formában is előfordulnak, még akkor is, ha az ilyen típusú szórványos névalakulást esetleg csupán az analógia hatásaként magyarázhatjuk.

A névtípusok bemutatásakor már említettem, hogy a *besenyő* népnév a magyar nyelvbe **bäčänäγ* vagy **bäšänäγ* alakban kerülhetett át. A szóvégi palato-veláris zöngés spiráns ómagyar kori sorsa a vokalizáció és az előtte álló magánhangzóval a diftongizáció, tehát a névvég abban az időben, amikor a helynévképzőt valamely megfelelő településnév létesülésekor eredendően megkaphatta volna, éppen átalakulóban volt. Talán ez az átmeneti, bizonytalan állapot az oka a csekély számú képzős névalak létrejöttének.

Hasonló magyarázatot adhatunk a csekély számú *Zsidód* névforma kialakulására is. Az ómagyar korban a *zsidōβ* formában rekonstruálható népnév is változáson ment keresztül, s ez a változás azért érdemel itt szót, mert — ugyanúgy, mint a *besenyő* esetében — a név végét érintette. A lexéma végén álló *β* vokalizálódott, majd az előtte álló magánhangzóval létrejött diftongus monoftongizálódott: *zsidōβ* > *zsidou* > *zsidó*. Talán itt is arról lehet szó, hogy a névvég változása valamilyen mértékben akadályozó tényező lehetett a képzett formák létrehozásában, s amikor ez a hangtani változás befejeződött, és magánhangzóssá lett a lexéma töve, már nem volt akadálya a *-d* kapcsolódásának. Az *-i* helynévképzőnek e tövekhez való hozzákapcsolását e sajátos töváltatósi folyamat és annak végeredménye azonban mindenképpen megnehezítette, sőt akár meg is akadályozhatta, így az e népnevekből alakult helynevek közül aligha véletlenül hiányoznak az *-i* képzős változatok.

5.2.2. A másik, mássalhangzóra végződő alcsoport tagjai azonban nemigen állhatnak ilyen *-i* blokkolás alatt. Közülük a *káliz* ~ *káloz* és az *úz* éppúgy kaphatna *-i* képzőt, mint az *orosz* és a *szász*, emellett az *n* ~ *l* (*lengyen* ~ *lengyel*), illetve az *r* végű (*nándor* ~ *lándor*) lexémák e szempontból szintén aligha lehettek korlátozottak: a **Lengyeli* és **Nándori* formák létrejötte morfofonológiai szempontból egyaránt elképzelhetőnek látszik. Az elvileg lehetséges formák teljes skálájának hiányát ezekben az esetekben újra csak a már többször is említett véletlennel tudjuk magyarázni. Ezek az etnikumjelölők ritkábban váltak településnevek alapjává, s ebből következően statisztikailag nagyobb a valószínűsége annak, hogy vagy nem is jött létre belőlük az egyébként lehetséges névforma, vagy egyszerűen nem maradt fenn az írásosságban.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *lengyel*, *káliz* ~ *káloz*, *nándor* ~ *lándor*, *úz* és a *cigány* esetében az *-i-s* alak, a *bolgár*, *böszörmény*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *török* esetében semmilyen képzős forma nem jött létre, bár ennek nyelvi akadálya aligha lehetett volna, vagy nem maradt fenn az e népnevekből alkotott megfelelő névforma. Szintén ez jellemző az *oláh*, *román*, *rác* lexémákra is, amit bizonyos mértékben az is magyarázhat, hogy ezek későbbi megjelenésűek a magyar nyelv-

ben. E csoportban különleges helyzetűnek tűnik a *székely*, amelynek **Székelyd* névalakja a létező *Lengyeld*-hez hasonlóan akadály nélkül létrejöhetett volna, sőt elvileg egy **Székel(y)i* forma is kialakulhatott volna. De kérdés, hogy valóban nem kapcsolódott-e a névhez ez utóbbi helynévképző. A népnév végén az *l* más-salhangzó áll, amihez ha esetleg kapcsolódott volna az *-i* képző, annak kiejtésbe-li realizációja egy lehetséges palatalizáció révén *[ly]* hang lett volna (E. ABAFFY 2003: 119, 307). E hang korabeli jelölője pedig az egyszerű *l* betű volt. A név-alak írásképe tehát ilyen módon nemigen lehet egyértelmű bizonyítéka az egyko-ri *-i* képzős forma hiányának.

6. A fentebb részletezett jelenségek alapján tehát összefoglalva az alábbi kép-ző-blokkolási szabályok állapíthatók meg:

1. Nem kapcsolódhatott a *-d* helynévképző morféma a *-t* és *-h* végű népne-vekhez.

2. Nem járulhatott az *-i* helynévképző a magánhangzóra végződő etnikumje-lölőhöz.

3. Az összes többi esetben nem volt semmilyen korlátozás, a nevek gyakori-ságától, vagy egyéb más tényezőktől függően nem jöttek létre a hiányzó formák, vagy akár esetleg létrejöttek ugyan, csak nem maradtak ránk az írásosságban.

Mostani vizsgálatom — úgy gondolom — arra mutat, hogy BENKŐ LORÁND megjegyzése továbbgondolásra érdemesnek bizonyult: a népnevek ilyen sajátos alaktani viselkedésének, az ómagyar kori helynévképzők kapcsolódásának vagy hiá-nyának a nyelvi vagy lejegyzésbeli véletlenül túl morfofonológiai okai is lehettek.

RÁCZ ANITA

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 106–28.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1998a): A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hát-terük. In: Uő, *Név és történelem*. Budapest. 58–75.
- BENKŐ LORÁND (1998b): Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szem-pontja. In: Uő, *Név és történelem*. Budapest. 111–21.
- BENKŐ LORÁND (1998c): *Kézd*. In: Uő, *Név és történelem*. Budapest. 148–50.
- BENKŐ LORÁND (2002): A *székely* néprész név ómagyar történetéhez: *Magyar Nyelv* 98: 257–65.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV*. Budapest, 1963–1998.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1939/1990): *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1976): Etimológia és településtörténet: In: *Az etimológia elmélete és módszere*. Szerk. BENKŐ LORÁND–K. SAL ÉVA. Nyelvtudományi Értekezések 89. szám. Budapest. 106–10.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977): *István király és műve*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006): A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): *A »falu« a magyar helynevekben*. Budapest.
- KIEFER FERENC (1998): A szóképzés. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Budapest. 222–61.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA (2000): Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 165–214.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006): Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban). In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS LAJOS (1996): A Kárpát-medence régi helynevei: *Magyar Nyelvőr 120*: 440–50. Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 104–16.
- KISS LAJOS (1997): Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Budapest. 177–87. Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–40.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Budapest. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949): Az -i helynévképző a magyarban: *Magyar Nyelv 45*: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (1976): *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1996): *A székelők eredetéről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003a): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (2003b): A székelők népnév első vokálisának milyenségéről: *Magyar Nyelv 99*: 468–70.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973, 1974): *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II*. Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV, XLVIII. Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947): A Csallóköz településtörténeti vázlata: *Századok 81*: 109–35.

- NAGY GÉZA (1910): A magyar nemzetségek: *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- NÉMETH GYULA (1930/1991): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2002): Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroksa tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 155–9.
- RÁCZ ANITA (2003): Újra az ómagyar helynevek mássalhangzó-torlódásairól: *Magyar Nyelvjárások* 41: 497–508.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007a): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b): A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2008): Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 230–40.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991): A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 188–258.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/2*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1991–1995.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.

A szöveghagyományozódás kérdései a Horváth-kódexben*

1. A középkori kolostori irodalomban már kiforrott gyakorlati módszertant követő szöveghagyományozódásnak lehetünk tanúi. Jelen tanulmányban ennek két műfajtípusra vonatkozó specifikus vonásait igyekszem bemutatni a Horváth-kódex példái alapján, amelynek új, 1994-es szövegkiadását HAADER LEA és PAPP ZSUZSA gondozta és látta el bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel. Ez egyike a mai Margit-szigeti — az akkori Boldogasszony- vagy Nyulak szigeti — skriptóriumból (l. HAADER 2004) ránk maradt kódexeknek: az ottani apácák számára másolta Ráskay Lea 1522-ben. Egyrészt két, Mária életéről írt hosszabb prédikációt, másrészt pedig egy szerzetesi szabályzatot tartalmaz. A beszédek latin forrásai Temesvári Pelbártnak az 1490-es évek végén Hagenauban, illetve Baselben kiadott — azaz a kódex szövegénél csak mintegy két évtizeddel korábban íródott — „Stellarium” 1., illetve 10. könyvei. Ezek Jézus megtestesülését (a kódexben az 1–103. lapig), illetve Mária mennybemenetelét (a 125–240. lapokon) tárgyalják. A 243–90. lapon található életvezetési szabályok latin forrásai: Sanctus Bernardus Claraevallensis „Ad quid venisti?” és Augsburgi Dávid „Formula novitiorum” című, a 12–13. századra datálható regulagyűjtemények részeinek fordításai (l. HAADER–PAPP 1994: 19–21).

2. Mielőtt ezt a kódexet kiemelten is tárgyalom, előre kell bocsátanom néhány megállapítást a korszakra vonatkozóan. MADAS EDIT a magyarországi könyvkultúra története kapcsán tárgyalja MEZEY LÁSZLÓ próbálkozását, aki 1978-ban a középkori intézmények számbavételével megbecsülte, hogy a Mohács előtti Magyarországon mennyi kódexet használhattak. Természetesen ezek igen nagy többsége latin nyelvű volt. „A nagyon is hozzávetőleges, de a nagyságrendet mégis érzékeltető eredmény 55 ezer kézirat” (MADAS–MONOK 2003: 15). A máig fennmaradt — és gyakran csak külföldi könyvtárakban fellelhető — kötetek a hajdani állomány néhány százalékát jelentik. Szemléletes példa, hogy a 996-ban alapított és ma is működő pannonthalmi bencés apátság középkori kódexei közül is csak egyetlen kötet őrződött meg. Véletlenszerű, mi maradt meg, és mi nem,

* A „Szöveghagyományozódás és nyelvtörténet” című konferencián (támogatta az OTKA K 69093-as számú pályázata) Miskolcon 2008. december 16-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 84.

de nyilvánvaló, hogy egy-egy létező dokumentum mellől több tucat, esetleg több száz másik hiányzik.

KÓKAY GYÖRGY a magyar könyvkereskedelemről szólva hasonlóképpen vélekedik: „Jelenleg 1200 körül van a magyarországi középkori kódexek száma, de ebből csak mintegy 190 a magyarországi eredetű, illetve a már a középkor folyamán Magyarországon található kódex” (1997: 16). Az el nem pusztult darabok száma a középkorban fellelhető, általa becsült mintegy negyvenötezer kéziratot könyvnek tehát a fél százalékát sem teszi ki.

A legismertebb adat mégis a HORVÁTH JÁNOSÉ, amely a magyar nyelvű kódexekre vonatkozik: „Mintegy ötvenre rúg a 15. században, illetve a kolostori irodalom fellendülésekor készült, és a pusztulásból megmentett kódexek száma. Csaknem kizárólag apácák számára írt magyar könyvek voltak azok, a vallásos áhítat olvasmányai” (1931/1988: 111).

A Horvát-kódexet szerencsére megőrizte az utókor. A Ráskay Lea kézírásával fennmaradt öt margitszigeti kódex egyikeként így egyrészt önmagában is vizsgálható, másrészt pedig szélesebb körben rámutathat nemcsak a leíró apáca, hanem még egy szigeti skriptórium létezésére és munkamódszerére is; az előző kérdéssel M. NAGY ILONA (2003b), az utóbbival HAADER LEA (2004) foglalkozott.

3. A magyar kódexekbe bekerült latin szövegek átvételének a késő középkori magyar egyházi életben és apácakolostorokban kiforrott formája és hagyománya van. Ahhoz azonban, hogy ezt a kérdést egy bármiféle latin nyelvű egyházi szöveg, például egy prédikáció hagyományozódásának oldaláról is feltehessük, nem felesleges áttekintenünk ennek módszerét és technikáját általánosságban sem. Összefoglalásomban főként BÁRCZI ILDIKÓ „Ars compilandi” című, 2007-ben kiadott könyvét használtam fel, amely a késő középkori prédikációs segédkönyvek forrásait vizsgálja.

„A középkori prédikációk mai olvasójának elsődleges és legáltalánosabb benyomása [...], hogy a mondatok nagy része idézet, sőt hivatkozott idézet, többé vagy kevésbé pontos forrásmegjelöléssel. A hivatkozott források korpusza nem specifikus se a szerzőre, se a rendre nézve, sőt e korpusz — meglehetősen terjedelmes — magja még korszakhoz sem köthető. [...] Akár egyetlen oldalon fellelhetjük e terjedelmét tekintve is hatalmas hagyomány legkülönbözőbb pontjairól azt a tíz-tizenöt mondatot, ami az éppen tárgyalt kérdéshez kapcsolódik” (BÁRCZI I. 1994: 99).

A felismert idézetek után nem könnyű kutatni, de mára kiforrott módszerek segíthetik a munkánkat. Nem szükséges az eredeti teológiai és antik irodalomban elmélyednünk és nemegyszer elvesznünk, elég, ha kitaláljuk, milyen akkor fellelhető segédkönyvekből dolgozhatott a szerző. BÁRCZI ILDIKÓ külön fejezetet szentel a prédikációszerzés segédkönyveinek, vagyis azoknak az írásoknak, amelyek tematikailag összefoglalják a liturgia egyes részei megalkotásához szükséges munkák megfelelő pontjait. A legfőbb követelmény az anyaggyűjtést segítő hasznosság,

felhasználhatóság. Ezeknek a segédkönyveknek a birtokában így bármelyik prédikációszerző hivatkozási alapot találhat nemcsak a Bibliára, az igeversekre vonatkozóan, hanem a különböző patrisztikai, másodkézből származó idézetekre is, amelyek eredhetnek az egyházatyáktól és a liturgiából egyaránt. De az antik, azaz pogány irodalom citátumai (pl. Arisztotelészé, Platóné vagy Senecáé) is bekerülhettek egy-egy prédikációba. Az intertextualitásra külön nem térek ki, de itt speciális, kulcsszavak láncai által felépülő szövegeket kell elemeznie a kutatónak.

Az ilyen segédkönyvekben egyszerű volt a tájékozódás, amit olyan praktikus tipográfiai eszközök is elősegítettek, mint például a belső tagolás, a címek a fejezetek élén, a lapszéli jegyzetek, az illuminált nagybetűk, a színezett bekezdésjel, az eleve fejezetekre, divisiókra, distinctiókra tagolás, a konkordanciák, a tartalomjegyzékek, a tárgymutatók, az ábécé szerint rendezett indexek. A tabula alphabetica, azaz a betűrendes tárgymutató alkalmazásával bármelyik fogalomra számos előfordulást és szöveghelyet találhatott a prédikáció szerkesztője.

A gyakorlati életben egyéb technikai eszközök is segíthették a szerzők és szerkesztők munkáját. A fontosabb kézikönyveket az olvasópulthoz láncolták, ezáltal egyrészt a stabil helyüket biztosították, másrészt pedig minden felhasználó számára hozzáférhetővé tették őket. Könyvtári berendezési eszközként alkalmazták a könyvkereket is. Az előtte lévő felhasználók a malomkerékhez hasonlítható és forgatható kerék polcaira könyveket helyeztek el, és ahhoz a kötethez tekerték azt, amelyikből másolni akartak.

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát, a késő középkor obszerváns ferences prédikációszerzői is hasonló segédkönyvekből dolgozhattak műveik szerkesztésekor. A felhasznált munkák azonosításához az akkori nyomtatásban hozzáférhető kiadványok számbavétele vezet el, ott biztosan megtaláljuk a rendszeresen, gazdag auktoritásanyaggal hivatkozott források részleteit is a tabula alphabetica segítségével. Szerzőink munkamódszere leginkább a kompilátoré (a kompiláció szó történetének áttekintéséhez l. KECSKEMÉTI 1998: 194–5): a saját témáikhoz és fejtegetéseikhez bátran szemezgettek citátumokat idegen anyagokból is, skolasztikus rendbe szedve és az *ars predicandi* műfaji előírásait szem előtt tartva.

JOHANN BAPTIST SCHNEYER prédikációtörténetében azt mondja erről, hogy „a középkorban a segédeszközökben való gazdagság a prédikációirodalom gazdagságának felel meg” (idézi BÁRCZI I. 2007: 105), nem szabad tehát elítélni ezt a módszert, hanem ennek ismeretében kell a beszédgyűjtemények korpuszát figyelembe venni.

4. A magyar nyelvű Horvát-kódexet is ennek a szemléletnek megfelelően lehet és kell vizsgálnunk. A benne lévő prédikációk forrása az Európa-szerte is népszerű Temesvári Pelbárt „Stellarium” című műve, amely egy Mária tiszteletére íródott, tizenkét könyvből álló latin nyelvű prédikációgyűjtemény. Megírása, előállítása a fentebb vázolt módszerrel történhetett. Ennek két könyvét használták fel a kódexbeli szöveghez: azaz jelen esetben a „Stellarium”-ot kompilálta

valaki vagy a latin kiadást, vagy már egy esetleges róla készített magyarítást követve. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy ez a folyamat alig húsz év alatt ment végbe, ami mutathatja: a külföldön és latinul kiadott egyházi szövegeknek a magyarországi elterjedését nem gátolta semmiféle nyelvi és földrajzi akadály. Azt nem tudjuk pontosan, hogy a mű hogyan és milyen nyelven jutott el a margitszigeti kolostorba, a magyarra való fordítás ténylegesen mikor és ki által készült, és hányadik változatban került a kódexet másoló apáca kezébe. Az átvétel módjáról és gördülékenységről viszont fogalmat alkothatunk a szöveg összehasonlító vizsgálata által.

Egy korábbi tanulmányomban (vö. BOROS 2007) szóltam arról, hogy amíg az első prédikáció csonkítások és módosítások nélkül, összességében hűen került át a kódexbe, addig a második szabadabb fordítású, de csiszoltabb munka. A készítő gondosan emelte ki a lényegét, és hagyta el a feleslegesnek érzett mondatokat az előtte lévő szövegből anélkül, hogy maga a mondanivaló és a struktúra bármiféle csorbát szenvedett volna. Habár feltehetőleg Temesvári Pelbárt is segédkönyvekből idéz, ezek helyeivel és hivatkozásukkal mégis körültekintőbben bánnik, mint a magyar szöveg készítője. Az apácának felolvasásra szánt kódexben ugyanis — érthető módon — nem a források megnevezése volt a fontos, nem is az, hogy minden gondolat skolasztikus rendben pontról pontra és idézetről idézetre szerepeljen a kódexben is, hanem a minél kifejezőbb tanulságok rögzítése.

5. Az alább szemléltetett példa rámutat arra, hogyan lehet bibliai idézetet, patrisztikai részletet és pogány szerzőtől származó gondolatot egyetlen téma kapcsán egymás mellett idézni, a részletben ugyanis szinte az összes említett eset fellelhető. A latin szövegstruktúrában az első utalás a résznek a „Stellarium” egészében elfoglalt helyére utal. A 10. könyv I. pars I. articulusának 1. distinctiója (a három közül) azt a témát tárgyalja — Mária szentséges haláláról szólva —, hogy tudta-e bizonyosan Mária ennek a napját előre, vagy nem. A prédikáció az ismert közhelyt tekinti kiindulásként: az emberek általában nem sejtik, mikor, hol és hogyan ér véget az életük, csak azt tudják, hogy ez elkerülhetetlen. A magyar szöveg ezt a fontos — és a beszéd szempontjából értékesnek érzett — részt körültekintően és szinte szóról szóra veszi át. (A magyar és a latin változatban az idézetre való utalást kurziváltam.)

HorvK. 132–3.

Azert *elevzer kerdetyk* · hogha azzonyonk maria tuttae byzonsaggal az ev halalaat halala elevt auagy nem · Mert kezevnseges tevruebevl emberek byzontalanok az halalnak jdeerevl es helyerevl es mogyarol · ennek felette meeg allapagyarol es · Mert nem tuggy emberek hogha malaztnak allapagyaban · vagy malaztnak allapagyának kyvevle legyenek meg halandok

Stellarium 10.1.1

Primo igitur de praecognitione suae mortis *quaeritur*, utrum Beata Virgo praescivit suam mortem certitudinaliter, nam de communi lege homines sunt incerti de mortis tempore, et loco, et modo atque etiam statu, quia nesciunt, si in statu gratiae vel extra sint morituri.

Kyrevl vgy *mond syrac fya ieszus* ·
kevnyuenek kyleneched rezeben monduan ·
 Nem tugya ember ev vegeet · de
 mykeppen az madar meg fogatyk az
 tevrrel · es az hal horoggal · ezenkeppen
 emberek meg fogatnak · gonoz jdevben

Azert *mongya beda zent mathe mondasan* ·
 byzon az hog halz · byzontalan az kedeg ·
 mykoron auagy mykeppen auagy hol halz
 meg · Mert az halal tegedet mendenevt var ·
 te kedeg ha bevlc leyendez · mendenevt
 kezen varod tees

Seneca es vgy mond · *iruan luciloshoz*
monduan · Byzontalan az mynemev he-
 lyen vaar tegedet az halal · te kedeg
 menden helyen varyad az halalt · menden
 helyen egyenlevyen felyed

ffeeltetyk jmmar ez kerdesre nagy albernak
mondasa zerent · hog azzonyonk marianak
 volt jgeen byzon esmerety az halalarol ev
 halala elevt · *Es ez meg ielentetyk sok*
okokbol

Unde *Ecclesiastes IX.*: Nescit homo
 finem suum; sed sicut aves laqueo et
 pisces hamo, sic homines capientur in
 tempore malo.

Unde *Beda super Matthaeum*: Certum
 est, quod morieris. Incertum est autem,
 quando, aut quomodo, aut ubi, quia
 ubique te mors exspectat. Tu quoque, si
 sapiens fueris, ubique eam paratus
 exspectabis. Haec ille.

Et *Seneca ad Lucillum dicit*: Incertum est,
 quo loco te mors exspectat. Tu illam in
 omni loco exspecta, in omni loco aequa-
 time! Haec ille.

Ad quaesitum respondetur secundum
Magnum Albertum super missus est c.
CLXXIII.: Quia Beata Virgo certissimam
 praecognitionem habuit de sua morte, et
 hoc clarescit triplici ratione:

A kódexben az első idézett gondolat jelölt helye a bibliai Sirák fia Jézus, vagyis az Ecclesiasticus 9. könyve¹, de ez valójában a Vulgata szerint nem Ecclesiasticus, hanem az Ecclesiastes, azaz a Prédikátor 9. könyve 12. verséből származik: „Nescit homo finem suum; sed sicut pisces capiuntur hamo, et sicut aves laqueo comprehenduntur, sic capiuntur homines in tempore malo, cum eis extemplo supervenerit” (Vulgata 716). Ez a Károli-féle fordításban a Prédikátor 9, 14-ből: „Mert nem is tudja az ember az ő idejét; mint a halak, melyek megfogatnak a gonosz hálóban, és mint a madarak, melyek megfogatnak a törben, miképen ezek, azonképen megfogatnak az emberek fiai a gonosznak idején, mikor az eljő reájok hirtelenséggel” (Károli 655).

A következő idézet a 7–8. században élt Beda Venerabilistól, a középkor egyik jelentős tudósától ered a „Stellarium” szerint, aki egy állítólagos Máté evangéliumbeli ígeversre vonatkozóan írja le gondolatát; az idézetet azonban egy Sanctus Bernardus Claraevallensis-munkában, a „Meditationes piissimae de cognitione humanae cognitionis” III. 10.-ben találtam meg. Ez nem meglepő: a

¹ A Sirák fia könyve csak a katolikus Bibliában szerepel, a kanonizáció folyamán a protestánsok nem tekintették autentikus könyvnek, bár a Vizsolyi Biblia első kiadásában — később a kanonikus könyvektől elkülönítetten — még szerepel.

bizonyos-bizonytalan halál ellentétére épülő frázisnak már komoly múltja és számos előfordulási helye lehetett ebben az időben. De iránymutató lehet a konkrét hivatkozott hely is. Az újszövetségi Máté evangéliumában a 24. könyvben — Jeruzsálem elpusztulásáról, Krisztus visszajöveteléről és a világ végétől szólva — a következő igéket lehet a vizsgálattal párhuzamba állítani: 42. „Vigilate ergo, quia nescitis qua hora Dominus vester venturus sit” (Vulgata 1280), azaz „Vigyázzatok azért, mert nem tudjátok, mely órában jő el a ti Uratok” (Károli 34); 44. „Ideo et vos estote parati: quia qua nescitis hora Filius hominis venturus est” (Vulgata 1280), azaz „Azért legyetek készen ti is; mert a mely órában nem gondoljátok, abban jó el az embernek Fia” (Károli 34). Vagy a tíz szűzről szóló példázat mondata a Máté 25, 13-ból: „Vigilate itaque, quia nescitis diem, neque horam” (Vulgata 1281), azaz „Vigyázzatok azért, mert sem a napot, sem az órát nem tudjátok, a melyen az embernek Fia eljő” (Károli 35).

Azok a prédikációs segédkönyvek, amelyeket Temesvári Pelbárt is használhatott, nem ismertek előttem, de a témák szerint egybegyűjtött források a beszéd átvételével a kódexben is visszaköszönnek. Ez mutatkozik meg abban is, hogy nemcsak teológiai, hanem még antik irodalmat is felvonultat az összeállító. A halálról és az elmúlásról Lucius Annaeus Seneca Luciliushoz írott 26. erkölcsi levele III./V. részének kiragadott mondatai mintegy megkoronázzák az idézetek sorát: „incertum est quo loco te mors expectet; itaque tu illam omni loco expecta” (EpistMoral. 88), azaz „Bizonytalan, hol vár rád a halál — várd tehát mindenütt” (ErkLev. 70).

A szövegrészlet idáig azt a kérdést fejtegette, lehetett-e Máriának tudomása a halála pontos idejéről. Az erre felelő tételes megállapítást még csak ez után ismerhetjük meg, a 13. századi Albertus Magnus tolmácsolásában, aki — amint a „Stellarium” közli — valamely műve 173. caputjában leírja, hogy Mária három ok miatt is tudhatta a halála körülményeit. Ez a magyar szövegbe a fejezetszám átvétele nélkül és az indokok konkrét számát mellőzve, de ugyanolyan érzelmi intenzitással kerül át.

A kiragadott példa tükrözi a prédikáció készítésének és a beszéd további felhasználásának módszerét is, azt, hogy hogyan bánnak az auctorok és compilatorok az eléjük kerülő „nyersanyaggal”.

6. Egészen más a helyzet a kódex másik műfajú szövegével, amely a 243–90. lapon olvasható: „Kezdetnek edes mezzel folyo · Edes bezedev zent bernald doctornak mondasy · az zerzetes eletre vl.” A Bernátnak tulajdonított regula kapcsán két gondolat is felvetődhet: egyrészt az, hogy mennyire esetleges ennek a szövegnek a fennmaradása, másrészt pedig az, hogy egy szigorúan kötött szerzetesi szabályzat milyen változatosságra képes mégis a hagyományozódás folyamán.

A szigeti Domonkos-rendi apácák kolostoruk megalapítása óta az ágostoni regulák szerint éltek (l. HAADER–PAPP 1994: 17). Szent Ágoston nőknek átírt szabályzatát és a sororok részére készült konstitúciókat a — Váci Pál általi fordításában

— az 1474-es Birk-kódexből ismerjük. A fennmaradt kézirat nem lehetett mindennapi olvasásra szánva, mert nincs letisztázva, VARGA DAMJÁN és TIMÁR KÁLMÁN fordításfogalmazványának, impurumnak tartják, de valószínűleg ez lehetett az alapja egy több példányban másolt végleges változatnak (l. PUSZTAI 1960: 20).

LÁZS SÁNDOR foglalta össze, hogy a szabályzatok „meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is a szerzetesrendek életében. (...) Feltűnő, hogy ezekből a regulákból Magyarországon csupán néhány maradt fenn, feltűnő ez még akkor is, ha a magyar kódexirodalom nagy része elveszett, hiszen ezeknek a szövegeknek minden kolostorban meg kellett lenniük és valószínűleg becsben is tartották őket” (2006: 337). Ezeket hetente egyszer olvasták fel, feltehetőleg magyarul, ugyanis nyilvánvaló igény és kötelesség a latinul nem tudó apácaközösségekben a regulák lefordított változatának a megléte. (Az, hogy a szigeti apácák egyébként mennyire tudtak latinul, már egy másik problémakör.) Mivel tisztában vagyunk a megmaradt kódexeink számával, amiből a margitszigeti domonkos kolostorhoz köthetők csak egy igen kis hányadot képviselnek, a múlt nagyvonalú ajándéka az a két, ágostoni és ál-bernáti (l. KORONDI 2005) regulafordítás, amelyet vizsgálni tudunk.

A Horvát-kódex szerzetesi szabályzatának az alapszövege a 12–13. században keletkezett. TIMÁR KÁLMÁN a forrásait Sanctus Bernardus Claraevallensis „Ad quid venisti?” és Augsburgi Dávid „Formula novitiorum” című regulagyűjtemények részei fordításainak tartja (1926: 51). Az előbbi nem tartozik Szent Bernát hiteles munkái közé — például HORVÁTH JÁNOS is így véli (1931/1988: 151, 161) —, hanem a másik szűkítettebb formája, de TIMÁR szerint a szöveg eleje és közepe inkább ezt követi, amíg a vége a Formulának az átvétele.² A kódex alapjául szolgáló olyan kézirat szöveg, amely pontosan megfelelne a magyar fordításnak, mindezidáig még nem került elő. A műfaj kötöttsége révén azonban az eredeti nem sok változtatáson ment keresztül az évszázadok folyamán azon a tényen túl, ami kézenfekvő, hogy tudniillik rövidíthették, kivonatolhatták, a fordítás által is módosulhatott: például a latin eredeti szavaknak a mellérendelő *vagy*-os szinonimákkal történő átültetések. E jelenség kialakulásának feltételezett okait, sajátosságait és szakirodalmát M. NAGY ILONA (2003a: 169–83) körültekintően összegzi. Mégis van egy kikerülhetetlen tényező: a szerzetesi szabályzat eredetileg férfiak számára íródott, és bizonyos változtatásokra volt szükség ahhoz, hogy az apácák is magukénak érezzék.

ZOLNAI GYULA állapítja meg, hogy a Birk-kódex regulakéziratában a szabályok nőkre vannak alkalmazva (l. PUSZTAI 1960: 30–1). Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a Horvát-kódexben is. Csokorba szedtem a regula latinnal való összevetésekor fellelt, nyelvileg kifejezésre jutó nemi jegyeket, amelyek arról árulkodnak, mennyire tekintették fontosnak külön az apácákhoz igazítani a szí-

² Egy megjelenés alatt álló írásomban (BOROS 2008) némi kritikával kezelem a kérdéskört, és igyekszem árnyalni ezt a megállapítást.

gorú és kötött szerzetesi kötelelességeket. (A kérdéses szavakat félkövér kiemelés-
sel, a betoldásokat, módosításokat kurziválva közlöm.)

a) HorvK. 263–4.

Az atyafyak kezevt *auagy az sororok kezevt* legy zemerme ·

Ad quid venisti? (XVII. De verecundia et modestia.)

Inter fratres exhibe te verecundum,

Az átíró a példában kiegészíti az apácák számára a szemérmesség körét, azaz a szerzetesek a szerzetestársaik, az apácák pedig a sororok között — és természetesen az atyák között — legyenek tisztelettudók.

b) HorvK. 284–5.

Okos legy · vagy magadat oltalmazd evryzzed · hog *ferfyakkal azzonyallattokkal* sokat ne zoly · Es *ev* zyneket orchayokat evrevmest ne nezzed

Formula novitiorum (De foeminis fugiendis. Capitulum 39.)

Cave etiam ne **cum foeminis** loquens vultus **earum** studiose aspicias,

Az apácaregula részlete kiegészül a *férfiak* szó betoldásával; ami módosítja az értelmét, ezáltal ugyanis univerzális lesz, és csak a beszélgetés mértékét korlátozza. A latin szöveg 39. caputja egészében is a férfi-nő témát járja körül, például egyértelműen megtiltja a nőkkel való kapcsolatot a szerzetesek számára. Az *earum* szó kifejezi a nőnemet, de a magyar *ő* nem tudja ezt visszaadni.

c) Vgy tarchad magadat tyttesseggel · *mynden ferfyvnak vagy azzonyallatnak elevtvek* · mynt ha *az ferfyvnak vagy azzonyallatnak ev hazas tarsi* · vagy az te feyedelmed ot volna · vagy ot evlne ·

Sic·habe te **cum omni foemina** ac si **maritus eius** vel praelatus tuus contra te sedeat,

A latin példa a nőkkel való tisztességes kapcsolatra — vagyis egyértelműben: a tőlük óvakodásra — inti a szerzeteseket, a magyar apácák szövege viszont egy betoldással szintén vonatkozik a férfiakra és a nőkre egyaránt.

d) HorvK. 285.

Ha az en tanalchomat meg nem vialod · en tanalchom ez · hog soha egy ferfyvual vagy azzonyallattal se zerez nyayassagot · bator zerzetes vagy meeg zent legen es ·

Et si meum non spernis consilium, consulo ut nunquam aliquam familiaritatem singularem **cum aliqua femina** contrahas, etiamsi **religiosa** sit et **sancta**,

A magyar szöveg a latinhoz képest itt is kiterjeszti a tiltás körét nemcsak a nőkre, hanem a férfiakra is; a latin nőnemű szavak nemiségét viszont nem tudja visszaadni.

e) HorvK. 286.

El tauoztassad *ferfyaknak* ev nyayassagokat · kezevnseggel zeres mynden io embereket · Es semmyben ky ne valazzad valamelyket tevbbytevl nyayassagra ·

tunc abscinde a te familiaritatem *feminarum*, dilige communiter **omnes bonas et devotas**, et in nullo exasperes **aliquam earum**,

Ez az első eset arra, amikor a nők-férfiak szerepe nyelvileg is felcserélődik. A szerzetes férfiaknak a nők, amíg az apácáknak a férfiak nyájasságát kell kerülniük. A további kifejezésekben a magyarban nem tud érvényesülni a nemi jelleg.

f) HorvK. 289.

Az atyafyakkal sororokkal legy bekes ·

Formula novitiorum (Epilogus omnium praemissorum. Capitulum 41.)

Esto pacificus **cum fratribus**,

A társakkal való békességet az apácák számára nyilvánvalóan a többi sororral való kapcsolatban kell érteni, ezért a kiegészítés.

g) HorvK. 289–90.

Penzt auagy kazdaksagot gyevelyel · zegeensegevt zeressed · mendenevt vagy mendenekben tauoztassad az ferfyakat ·

Pecuniam odito. Paupertatem ama in omnibus. Fuge *mulieres*.

Az utolsó példa azt szemlélteti, ki elől kell elszaladni: a szerzetes férfiaknak az asszonyok elől, a magyar apácáknak pedig a férfiak elől. Itt adekvátan érvényesül a nemi szerep cseréje.

7. A szöveg hagyományozódására a késő középkori Horvát-kódexből felhozott két példa eltérő szegmensekre világít rá. A források kezelésének kompilációs technikájából fakad a prédikációk egyes részeinek a változatossága, vagyis az, hogy a legkülönbözőbb szerzők idézetei kerülnek egymás mellé a skolasztikus részletezésekben. A szerzetesi szabályzatok viszont kötöttek, olyannyira, hogy a fordítás során szinte csupán a megszólítottak nemének a kifejezésében van eltérés a szöveg hagyományozódásakor. Mindkét műfaj sajátosságait ebből a szempontból is érdemes tovább elemezni.

BOROS KATALIN

Források

- David de Augusta: *Formula novitiorum*. Scripta ante annos amplius trecentos, nunc primum edita Augustae Vindelicorum, Joannes Praetorius. Augsburg, 1596.
- EpistMoral. = Seneca, Lucius Annaeus: *L. Annaei Senecae ad Lvcilivm epistvlarvm moralivm qvae svpersvnt*. Edidit Otto Hense. Lipsiae, 1914.
- ErkLev. = Seneca, Lucius Annaeus: *Erkölcsei levelek*. Fordította Kurcz Ágnes. Budapest, 2001.
- Károli = *Szent Biblia*. Fordította Károli Gáspár. Budapest, 1991.

Sanctus Bernardus Claraevallensis: *Ad quid venisti?*: Patrologia Latina, T. CLXXXIV. 1189–1198D. Szerk. Migne, Paul. Elektronikus változat.

Sanctus Bernardus Claraevallensis: *Meditationes piissimae de cognitione humanae cognitionis*: Patrologia Latina, T. CLXXXIV. 0485–0508B. Szerk. Migne, Paul. Elektronikus változat.

Stellarium = Temesvári Pelbárt: *Stellarium corone benedictae virginis Marie in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*. Basel, 1497.

Vulgata = *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam*. Editio Electronica, Michaelae Tvveddale editore. Londini, 2005.

Irodalom

- BÁRCZI ILDIKÓ (1994): *Ars compilandi*. *Studia Litteraria* 32: 99–116.
- BÁRCZI ILDIKÓ (2007): *Ars compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata. A hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei. Az intertextualitás információs rendszerei*. *Historia Litteraria* 23. Budapest.
- BOROS KATALIN (2007): Fordítás és forrás viszonya a Horvát-kódexben. *LingDok* 8. *Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged. Megjelenés alatt.
- BOROS KATALIN (2008): A Horvát-kódex regulájának forrásaihoz. Megjelenés alatt.
- HAADER LEA–PAPP ZSUZSANNA (1994): *Horvát-kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 17. Budapest.
- HAADER LEA (2004): A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- HORVÁTH JÁNOS (1931/1988): *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest.
- KECSKEMÉTI GÁBOR (1998): *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. *Historia Litteraria* 5. Budapest.
- KÓKAY GYÖRGY (1997): *A könyvkereskedelelem Magyarországon*. Budapest.
- KORONDI ÁGNES (2005): *A Szent Bernát-i lelkiség a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalom elmékedéseinek tükrében*. Kolozsvár. Kézirat.
- LÁZS SÁNDOR (2006): A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110: 337–56.
- M. NAGY ILONA (2003a): A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez. In: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Szerk. A. MOLNÁR FERENC–M. NAGY ILONA. Debrecen. 169–83.
- M. NAGY ILONA (2003b): Változatosság és kéttagúság kapcsolata a kódexirodalomban. In: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Szerk. A. MOLNÁR FERENC–M. NAGY ILONA. Debrecen. 185–93.
- MADAS EDIT–MONOK ISTVÁN (2003): *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest.
- PUSZTAI ISTVÁN (1960): *Birk-kódex 1474. Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezetéssel ellátva*. *Codices Hungarici* V. Budapest.
- TIMÁR KÁLMÁN (1926): Adalékok kódexeink forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 36: 51–3.

Nyelvjárás-történeti vizsgálatok Szenczi Molnár Albert műveiben*

Anyanyelvjárása, a szenci *ő-ző* nyelvjárássziget jelenségei — mint többnyire a vernakuláris nyelvváltozatok esetében — Molnár Albert nyelvhasználatát is hosszú időre meghatározták. Amennyiben elfogadjuk a nyelvjárástörténet aszcendens kutatási módszerének eredményességét s azt az elvet, amelyet BENKŐ LORÁND is hangsúlyoz a magyar nyelvjárások történetét összefoglaló munkájában (1957), hogy tudniillik a magyar nyelvjárási területek határai a Kárpát-medencei letelepedésünk óta nem változtak nagymértékben, akkor igazolni láthatjuk azt a tényt, hogy az északnyugati magyar nyelvterületen elhelyezkedő Szencnek és környékének a nyelvjárása a körülötte lévő közép-dunántúli–kisalföldi régió tájsházától bizonyos jelenségeiben eltérő nyelvjárásszigetet alkotott Szenczi Molnár Albert idejében és ma is. A Szenc környéki nyelvjárástípusnak IMRE SAMU jellemzésében az egyik legfontosabb jellegzetessége a független *ő-zés* (1971: 345–6), amelynek példái Szenczi Molnár Albert munkáiban is nagy gyakorisággal jelentkeznek. Az *ë*-vel szembeni *ő-zés* adatait mind zsoltárfordításaiban, mind egyéb verseiben, alkalmi rögtönzéseiben megtaláljuk (l. RMKT. 16), a Kassán megjelent prédikációgyűjteményében („Consecratio templi novi, azaz az uyonnan feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelésekor ... ez 1625. esztendőnc első napján tétetött praedicatióc” Kassa, 1625) és egyéb munkáiban is felleljük szinte kitörölhetetlen vernakuláris nyelvi sajátásként. Nyelvhasználatának labialitását erősítette a Göncön és környékén, valamint Abaúj egyes településein gyakori *ő-zés*. IMRE SAMU az abaúji *ő-ző* nyelvjárástípus gyűjtött adatait idézve megállapítja, hogy bizonyos palócos jellegű sajátosságokkal és a keleti magyar nyelvterületre jellemző vonásokkal jelentkezik itt az általános hangsúlytalan *ő-zés* (1971: 363–5). Ezen a területen azonban nem kizárólagosak a labiális változatok. Szenczi Molnár Albert munkáiban sem kizárólagos az *ő-zés*, nála is találunk illabiális alakokat, pl. a *föllyül* és a *fellyül* szóalak zsoltárfordításaiban variánsként van jelen. Az alábbi, zsoltáraiból citált szóalakok a költő *ő-zésének* erős fokát jelzik: *térdöt, erődöt, fölho, kedvellök, megförtöztették, megkenöd, el-*

* A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és a K 69093-as számú OTKA-pályázat résztvevői által rendezett „Szövegagyományozódás és nyelvtörténet” című konferencián 2008. december 16-án elhangzott előadás bővített változata. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 85.

vesztöd, esött, bötü, tisztöld, fényös, röytem, röytsd, csöpő, nevezött, vödd, névön, lölék, förtös 'fertős, fertőzött, mocskos', gyakori a *föl* igeekötő. 1625-ben kiadott prédikációgyűjteményének előszavában két *ö-ző* alakkal is találkozunk: *tétetött, tött*. Nyelvtanában kizárólagosan a *tött* alakváltozatot találjuk. Ez utóbbi, mely Szenczi Molnár Albert más munkáiban is *tött* alakú, a korabeli, nyelvjárások fölötti, az írnokok, deákok írásgyakorlatában megjelenő standard formának tekinthető ebben a korban, amelyet erősít alapnyelvjárásának labialitása is.

Dolgozatomban az eddig már sok oldalról megközelített Szenczi Molnár Albert-i nyelv bizonyos jelenségeinek dialektológiai vizsgálatára vállalkozom. Célom a biográfiai adatok figyelembevételével a Szenczi-művekben fellelt nyelvi adatok területhez kötése: nyelvjárás-történeti megfigyeléseimben így a történeti dialektológiában alkalmazott aszcendens kutatási metodika segítségével (erre vonatkozóan l. bővebben DEME 1953), a mai, illetve a közelmúlt nyelvjárásai tényeinek a visszakövetkeztető-rekonstruáló módszerét alapul véve a vándorló Molnár Albert által használt egyes nyelvi jelenségek lokalizálását próbálom elvégezni. SZATHMÁRI ISTVÁN nem vállalkozott arra hosszas kutatásai után, hogy megállapítsa, Szenczi Molnár Albert mit változtatott saját nyelvén az akkori „norma” érdekében, mert — véleménye szerint — „korai és nagyarányú vándorlásai miatt még csak ki sem következtethetjük azt a nyelvéllapotot, amelynek a birtokában hozzákezdett műveihez” (1968: 213). Szenczi Molnár Albert élete során több magyar nyelvjárás-területtel került kapcsolatba. A területekhez kötődő nyelvi jelenségek hatása — a nyelvi kontaktológia alapelveinek megfelelően — óhatatlanul megérintették nyelvhasználatát, nyomot hagyva beszédmódján és írott nyelvén. Több nyelvészünk véleménye szerint Szenczi Molnár Albert életművében kell keresnünk mai irodalmi és köznyelvünk bölcsőjét, induló, kezdeti szakaszát (hangsúlyozottan PAPP 1961, SZATHMÁRI 1968). SZATHMÁRI ISTVÁN az egykori grammatikáink s ezeknek az egységesülő irodalmi nyelvünkre tett hatását vizsgálva összefoglalóan ekképpen minősíti Szenczi Molnár Albert nyelvhasználatát, nyelvi sajátosságait: „egy táji szélsőségektől mentes, ugyanakkor több nyelvjárás jelenségeit magában foglaló, kiegyenlítettebb, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtett” (1968: 231). Vizsgálatom ezzel ellentétben nem az egységesülő nyelv felől, hanem a nyelvjárásiaság szemszögéből közelít Szenczi Molnár Albert nyelvhasználatához, következésképpen a tőlem vizsgált szövegeiben megjelenő nyelvjárás jelenségek használatának hátterét igyekszem felderíteni: vajon egy-egy használt nyelvi forma mely nyelvjárás-területen gyökerезik; vajon mely nyelvjárások érintkezésében-hatásában alakult sajátos nyelvváltozata, idiolektusa; az integráló avagy a differenciáló hatás érvényesül-e nyelvi állásfoglalásaiban, nyelvhasználatában.

Az *ü, ú*-vel szembeni *ö, ő*-zés szóvégi helyzetben nyelvi sajátja a szenci és — az ebben a tekintetben palócos — abaúji nyelvjárásszigetnek. Ez a hangtani jelenség ezeken a területeken tőszavakban és morfofonetikai jelenségeként a mel-

léknévképzőben is jelentkezik, amelyben egyúttal nem csupán a palatális, hanem a veláris *ú > ó* hangviszonyt is érinti. Szenczi Molnár Albert fordításaiban és műveiben számos példát találunk erre a jelenségre. Zsoltáraiban: *röpölő, csöpő, dördölő, sűrő, idvözétő, szívő, hegedő, tető* 'tetű', *gyönyörő(ségem)*, az 1630-ban Lőcsén a legfőbb jóról megjelent fordításában (*Discursus de summo bono...* Az legfőb iorol) például az *erkölcső* alakban. A *mindennemő -ő* képzővel sokszor jelentkezik nála, bár a *-nemű* alakváltozatot is használja. A zsoltároskönyv előszavában egy *minémű* és egy *minémő* alakváltozattal is találkozunk. Grammatikájában a zártabb és a nyíltabb alak nagyjából egyenlő arányban jelentkezik (4 *-ü* mellett 5 *-ó*; illetve egyaránt 3-3 *-ő ~ -ű*). Ez is bizonyíték arra, hogy a nyelvjárási jelenségek és az azok fölé boltozódó, alakuló, normalizálódó írott nyelvváltozat egymásmellettsége ingadozó állásfoglalásra ösztönzi az írástudókat. Az integráló és a differenciáló hatás egyszerre működik a kor nyelvi viszonyaiban.

A nyitódás efféle hangtani jelensége érvényesül az *-ül ~ -öl* hangviszonyban az említett nyelvjárási területeken és Szenczi Molnár Albert magyar nyelvre átültetett zsoltáraiban egyaránt: *keröl, zendöl, dördöl, fölkészöl(vén), segedelmöl, röpöl, eledelmöl, segítségöl, följöl, egyedöl*.

Az *ú ~ ó, ul ~ ol* hangviszonyban is megjelennek a fenti nyelvjárásterületeket jellemző nyelvi alakok zsoltáraiban: pl. *tanóság(ot), magyarol, megindol*. A Szenc környéki nyelvjárásban gyakori a pótlónyúlás az *ol, el, öl, al, ar, er* hangtani esetekben (IMRE 1971: 345–6), Szenczi Molnár Albert nyelvhasználatában a többször megjelenő *bódog, ótalom* alakok mutatják ezt a jelenséget. „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak adatai és az ezt összegző IMRE SAMU adatolása azt mutatja (1971: 345–6), hogy a szenci *ő-ző* nyelvjárástípusban csupán néhány szóalakban jelenik meg az *i*-zés. Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításainak, grammatikájának példáit, verseinek szövegét (l. RMKT. 16) vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy nyelvhasználatában sem erős az *i*-zés, sokszor nyíltabb alakváltozatban, *é*-vel jelentkeznek lexémái: *megszabadétásért, tekéntsé, kívánság, kívánok, idvözétő, énség* 'ínség'. Az *-ít* igeképző a vizsgált szövegekben kivétel nélkül *-éjt, -ét* alakú: pl. *megépéjté, megékeséjté, megújéjt, görbéjt, buréjt* 'borít', *megífféjt*.

A nyelvjárási mássalhangzó-jelenségek közül az *l*-ezés jelenségét érdemes kiemelnünk, amely Molnár Albert munkáiban is megmutatkozik. Ez a jelenség Szenc környékén erős a dunántúli területekkel egy izoglosszát alkotva. Szenczi Molnár Albert a szülővárosától délebbre fekvő dunántúli területekkel is kapcsolatban állt élete egy szakaszában, ahol az *l*-ezés jellegzetes nyelvjárási vonás. IMRE SAMU a nyugati (dunántúli) nyelvjárások általános vonásaként említi az erős *l*-ezést összefoglalásában (1971: 371). Szenczi Molnár Albert Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány udvari prédikátoraként az 1610-es években a Dunántúl egy részén megfordult, hosszabb-rövidebb időt töltött Kőrmenden, Kőszegen, Komáromban is időzött, itt 1614-ben a végvári vitézek papjaként szolgált. Ettől eltérő nyelvhasználatot tapasztalhatott kelet-magyarországi tartózkodása idején,

amikor az abaúji és a Debrecen környéki, hajdú-bihari erős *j*-zést hallotta. A nyelvatlasz egyetlen adatát említi IMRE SAMU: a *váló* alakban egyedülként jelentkezik az abaúji *ö*-zők nyelvében az *l*-ezés (1971: 364). A gönci és a debreceni évek kevesebb nyomot hagytak ebben a tekintetben Szenczi Molnár Albert nyelvén, ugyanis sorra adathozhatjuk az *l*-ező alakokat zsoldárszövegeiből: *hel, helhezette, mihelt, veszél, oroszlánkölkön, kevél, széllal* 'széjjel', *széllalfolyának, téveledgyem, fölők(nek)*, de jelentkezik palatális formában is néhány szóalak ezek közül: *széllal, föllyül ~ fellyül*.

Egyéb hangtani helyzetekben ingadozóak a palatális és a depalatális formák: olvashatunk *vadtok, vadnak, hánták, fénlék, báránnak* alakokat a zsoldárfordításokban, de *tellyes, széllal, pogányok, fönnyen* 'fenn(en)' palatális formákat is. A „Discursus de summo bono” verses részleteiben adathozhatunk palatális alakokat: *könyörüllyön, megvallya, szegényebb*, ám itt is feltűnik a depalatális *szegénnel* szóalak; prédikációgyűjteményében az *aszszonnac* alak. A vizsgált anyagban nem találtam példát *j*-zésre.

A nyelvjárási alaktani jelenségek közül helyenként a *-val/-vel* rag hasonulatlanságára figyelhetünk föl nyelvhasználatában. A Kassán élő felvidékiek, ahol Molnár Albert is időzött élete egy szakaszában, és az abaújiak sem hasonlítják a *-val/-vel* *v*-jét, de erdélyi tartózkodása idején is hallhatta hasonulatlanul a ragot az ott élők nyelvhasználatában (vö. IMRE 1971: 364, KISS J. 2001: 339). Zsoldáraiban bőven találunk erre példákat: *pohárval, paisval, diadalomval, szememvel, olayval*, de ugyanitt megtalálhatóak az asszimilálódott alakváltozatok is: pl. *olayjal, füleimmel*. Grammatikájában kilencszer hasonul, háromszor nem asszimilálódik a *-val/-vel* *v*-je.

A birtokos személyjelek a Szenc környéki és az abaúji nyelvjárásszigeten élők nyelvhasználatában *-a/-e, -ja/-je, -uk/-ük, -juk/-jük*; a többes számú sor az abaújiban kiegészül az *-ek, -jek* alakváltozattal, a hajdú-bihariban az *-i, -ji* formánssal. A birtoktöbbsesítő jel a Szenczi Molnár Albert által érintett vidékeken a leggyakrabban *-i*, ez szerzőnk munkáiban is többnyire így jelentkezik. Láthatjuk, hogy írásaiban azon személyjelvariánsokkal találkozunk, amelyek az érintett területek nyelvhasználatára jellemzőek, pl. prédikációgyűjteményében: *akarattyok, módgyok, rájok*; a zsoldárokból: *lovok, csordájokat, szépségök, székök, fejekre*; grammatikájában: *uroc, Fájoc, ötölők, kezek, Ekéjec*.

A *-k* többesjel előtt és a *-t* tárgyrag előtt az abaúji nyelvjárássziget beszélői középzárt hangot ejtenek (IMRE 1971: 364). Szenczi Molnár Albert zsoldárszövegeiben ehhez hasonlóan *útokat, kapukot, jutalmot* alakokat találunk.

A dunántúli nyelvjárásokban a főnévképzők közül terheltebb az *-at/-et* az *-ás/-és*-sel szemben. Szerzőnk műveiben is találunk erre adatokat: Kálvin-fordításában („Az keresztenyi religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deákúl irt Calvinus Janos...” Hanau, 1624) *épületire* szerepel 'épülésére' jelentésben, zsoldárszövegeiben az *eset* alak 'esés, bukás' jelentésben több helyütt is felbukkan

(XIX/6., XXX/5., XCVI/7., CXXI/4.). Nemcsak a dunántúli területek sajátja ez a jelenség, Abaújbán ma is *borúlat*-nak mondják a 'felhő'-t a nyelvjárási beszélők.

A Szenczi-művekből tölem kiemelt tájszavak többsége a keleti területeken, különösen az Erdélyben eltöltött évek nyelvi hozadéka. Vessünk alaposabb vizsgálat alá néhányat ezek közül!

Az *eszterág* szóval a MTsz. adatai szerint a Székelyföldön nevezik a gólyát, Szenczi Molnár Albert CIV. zsoltárában ebben az alakváltozatban szerepelteti a madár nevét.

Az *eszterha* az 'eresz' megnevezésére a „Székely nyelvföldrajzi szótár”-ban Háromszék, Csík, Gyergyó, Udvarhelyszék térségéből adatolt tájszóként jelentkezik. A TESz. a szó első megjelenését a „Schlächli Szójegyzék”-ből közli 1405-ből, illetve éppen 400 évvel későbből Verseyhy Ferencről idézi.

A XXXVIII. zsoltárban az alábbi szöveget olvassuk Szenczi Molnár Albert fordításában: „Ezt mondom Uram, es kérlec, / Hogy imezec / Ne nevéssenek raytam, / Mert ha lábam megbotlanéc, / Vagy megesnéc, / *Gaydolnánac* én rolam” (RMKT. 16). A *gajdol* szót a Tsz. a dunántúli területekről 'kiabál, kurjongat, ordítóz' jelentésben; az erdélyi Szilágysomlyóból és Hegyaljáról 'fecseg, bolondul locsog' jelentésben adatolja; az ÚMTsz. Érmellékről és Nagyszalontáról 'pletykál' jelentésben idézi. 1604-es grammatikájában is megjelenik ez a szó saját magyarázatával: „Gaydoloc: lubilo, as. Cano”, tehát ő maga az 'örvend, ujjong' és az 'énekel' jelentést rendeli a szóhoz. KASSAI JÓZSEF „Származtató, 's gyökerészó magyar-diák szókönyv”-ében szintén 'fecseg, locsog, pletykál' jelentésben szerepel a szó (1833–36). A zsoltár szövegkörnyezetébe az 'örvend, ujjong' és a 'pletykál, fecseg' jelentés illik leginkább.

A XXXVIII. zsoltár 7. verse így szól fordításában: „Mert *elvajuttac* ágyékim, / Fáynak bélim, / Kic szintén *elszáradtac*, / Ugy hogy én egész testemben / Epség ninczen, / Tagaim elbádgyadtac.” A *vajud(ik)* lexémát a TESz. 1456 körül és 1545-ből 'nélkülöz, szükségét lát, fárad, gyengül' jelentésben adatolja. Az ÚMTsz. gyűjtött adatai között Háromszékről találjuk meg „el-vájudik” alakban, 'halóvá lesz' jelentésben.

Ebben a szövegrészletben megjelenik az *elszáradtac* ige is, amelynek egyetlen ide vonatkozó adatát találjuk meg az ÚMTsz.-ban Zalából: 'lefogy, lesóványodik' jelentésben; a TESz. 1527-ből adatolja: 'test, testrész sovánnyá válik, összetöpreődik, elsovad' értelemben.

„Rájok *dőjt* tüzet, kénköves essőt” — olvassuk a XI. zsoltárban. A 'dőlt, dönt' jelentésű szó *dőjt* alakváltozata csíki, háromszéki, csángó tájszóváltozat a szótárak adatai szerint.

A CII. zsoltár 15. versében ezt olvassuk: „Es midön Uram akarod / Ököt ugy elváltoztatod / Mint az viselt ruhát, / Az melly *tétül* megszakat.” A TESz. tanúsága szerint a *té-tül* helyhatározószóként 'itt-ott, néhány helyen, innen-onnan, összevissza-szanaszét, ide-oda' jelentésben élt a régi magyar nyelvben. A Tsz. és

az ÚMTsz. is adatozza különböző alakváltozatokban ezt a helyhatározószót. A zsolnárszövegben legmegfelelőbb az 'itt-ott, néhány helyen' jelentéssel felruházni. Ezt a szövegrészt egy későbbi, valószínűsíthetően 20. századi zsolnárkiadásban *téltől* alakban találjuk, az átíró nem értve az archaikus, az egységes irodalmi nyelvünkbe már be nem került kifejezést, az alakilag leghasonlóbb változattal, a *tél* szó *-től* ragozójával azonosította helytelenül.

A XXII. zsolnár 8. versében találkozunk egy szintén archaikus, köznyelvünkbe be nem került, csak egyes nyelvjárási beszélőinktől használt szóval az alábbi szövegrészletben: „Kezeimet és lábaimat ezek / *Átalgyakták*.” A TESz. állásfoglalása szerint ősi ugor eredetű ez a szavunk. A *gyak-* tö 'szúrás'-t és 'döfés'-t jelent. A MTsz. adatai szerint Erdélyben általában jelent 'kihegyezett karót, rudat', a *gyaka* 'hegyes fácskát' jelent a Székelyföldön; Háromszékben annak a hegyes rúdnak a megnevezésére használják, amelyet az asztagra vagy a boglyába szúrunk, vagy amit játékhhoz használnak.

SZATHMÁRI ISTVÁN összefoglalása szerint Szenczi Molnár Albert nyelvének hangállapota közel áll mai irodalmi és köznyelvünkhöz, véleménye szerint szinte elenyésző az eltérő jelenségek száma (1968: 169–233). Példáim is bizonyították, s még számos gyűjtött adattal igazolhatnánk, hogy Szenczi Molnár Albert vándorútja a nyelvi kontaktusok útja is volt egyben: nyelvjárási jelenségek ragadtak meg nyelvhasználatában, melyben különösen erősen éltek a szenci anyanyelvjárási jelenségek, s amelyeknek egy csoportja gönci tartózkodása idején az abaúji területek hasonló nyelvjárásával is egyezőségeket mutatott, debreceni kollégistaként a hajdú-bihari típus is megérintette, dunántúli tartózkodása idején a szenci területtel is egyező jelenségek újra teret nyertek, felvidéki útjai során találkozott a palóc jelenségekkel, bár ezek többnyire az abaújival egyező alakokban jelentkeztek nála, s nem hanyagolható el az erdélyi területek tájszólásának hatása sem a nyelvére. Ugyanakkor nem tagadhatjuk Szenczi Molnár Albertnek a normalizálódás felé mutató, az egységesülő magyar nyelv kialakításában betöltött szerepét.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
DEME LÁSZLÓ (1953): *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. szám. Budapest.
GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1987): *Székely nyelvfeldrajzi szótár*. Budapest.
IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest.
KASSAI JÓZSEF (1833–36): *Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szókönyv*. Pest.
KISS JENŐ (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest.

- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = *Magyar tájszótár I–II*. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Budapest, 1893–1901.
- PAPP LÁSZLÓ (1961): *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. szám. Budapest.
- RMKT. 16. = *Régi magyar költők tára 16*. Szerk. S. SÁRDY MARGIT. Budapest, 2000.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1968): *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–.

Az és és a s használatának magyartalanságához

1. Az irodalmi ízlést oly fontosnak tartó HORVÁTH JÁNOS (1878–1961) a „Nyugat” indulása utáni első években máig nevezetes cikket írt a folyóirat nyelvvezetésének bizonyos jellemzőiről (1911). Megállapításai voltaképpen saját, nyelvi köntösbe bújtatott irodalmi ízlésének egy tekintetben való és némileg körmönfont kifejtése. „Az irodalmi ízlés [...] nem szeszély, nem egyéni így- vagy úgy-tetszés, hanem történeti fejlődmény, kollektív tulajdon, mely ennél fogva sokáig ellene tud állni minden, vele ellenkező egyéni kezdeménynek, de a múlt készletéből is mindenkor ki tudja keresni, s eleven hagyományként tudja életben tartani a neki megfelelőt” — vallja, és mint írja, ennek az ízlésnek lenyomata „az irodalmi stíl” (1976/1980: 67). Mindemellett az sem elfelejtendő a „Nyugat” magyartalanságai kapcsán, hogy a magyarosság, illetőleg magyartalanság voltaképpen bizonyos társadalmi-politikai nézetekből kifejeződött stíláriskategória, amint ezt CZIGÁNY LÓRÁNT (1974) kimutatta.

A magyartalanságokat taglalva a szerző — többek között — kifogásolja a sok új elvont főnevet, a „neműgymondás viszketőségét”, az idegen szavak használatát, és igyekszik feltárni „a stilisztikai keresettség” vonásait (HORVÁTH 1911: 64, 65). S „a nyelvérzéknek valami általánosabb romlottsága” között válogatva elsőként „az és kötőszóval való visszaélés”-t mutatja be: „Az és és s közötti különbséget nem tudom, érzi-e mindenki, de bizonyos, hogy megvan, ha a beszélt nyelvben nem is, az irodalmiban igen. [...] Mert az és oly beszéd-darabokat köt össze, melyek mondatbeli szerepe egyenmű és egyenrangú”, továbbá: „az s kötőszó helyén, mely nem párhuzamos, egyenrendű tagokat, hanem egy bizonyos haladó, szaporító sorozat tagjait köti össze s egy, az előzményekhez némi önállósággal csatlakozó új tagot vezet be. Az és: átjáró, mely a két part egymagasságú pontjait köti össze, az s szerepe inkább a csónakéhoz hasonlít, mely átvisz ugyan, de az áramlás irányában kissé tovább is halad. Az és helyett használhatom (hangtani okokból) rövidebb alakját; de ezt a maga helyén amaz nem helyettesítheti” (i. m. 66).

2.1. A különböző időben alkotó írók és költők nyelvhasználata a két kötőszó használatának tekintetében természetesen bizonyos mértékben összefügg(het) a kor magyar nyelvhasználati tulajdonságaival, e kijelentésnek némileg az mond el- lent, hogy mind az általános nemzeti nyelv kialakulása előtti, mind az utáni idők nyelvállapotáról a két kötőszó megterheltségének tekintetében kevés a fogódzó.

„Az 'és' jelentésű *s*-re a JókK.-tól vannak adataink: 10: [10] »frater Bernald-nak / ze[n]t fferencnek alazatosffaga« [...]. Ezek használati aránya, gyakorisága alapján a lexéma korai ómagyar keletkezése is feltehető (területi különbségekkel). [...] Felmerült annak a lehetősége is, hogy az *s* alak nem másodlagos, hanem megőrzött régiség. Ez esetben az *és* ősmagyarból eredő összetett szó lenne, melynek két eleme az *ē* mutató mondatzó és a nyomatékosító *s* szócska” — írja JUHÁSZ DEZSŐ (1991: 485–6). Még néhány más példa a JókK.-ból, amelyek mutatják a korabeli használatot: 5: [17] „hozahyvya zent ferencett / monda Attyamfya ferenc”; 6: [20] „Ha akarz tekellef leny menel / arwldel mendededett”; 6: [27]–7: [1] „Menyel / tekeledmeg azokot kiket hallottal”.

A területi használati különbségre a nyelv művelés is utal mondván, hogy a magyar nyelvterület keleti része gyakrabban használja a *s* kötőszót, a székelység körében jóval kedveltebb, mint másutt (TOMPA 1980: 569). A kései ómagyar korban „[az] *s* az *és* változata, annak funkciójában jelenik meg: JókK. 46: [13–4] »kŷ vagy te vram ŷften nagŷ bewlczeffegj / nagŷ yo g [sic!] kegyelmeflegi«” (JUHÁSZ 1992: 780). A kései ómagyar kor leggyakoribb általános kötőszava a történeti nyelvtani leírás szerint az *és* (JUHÁSZ 1992: 814). KÁROLY SÁNDOR (1995: 785) a kései ómagyar kor szöveggrammatikájának kidolgozásában csupán egy *s* kötőszót jegyez — a Birk-kódexből — a vizsgálati szöveganyagból a ritkán előforduló kötőszók számadatai között; a kimondottan szöveggrammatikai munka sem említ semmit, ami a *s*-nek az *és*-től esetleg különböző szerepére utalna. Az *és* meglehetősen ritka előfordulását az is eredményezheti, hogy a régi magyar szöveganyagban „[a] magyar kötőszók általában ugyanazon latin kötőszóknak felelnek meg: $\emptyset \sim \emptyset$; *et(-que)* ~ *és*; *autem (vero)* ~ *kedég*”. KÁROLY SÁNDOR arra is rámutat, hogy számos kódex *és*-telen: MargitL., KazK., GuarŷK., NagyszK., SándK. és a zsol-tárkódexek, és hogy a világi líra műfajában szövegmondat kapcsolására való *és* kötőszó nem adatolható (1995: 771, 775). Azok a szövegelemek, amelyek feltételezhetően közelebb állnak az élőbeszédhez, többször tartalmaznak *s* kötőszót. Ez magyarázza az említett Birk-kódex több adatúságát és az ApMélt. számosabb *s* kötőszavának meglétét is (vö. PAPP 1995: 722). A DebrK.-ben az egyszerű kapcsolatos viszony jelölésére leggyakoribb a *s* kötőszó, ez a jelölések 51%-a, a $\emptyset$ -kapcsolás 18%, az *és* 31%, amint FORGÁCS TAMÁS (1985: 31) megállapította.

Jól mutatja az ApMélt. néhány helye azt, hogy a feltehetően élőnyelvi fordulatok az *és* rövidüléssel létrejött alakját tartalmazzák: „Kérdezkedkŷk Baruk pphefetaes [...] ez vŷlagnak zeretoŷról *s* ugh mond” (4: [2v]); „zol oŷs erről *s* ugh mond” (15: [8r]); „smŷreh tagadod megh” (19: [10r]); „*s* ugh mond” (22: [11v]); „*s* nemdeh lucifer fejedelmek valae az angŷaloknak: snam karhozek” (38: [19v]); „*s* nem hallottade en töllem hoŷh az elsok vtolsok leznek es az vtolsok elsok” (38: [19v]); „*S* mŷg nagyobb zereted anneual köznelben vaŷh o hozzaŷah” (43: [22r]). Az élőbeszédben az *úgymond* idéző ige gyakori használata eredményezhette az előtte lévő (mellérendelt) mondat egységekhez *s*-sel való

kötését. Az *úgymond* gyakorisága szófajváltást is indít meg és részben eredményez már a kódexek korában és a jelenben is (vö. BÜKY 2000, DÖMÖTÖR 2008), a *s*-sel való kapcsolása ezzel együtt mutatja az előbeszédjellegét.

Annak az irodalmi és nyelvi ízlésnek, annak a (stílus)fölfogásnak, amelyet HORVÁTH JÁNOS képvisel, kialakulási idejével nagyjából egyidejű az a nyelvi anyag és az a nyelvtani, stilisztikai fölfogás is, amelyre az ÉrtSz. és a MMNyR. épül. Így ez a szótár alkalmas annak bemutatására, mi az akkori vélemény e tekintetben. Az ÉrtSz. *s* szócikkében ez olvasható: „B. (Mondatok kapcsolására; előtte a vesszőt kitesszük.) (Ha a kapcsolt mondat az előzőhöz képest többé-kevésbé új, önálló tartalmú, akkor az irodalmi nyelvben inkább *s* van, mint *és*.)”; az ÉrtSz. *és* szócikke ugyancsak megemlíti ezt. Egyébként a leírásokban az A. 1–6. és a B. 1–7. pontok — a *s* használatáról tizenegy egység van — jórészt megegyeznek, a különbségek némi elnagyoltsággal szólva abból erednek, hogy a szótár értelmezései az *és* és a *s* tekintetében voltaképpen a használati helyeket, módozatokat igyekeznek általánosítani, vagyis pragmatikaiak. Ezt jól bizonyítja a *s* szócikkében a 11. pont: „(Elbeszélés közben, folytatást, kiegészítést sürgető kérdés bevezető szavaként.) *Mikor hazamentem, láttam, hogy az ajtó nyitva van... ~ aztán?*” — ez a használati helyzet jellegzetesen pragmatikai. Az efféle elemeket, közöttük az *és*-t is, szokás pragmatikai kötőelemeknek hívni, lásd pl. „Az ilyen típusú pragmatikai kötőelem interpretációját [...] a következő terminusokkal jellemezhetjük: HOZ-ZÁADÁS, FOLYTATÓLAGOSSÁG” (VAN DIJK 1977/1982: 86); a szerző további kategóriái: TILTAKOZÁS, MEGERŐSÍTÉS, KONKLÚZIÓ és így tovább. (Az alább említendő írói szótárak lényegében az ÉrtSz.-hoz hasonló megoldású és fölfogású szócikkeket tartalmaznak.) Az irodalmi (vagyis szépirodalmi) használatban akár versről, akár szépprózáról van szó, számos szintaktikai használati megoldás különbözik vagy különbözhet az élőnyelvitől. A MMNyR. a következőt mondja: „*s*. Az *és* változata. Jelentése és használata (szórendi helye) általában emezével egyezik [...]. A nyelvtani hagyomány jelentésbeli különbséget is nyilvántart közöttük: ha a második tagmondat az előzőhöz képest többé-kevésbé új, önálló tartalmú, akkor az irodalmi nyelvben inkább az *s* használatos; vö. *Fecerunt magnum áldomás s Buda / Filoxerátlan hegyei lihegtek* (Ady: Kétféle velszi bárdok; ÖV. II, 149). Az *és* helyetti *s* használatának azonban nem szükségképpen jelentésbeli, hanem egyszerűen csak jóhangzásbeli, ritmikai, verstani stb. oka is lehet. Az *s* a szót másra terelő vagy elkülönülő stb. új mondatot is bevezethet: *Még állni látszék az idő, / Bár a szekér szaladt, / S a kis szobába toppanék* (Petőfi: Füstbe ment terv; ÖM. I, 77)” (FARKAS 1962: 412). — A TESz. „*és* (~ *s*) alakváltozat”-ról ír, példái között van *el* is, *l* is.

A nyelvművelő irodalom mindezekhez hasonlóan vélekedik a kérdésről, így P. BALÁZS JÁNOS: „szavakat és mondatrészeket általában *és*-sel, mondatokat általában *s* kötőszóval kapcsolunk, hacsak a jóhangzás nem kényszerít az ellenkezőjére” (1971: 198); ugyanígy TOMPA JÓZSEF: „Az irodalmi stílus általában szíveseb-

ben él mondatkapcsolásra *s*-sel, mondatrészek közt pedig *és*-sel. A *s* amellet az utólagos hozzátoldás árnyalatát is kifejezi, bár ez sem általános (*S* mindjárt ki is fizette!). Az *és* viszont föloldja az esetleges mássalhangzó-torlódást; kivált az előző szóvégi *s* után jobb hangzású (*Áss, és megkapod érte a béred!*)” (1980: 569) — ez utóbbi megjegyzés nyilvánvaló, ám csak akkor, ha írásbeli nyelvi tevékenységre gondol a szerző, az efféle szóbeli helyzet (**Áss, s megkapod...*) aligha fordul(t) elő.

A 19. századra visszatekintve tudhatni, már SIMONYI ZSIGMOND megállapította e kötőszóról: „Használata nem különbözik az *és*-étől *s* legföllebb azt tarthatjuk czélszerűnek, hogy szónoki munkákban *s* költeményekben, melyek elmondásra, szavalásra, énekre szánvák, ne alkalmazzuk *s* után és *s* előtt, mert akkor a hallgatóra nézve a kötőszó tökéletesen elvész” (1881: 6). Az a hangtani ok, amelyre HORVÁTH JÁNOS utal, nyilvánvaló: a *s*, *sz*, *z* és *zs* szibilánssal kezdődő vagy végződő szavak előtt nincs *s* kötőszó, *s* nyilvánvaló, hogy más beszédhangok előtt és után használatos-e. Az ÉrtSz. példái között több ezért is kétséges: *ez s az; itt s itt; itt s ott* stb., több idézet pedig ritmikai okok miatt (ugyanis költeményekből valók).

Az írói szótárakban a használat adatai az alábbiak.

A Balassi-szótár 165 *és*-ről tud, ugyanakkor 602 *s*-et írt le a nagy költő verseiben és a „Szép magyar komédiá”-ban. A 602 *s* kötőszó halmozott gyakorisága 3849, az *és*-é 11 857. A Balassi által használt szavak száma 4735, ezek 38 267 adatban vannak (BalSz. 16). — A BalSz. „Függelék”-e közli Balassi leveleinek szóalakmutatóját, amelyben 250 adat van az *és*, 138 a *s*-re. — A Balassifordítások szóalakmutatója 712 *és*, 65 *s* adatot ír. Ezeket összegezve az látható, hogy Balassi Bálint 705 *s* és 1117 *és* kötőszót használt. A versekben és a komédiában lévő 165 : 602 arány ismét vagy a versbeszéd grammatikája-ritmikája miatti, vagy az élőbeszédhez jobban igazodó líra és dráma okán alakult.

A Zrínyi-szótár egybevonva tárgyalja a két kötőszót; *és* szócikke 3840 adatról tud, ebből csupán 631 a *s*, továbbá említ Zrínyi nyelvhasználatában egyetlen *es* [sic!] változatot (ZrSz.).

A Bánk bán-szótár szerint Katona József drámájának szókészletében 170 *és*, 175 *'s* kötőszó van, ez figyelemreméltó kiegyenlítettség. A *s* az ötödik, az *és* a hatodik leggyakoribb szó (BbSz. 338), a drámában a húsz feletti előfordulású szavak az összes címszó (2882) 3,9%-a (BbSz. 342–3).

A Csokonai-szókincstár 1648 *és*, 688 *s* adatot tüntet fel, ami azért is figyelemreméltó, mert Csokonai színműveinek szövegszótáráról van szó, a szövegek ennek ellenére nem mutatják az élőbeszédre (esetleg) jellemző többségét a *s*-nek. Az *és* halmozott gyakorisága 9416, a *s*-é 19 471. A feldolgozott szóanyag száma 9812, 85 543 adatban (CsSzK. vii–viii).

A Petőfi-szótár *és* szócikke, amely 4631 adatra támaszkodik: mondatrészek kapcsolására 2371, mondatok kapcsolására 2255, mondatszószerű használatra (kérdésként) 5 kötőszó van kimutatva (2371 + 2255 + 5 = 4631), csak hogy a hibajegyzékben (IV, 774) ez áll: „és mellérendelt ksz 4664”. Ez az adat szerepel a

legtöbbször előforduló szavak jegyzékében is (IV, 785); az *és* a hatodik ebben a listában. — A PSz. a *s* kötőszót 'és'-nek értelmezi, 10 186 adattal, ezekből mondatrészek kapcsolására 2080, mondatok kapcsolására 8106, vagyis $2080 + 8106 = 10\,186$; mondatzóként 1 előfordulás említettik, ezt viszont nyilván nem számolták hozzá a szerkesztők. A *s* kötőszó Petőfi Sándor írásainak második leggyakoribb szava. (Az első a határozott névelő.) Mindezen adatok szerint a *s* Petőfi nyelvhasználatában mintegy kétszerese az *és*-nek, maga a *s* pedig csaknem négyszer olyan gyakran köt mondatrészeket, mint mondatokat.

Arany János „Toldi”-jában az *és*-ek száma 89, a *s*-eké 132 (I. ATSz.), feltűnő ez az arány is, oka ugyancsak vagy az élőbeszédhez való hasonlóság, vagy a verselés kötöttségei táján kereshető.

A Juhász Gyula-szótár egy szócikkbe vonta a két kötőszót: az *és* 3370, a *s* 1946 előfordulását közölve (I. JuSz.).

Az 1965 és 1977 közötti magyar széppróza anyagára épülő SzGySz. az *és*-re mint szuperlexémára 8955 abszolút előfordulást tüntet föl 8697,91 módosított gyakorisági értékkel (SzGySz. 362). A gyakorisági szótár 508 008 szövegszót dolgozott fel, ezeket 33 169 lexémára vezette vissza (SzGySz. xix). A *s* abszolút előfordulásának száma 3039, a módosított gyakorisági érték, vagyis az úzus 2886,26 (SzGySz. 377). Az *és*-re mint szuperlexémára vonatkozó diszperzió 97,13%, vagyis nagyon egyenletes a vizsgálatba vont százezres egységekben a csökkenő módosított gyakorisági lista szerint (SzGySz. 3); míg a *s*-re mint szuperlexémára vonatkozó eloszlás 94,97%. Ezek az adatok és a SzGySz.-ből most nem idézett, de a használati jellemzőket lényegében nem befolyásoló további, a két kötőszóra vonatkozó más számadatok a *s* használatát jelzik valamelyest ritkábbnak.

Az élőnyelv köréből az *és* és a *s* használatáról NEMES ZOLTÁN munkája ad némi felvilágosítást, NEMES még a 20. század első harmadában foglalkozott gyakorisági vizsgálatokkal: az országgyűlés gyorsíróinak munkáját segítő tanulmányában 40 977 szót listázott. „A leggyakoribb szók és szótövek abc-rendben” című táblázatának az *és* kötőszókra vonatkozó adatai a magyar parlament nyelvhasználatában: *és* 905, *s* 104 (1933: 23, 26).

Az írói szótárak, a gyakorisági szótárak és a nyelvtörténeti vonatkozások alapján nem látszik megoszlás az *és* és a *s* használatában. Az élőbeszéd viszonylagos gyorsasága az íráshoz képest — a különbség a kódexek korában sokkal nagyobb volt, mint az újabb korokban — kedvezhetett a *s* gyakoribb használatának, az írásbeliségben azonban a szövegmű (vagy rögzített beszédmű) lassúbb technikai kivitelezése miatt volt idő a kötőszó teljes alakját kiírni, amely kiírást viszont gyakorta gátolhatta az a már említett körülmény, hogy a latinból való fordítások alapszövegében sokszor két betű jelöli a kötőszót (*et*), így az írásképp látványa a két betűs *és* megjelenésének kedvezett. Esetenként a versritmikai viszonyok is hatottak, amelyeknek következménye lehet az egy szótagnyi *és* helyettesítése *s*-sel. KLEMM ANTAL a kapcsoló és kötőszó eredetibb, enklitikus használatával magyarázza azt a

tényt — amelyet a székely népnyelvből bizonyít —, hogy „a nép ma sem szereti az élőbeszédben az *és* kapcsoló kötőszót mondatrészek vagy mondatok összekapcsolására használni, a nép ritkábban él beszédjében (az írásban azonban gyakran) az *és* kötőszóval, ezt az egyes nyelvjárástanulmányokból is láthatni” (1928: 407). Ez évtizedekkel KLEMM megállapítása(i) után is tapasztalható: egy dunántúli falu adatközlőinek hangfelvételéből készült lejegyzésben nyolc különböző személy négy *és* és egy *s* kötőszót használ (SZABÓ 1983: 199–226), ugyanakkor, ugyanott, hasonló terjedelmű szövegben egyetlen adatközlő pedig 15 *és*-t (i. m. 226–8). Több palóc nyelvjárásban sem volt *és*, szerepkörében a *meg* volt található a legutóbbi időkig, amelyekben azután megjelent az *és*; az ehhez hasonló jelenségeket (pl. az igei állítmány elmaradását) hiányjelenséggként tartja számon a nyelvjáráskutatás (vö. HEGEDŰS 2001: 366–7), jóllehet az állítmány hiánya ellipszis, a *meg* használata sem valaminő hiány jele, csupán más-más szóállományú és szóhasználatú beszélőközösségekről van szó. Ezzel — ti. az *és*, illetőleg a *meg* hiányával vagy meglétével — kapcsolatban az információelmélet alapfogalma az irányadó: információ valamely véletlen mennyiség, valószínűségi változó (X) mennyi ismeretet tartalmaz egy másik véletlen mennyiségre, valószínűségi változóra (Y) vonatkozóan, ha $I(X, Y) \geq 0$, és pontosan abban az esetben nulla, ha X és Y függetlenek.

KLEMM szerint „a jóhangzás kedvéért a *s* alakot lehet használni, de ezt amaz nem helyettesítheti, mert az *és* egynemű tagokat köt össze, a *s* pedig az előzményhez némi önállósággal csatlakozó új tagot: Érezte, hogy itt nem maradhat *s* egyidő mulva hazament *és* lefeküdt.” (1942: 412–3). Az itt KLEMM ANTAL által megadott helyen lévő példamondattal bizonyítja HORVÁTH JÁNOS (1911: 66) a kétféle kötőszó használatának különbségét.

2.2. A költői-írói nyelv a nyelvhasználatnak különleges és egyedi módja, aminthogy ilyen minden más nyelvhasználati rétegé is. Éppen ezeknek az egymástól való különbözőségében mutatkoznak meg saját, egyedi tulajdonságaik, amelyek voltaképpen a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változatot eredményezik (vö. PÉTER 1978: 223, 1996, BÜKY 2006). A szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve előfordulási valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegeknek (vagy az ún. normanyelvben a szokásos, tapasztalati alapú) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban nagy különbségek lehetnek; a művészi célú szövegművekben ez nemritkán tapasztalható. Efféle gyakoriságra figyelhetett föl HORVÁTH JÁNOS, aki az észlelt jelenséget az irodalomról és nyelvről tanult és vallott nézeteivel szemlátomást nem tudta összeegyeztetni. Horváth János, tudvalévő, jó barátságban volt Pais Dezsővel, Márai Sándort 1942-ben akadémiai tagnak Pais ajánlja osztályelnökként (*s* nem az egyébként méltán nagy tekintélyű Horváth János), és Márai székfoglalója kapcsán az akadémián Pais Dezső szokatlan módon „kifogásait, fenntartásait is [elmondta], azt ugyanis, ami egyelőre nem teheti teljessé (a processzus ellenére sem) a »beavatást«, a kánonba befogadást” (FRIED 2007: 94). Egyébként Márai Sándor írói

munkásságának éppen az akadémikussá választása előtti évtizede mutatott a „Nyugat”-hoz való közeledést — a „Nyugat” 1941 augusztusában megszűnt —, így nemcsak a „Nyugat” jelezte (szakzsargonnal szólva:) új kánon, hanem más, itt nem részletezendő okok miatt is tapasztalható volt fenntartás Márai (NB. Groschmid) Sándorral (és több, a HORVÁTH JÁNOS-i bírálatban szereplő íróval) szemben. S mindez összecseng a magyarosság és magyartalanság említett, CZIGÁNY LÓRÁNT által taglalt politikai vonatkozásokkal. „Ezek a mieink — ti. a Nyugat írói — [pedig] ne vü k i s t ö b b n y i r e m a g y a r s mégis sok van köztük, kinek nyelvreformáló buzgalmát csak különös önhittség, vakság, vagy tudatlanság értetheti meg. E z e k n e k v a g y n e m m a g y a r a z a n y a - n y e l v ü k , v a g y a z o k é n e m v o l t m a g y a r , k i k r ö l r á - j u k r a g a d t ” — írja HORVÁTH (1911: 61), akinek az általam kiemelten szedett kitétele világosan mutatja, hogy nem pusztán esztétikai indítékai vannak. SIMONYI (NB. Steiner) ZSIGMONDot a *cz* egyszerűsítése miatt 1891-ben Gyulai Pál azzal vádolta, hogy nem jó hazafi, később, nem sokkal halála előtt is fejére olvasták, hogy nincs benne nemzeti érzés (vö. TOMPA 1975: passim).

2.3. A *s* kötőszó használatának a következőkben megmutatkozik egy olyan használatmódja, amilyenre elsőként a „Nyugat” íróinak, költőinek nyelvhasználatából van példa. Az efféle használat a grammatikai, stilisztikai, illetőleg retorikai hagyományhoz, a korabeli irodalmi ízléshez valóban nem idomul. HORVÁTH JÁNOS tanulmánya megjelenésének idején a „Borsszem Jankó” élc lap rendszeresen gúnyolja Üsd Titán, azaz Füst Milán verseit és más művészt is, például Kodály Zoltánt (vö. SOMLYÓ 1969: 173). Füst Milán írásművészetének egésze ugyan számos tekintetben nem jellegzetes megnyilvánulása a „Nyugat” irodalmiságának, mégis eléggé nyugatos költő ahhoz, hogy egyik verse kapcsán a *s* kötőszó sajátos használata megmutatkozzék. Az „Egy hellenista arab költő búcsúverse” című költeménye (Füst ÖV. 91):

Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lány légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti éjszaka örvényei *s* fekete tüzei szivemnek,
S félelmek anyja, te hármias Hekaté, –

Én elmegyek, én elmegyek, örökre búcsúzó,
S nincs gyermeki báj, amely kicsalna siromból
S a barna lánynak édes panasza, mely mosolyra készítené ajakam,
Mert néma lettem, mint a föld,
S néhány évszázad múlva felszánt a földművelő
S csontjaim porát a szél összekavarja.

E költői szövegmű hat egymást követő mondategysége megszólítás, majd egy szövegmondat-egységnyi kijelentés következik — *Én elmegyek, én elmegyek, örökre búcsúzom* —, amelyhez a kijelentést magyarázó megállapításokat tartalmazó több szövegmondategység sorjázik. A teljes költői szövegmű egyetlen megnyilatkozásnak tartható, amelynek nyelvi kivitelezése egyetlen — több megszólításból, illetőleg több (különbféle szemantikai és szintaktikai viszonyban álló) szövegmondategységből álló — szövegmondat (vö. BÜKY 2004: 8). A megszólítások sorozatának kapcsolatát és a szövegmondatban a megszólításokat követő alapszerkezet egységeit, illetőleg a már említett kijelentést követő egységek kapcsolatát rendre a *s* kötőszóval jelzi a szövegalkotó. A „*S a barna lánynak édes panasza, mely mosolyra készítené ajakam, / Mert néma lettem, mint a föld*” megnyilatkozásegység (amely több mondategység) belső szerkezetének kapcsolóelemei (*amely, mely, mert*); a megnyilatkozás egészének tartalmi viszonyrendjében ezek nem számottevők. A tartalmi viszonyrend ugyanis azt közli, hogy a beszélő elmegy, és ez és ez fog (vagy nem fog) történni, illetőleg lenni (vagy nem lenni). A felépítés a következő (l. a képletbe foglalást is): a megszólítások halmaza ($\cup A$) és az ezektől részben független kijelentés (B) egy alhalmazzal ($C_{1...4}$) tartozik egybe. Az A halmazban lévő kijelentések (mint megszólítások) ugyan nyelvilleg és grammatikálisan megjelenítve nincsenek benne a B halmazban ($A \setminus B$), mégis nekik szól a B mint kijelentés. Az alhalmaz kijelentéselemei kognitíve viszont összefüggnek az A halmaz elemeivel, s ezt az értelmi összefüggést mintegy állandó megerősítésként (zenei műszóval: „cantus firmus”-ként vagy „continuo”-ként) jelzi a S és a s kötőszavak írásképe vagy hangzásképe, illetőleg grammatikai-pragmatikai szerepe. A versben nyilvánvaló a stílusalakítás illetően szándéka, amelyet csak akkor lehet keresettségnek nevezni, ha az efféle alakításmódot vagy előzményeit nem ismerjük, vagy nem akarjuk ismerni.

$$(*te) + *te + *te + ti + *te + te = A \{ = (A_1 + A_2 + A_3 + A_4) \}$$

$$elmegyek = B \{ (A \setminus B) \}$$

$$+ s (... nincs, amely...) = C_1$$

$$+ s (... nincs, mely ..., mert) = C_2$$

$$+ s = C_3$$

$$+ s = C_4$$

$$A \cup (A_1 + A_2 + A_3 + A_4)$$

$$B \cup \{ (C_1 + C_2 + C_3 + C_4) \} = C$$

Hasonló megoldású szövegmondat-építés számos van még a Füst Milán-i lírában (vö. BÜKY 2004: passim), szemléltesse ezt egy, az előbbi búcsúvershez némileg hasonló témájú részlet a „Barátaimhoz” című költeményből (Nyugat 1928. I, 2):

Ne nevessetek rajtam. Csillag voltam, szerencsétlen siető!
 S ha nem voltam egyéb, mint a gyengéd, becéző pillantás, mely egyre csak bucsúzik
 tőletek,
 S azért simogat, hogy emlékül vigye tán, milyen az arcotok,
 S ha nem voltam egyéb, mint a mosoly, melyet elviseltetek...
 S a fájdalmas zokogás, amelyre megdobbant a szív és felhorkant:
 Hogy vajjon miféle fájdalom ez? — Isten-adta, Isten-küldte átok, mely így zokog?
 Akkor is, ó akkor is, bocsássatok meg! — Szív voltam, tört szív, annyi az egész!
 S feledjétek el, hogy éltem.

3. A klasszikus grammatika és a neoretorika (vagyis a 20. századi strukturalista alakzatelmélet) a morfológiai változások közé teszi a normától való történeti, nyelvjárási vagy szándékos eltéréseket (metaplazmus gyűjtőnéven). Éppen Füst Milán lírájából vesz példát VÍGH ÁRPÁD a jelenség bemutatásakor a *mely* és az *amely* használata kapcsán, majd ezt írja: „De metaplazmikus természetű a *s-és* kettős alak is, amelyekkel ráadásul Füst Milán igen sok sorát vagy mondatát kezdi, s amelyeknek ritmikus használata hol alliterációt, hol anaforát, hol polyszindetont eredményez” (1981: 433). Ebben a sokszorosan összekötött (polysyndeton) szövegmondategység-sorozatban aligha csupán redundancia vagy „az és kötőszóval való visszaélés” az adjekciónak a jelen esete, inkább a szövegmű lehetséges világában megvalósuló búcsúzás olyatén nyelvi ábrázolása, amely a megszólításokat is, a búcsúzás okainak sorolását is mintegy egyidejűleg, mondhatni: kontrapunkttal mintázott megnyilatkozással fogalmazza meg, s a megfogalmazással — ha szükséges — célja(i) kiszolgálásra kényszeríti a grammatikát. Azok a meglátások, amelyeket HORVÁTH JÁNOS és mások tanulmányai, illetőleg az ÉrtSz. leírásai (közvetve) tartalmaznak, ha bizonyos helyzetekben meg is felelnek a kutatók leírásainak, korántsem bizonyosan törvényszerűek az általános és különösen nem a szépirodalmi nyelvhasználatban.

BÜKY LÁSZLÓ

Források

- ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*. Bevezetés és jegyzetek: PUSZTAI ISTVÁN. Régi magyar kódexek 1. Budapest, 1985.
 ATSz. = PÁSZTOR EMIL, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Budapest, 1986.
 BalSz. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8*. Debrecen, 2000.
 BbSz. = BEKE JÓZSEF, *Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*. Kecskemét, 1991.

- CSSZK. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára*. Debrecen, 1993.
- Füst Milán, *Összes versei*. Budapest, 1969.
- JókK. = *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. Közzéteszi: P. BALÁZS JÁNOS. Codices Hungarici VIII. Budapest, 1981.
- JuSz. = BENKŐ LÁSZLÓ, *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, 1972.
- NEMES ZOLTÁN (1933): *A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai*. Szeged.
- PSz. = J. SOLTÉSZ KATALIN–SZABÓ DÉNES–WACHA IMRE, *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*. Budapest, 1973–1987.
- SzGySz. = *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*. Szerk. FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF. Budapest, 1989.
- ZrSz. = BEKE JÓZSEF, *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest, 2004.

Irodalom

- P. BALÁZS JÁNOS (1971): Van-e különbség az „és” meg a „s” között? In: *Anyanyelvi órákat*. Szerk. FERENCZY GÉZA. Budapest. 195–9.
- BÜKY LÁSZLÓ (2000): Az *úgy mond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből: *Magyar Nyelvjárások* 38: 79–89.
- BÜKY LÁSZLÓ (2004): *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban)*. Szeged.
- CZIGÁNY LÓRÁNT (1974): Az úgynevezett „magyarosság”. Stílus kategória vagy politikai koncepció? In: *Jelentés és stilisztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. szám. Budapest. 109–13.
- DIJK, TEUN A. VAN (1977/1982): Pragmatikai kötőelemek. *Tanulmányok. Studije* 15. Újvidék. 83–90.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE (2008): Az *úgy mond*-tól az *úgy mond*-ig: *Magyar Nyelvőr* 132: 37–51.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1959–1962.
- FARKAS VILMOS (1962): A kapcsolatos mondatok. In: *MMNyR*. II, 410–8.
- FORGÁCS TAMÁS (1985): *A Debreceni Kódex legendáriumának összetett mondatai*. Szeged. Kézirat.
- FRIED ISTVÁN (2007): *Siker és félreértés között. Márai Sándor korszakok határán*. Szeged.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): Nyelvjárási mondattani jelenségek. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Budapest. 362–74.
- HORVÁTH JÁNOS (1911): A „Nyugat” magyartalanságairól: *Magyar Nyelv* 7: 61–74.
- HORVÁTH JÁNOS (1976/1980): *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1991): A kötőszók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 476–500.

- JUHÁSZ DEZSŐ (1992): A kötőszók. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfológia.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 772–814.
- KÁROLY SÁNDOR (1995): Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 761–834.
- KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan.* Budapest.
- KLEMM ANTAL (1942): *Magyar történeti mondattan II.* Budapest.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Budapest.
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1980–85.
- PAPP ZSUZSANNA (1995): A mellérendelő mondatok. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 719–57.
- PÉTER MIHÁLY (1978): Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12:* 221–31.
- PÉTER MIHÁLY (1996): Stílusok és stilisztikák: *Magyar Nyelvőr 120:* 375–9.
- SIMONYI ZSIGMOND (1881): *A magyar kötőszók. A mellérendelő kötőszók.* Budapest.
- SOMLYÓ GYÖRGY (1969): *Füst Milán. Emlékezés és tanulmány.* Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF (1983): *A mondatszerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykoványi nyelvjárásban.* Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (1975): *Simonyi Zsigmond.* Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (1980): és – s. In: *NymKk. I,* 568–70.
- VÍGH ÁRPÁD (1981): *Retorika és történelem.* Budapest.

Csíki lakott területi nevek nyelvi elemzése

I. A lakott területi nevek állománya

1. A lakott területi név a helynévfajta HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott legújabb osztályozási rendszerének egyik főbb kategóriája a víz-, vízparti, domborzati, táj-, határ- és építménynevek sorában, és denotatívumai alapján közigazgatási, helység-, településrész-, utca- meg tanyanevekre tagolódik (HOFFMANN 1993/2007: 46–8), amelyek eddigi szakirodalmi rendszerezése eléggé tarka képet mutat (l. KÁLMÁN 1989: 111–66, J. SOLTÉSZ 1979: 81, HAJDÚ 1994: 54–5). Emberi beavatkozással létesült objektumai alapján egyértelműen a LÖRINCZE LAJOS által felállított műveltségi név típusába tartozik (1947: 14–20). Alnévfajta bonyolult együttesével a helynevek objektumrendszerének sajátos összetettségét bizonyítja, ugyanakkor a többi helynévfajta viszonylatában talán a legszabályosabban tükrözi annak hierarchikus jellegét is, hisz még a közigazgatás is beavatkozik objektumai eredeti rendjébe, „az egyes országokat kisebb egységekre tagolja: tartományokra, megyékre, területekre, kormányzóságokra [...] stb., s többnyire ezeket még kisebb egységekre (járás, kerület, körzet stb.)” (J. SOLTÉSZ 1979: 86).

Az eddigi vizsgálat alapján ez az egyik legfeltárta helynévfajta, különösen ami a makrotoponima jellegű településnevet illeti, amelynek korai tipológiáját legutóbb KISS LAJOS elevenítette fel szakirodalmával együtt (1999: 133–40). A településnév-vizsgálatok legújabb iránya a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének névtörténeti kutatásai keretében körvonalazódik. Ezek egy számítógépes névtani adatbázis kiépítésének részmunkálataiként a magyar helynevek történetének legfeldolgozottabb időszakára, az ómagyar korra irányulnak, szerves részét képezve az uráli nyelvek egységes modellelméleti meg-alapozottságú névkutatási, illetve településnév-kutatási tervének is. A várme-gyek szerinti, minden névfajta kiterjedő vizsgálatok középpontjában azonban a településnév áll. Történeti-etimológiai szótárakon alapuló monografikus feldol-gozások egész sora született állományának, valamint annak alapján a magyar helységnévadás normaösszetevőinek rendszerszerű feltárására (l. BÉNYEI–PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001a, 2001b, PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2005, 2007).

A lakott területi név mikrotoponímiai vetületei egyelőre még kevésbé ismertek, bár szinkrón síkjuk adattári feltárása nagyrészt már befejeződött. Az általános sajátosságokon túlmenően (l. KÁLMÁN 1989: 160–6, J. SOLTÉSZ 1979: 88–94, HAJDÚ 1994: 62–5) kísérlet történt néhány tájegységre jellemző, hagyományos komplex kutatásokon alapuló tipologizálásukra is (l. BENKŐ 1947: 13, KÁZMÉR 1957: 12–6, 59–70, INCZEFI 1970: 130–45, KÁLNÁSI 1996: 40–74). Alnévfaftáik közül mindenekelőtt az utcanév került az érdeklődés középpontjába (l. HAJDÚ 1975, MEZŐ 1970, PÉTER 1974 stb.).

2. Dolgozatom a lakott területi név keleti székely nyelvjárási, csíki szegmentumának a bemutatására tesz kísérletet öt település — Csíkcekefalva (Cs), Csobotfalva (Cso), Csíkszentmihály (M), Csíkszentsimon (S) és Karcfalva (K) — adattározott és részben publikált mai élő helynévanyaga alapján (CSOMORTÁNI 1997b: 89–99, 2004, 2005, 2006: 127–30, 2007: 133–4), amelyek átfogják a csíki nyelvjárás csoport egészét, így névanyaguk alapján a lakott területi név regionális jellemzőire is következtethetünk.

A névfajta leírása a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelméleti, onomatológiai koncepción alapul (1993/2007). A régió lakott területi névadásának modellösszetevőit, azaz a szemantikai és a lexikális bázist, valamint a névalkotási szabályokat próbálja feltárni az előzetesen állományában, illetve annak földrajzi, településenkénti és névfajta szerinti rétegződésében is felvázolt lakott területi névanyag többsikú nyelvi elemzése során. A leíró szerkezeti analízis a tulajdonnév lényegi ismértve, jelentése alapján mindenekelőtt a lakott területi nevek denotátumokról informáló szerkezeti egységeit veszi számba, amelyeket két síkon közelít meg. Funkcionális-szemantikai síkon univerzális helysajátosságokra utaló névrészekként kategorizálja őket, lexikális-morfológiai síkon pedig lexikális névelemekként, amelyeket esetenként névalkotásban részt vevő toldalékmorfémák is kiegészítenek. A keletkezéstörténeti elemzés a névalkotási szabályok megállapítására vállalkozik, de csak a szinkronia lehetőségeinek megfelelően. A kétrészes nevek esetében szintagmatikus elemzés tárja fel a névrészek kapcsolatát megteremtő nyelvi, grammatikai viszonyokat.

A csíki lakott területi nevek modellösszetevőinek leírása a funkcionális-szemantikai komponenseket, a névrészeket emeli ki központi összetevőkként, azok szerinti taglalásban mutatja be a névanyagot is, jelezve a lakott területi névállomány településenkénti és névfajta szerinti rétegeiben megfigyelhető előfordulási arányait is. De azok függvényében ismerteti a másik két modellösszetevőt is, mindenekelőtt a névrészfunkciókhoz kapcsolt névelemszerkezetet, ugyanis „a két szint egymásra vonatkoztatásával a funkcionális nyelvreírás alapvető követelményének is meg tudunk felelni: a jelentés és a forma kapcsolódási lehetőségeinek bemutatása révén a nyelvi jel kettős arculata belső összefüggésében tárul fel előttünk” (HOFFMANN 1993/2007: 67), amely „kitűnő összevetési alap” a továbbiakban a névkeletkezési típusok megállapításához is.

3. A vizsgált csíki lakott területi nevek állománya 309 névből áll, amelyek összesen 168 objektumot azonosítanak. Ezek sajátos rendszert alkotnak, amelyet a vizsgálatra kijelölt települések száma, típusa, ugyanakkor az objektumfajta és ezek megoszlása határoz meg. Három jellegzetes objektumfajta képezi az alapját: a település, a településrész és az utca. Ezek közül az utca a központi helyfajta, hisz a tulajdonnévvel is megnevezett lakott területi objektumok majdnem háromnegyede (73,21%) tartozik a körébe (Cs, K: 29, S: 28, M: 22, Cso: 15). A településrész és a falu messze elmarad gyakoriságban mögötte, hisz az előbbi 23,80%-os előfordulásával szórványos helyfajtának nevezhető (S: 14, K: 10, M: 8, Cs: 5, Cso: 3), az utóbbi pedig 2,97%-os megterheltségével csak ritkának (Cs, Cso, K, M, S: 1).

A legjellegzetesebb lakott területi objektumok a falvak és a falurészek. A falvak eredete a 15. század végéig, a több mint 80%-ában létrejött székely faluhálózat történetének korai szakaszáig vezethető vissza, amelyet a legújabb történeti kutatások szerint a Kárpátok szorosainak őrizetére áttelepített, magát ősfoglalónak valló székelység a 11–13. század folyamán alakított ki új szállásterületén, nemzetségek szerint osztva fel azt. Ennek értelmében „a székelyek telegdinek nevezett törzse a későbbi Udvarhelyszék területén helyezkedett el, vagyis a Hargita hegyláncától nyugatra. A telegdiek csíki és gyergyói ága népesítette be a Hargita és a Keleti-Kárpátok közötti medencéket” (EGYED 2006: 16). A nyelvjáráskutatás, a székely személy-, hely-, nemzetség- és ágkutatás eredményei alapján BENKŐ LORÁND a nyugati székelység keletre való áttelepedését a következőkben összegezi: „először a bihari székelység kerekedett fel, s csak ezután került sor a Királyföld székelységének áttelepülésére a Keleti-Kárpátok vidékére. Ezt a feltevést alátámasztja az a tény is, hogy az egykori gypűk maradványait napjainkban megtalálták a Hargita hegység nyugati lejtőin. Ezidáig úgy néz ki, hogy előbb a XII. század második felében Telegdiszékre települtek be a székelek Bihar megyéből, közel azonos időben Marosszékre más nyugati székely csoportok. [...] A külső keleti székely karéj némileg később települt be mai szálláshelyeire. Biztonsággal állíthatjuk azonban, hogy ez az áttelepülés is még az Árpád-korban, a XIII. század folyamán megkezdődött, és legkésőbb a XIV. század elejére befejeződött. A névanyag tipológiai rendszere, különféle helynévtípusok: szentnevek, nemzetség- és ágnevekből lett településnevek stb. alapján e betájolás térben és időben bizonyosnak látszik. A székelység előretörése a keleti karéj tájain a következő sorrendben történt: Sepsí–Orbai–Kézdi, majd Csík- és végül Gyergyószék” (1990: 122). Csík Árpád-kori településtörténetének utóbbi régészeti rekonstrukciója alapján „a megtelepülés valószínűleg a 10–11. századtól indítható, ekkor még feltehetőleg gyér katonai megszállás formájában. A 11–12. században azonban telepek sokasága jöhetett létre, lezárult a korábbi szláv lakosság asszimilációja, és megindult a terület egyházi és világi szervezése is. A keleti végek biztosítása azonban folyamatos erőfeszítést követelt meg, ezért a

13. században sor került a székelyek idetelepítésére is. Ez utóbbiak néhol a megelőző lakosságra közvetlenül, máshol külön települve kialakították a mai településhálózat alapjait” (BOTÁR 2008: 91).

A székely falu típusa eredetére nézve ún. „irtványokból alakult katonaközség” (EPERJESSY 1940: 62). Alapsejtjei a székelység letelepedésének legkisebb hadi egységei, a tízesek lehettek (vö. ENDES 1994: 41). Mindenekelőtt a 14. századi pápai regesztrumok közvetlen és közvetett utalásai jelzik őket. Ezek szerint az 1330-as években 174 templomos falu létezett a Székelyföldön, amelyből 17 csíki, illetve gyergyói település (EGYED 2006: 22). A 15–16. századi források pedig már egyértelműen tanúskodnak meglétükről.

Sajátos fejlődéstörténetük során a különböző korszakok meghatározta településtípusokon át alakították ki mai arculatukat, amelyet az esetleges falucsoportosulás és falupusztulás jelensége is meghatározhatott (l. VÁMSZER 2007: 28, EGYED 2006: 32). Újkori történetük sorsdöntő mozzanata az 1918 utáni állami hovatarozásuk megváltozása, amellyel a román közigazgatás rendszerébe kerültek át. Ennek meghatározottságában 1966-tól különböző hivatalos településtípusokat képviselnek: az egyetlen nagyobb település alkotta **k ö z s é g e t** Csíkszentsimon, az egy vagy több kisebb és egy községközpont jellegű nagyobb településből álló község **k ö z s é g k ö z p o n t j á t** Csíkszentmihály és Karcfalva, a kisebb települést, a **f a l u t** Csíkcekefalva, a városhoz csatolt **p e r e m t e l e p ü l é s t** pedig Csobotfalva.

A falvak mai falurészeinek, a helyi közösségek által napjainkban is **t í z e s e k n e k** nevezett településrészeknek az ősei a korai székely nemzetségi települések vérségi alapon, tíz családonként összetelepülő csoportjai, illetve azok állandósult szálláshelyei lehettek, ugyanis amint már az előbbiek is utaltak rá, és a történettudomány legutóbb is kifejtette: „[a] katonai és polgári szervezet a székely falvakban összefonódott, a falu alapegységét a tízed képezte, amelyben a családokat nyilvántartották s hadi feladatokra mozgósították, ugyanakkor a tízesek a faluközösségnek mindennapi teendőiben is fontos szerepet kaptak, például a határhasználat rendjének kijelölésében” (EGYED 2006: 30). A Székelyföldre általánosan jellemző tízesrendszer Csíkszékből bontakozott ki a legerőteljesebben, és itt is maradt fenn a legtovább, akár a néprajztudomány feltételezte széttelepülés (IMREH 1983: 68), akár a történettudomány fenntartotta összetelepülés volt is jellemző rá, hisz az utóbbi megfogalmazása szerint egyértelmű, hogy „a tízesekből lettek később a faluk, s a tízesek ezek tízesei lettek” (ENDES 1994: 41).

4. A csíki lakott területi névállomány sajátos belső rétegződést mutat településenkénti és névfajták szerinti megoszlása alapján egyaránt. Településenkénti rétegei elsősorban objektumrendszerük, alnévfajtáik, illetve névanyaguk mennyiségi mutatói, valamint a népi és hivatalos névadás helyi névtípusai, különböző jelenségei alapján különülnek el egymástól.

4.1. Az öt település közül Karcfalva uralja a lakott területi névállományt, hisz a legnagyobb lakott területi névanyaggal rendelkezik (84), amely az össznévanyag 27,18%-át teszi ki. Névfarendszere is teljes, mind a nyolc névfajta jelen van benne. Megoszlásuk hasonló a többi település névfajtáinak megoszlásához. Elsőként ezúttal is az *u t c a n é v* tűnik ki gyakoriságával, ugyanis a lakott területi névállomány háromnegyedét uralja (75%): *Állomás utca*, *Belső út*, *Piac tér* stb., viszont a *t e l e p ü l é s r é s z n é v* (*Alsözeg*, *Fatemető*, *Futballpálya*, *Park* stb., 20,23%) és a *f a l u n é v* (*Abránfalva*, *Karcfalva*) jóval ritkább (4,76%).

A névállomány 84 neve csupán 41 lakott területi objektumot azonosít, amelyek közül 16 egynevű. A népi névadásra visszavezethető többnevűség 25 objektumot érint, amelyek többnyire kétnevűek: *Tankók szere* ~ *Tankók utcája*, *Szigyártók utcája*¹ ~ *Szigyártó András utcája*, *Szigyártók utcája*² ~ *Szigyártó István utcája*, *Gidrók utcája* ~ *Gidrók szere*, *Bálint István utcája* ~ *Vitéz István utcája*, *Szőcs Áron utcája* ~ *Albert Márton utcája*, *Bíró Károly utcája* ~ *Zsák utca*, *Malom utca* ~ *Botok szere*, *Vízre járó*² ~ *Felső Víze járó*, *Vízre járó*³ ~ *Alsó Víze járó*, *Felső utca* ~ *Patika utca*, *Bartalisok szere* ~ *Templom alja*, *Oláh temető* ~ *Román temető*, *Fatemető* ~ *Temető*¹, *Kőtemető* ~ *Temető*², *Piac* ~ *Piac tér* (16); de háromnevűek: *Alsó Vasút utca* ~ *Alsó utca* ~ *Vasút utca*², *Gyár út* ~ *Gyár utca* ~ *Kertvég útja*, *Külső út* ~ *Fő út*² ~ *Új főút* (3) és négynevűek is felbukkannak közöttük: *Istókok utcája* ~ *Boltreszek utcája* ~ *Boltresz utca* ~ *Boltreszné utcája*, *Kicsi utca* ~ *Baricok utcája* ~ *Baric utca* ~ *Baric utcája*, *Vasút utca*¹ ~ *Állomás utca* ~ *Felső Vasút utca* ~ *Középső utca*, *Hegy melléke utca* ~ *Hegy alja utca* ~ *Hegy melléke* ~ *Hegy alja*, *Belső út* ~ *Fő utca* ~ *Fő út*¹ ~ *Régi főút* (5), valamint egy ötnevű is: *Külsőszere* ~ *Kató Feriék szere* ~ *Külváros* ~ *Külszer* ~ *Tudor-negyed*.

A karcfalvi lakott területi nevek mind élő, aktív nevek. Egyedül a valamikori *Abránfalva* falunévnek változott meg a denotatív jelentése, ugyanis az általa jelölt középkori falu az 1694-es tatárbetöréskor elpusztult. Területe Karcfalva határába olvadt be, a neve pedig karcfalvi határrésznévként él és működik a mai névhasználatban.

4.2. Csíkszentsimon a második a vizsgált települések sorában 73 névből álló, 23,62%-os megterheltségű lakott területi névállománya alapján, amelyben nyolc névfajta szerepel. Az *u t c a n é v* a leggyakoribb lakott területi névfajta: *Bartók utcája*, *Gödrös út*, *Piac tér* stb. (72,60%), míg a *t e l e p ü l é s r é s z n é v*: *Futballpálya*, *Kápolnaszeg*, *Temető* stb. (24,65%) és a *f a l u n é v*: *Csíkszentsimon* ~ *Szentsimon* (2,73%) jóval ritkább.

A névfajták szerint ily módon tagolódó névállomány 43 lakott területi objektumot identifikál, amelyek egy- (24) és többnevűek (19). Az utóbbiak egyetlen kivétellel a népi névadásban gyökereznek, és többnyire kétnevűségről tanúskodnak: *Hollók utcája* ~ *Hollók utca*, *Szőkék utcája* ~ *Gerédek utcája*, *Csekék utcája* ~ *Sándor Jenő utcája*, *Bozán utca* ~ *Bozánok utcája*, *Cigány telep* ~ *Telep*, *Rét*

utca ~ Vaskalapos utca, Tejcsarnok utcája ~ Sándor Dénes utcája, Bodega utca ~ Malom utca, Állomás út ~ Állomás utca, Kiskápolnaszeg ~ Kicsikápolnaszeg, Felszeg ~ Kútszeg, Főútmelléke ~ Főútmente, Piac ~ Piac tér, Szentsimon ~ Csíkszentsimon (14), de három-: Vasút utca ~ Pipás utca ~ Skovránok utcája, Bardóc-gyár utca ~ Gyár utca ~ Bocskor utca (2), négy-: Szép Miklós utcája ~ Boldizsárok utcája ~ Szépek utcája ~ Szép Imre utcája, Új utca ~ Idegenek utcája ~ Munkás utca ~ Új sor (2) és ötnevről is: János Dénes utcája ~ Zeffer utca ~ Hidmérleg utca ~ Hidmérleg utcája ~ Finna utcája (1).

A névállomány minden neve élő, aktív név. Egyedül a *Kútszeg* falurésznevének szűkült le a használati köre, ugyanis már csak az idősebb generáció tagjai ismerik, de a lokalizálása gondot okoz a köreikben is.

4.3. Csíkcekefalvának mint viszonylag kisebb falunak a lakott területi névanyaga 68 névből áll, amely a vizsgált lakott területi névállomány 22%-át alkotja. Következésképpen jelentős helyet foglal el a névállomány településenkénti rétegei között, hisz a három leggazdagabb állomány egyike a községközpont jellegű Karcfalváét és Csíkszentsimon községét követően.

Figyelemre méltó gazdagsága sajátos eredetű. Egyrészt jellegzetes névfajta-, illetve objektumrendszerében, másrészt a népi és a hivatalos névadás, névhasználat jellegzetességeiben gyökerezik. A mindössze öt névfajtaival jellemezhető névfajtarendszerében az *u t c a n é v* a domináns: *Borvíz utca, Felső piac, Fő út, Hármaskeresztfa utcája* stb. (83,82%), míg a *t e l e p ü l é s r é s z n é v* csak szórványos: *Alszeg, Felszeg* stb. (13,23%), a hivatalos és népi névhasználat *Csíkcekefalva ~ Csekefalva t e l e p ü l é s n e v e i* pedig mindössze 2,94%-os arányt képviselnek.

A lakott területi nevek a hivatalos *Csíkcekefalva* falunév kivételével mind népi nevek, amelyek gyakoriságát a népi névadásnak köszönhető domináns többnevről jelenség is meghatározza. A 68 lakott területi név ugyanis 35 objektumot azonosít, amelyekből 13 egy-, 22 pedig többnevű. Az utóbbiak között a kétnevűek a legjellemzőbbek: *Lac Mihály utcája ~ Gyár utca, Barom utca ~ Cinkus utca, Kőkereszt utca ~ Kőkeresztfa utca, Rét utca ~ Fuvas utca, Rác Márton utcája ~ Adorjáné utcája, Részeg utca ~ Gálok utcája, Keresztes Gyula utcája ~ Keresztes Andor utcája, Tatár utca ~ Nagy István utcája, Táncos utcája ~ Salamonok utcája, Sánta József utcája ~ Sánta Józsefné utcája, Nagy út szere ~ Piac szer, Fő út ~ Nagy út, Tormapiac ~ Felső piac, Csíkcekefalva ~ Csekefalva (14), a háromnevűek: Gothárok utcája ~ Kecskések utcája ~ Kecskés Ferenc utcája, Gábosi Sándor utcája ~ Gábosi utca ~ Karacsi utca, Barta József utcája ~ Vitos János utcája ~ Vitosok utcája, Bodó László utcája ~ Filler utca ~ Bodók utcája, Középszeg ~ Középtíz ~ Középtíz (5), illetve a négynevűek viszont jóval ritkábbak: *Fuszulyka szer ~ Fuszulyka utca ~ Bodó utca ~ Dombi utca, Mezei utca ~ Pongrácz utca ~ Csuti utca ~ Duduj utca, Fodor utca ~ Nedelka utca ~ Nedelkák utcája ~ Sánta Mózes utca (3).**

A névállomány egyetlen nevének módosult a denotátuma az idők folyamán, a *Felső piac* térnévé, mert az általa eredetileg jelölt piactér elköltözött Csíkszentmárton határába.

4.4. A községközpont jellegű Csíkszentmihályon csak 43 lakott területi névvel találkozhatunk. Ezek a lakott területi névanyag 13,91%-át teszik ki, így állományuk a legkisebb településéhez, Csobotfalváéhoz hasonlóan kevésbé gazdag állomány. Ha gyakoriságára nézve el is marad a nagyobb települések névanyagától, névfajtáira nézve azonban nem, hisz egyetlen kivétellel mind tartalmazza az általánosan jellemző névfajtákat. Ezek közül a többi településhez hasonlóan szintén az *utca* név az uralkodó névfajta (72,09%): *Csorosza utca*, *Fő út*, *Porond* stb. A *település* név: *Alszeg*, *Futballpálya*, *Temető* stb. (18,60%) és a *település* név: *Csíkszentmihály* ~ *Szentmihály* stb. (9,30%) előfordulási aránya messze elmarad mögötte.

A jelzett névfajta összesen 31 lakott területi objektumot azonosítanak, következőképpen erre a névállományra is jellemző az egy- és többnevűség jelensége. A 21 egynevű objektum mellett 8 kétnevű: *Katlanok utcája* ~ *Farkazók utcája*, *Víz köze* ~ *Ladó Marci utcája*, *Csorosza* ~ *Csorosza utca*, *Búzások utcája* ~ *Búzás Marci utcája*, *Harangozó utca* ~ *Kántor utca*, *Szepe utcája* ~ *Szepik utcája*, *Tőkeszege* ~ *Tőkeszeg*, *Szentmihály* ~ *Csíkszentmihály* és 2 háromnevű fordul elő: *Malomvölgy utcája* ~ *Lakatos István utcája* ~ *Lakatosok utcája*, *Molnár Albert utcája* ~ *Molnár utca* ~ *Malom utca*.

A névállomány nevei élő aktív nevek. Két falunév denotatív jelentése változott meg az idők folyamán. Az egyik az 1694-es tatárbetöréskor elpusztult *Cibrefalva* neve, amely határrésznévként él tovább a település helynévrendszerében, a másik pedig a feltehetően falucsoportosulásról tanúskodó *Csigafalva* potenciális falunév, amely a mai Csíkszentmihály egyik falurészneve.

4.5. A már nem önálló, legkisebb peremtelepülés, Csobotfalva lakott területi névállománya mindössze 41 névből áll, így az össznévanyagban is a legalacsonyabb az előfordulási aránya (13,26%). A hat névfajtából összetevődő rendszerében az *utca* név a leggyakoribb, a névállomány több mint háromnegyedét uralja (85,36%): *András tér*, *Borbátok utcája*, *Csomortáni út* stb., a fennmaradt egynegyedét pedig a *település* név: *Belterület*, *Temető* stb. (7,31%) és a *falunév*: *Csobotfalva* ~ *Csikcsobotfalva* stb. (7,31%).

A névállomány 19 lakott területi objektumot nevez meg, ezekből 10 többnevű, 9 pedig egynevű. A népi és a hivatalos névadás is meghatározta többnevűek körébe nagyrészt kétnevű objektumok tartoznak: *Alsó Váták* ~ *Belső Váták*, *Felső Váták* ~ *Külső Váták*, *Bartis Pista utcája* ~ *Kula utcája*, *Jakab János hágója* ~ *Jakab János* (4), de mellettük előfordulnak még háromnevű: *Arany János utca* ~ *Kájoni János utca* ~ *Bükkfa utca*, *Sár utca* ~ *Antalnál* ~ *Cifra utca*, *Temető utca* ~ *Temető út* ~ *Temető útja* (3) és négynevű objektumok is: *Pap utcája* ~ *Geczők utcája*² ~ *Csobotfalva utca* ~ *Suvadás utca*, *Nyírfá utca* ~ *Burjánok utcája* ~

Gyámok utcája ~ Kósák utcája (2), valamint egy ötnevű is: *Bartalisok utcája ~ Bartalis utca ~ Geczők utcája*¹ ~ *Gatyszár utca ~ Malom utca*.

A település minden lakott területi neve élő, aktív név, amelyek nagy része népi, kisebb hányada pedig hivatalos név: *Arany János utca ~ Bükkfa utca, Csobotfalva utca, Nyírfá utca*. Az utóbbiak 17,50%-os gyakorisága a többi település hivatalos neveinek arányához viszonyítva itt a legmagasabb, ami Csobotfalva közigazgatási státusával függ össze, vagyis municípiumi peremtelepülés jellegével, ahol a hivatalos utcanévadás is érvényesül. A *Bükkfa utca* és az *Arany János utca* régebbi hivatalos névváltozatok használati köre nagymértékben leszűkült napjainkra az újabb *Kájoni János utca* változat hatására. Az *Agyagfalva* potenciális falunév denotatív jelentése módosult csupán, mivel beolvadt Csobotfalva településszerkezetébe, és így falurésznévként örökítődött át napjainkig.

5. A településenkénti rétegek tanúsága szerint az alábbi lakott területi névfajták találhatók meg a csíki névállományban. Az objektumok hierarchikus rendszere alapján közülük először is a falunév említhető mint a településnevet képviselő makrotoponima (*Csiksekefalva ~ Csekefalva, Csikszentmihály ~ Szentmihály, Csikszentsimon ~ Szentsimon, Csobotfalva, Karcfalva*), majd a falurész- (*Alszeg – M, Felszeg – K, Középtíz ~ Középtíz – Cs stb.*), temető- (*Fatemető – K, Temető – Cso, M stb.*), sportpálya- (*Futballpálya – K, M*) és parknév (*Park – K*) mint településrésznév, végül pedig a tágabb értelemben vett utcanév 'utcát, teret, általában közterületet jelölő tulajdonnév' (ÉKsz.), amely a jelölt közterületfajták szerint lehet belterületi út- (*Falu köze – Cs, Fő út – M stb.*), szűkebb értelemben vett utca- (*Hollók utcája – S, Kicsi utca – M, Malom utca – Cso stb.*) és térnév egyaránt (*Piac tér – K, Tormapiac – Cs stb.*).

A mind az öt településen megjelenő három főbb névfajta közül az *u t c a - n é v* a leggyakoribb az állományban (239), rétege a lakott területi névanyag háromnegyedét adja (77,34%), amelynek településenkénti megoszlása a következő: K: 26,35%, Cs: 23,84%, S: 22,17%, Cso: 14,64%, M: 12,97%. Hozzá viszonyítva a *t e l e p ü l é s r é s z n é v* jóval ritkább, rétege a névállomány 17,79%-át teszi ki csupán (S: 32,72%, K: 30,90%, M: 14,54% Cs: 16,36%, Cso: 5,45%). Végül a *t e l e p ü l é s n é v*, beleértve a mai falvak és a valamikori potenciális falvak neveit is, a lakott területi névanyag egészen szűk rétegét alkotja 4,85%-os gyakoriságával (K, M: 26,66%, Cso: 20%, Cs, S: 13,13%).

II. A lakott területi nevek nyelvi elemzése

1. A lakott területi helyfajta utaló névrész

1.1. A helyfajta utaló névrész központi szemantikai komponense a lakott területi névanyag funkcionális-szemantikai szerkezeteinek. A 309 lakott területi névből 276-ra jellemző, azaz az állomány 89,32%-ára. Nemcsak az össznévállomány viszonylatában jelentkezik különösen magas gyakorisági mutatóval, hanem

annak különböző rétegeiben is, így a településenkénti (Cs: 98,52%, M: 90,69%, S: 87,67%, K: 86,90%, Cso: 80,48%) és a névfajta szerinti rétegekben egyaránt.

A vizsgált települések mikrotoponimáinak körében szembeötlően magas az aránya, míg a makrotoponimákéban valamivel kisebb. Az előbbiek esetében különösen gyakori a településrésznevekben, ugyanis az 50 településrésznév közül 47-ben jelentkezik (94%). Csíkcekefalva, Csíkszentmihály és Csobotfalva minden településrésznévben jelen van, de a névfajta karcfalvi és csíkszentsimoni rétegeiben is nagyon gyakori, az előbbiben ugyanis 94,11%-os, az utóbbiban pedig 84,61%-os az előfordulási aránya. Kisebb eltéréssel bár, de az utcanévanyagban is hasonlóképpen magas a gyakorisági mutatója. A 239 utcanév közül 221 jellegzetes szemantikai komponense (92,46%). Csíkcekefalva és Csíkszentsimon minden utcanévben jelen van, de figyelemre méltó a gyakorisága a többi településen is (M: 93,54%, K: 85,71%, Cso: 80%). Ami a makrotoponima jellegű településneveket illeti, azok körében valamivel kisebb a gyakorisága, ugyanis egyrészt hiányzik Csíkszentsimon névadásából, másrészt a többi négy település 13 falunév közül mindössze 8 szerkezeti összetevője (61,53%): K: 75%, Cso, M: 66,66%, Cs: 50%. Mindez egyértelműen azt bizonyítja, hogy a helynévvel is megnevezett lakott területi helyek jellegzetes helyfajtája alapvető névadó motívuma a csíki lakott területi névadásnak.

A helyfajta utaló névrészt tartalmazó nevek egy- és kétrészes szerkezetek, amelyek közül az utóbbiak a jellegzetesebbek, ugyanis a 276 névből 227-re jellemzőek, vagyis az állomány több mint háromnegyedére (82,24%), míg az előbbiek kevésbé sajátosak, hisz mindössze 49 név képviseli őket, azaz az állomány 17,76%-a. A kétrészes nevek mind S+F szemantikai szerkezetű típusúak: Cseke/falva, Kápolna/szeg – S, Kicsi/utca – M stb. A ritkább egyrészes nevek névelemük morfológiai alkata alapján pedig többféle szemantikai szerkezetű típusal is jellemezhetők. Abban az esetben, ha egyszerű földrajzi köznevet tartalmaznak, egyértelműen F szemantikai szerkezetű típusúak: *Piac*, *Temető* stb., ha viszont az összetett földrajzi köznévből állnak, egyrészes F és kétrészes S+F szerkezetekként is értelmezhetők: *Alszeg*, *Piac tér*, *Zsák utca*, de *Al/szeg*, *Piac/tér*, *Zsák/utca* stb.

A vizsgált névállomány lakott területi helyfajtákra utaló F névrészei a következők:¹ *alszeg* 'a településnek belterületi vízfolyása alsóbb szakasza menti és/vagy déli része' (ÚMTsz.): *Alszeg* – Cs, K, M (3); *barompiac* 'az állatvásár időnként változó, kijelölt helye nagyobb haszonállatok: szarvasmarha, ló, sertés stb. adásvételére': *Barompiac* – K (1); *belterület*: *Belterület* – Cs, Cso, K, M, S (5); *cigánytelep* 'cigánysor, a falu cigányok lakta része, utcája': *Cigány telep* – S (1); *elágazás*: *Elágazás* – S (1); *falva* 'kisebb emberi település': *Abrán/falva* – K, *Agyag/falva* – Cso, *Cibre/falva* – M, *Csiga/falva* – M, *Cseke/falva* – Cs,

¹ Az egyes típusokra csak néhány jellemző példát mutatok be, zárójelben azonban megadom az összes oda tartozó névadat számát.

Csobot/*falva* – Cso, Karc/*falva* ~ Harc/*falva* – K (8); *faluköze* 'a falu két szemben levő házsora közötti térség, út' (ÚMTsz.): *Falu köze* – Cs (1); *felszeg* 'a településnek belterületi vízfolyása felsőbb szakasza menti és/vagy északi része' (ÚMTsz.): *Felszeg* – Cs, K, M, S (4); *főút*: *Fő út* – Cs, M, S, *Fő út*¹ – K, *Fő út*² – K; Régi *főút* – K, Új *főút* – K (7); *főutca*: *Fő utca* – K (1); *futballpálya*: *Futballpálya* – K, M, S (3); *gatyaszárutca* 'hegyesszögben összefutó utca' (ÚMTsz.): *Gatyaszár utca* – Cso (1); *hágó* 'meredek domboldalon vezető út' (ÚMTsz.): Jakab János/*hágója* – Cso (1); *határutca* 'két szomszédos összeépült település belterületi határt alkotó utcája': *Határ utca* – K (1); *járó* 'ösvény' (ÚMTsz.): *Vízreljáró*¹ – K, *Vízreljáró*² – K, *Vízreljáró*³ – K (3); *középszeg* 'középső része a falunak' (MTsz.): *Középszeg* – Cs (1); *középtíz* 'középső része a falunak': *Középtíz* – Cs (1); *középtízes* 'középső része a falunak': *Középtízes* – Cs (1); *központ* 'a községnek az a része, ahol a gazdasági, társadalmi, közigazgatási, művelődési élet összpontosul': *Központ* – K (1); *külváros*: *Külváros* – K (1); *mellék*¹ 'falurész': *Főút/melléke* – S, *Gyár/melléke* – S (2); *mellék*² 'utca': *Vasút/melléke* – S (1); *nagyút* 'országút' (SzT.): *Nagy út* – Cs (1); *negyed*: *Barakk/negyed* – S (1); *park*: *Park* – K (1); *piac* 'piactér': *Piac* – K, S; *Felső/piac* – Cs (3); *piactér*: *Piac tér* – K, S (2); *porond* 'homokos térség' (SzT.): *Porond* – M (1); *postaút* 'postajárat útja' (SzT.): *Posta út* – S (1); *sirülő* 'útkanyarulat': *Sirülő* – M (1); *sor* 'rendszerint csak az egyik oldalon kiépült utca' (ÚMTsz.): *Új/sor* – S (1); *szeg* 'falunak valamely része' (ÉKsz.): *Kápolna/szeg* – S, *Kút/szeg* – S, *Tőke/szeg* ~ *Tőke/szege* – M (4); *szer*¹ 'utca' (MTsz.): *Bartisok/szere* – K, *Botok/szere* – K, *Gidrók/szere* – K, *Fuszulyka/szer* – Cs, *Tankók/szere* – K, *Tyúk/szer* – M, *Új szer* – M (7); *szer*² 'falurész' (MTsz.): *Kató Feriék/szere* ~ *Külső/szer* ~ *Kül/szer* – K, *Nagyút/szere* ~ *Piac/szer* – Cs, *Templom/szere* – M (6); *telek* 'lakóterületen levő kisebb földterület, amelyen ház áll vagy amelyen építkezni lehet' (ÉKsz.): ?*Andrási/telek* – Cs, *Bozán/telek* – Cso, *Darvas/telek* – S (3); *telep*: *Telep* – S (1); *temető*: *Temető* – Cso, M, S, *Temető*¹ – K, *Temető*² – K, *Akasztottak/temetője* – S, *Fa/temető* – K, *Kő/temető* – K, *Oláh/temető* ~ *Román/temető* – K (10); *tér*: *András/tér* – Cso, *Angyal/tér* – S (2); *tormapiac* 'faluvégi felhagyott, jellegtelen piactér' (vö. ÚMTsz. *pocvég*): *Tormapiac* – Cs (1); *út*: *Állomás/út* – S, *Belső/út* – K, *Csomortáni/út* – Cso, *Gyár/út* – K, *Kertvég/útja* – K, *Külső/út* – K, *Szépvízi/út* – M, *Temető/út* – Cso, *Temető/útja* – Cso (9); *utca*: *Adorjánné/utcája* – Cs, *Állomás/utca* – K, S, *Alsó/utca* – K, *Arany János/utca* – Cso, *Balázs Ferenc/utcája* – K, *Borvíz/utca* – Cs, M, *Dombi/utca* – Cs, *Duduj/utca* – Cs, *Farkazók/utcája* – M (171); *zsákutca*: *Zsák utca* – K (1).

A helyfajára utaló névrész lexikális és szemantikai szempontból is a leggazdagabb, legszínesebb összetevője a lakott területi névfajta szerkezeti felépítésének. 42 lexikális eleme közül az *utca* a központi lexémája (171), amelyet egyetlen más lexikális elem sem közelít meg előfordulási aránya alapján. Hozzá viszonyítva a többi névelem csak ritkának: *temető* (10), *út* (9), *falu* (8), *főút* (7),

*szer*¹ (7), *szer*² (6), *belterület* (5), *felszeg* (4), *szeg* (4) vagy szórványosnak: *al-szeg* (3), *futballpálya* (3), *járó* (3), *piac* (3), *telek* (3), *mellék*² (2), *piactér* (2), *tér* (2), illetve egyszeri előfordulásúnak minősül: *barompiac*, *cigánytelep*, *elágazás*, *faluköze*, *főutca*, *gatyaszárutca*, *hágó*, *határutca*, *középszeg*, *középtíz*, *középtízes*, *központ*, *külváros*, *mellék*¹, *nagyút*, *negyed*, *park*, *porond*, *postaút*, *sirülő*, *sor*, *telep*, *tormapiac*, *zsákutca*.

Sajátos nyelvjárási szóképzleti elemekként e fajtajelölő lexémák majdnem arányos megoszlásban a köznyelvvél megegyező, illetve a köznyelvtől eltérő szavak. Az előbbiek a *postaút* fogalmi archaizmus kivételével mind élő, aktív szavak, mint az *elágazás*, *falu*, *főút*, *főutca*, *futballpálya*, *külváros*, *negyed*, *park*, *piac* ~ *piactér*, *telek*, *telep*, *temető*, *tér*, *út*, *utca*, *zsákutca*. Az utóbbiak viszont jellegzetes tájszavak, amelyek nagy része valódi: *alszeg*, *barompiac*, *cigánytelep*, *faluköze*, *felszeg*, *gatyaszárutca*, *határutca*, *középszeg*, *középtíz* ~ *középtízes*, *nagyút*, *sirülő*, *szeg*, *szer*¹, *szer*², *tormapiac*, kisebb hányada pedig jelentés szerinti tájszó: *hágó*, *járó*, *központ*, *mellék*¹, *mellék*², *porond*, *sor*. Mindezek mellett még meg kell említeni a térképek fiktív neveinek *belterület* névelemét is, amely köznyelvvél való egyezés.

Ezek a lakott területi lexémák morfológiai alkatukra nézve is tipikus földrajzi köznevek, amelyek között az egyszerű: *falu*, *hágó*, *járó*, *mellék*¹, *mellék*², *negyed*, *park*, *piac*, *porond*, *sirülő*, *sor*, *szeg*, *szer*¹, *szer*², *telek*, *telep*, *temető*, *tér*, *út*, *utca* és az összetett földrajzi köznév típusa egyaránt előfordul megközelítőleg arányos megoszlással: *alszeg*, *barompiac*, *belterület*, *cigánytelep*, *elágazás*, *faluköze*, *felszeg*, *főút* ~ *nagyút*, *főutca*, *futballpálya*, *gatyaszárutca*, *határutca*, *középszeg*, *középtíz* ~ *középtízes*, *központ*, *külváros*, *piactér*, *postaút*, *tormapiac*, *zsákutca*.

A lakott területi nevek helyfajta utaló névrészei szemantikai szempontból nagyon változatosak. A negyvenkét földrajzi köznév ugyanis negyvenféle, helynévvel is megnevezett lakott területi helyfajtaról informál, ugyanis „helyfogalmainkat a földrajzi köznevek fejezik ki” (HOFFMANN 1993/2007: 44). Denotatív jelentésük alapján jelzik a helyfajta objektumosztályba tartozását is, következőképpen alapul szolgálnak a lakott területi objektumfajta osztályozásához is, amelyet azonban a helyfajta jelzett nagy száma, ugyanakkor hierarchikus rendszere is megnehezíthet, hisz „a névviselő helyek nem olyan abszolút értelemben vett egyedek, mint az emberek; hierarchikus, vagy ha szabad így mondani, skatulyarendszert alkotnak: a nagyobb terület kisebbekre oszlik, ezek tovább még kisebbekre, illetőleg kisebb egységekből nagyobb és még nagyobb egységek épülnek” (J. SOLTÉSZ 1979: 81).

A földrajzi köznevek alapján körvonalazódó lakott területi objektumrendszer segítségével egyértelműen körülhatárolható a lakott területi név a maga különböző névfajtaival együtt, hisz „a földrajzi köznevek összessége megmutatja egyben azt is, hogy milyen típusú tulajdonneveket tekinthetünk helynévnek” (HOFF-

MANN 1993/2007: 44). A lakott területi helyfajtákról informáló földrajzi köznevek a csíki nyelvjárás tulajdonnevekben is megjelenő lakott területi helyfogalmait sorakoztatják fel, amelyek „szinonimitást, mezőösszefüggéseket, alá-, fölérendeltségi viszonyokat kifejező fogalmi rendszert alkotnak” (i. h.). Ennek részletező elemzése teremthet igazi alapot a lakott területi helynévfajták elkülönítéséhez, amelytől a dolgozat azonban eltekinthet, mivel a lakott területi névfajták HOFFMANN ISTVÁN által előrevetített rendszere sajátos összetétellel bár (1993/2007: 47), de határozottan körvonalazható a földrajzi köznévi állomány alapján.

A három főbb névfajtára, azaz helység-, településrész- és utcanévi kategóriákra épülő lakott területi névrendszer sajátos képet mutat helyfajtákra utaló általános és sajátos jelentéstartalmú, más és más megterheltségű földrajzi köznevei tükrében.

1.2. A makrotoponima jellegű településnév egyedüli földrajzi közneve az általános jelentéstartalmú *falv* egyszerű földrajzi köznév, amely Csíkszentsimon kivételével minden település névanyagában megtalálható (K: 3, M: 2, Cso: 2, Cs: 1). A különböző kétrészes helységnévtípusokat alkotó *falv* formáns névalakulatai egyetlen kivétellel mind birtoklásra utaló kétrészes S+F szemantikai szerkezetű nevek. Helyfajtát idéző F alaprészük néveleme az E/3. személyű -a birtokos személyjeles *falv-a* egyszerű földrajzi köznév: Abrán/*falv-a*, Cibre/*falv-a*, Cseke/*falv-a*, Csiga/*falv-a*, Csobot/*falv-a*, Karc/*falv-a* stb., birtokosról tanúskodó S bővítményrészüké pedig személynév: Cseke/*falva*, Cibre/*falva*, Csiga/*falva*. Egyedül az ugyancsak S+F szemantikai szerkezetű Agyag/*falva* bővítményrésze különbözik ezektől.

A *falv* egyszerű földrajzi köznév kitüntetett helyzetű helynévformáns a magyar földrajzi köznevek körében, ugyanis az első és napjainkig is az egyedüli monografikusan is feldolgozott formáns közöttük. KÁZMÉR MIKLÓS „A »falv« a magyar helynevekben” című munkája (1970) tárta fel helynévformánsi funkciókörében, fényt derítve az általa alkotott névtípus kialakulására, fejlődésére, szemantikai sokrétűségére, változásaira, névtani, nyelvi jellemzőire egyaránt. KÁZMÉR vizsgálati eredményeit az általam elemzett névállomány ide tartozó elemei minden tekintetben megerősítik.

A mai négy település valamikori *falva* névelemmel alakult tizenegy potenciális természetes településneve közül mindössze a Csekefalva, Csobotfalva és Karcfalva nevek maradtak fenn napjainkig valódi településnevekként. A névhasználat síkja szerint mindhárom népi, közösségi név, de a Csobotfalva és Karcfalva hivatalos név is. Névlettani helyzetük alapján természetes keletkezésű, a mesterséges névadásban újraalkotott nevek. A rendszeres hivatalos helységnévadás ugyanis Csik-Csobotfalva, Csik-Karcfalva megkülönböztető jelzős szerkezetekként vette át őket a rendszertelen mesterséges névadás korából (MEZŐ 1999: 82), és egyszerűsítéssel, megyenévi jelzőjük elhagyásával állapította

meg hivatalos változatukat. Ezzel az eljárással „az országban egyedüli előfordulású alapnevet állították vissza, ilyenkor ti. szükségtelen a jelzővel való nyújtás, a szabatosság követelménye is a »megkülönböztető« elhagyását kívánja, mert a jelző azt a hitet kelthetné, hogy az országban még más, ugyanolyan alapnevű települések is vannak” (MEZŐ 1982: 235). A fenti településnevek *falva* néveleme a népi névhasználatban *fala* rövidült változatban is él: *Csobotfalva* > *Csobotfala*, *Csekefalva* > *Csekefala*, *Karcfalva* > *Karcfala* stb., de ez egyetlen esetben sem tudott hivatalos névi rangra emelkedni.

A többi nyolc név — amelyek névhasználati síkjuk szerint mind népi, névélettani helyzetük szerint pedig természetes keletkezésű közösségi nevek — denotatív jelentése azonban a falupusztulás, falucsoportosulás jelensége következtében megváltozott, ami névfajtájuk változását is maga után vonta. A jelenség interdiszciplináris névrendszertani leírásával HOFFMANN ISTVÁN foglalkozott, aki egy határresszé vált település helynévanyagának vizsgálata alapján igazolta, hogy „bizonyos általános rendszerbeli változástípusok felismerése lehetővé teszi az ismeretek »visszacsatolását«: a névrendszerbeli változások jellege alapján a névtan eszközeivel segíthetjük az egyéb módon pontosan nem lokalizálható települések egykori helyének meghatározását” (1984–1985: 103). A beolvadás következtében az *Agyagfalva* és a *Csigafalva* nevek ugyanis csobotfalvi és csíkszentmihályi falurésznevekké, a tatár- és törökdúlások nyomán elpusztult *Abránfalva* és *Cibrefalva* neve pedig karcfalvi és csíkszentmihályi határressznévvé alakult át, tehát névfajtájuk megváltozásával ezek a nevek is továbbélnek a települések helynévrendszereiben.

1.3. A mikrotoponima jellegű településrésznevek, amelyek HOFFMANN általános meghatározása értelmében „utcacsoportok összefoglaló megnevezései” (1993/2007: 50), eredetükre nézve nagyrészt természetes nevek, kisebb hányaduk azonban mesterséges név. Összesen tizenhatféle földrajzi köznévvel jellemezhetők. A természetes névalakulatok földrajzi köznevei mindenekelőtt a településrész csíki nyelvjárási tagoltságáról tájékoztatnak, ötféle településrész-fajtára utalva, amelyek között mindenekelőtt a falurész, a temető és a park szerepel, de ide sorolható a sportpálya és a telek is.

A földrajzi köznevek tanúsága szerint a helynevekben is megjelenített településrész-fajták közül a falurész a legjellegzetesebb, legáltalánosabb és legdifferenciáltabb objektum. Mai földrajzi köznevei közül feltételezhetően a *tízes* a legősibb, a legtipikusabb csíki székely nyelvjárási falurésznevi formáns, amely a régió, a vizsgált települések falurészeinek általános földrajzi köznévi megnevezése, de amely a vizsgált települések közül egyedül Csíkcsekefalva mai névállományának *Középtízes* (~ *Középtíz*) nevében jelentkezik potenciális formánsként értékelhető összetett földrajzi köznévi alapelemként (*közép* + *tízes*). Névalakulata a klasszikus hármas tagolódást jelző *Alszeg*, *Középszeg*, *Felszeg* falurésznevek korrelatív sorából a *Középszeg* szinonimája. A történeti és a mai helynévanyag

alapján azonban kimutatható más települések falurésznévi formánsaként is (CSO-MORTÁNI 1997a).

A további földrajzi köznevek, amelyek utalhatnak a csíki falurész fejlődéstörténeti mozzanataira, rétegződésére is, egyrészt általános: *mellék*², *negyed*, *szeg*, *szer*², másrészt sajátos jelentéstartalmú névelemek: *alszeg*, *felszeg*, *középszeg*, *középtíz* ~ *középtíz*, *központ*, *külváros*. Közülük hagyományos falurésznévi formáns a magyar nyelvterületre általánosan jellemző népnyelvi *szeg* és *szer*², valamint az *alszeg*, *felszeg*, *középszeg* lexémák. Kétségtelenül a székely faluszerkezet további sajátos objektumairól tanúskodnak, amelyek közül a *szer*² a *tízes* típusú falurésszel rokonítható, ugyanis PAIS DEZSŐ véleménye szerint „a *szér* a magyar nyelvközösség egyes részeiben előbb a nemzetségre, vagyis egy közös származású embercsoportra vonatkozott, és azután ment át ennek a településhelyére, amely lakásoknak és ezek körüli földdaraboknak, telkeknek csoportjából: *szér*-éből állott” (1962: 17). Kapcsolatrendszerük eredete azonban sajnos múltba vész, így a szinkrón névanyag csak utalhat kronológiai rétegződésük lehetőségeire, de annak feltárását nem teszi lehetővé.

A városiasodó Csíkszentsimon és Karcfalva községek közelmúltban létesült objektumainak *Központ* – K, *Külváros* – K és *Barakk/negyed* – S településrésznevekbeli köznyelvvel egyező *külváros*, *negyed* és *központ* földrajzi köznevei neologizmusokként egészítik ki a hagyományos formánsok csoportját. A metaforikus *Külváros* név játékos, tréfás konnotációval is jellemezhető, amely denotatív és etimológiai jelentésének ellentétéből fakad. A további ritkább településrészek *temető*, *telek*, illetve *belterület* általános, illetve sajátos jelentésű földrajzi köznevei a településszerkezetek hagyományos objektumairól, a *park* és a *futballpálya* viszont újabbakról informálnak.

A hivatalos utcanévhez (l. HAJDÚ 1975: 3, HOFFMANN 1993/2007: 50) hasonlóan tágan értelmezett természetes utcanév ’utcat, teret, általában közterületet jelölő tulajdonnév’ (ÉKsz.) mikrotoponimaként szintén nagyon sokféle földrajzi köznevet tömörít maga köré, esetükben huszonötféle formáns: *barompiac*, *cigánytelep*, *elágazás*, *faluköze*, *főút*, *főutca*, *gatyaszárutca*, *hágó*, *határutca*, *járó*, *mellék*¹, *nagyút*, *piac* ~ *piactér*, *porond*, *postaút*, *sirülő*, *sor*, *szer*¹, *telep*, *tér*, *tormapiac*, *út*, *utca*, *zsákutca*. A csíki falvak három főbb utcanévi objektumfajtája: az *utca*, az *út* és a *tér* körvonalazódik állományukból, amelyeket az általános jelentéstartalmú *utca*, *út*, *tér* egyszerű földrajzi köznevek jeleznek mindenekelőtt.

Az utcanévi formánsok közül az általános *utca* a leggyakoribb, legelterjedtebb minden településen (Cs: 51, S: 42, K: 33, M: 23, Cso: 22), ugyanakkor fogalma is a legtagoltabb az *út* és a *tér* fogalmához viszonyítva, hisz a földrajzi köznevek kilencféle utcafajtára hívják fel a figyelmet, amelyek már jóval kisebb megterheltségűek, és az objektumadottságok függvényében esetlegesen jelennek meg az egyes települések névanyagában, mint a *járó* (*Vízre/járó*¹, *Vízre/járó*², *Vízre/járó*³ – K), a *szer*¹, (*Tyúk/szer*, *Új/szer* – M, *Fuszulyka/szer* – Cs, *Barti-*

sok/szere, Botok/szere, Gidrók/szere, Tankók/szere – K) és a csak egyszeri előfordulású *cigánytelep* ~ *telep* (*Cigány telep* ~ *Telep* – S), *főutca* (*Fő utca* – K), *gatyaszárutca* (*Gatyaszár utca* – Cso), *határutca* (*Határ utca* – K), *mellék*¹ (*Vasút/melléke* – S), *sor* (*Új/sor* – S), *zsákutca* (*Zsák utca* – K).

Településenkénti változatosságuk alapján a karcfalvi és csíkszentsimoni rétegük tűnik ki mindenekelőtt, hisz a kilenc formáns közül az előbbiben hat: *főutca*, *határutca*, *járó*, *szer*¹, *utca*, *zsákutca*, az utóbbiban pedig öt jelentkezik: *cigánytelep* ~ *telep*, *mellék*¹, *sor*, *utca*. A kisebb belterületű települések kevésbé változatos rétegeiben az *utca* mellett még csak egy formáns jelentkezik, így a csíkcekefalviban és a csíkszentmihályiban a *szer*¹, a csobotfalviban pedig a *gatyaszárutca*.

Az útnévi formánsok közül az általános *út* Csíkcekefalva kivételével minden település utcanévanyagában jelen van (K: 4, Cso: 3, M, S: 1), és a következő sajátos jelentéstartalmú földrajzi köznevek tanúsága szerint csíki nyelvjárási fogalma az utcáéhoz hasonlóan tagolt: *faluköze* (Cs: 1), *főút* (K: 4, M, S: 1), *nagyút* (Cs: 1), *postaút* (S: 1). Az *elágazás* és a *sirülő* útrészfajtaikat nevez meg.

A ritka térnevek általános jelentéstartalmú földrajzi közneve a *tér* (*András/tér* – Cso, *Angyal/tér* – S), de mellette sajátos jelentéstartalmú formánsok is feltűnnek, amelyek a tér fogalmának regionális tagoltságát bizonyítják, és egyetlen kivétellel különböző vásártérfajta földrajzi köznevei: *barompiac* (*Barompiac* – Cs), *piac* (*Piac* – Cs, K), *piactér* (*Piac tér* – K, S), *tormapiac* (*Tormapiac* – Cs). A kivételes *porond* (*Porond* – M) pedig jellegzetes vízparti térség utal.

1.4. A helyfajta utaló névrész 276 lakott területi nevéből 227 név kétrészes S+F szemantikai típusú szerkezet (82,24%), amelyek mind szintagmatikus szerkesztés eredményei. Három kivétellel jelzős szintagmák.

A jelzős viszonyok 53,74%-a jelölt szerkezet. A birtokos személyjelek több birtokos – egy birtok esetében is a köznyelvvel egyező egy birtokos – egy birtok -a/e, -ja/je E/3. személyű birtokos személyjelei (Bartisok/*szer-e*, Adorjáné *utcá-ja*), következésképpen birtokos jelzős szerkezeteik inkongruens formák. Néhány csíkcekefalvi névben azonban, amelyek a helyi névközösség idősebb generációjának névhasználatából származnak, a több birtokos – egy birtok viszonyának jelölésére a székely nyelvjárási T/3. személyű egyalakú -(j)ik (vö. Kiss J. 2001: 355) is feltűnik: *Albert Márton/utcá-ja* – K, *Agyag/falv-a* – Cso, *Akaszottak/temető-je* – S, *Bartisok/szer-e* – K, *Bartisok/utcá-ja* – Cso, *Bartis Pista/utcá-ja* – Cso, *Nedelkáék/utcá-jik* – Cs, *Pongrácék/utcá-jik* – Cs, *Rác Márton/utcá-ja* – Cs, *Részegek/utcá-ja* – Cs.

A jelölt jelzős szintagmák mellett jelentkező jelöletlenek 46,25%-ot tesznek ki: *Állomás/út* – S, *Állomás/utca* – K, S, *András/tér* – Cso, *Angyal/tér* – S, *Arany János/utca* – Cso, *Barakk/negyed* – S, *Bardóc-gyár/utca* – S, *Barom/utca* – Cs, *Bartalis/utca* – Cso, *Harangozó/utca* – M, *Hegy alja/utca* – K, *Sár/utca* – Cso, *Suvadás/utca* – Cso, *Szépvízi/út* – M, *Tatár/utca* – Cs.

A kétrészes nevek kivételes szerkezetei határozós szintagmák, amit a bővítőmennyrészi névelemük *-re* határozóragja jelöl: *Víz-re/járó*¹ – K, *Víz-re/járó*² – K, *Víz-re/járó*³ – K.

A helyfajta utaló 49 egyrészes F szemantikai szerkezetű név a metaforikus névátvitellel alakult *Külváros* falurésznév kivételével mind jelentéshasadás nyomán keletkezett. Nagyobb részük településrésznév: *Alszeg* – Cs, K, M; *Barompiac* – Cs; *Belterület* – Cs, Cso, K, M, S; *Cigány telep* ~ *Telep* – S; *Felszeg* – Cs, K, M, S; *Futballpálya* – K, M, S; *Középszeg* – Cs; *Középtíz* ~ *Középtízes* – Cs; *Központ* – K; *Park* – K; *Piac* ~ *Piac tér* – K, S; *Temető* – Cso, M, S; *Tormapiac* – Cs; kisebb hányaduk pedig utcanév: *Elágazás* – S; *Falu köze* – Cs; *Fő út* – Cs, M, S; *Fő utca* – K; *Gatyszár utca* – Cs; *Határ utca* – K; *Nagy út* – Cs; *Porond* – M; *Posta út* – S; *Sirülő* – M; *Zsák utca* – K.

A jelentéshasadásos lakott területi nevek tipikus névelemei földrajzi köznevek, amelyek eredeti közszoói általános fogalmi jelentése egyedjelölő tulajdonnévi jelentéssel bővült ki a névhasználatban. Mindennek alapfeltétele a jelölt lakott területi objektumok egyedülisége az illető településen. A karcfalvi *Fő út*¹, *Fő út*² és *Temető*¹, *Temető*² névalakulatok ellentmondanak az előbbieknél, de mindez csak látszat, mert önmagukban csak a névközösség kisebb csoportjaiban identifikálnak, tágabb névhasználati síkon azonban már szintagmatikus szerkesztéses szinonimáik működnek: *Belső főút*, *Külső főút*, *Fatemető*, *Kötemető*.

A földrajzi köznevek túlnyomó többsége speciális jelentéstartalmú összetett földrajzi köznévi név, mint az *alszeg*, *barompiac*, *belterület*, *cigánytelep*, *faluköze*, *felszeg*, *főút* ~ *nagyút*, *főutca*, *futballpálya*, *gatyszárutca*, *határutca*, *középszeg*, *középtíz* ~ *középtízes*, *piactér*, *porond*, *postaút*, *tormapiac*, *zsákutca* (20). Általános fogalmi jelentésű egyszerű földrajzi köznevek csak szórványosan fordulnak elő közöttük, mint a *park*, *piac*, *sirülő*, *telep*, *temető* (5).

A jelentéshasadásos nevek egyrészes szinonim névváltozatokkal párhuzamosan szerepelnek a mai névrendszerben. A szinonimák egy része szintén jelentéshasadásos lakott területi név rokonértelmű földrajzi köznévi névelemmel: *Fő út* ~ *Nagy út* – Cs; *Középszeg* ~ *Középtíz* ~ *Középtízes* – Cs; *Piac* ~ *Piac tér* – Cs, S; *Cigány telep* ~ *Telep* – S; másik része pedig szintagmatikus szerkesztéses kétrészes név azonos helyfajta utaló földrajzi köznévi névelemmel, mint az előbbieken már említett karcfalvi példák is.

2. A névrész megnevezi magát a helyet

2.1. A lakott területi nevek funkcionális-szemantikai névrészei között megnevező szerepűek is találhatók, ami a helynévrendszerek már meglevő neveinek a névadásban betöltött szerepéről tanúskodik. Ez a névrészfunkció a ritkább szemantikai komponensek egyike 5,82%-os gyakoriságával. Ritka jellege többkevesebb eltéréssel a névanyag minden rétegére jellemző, így a településenkénti (Cso: 12,19%, S: 8,21%, K: 6,75%, M: 2,32%, Cs: 1,47%) és a névfajta szerin-

ti, azaz az utca- (Cso: 9,75%, K: 5,40%), falurész- (S: 6,84%), valamint a településnévi (Cso: 2,43%, M: 2,32%, Cs: 1,47%, S: 1,36%, K: 1,35%) rétegekre egyaránt.

A megnevező névrész már meglevő lakott területi nevekből szintagmatikus szerkesztéssel alakult S+M szemantikai szerkezetű kétrészes nevek M alaprésze, amelyek nagy része utcanév: Alsó/Vasút utca – K, Alsó/Váták ~ Belső/Váták – Cso, Alsó/Vízre járó – K, Felső/Vasút utca – K, Felső/Váták ~ Külső/Váták – Cso, Felső/Vízre járó – K, de falurésznevek: Belső/bolhaszeg – S, Kicsi/kápolnaszeg ~ Kis/kápolnaszeg – S, Külső/bolhaszeg – S, Nagy/kápolnaszeg – S és településnevek egyaránt előfordulnak közöttük, mint a hivatalos Csík/csekefalva, Csík/szentmihály, Csík/szentsimon, valamint a népi névhasználatú Csík/csobotfalva, Csík/karcfalva.

Ez a névrész funkciójára és névelemeire nézve egyaránt sajátos komponens. Névelemei a nyelvi ökonómia törvényszerűsége értelmében a lakott területi névrendszer már meglevő helynevei, amelyek között majdnem azonos gyakoriságú egy- és kétrészes utcanévek: Alsó/Váták ~ Belső/Váták – Cso, Felső/Váták ~ Külső/Váták – Cso és Alsó/Vasút utca – K, Alsó/Vízre járó – K, Felső/Vasút utca – K, Felső/Vízre járó – K, falurésznevek: Belső/bolhaszeg – S, Külső/bolhaszeg – S, Kicsi/kápolnaszeg ~ Kis/kápolnaszeg – S, Nagy/kápolnaszeg – S, valamint településnevek fordulnak elő: Csík/szentmihály, Csík/szentsimon és Csík/csekefalva – Cs, Csík/csobotfalva – Cso, Csík/karcfalva – K. A jelzett lexémák, amelyek névrendszertani meghatározottságát legutóbb TÓTH VALÉRIA részletezte (1999), az új névalakulatokban M alaprészi funkcióban ugyanúgy denotátumokra utalnak, mint a névrendszer önálló tagjaiként is (HOFFMANN 1993/2007: 58). Ilyenek például a karcfalvi helynévrendszer S+M típusú Felső Vasút utca és Alsó Vasút utca S+M típusú névszerkezeteinek M alaprészi Vasút utca¹ és Vasút utca² kétrészes helynévi névelemei, amelyek ugyanúgy x¹, illetve x² denotátumok jelölésének funkcióját töltik be, mint önálló S+F szemantikai szerkezetű helynevekként is egyébként.

A kétrészes S+M szemantikai szerkezetű lakott területi nevek S bővítőrészei hasonló helytulajdonságokra utalnak, mint az S+F szerkezetű bővítőrészei. A lakott területi hely más helyhez való viszonya dominál egyértelműen minden névfajta esetében, így a viszonyított helyzet a mikrotoponimák: Alsó/Vasút utca – K, Alsó/Vízre járó – K, Alsó/Váták ~ Belső/Váták – Cso, Belső/bolhaszeg – S, Felső/Váták ~ Külső/Váták – Cso, Felső/Vasút utca – K, Felső/Vízre járó – K, Külső/bolhaszeg – S, a térbeli helyzet pedig a makrotoponimák esetében: Csík/szentmihály, Csík/szentsimon, Csík/csekefalva, Csík/csobotfalva, Csík/karcfalva. A méret mindössze két falurész névadó sajátossága: Kicsi/kápolnaszeg ~ Kis/kápolnaszeg – S, Nagy/kápolnaszeg – S. A szintagmatikus szerkesztéssel alakult jelzős szerkezetek minden esetben jelöletlenek.

2.2. Az S+M szemantikai szerkezetű, M alaprészükben helynévi név-elemekre épülő sajátos helynevekre a névélettani szakirodalom is felfigyelt. A differenciálódás jelenségének kérdésköre kapcsán tárta fel megannyi névadási sajátosságukat, amelyet INCZEFI GÉZA részletezett, a következőkben definiálva lényegét: „Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyeket (településeket) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk, továbbá egy nagyobb tájegység eddig megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük” (1970: 65).

A névtípus csíki lakott területi nevei az elő- és utótaggal egyaránt differenciálódható nevek közül az előtaggal bővülők csoportját képviselik: *Vasút utca* > *Alsó/Vasút utca* – K, *Szentmihály* > *Csík/szentmihály* – M, *Kápolnaszeg* > *Kicsi/Kápolnaszeg* – S stb., amelyek a definíció előrevetítette külső és belső differenciáció nyomán keletkeztek. A homonim neveket elkülönítő külső differenciáció hangsúlyozottabb a típus névanyagában, mint a belső differenciáció. Névalakulatai pedig település-: *Csík/szentmihály*, *Csík/szentsimon*, *Csík/csekefalva* és utcanévek: *Alsó/Vasút utca* – K, *Alsó/Vízre járó* – K, *Felső/Vasút utca* – K, *Felső/Vízre járó* – K.

A *Csík/csekefalva*, *Csík/szentmihály*, *Csík/szentsimon* hivatalos településnevek a népi *Csekefalva*, *Szentmihály*, *Szentsimon* nevek külső differenciálódásának eredményei. A MEZŐ ANDRÁS által monografikus keretek között bemutatott magyar hivatalos helységnevrendszer századfordulói megalkotásakor stabilizálódtak, amikor helységneveink fejlődéstörténete fordulóponthoz érkezett (1982). A *Csík-csekefalva*, *Csík-szentmihály* és *Csík-szentsimon* hivatalos helységnevek még a rendszertelen vagy a spontán névadás korából származnak, amikor az azonos nevű települések megkülönböztetésének kérdése felmerült már községi, járási, megyei szinten is, és ezt jelzővel való differenciálással oldották meg. Így a központosított hivatalos névadás csak átvette és végleges hivatalos névként rögzítette őket. Így MEZŐ ANDRÁS névélettani megalapozottságú tipológiája szerint eredetükre nézve a mesterséges nevek közé tartoznak, „amelyeket részben vagy teljesen valamely jogi testület tudatosan, elnevező, elkülönítő szándékkal alkotott meg” (1982: 34).

Az S+M szerkezetű *Csikcsobotfalva*, *Csikkarcfalva* népi névhasználatbeli nevei is differenciált neveknek tűnhetnek szerkezeti komponenseik alapján, de valójában nem azok, ugyanis *Csobotfalva* és *Karcfalva* alapnevük egyedüli név a magyar nyelvterületen. *Csík* bővítményrészi névelemük így „nem is megkülönböztető értékű, hanem csak az azonosítást segíti, illetőleg a hely sajátosságát emeli ki” (INCZEFI 1970: 66).

Az utcanévek külső differenciálódása egyetlen település, Karcfalva népi utcanévadásában tűnik fel. Az azonos névadási indíték alapján keletkezett homo-

nim utcanevek sajátos jelensége mutatja ezt, amelyek objektumai egymástól kisebb-nagyobb távolságra találhatók: *Vasút utca*¹ > *Felső/Vasút utca*, *Vasút utca*² > *Alsó/Vasút utca*, *Vízre járó*¹ > *Felső/Vízre járó*, *Vízre járó*² > *Alsó/Vízre járó*. Utcanévi példái egyértelműen arra figyelmeztetnek, hogy a külső differenciálódás nemcsak a makrotoponímiai, hanem mai mikrotoponímiai rendszerekre is jellemző.

Az S+M szemantikai szerkezetű nevek körében nemcsak a külső, hanem a részletező tájismereten alapuló belső differenciáció jelensége is előfordul, amelyen „egy nagyobb terület részeinek a régi név bővítésével való jelölését” értjük (INCZEFI 1970: 67). A belterületére nézve fokozatosan növekedő Csík-szentsimon népi falurésznévadásában jelentkezik elsősorban, és két nagyobb, kettős osztatú falurész belső egységeit nevezi meg az alapnevek jelzővel való differenciálásával: *Bolhaszeg* > *Belső/bolhaszeg*, *Külső/bolhaszeg*, *Kápolnaszeg* > *Kicsi/kápolnaszeg* ~ *Kis/kápolnaszeg*, *Nagy/kápolnaszeg*, de Csobotfalva utcanévadásában is feltűnik egy utcarész továbbtagolódását tükrözve: *Váták* > *Alsó/Váták* ~ *Belső/Váták*, *Felső/Váták* ~ *Külső/Váták*.

A differenciált nevek és az alapnevek rendszerint szinonimákként élnek egymás mellett a névhasználatban, amint arra INCZEFI is felhívta a figyelmet hangsúlyozva, hogy az alapnév „érvényessége a differenciált nevekkel jelölt terület egészére továbbra is megmarad, de használati köre lényegesen megszűkül. [...] Tehát a differenciálódás után sem válik fölöslegessé a differenciálatlan név, hanem eredeti összefoglaló szerepét megtartja” (1970: 69). A népi és a hivatalos névadásban egyaránt jelen levő differenciálódás jelensége is azt bizonyítja, hogy „a két névrendszer között nincs éles határ, nagyon sokszor előfordul, hogy ugyanaz a névforma tagja mindkét rendszernek, ilyenkor azonban más és más a többi, a rendszerbe tartozó földrajzi névhez való viszonya, esetleg más a funkciója és jelentése vagy pedig a nyelvi megjelenési formája” (MEZŐ 1982: 40).

3. A névrész megjelöli a hely sajátosságát

3.1.1. A névrész megjelöli a hely méretét. Az immanens helysajátosságok közül a szórványosnak bizonyuló viszonylagos méret, nagyság mindössze három település hat lakott területi nevének névadó motívuma. Ezek a csík-szentsimoni *Kápolnaszeg* falurésznévből differenciálódott *Kicsi/kápolnaszeg* ~ *Kis/kápolnaszeg*, *Nagy/kápolnaszeg* korrelatív névpárok, illetve a *Kicsi/utca* utcanév, valamint az utóbbi csík-szentmihályi és karcfalvi *Kicsi/utca* homonim névpárjai. Funkcionális-szemantikai szempontból mind kétrészes névszerkezetek, de az utcanévi S+F, a falurésznévi pedig S+M szemantikai szerkezetűek.

A szerkezetek azonos funkciójú S bővítményrészei szemantikai szempontból jellegzetesek, de nem változatosak, hisz mindössze kétféle, kis és nagy névadó méretről informálnak. Sajátos névelemeik a köznyelvvél egyező *kicsi*, *kis* és *nagy* képzetlen melléknevek, amelyek szemantikai tartalma arra utal, hogy az ál-

taluk „kifejezett tulajdonság általában egy skála két szélső pontjának egyike, amely szembe van állítva a másik szélső ponttal” (KÁROLY 1970: 382). Binaritásuk azonban csak a falurésznevekben nyilvánul meg egyértelműen: *Kicsi/kápolnaszeg* ~ *Kis/kápolnaszeg*, *Nagy/kápolnaszeg*, amelyek korrelációja épp a mező-összefüggésekhez tartozó ellentétes viszonyukon alapul. A falurésznevek korrelációjának másik tényezőjeként emelhető ki a *Kicsi/kápolnaszeg* ~ *Kis/kápolnaszeg* szinonim névpár is, amelynek szinonimitását is a rokon értelmű S bővítményrészi *kis* ~ *kicsi* névelemek szinonimitása alapozza meg. A népi névhasználat közülük a *Kicsi/kápolnaszeg* változatot részesíti előnyben a *Kis/kápolnaszeg*gel szemben, ami a *kicsi* – *kis* melléknevek nyelvjárási gyakoriságát is tükrözi, amely épp fordítottja a köznyelvnek (vö. NyKk., *kis* – *kicsi* – *kicsiny*).

3.1.2. A névrész kifejezi a hely alakját. A lakott területi helyfajta jellegzetes alakja egyedül Csíkcekefalva utcanévadásának névadó motívuma a *Fuszulyka/utca* ~ *Fuszulyka/szer* szinonim nevekben jelenik meg. Alaprészi névelemeik alapján egymással felcserélhető szinonimák, S bővítményrészük pedig az utca alakjára utal, amely jellegzetes kacsaringós alakzat. A metaforikus szemléletbe ágyazódó népi helynévadás ezt a bab hasonló alakjával társította, és annak népi növénynévi megfelelőjével, a *fuszulyka* ’bab’ (ÚMTsz.) valódi tájszóval különös plasztikussággal elevenítette meg.

3.1.3. A névrész kifejezi a hely anyagát. A különböző helyfajták névadó tulajdonságainak egyikeként az illető helyek jellegzetes anyaga, illetve talaja is előfordul a lakott területi névadásban, de nem igazán jellemző rá, hisz egyedül a karcfalvi *Köves/utca* utcanév névadója.

3.1.4. A névrész kifejezi a hely korát. A hely viszonylagos korára utaló névrész a lakott területi nevek szórványos névrészei sorába illeszkedik. Csíkszentsimon *Új/sor* ~ *Új/utca* szinonim utcaneveiben és Karcfalva korrelatív *Régi/főút*, *Új/főút* útneveiben, valamint Csíkszentmihály *Új/szer* utcanevében jelentkezik. A bővítményrészek szemantikai tartalma csak a *Régi/főút*, *Új/főút* útnevek esetében vetül ki a maga sajátos binaritásában, megalapozva azok névrendszerbeli korrelációs kapcsolatát. Névelemei köznyelvvél egyező lexémák, amelyeket a névtani szakirodalom ún. földrajzi jellegű jelzőkként tart számon.

3.1.5. A névrész kifejezi a hely funkcióját. A kétrészes csíkcekefalvi *Barom/utca* utcanév funkcionális-szemantikai szerkezetében a helyfajtajelölő F alaprész mellett olyan S bővítményrész tűnik fel, amely a megnevezett utca jellegzetes funkciójára utal: azaz ’utca, ahol állatvásárt tartanak’. Ez a lakott területi nevek névrészei között mindössze egyszeri előfordulású névrész lexikális szempontból a *barom* ’baromvásár’ (ÚMTsz.) köznévv, valódi tájszó.

3.2.1. A névrész kifejezi az ott levő építményt. Az építményre utaló névrész jelen van minden település lakott területi névanyagában. Összesen 25 név szemantikai szerkezeti komponense, amelyekből 15 név egyetlen településre, az

iparosodó Csíkszentsimon község névállományára jellemző, a többi településen viszont jóval kisebb az előfordulási aránya, hisz Csíkcekefalván öt, Karcfalván négy, Csíkszentmihályon két, Csobotfalván pedig egyetlenegy névalakulata jelentkezik csupán.

A gyakorisága alapján ritkának nevezhető névrész szemantikai tartalmára nézve gazdag és változatos névkomponens, a csíki települések legkülönbözőbb építményfajtáit sorakoztatja fel, közöttük mindenekelőtt gazdasági, ipari, kereskedelmi: *Bardóc-gyár/utca* – S, *Bodega/utca* – S, *Hídmérleg/utca* – S, *Malom/utca* – Cso, K, *Patika/utca* – K stb., kultikus: *Hármas keresztfa/utcája* – Cs, *Kőkereszt/utca* – Cs, *Kápolna/szeg* – S, *Templom/szere* – M, *Szentmihály*, *Szentsimon* stb., de egyéb építményfajtákat is: *Barakk/negyed* – S, *Fa/temető* – K, *Kő/temető* – K.

A névrész nem jellemző a lakott területi névállomány minden névfajtájára, csak a település-: *Szentmihály*, *Szentsimon*, településrész-: *Barakk/negyed* – S, *Fa/temető* – K, *Kápolna/szeg* – S és utcanévre: *Cinkos/utca* – Cs, *Fűrész-üzem/utcája* – S, *Ó-fa/utca* – S, *Tejcsarnok/utcája* – S, *Templom/utca* – S.

Az építményre utaló *Szentmihály* és *Szentsimon* településnevek jellegzetes magyar településnévtípust képviselnek, amely a birtokosra utaló kétrészes településnévtípus mellett a régió másik jellegzetes típusa. Funkcionális-szemantikai szempontból egyrészes S szemantikai szerkezetű típusú nevek, amelyek a megnevezett helységek központi egyházi építményére, római katolikus templomára utalnak. Jellegzetes névelemeik templomnevek, a *Szent Mihály* és *Szent Simon* templomcímek. Névalkotásmódjukra nézve jelentésbeli névalkotással, névelemeik metonimikus névátvitelével keletkeztek, így a pars pro toto metonímia típusát képviselik. Mindkét esetben két eltérő dimenziójú hely áll a névátvitel alapján: egy nagyobb terület, a település és annak egy pontszerű helye, épülete. Az utóbbi neve vivődött át az előbbire, térbeli, illetve rész-egész kapcsolatuk, érintkezésük alapján: épület → a hely, ahol található típusú változással, amely általában olyan tulajdonneveket érint, amelyek ma már nem élnek templomnevekként az adott települések helynévrendszereiben.

A metonimikus, templomnévvel templomra utaló helységnév típusa monografikus keretekben is feldolgozott magyar településnévtípus, amelyet MEZŐ ANDRÁS mutatott be a maga rendszerszerűségében „A templomcím a magyar helységnevekben” című monográfiájában (1996), illetve az annak alapját képező „Patrocíniumok a középkori Magyarországon” című adattárában (2003). A névtípus eredeti földrajzi elterjedése, gyakorisága a patrocíniumi helységnevek magyar nyelvterületi megoszlása függvényében körvonalazódik. Így központi régiója a Dunántúl, a nyelvterület többi részén pedig csak szórványos az előfordulása. A keleti határszélen, a Székelyföldön azonban nagyobb a gyakorisága, ahol pontosabban 63 patrocíniumi név jelentkezik, amelyből 16 (2) csíkszéki. Mindez „esetleg kapcsolatba hozható azzal az elgondolással, hogy a székelység a 12–13. szá-

zad folyamán Nyugat- és Dél-Magyarország felől vándorolva jutott el végleges települési helyére, s korábbi lakóhelyéről magával hozta e helynévadási szokást” (MEZŐ 1996: 229).

A patrocíniumi helységnevek tanúsága szerint a védőszentnevek egy pontosan körülhatárolható, 77 nevet számláló állományból származnak (MEZŐ 1996: 225), és több tényező is meghatározhatta kiválasztásukat. Mindenekelőtt a keresztény ünnepkör, amelynek jellegzetes védőszent ünnepeit Szent László I. törvénykönyvének 38. cikke írta elő, közöttük *Szent Mihály* és *Szent Simon* ünnepét is. A *Szent Mihály* templomnév összesen 86 középkori magyar helységnév alakítója, a *Szent Simon* templomnév pedig mindössze négy településnév néveleme a magyar nyelvterületen.

A makrotoponima jellegű településnevekkel ellentétben az építményre utaló mikrotoponimák egyöntetűen S+F szemantikai típusú szerkezetek. A bővítményrészek névelemei többnyire mind olyan építményeket jelölő szavak, amelyek a települések helynévrendszereiben építménynevekként is működnek. Ezek a köznevekként és egyrészes helynevekként egyaránt elemezhető lexémák a következők: *Bodega/utca* – S, *Fűrészüzem/utcája* – S, *Gyár/utca* – Cs, S, *Hídmérleg/utca* ~ *Hídmérleg/utcája* – S, *Kápolna/szeg* – S, *Kőkereszt/utca* – Cs, *Malom/utca* – Cso, K, S, *Patika/utca* – K, *Tejcsarnok/utcája* – S, *Templom/szere* – M (13). Mellettük egy kétrészes helynév: *Bardóc-gyár/utca* – S, valamint egy-két helynévelem is felbukkan: *Cinkos/utca* (< *Cinkosház/utca*) – Cs, *Fa/temető* (< *Fakertes* 'fakerítéses'/temető) – K, *Kő/temető* (< *Kőkeretes* 'kökerítéses'/temető) – K, akárcsak köznevek, építményt jelölő szavak is, amelyek közül a *barakk* köznyelvvel való egyezés: *Barakk/negyed* – S, a *kőkeresztfa* 'kőből faragott út menti kereszt' pedig valódi tájszó: *Kőkeresztfa/utca* – Cs. A kétrészes névszerkezetek többsége jelöletlen: *Barakk/negyed* – S, *Bardóc-gyár/utca* – S, kisebb részükben pedig -e, illetve -ja E/3. személyű birtokos személyjellel jelölt jelzős viszony: *Fűrészüzem/utcája* – S, *Hármas keresztfa/utcája* – Cs.

A *Cinkos/utca* – Cs, *Fa/temető* – K, *Kő/temető* – K kétrészes S+F szemantikai szerkezetű, névelemhiányos nevek esetében valószínűleg közvetlen redukció is hatott a szintagmatikus szerkesztés pillanatában, amely a nyelvi gazdaságosság törvénye értelmében felszámolta az S bővítményrészek összetett névelemeinek alaptagját: *Cinkos+ház* 'bárcaház'/utca > *Cinkos/utca* – Cs, *Fa+kertes* 'fakerítéses'/temető > *Fa/temető* – K, *Kő+kertes* 'kökerítéses'/temető > *Kő/temető* – K, ezért nincs ezeknek a neveknek teljes *Cinkosház/utca*, *Fakertes/temető*, *Kőkeretes/temető* névváltozata a szinkroniában. Mindez elsősorban a szintagmatikus szerkesztés pillanatában ható redukcióra vall, de az ezt követően lezajló redukció lehetősége sem zárható ki a névadatok esetében, hisz a teljes névváltozat előfordulhatott a diakroniában, amely későbbi redukció során veszíthette el feltételezett bővítményrészi névelemét.

A csíkszentsimoni *Ó-fa*/utca utcanév népetimológias szerkezeti változás, re-szemantizáció eredménye. S bővítményrészi *Ó-fa* névelemének előzménye ugyanis a település „rég Magyar időbeli” *Országos Fakitermelési Alegység* nevű fűrésztelepének *OFA* mozaikneve, amely intézménynévi névelemének feledésbe merülésével deszemantizálódott, egyrésztes M megnevező funkciójú névvé vált. A népetimológia próbálta újraértelmezni szemantikai szerkezete átalakításával, amely a morfológiai szerkezetre is kihatott. Az *OFA* névelem hangsúlyos szótagbeli szókezdő rövid *o* magánhangzó elemét az *ó* ’rég’ képzetlen melléknévvél, *FA* elemeit pedig a fáfeldolgozó üzemre utaló, hasonló hangzású *fa* köznévvél azonosította, kétrésztes funkcionális-szemantikai szerkezetű nevet teremtve az egyrésztes mozaiknévből, amely ma már csak egy utcanév névelemként él tovább a helyi névrendszerben: *OFA*/utca > *Ó+fa*/utca. Az *Ó+fa* építménynévi névelem azonban nem tud szervesen beilleszkedni a helynévadás modellszerkezeti tipológiájába, modellösszetevőinek egyértelmű kategorizálása, egymásra vonatkoztatása megoldhatatlan feladat.

3.2.2. A névrész kifejezi a birtoklást/birtokost, a használatot/használót. A hely birtoklása, birtokosa, illetve használata, használója a lakott területi nevek nagyon ritka névadó motívuma. Mindössze tizenegy névben jelentkezik. Földrajzilag azonban elterjedt, jelen van minden település névanyagában. A lakott területi névfajták közül mindenekelőtt településnevekre jellemző: *Abránfalva* – K, *Cibrefalva* – M, *Csekefalva*, *Csobotfalva*, *Karcfalva*, de a településrésznevekre is: *Akaszottak temetője* – S, *Andrási-telek* – Cs, *Bozán-telek* – Cso, *Darvas-telek* – S, *Oláh temető* ~ *Román temető* – K.

Kétrésztes névszerkezetei mind S+F funkcionális-szemantikai szerkezetűek, az S bővítményrészek szemantikai tartalma egyetlen kivétellel birtoklást, birtokost idéz fel, a kivételes esetben pedig használatot, használót: *Akaszottak/temetője* – S.

A birtoklásra, használatra utaló S névrész lexikális kötöttségéből kifolyólag többnyire személynév, amely a korábbi eredetű településnevek esetében sajátos egyelemű személynév: *Abrán/falva* – K, *Cibre/falva* – M, a későbbi eredetű településrésznevek esetében pedig többnyire családnév: *Bozán/telek* – Cso, *Darvas/telek* – S, amelyek mellett előfordul népnév: *Oláh/temető* ~ *Román/temető* – K, valamint egyéb köznévi is, mint a homogén csoportot jelző *-k* többesjeles *akasztott* ’akasztott ember’ jelentés szerinti tájszó: *Akasztott-ak/temetője* – S.

Ami a birtokosra utaló településneveket illeti, azok a valódi magyar településnevek egyik legjellegzetesebbik típusát képviselik, amelynek 13–14. századi megjelenése „szorosan összefügg a magyar társadalom szerkezetének mélyreható megváltozásával: a nemzetségi szervezet felbomlásával és a családi magánbirtok kialakulásával” (KÁZMÉR 1970: 105), amint arra az előbbiek is utaltak már az alaprészi *-falva* névelem kapcsán.

A birtokviszony típusa a vizsgált nevekben közelebből már nem határozható meg, bár a névtípus magyar nyelvterületi névanyagának nagy többségében valódi birtokviszonyról van szó. A telepítés nyomán létesült székely, illetve csíki településrendszer eredete ismeretében a csíki településnevek birtokviszonya feltételezhetően valódi birtokviszony, figyelembe véve egyrészt azt, hogy „a Székelyföld [...] tulajdonilag is a székelyek földje volt” (EGYED 2006: 39), másrészt azt is, hogy a legelső falutelepüléseket „a területi nemzetségről, a vezető családokról” is elnevezték (VÁMSZER 2007: 28), de nem kizárt, hogy bizonyos eseteiben hasonlíthat a telepített falvakat jelölő névtípus birtokviszonyához is, amellyel kapcsolatban KÁZMÉR a következőket hangsúlyozza: „Nem valódi birtokviszonyról van szó a *-kenézfalva* nevekben, bár a falu telepítésének szervezőjét, s a földesúr helyi képviselőjét az elnevező közösség némileg a falu gazdájának tekintette” (i. m. 53).

3.2.3. A névrész kifejezi az ott lakó embereket, lakosokat. A megnevezett helyfajták mai vagy egykori lakosára, lakosaira utaló névrész a lakott területi névállomány 129 névszerkezetének funkcionális-szemantikai kategóriája. A helyfajták jelölő névrészek nyomában a lakott területi helynévadás másik nagyon gyakori névadó motívuma. Előfordulási aránya nemcsak az össznévanyagban mutatkozik feltűnően magasnak, hanem értelemszerűen annak települések szerinti rétegeiben is, amelyek közül elsőként a csíkcsekefalvi tűnik ki, amelyben a névanyag több mint felére jellemző, míg a többi település esetében a névanyag bő, illetve szűk egyharmadára. A névfajták közül elsősorban a tulajdonképpeni utcanévek leggyakoribb szemantikai komponense: *Adorjánné/utcája* – Cs, *Albert Márton/utcája* – K, *Bartalisok/utcája* – Cso, *Boldizsárok/utcája* – S, *Búzás Marci/utcája* – M stb., de néhány településrésznévben is megfigyelhető: *Kató Feriék/szere* – K, *Tőke/szeg* ~ *Tőke/szege* – M. Névalakulatainak túlnyomó többsége kétrészes név, ám két esetben egyrészes is előfordul közöttük: *Becéék* – K, *Hangyák* – K.

A lakott területi nevek lakos(ok)ra utaló névrészei sajátos névelemszerkezetekkel jellemezhetők. Lexémáik többnyire személynévek, de szórványosan köznevek is felbukkannak közöttük. Túlnyomó többségük toldalékolt szóalak, csak kis hányaduk jelentkezik alapalakban. Jellegzetes toldaléktípusuk a *-k* általános többesjel, de mellette előfordul a heterogén többséget kifejező *-ék* többesjel is (BALOGH J. 2000: 185–6), amelyet a grammatika korábban összefoglaló jelentéssű, illetve gyűjtőnévképzőként azonosított, újabban pedig személyt jelentő tulajdon- vagy köznevekhez járuló főnévképző jellegét hangsúlyozza (KIEFER 1998: 237). Az egymást kölcsönösen kizáró két toldalék a névrész kétféle szemantikai csoportjára is felhívja a figyelmet. A minden főnévhez kapcsolódható *-k* általános többesjel számbelileg nem jellemzett speciális csoportot, homogén többséget jelez: *Hangyák-k* – K, *Cseké-k/utcája* – S stb., a személyt jelentő főnevekhez járuló *-ék* pedig heterogén többséget, azaz olyan csoportot, „amelynek egyik tagja

kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető” (BALOGH J. 2000: 186): *Becé-ék* – K, *Lőtény Jani-ék/utcája* – Cs stb.

A személynevek nemcsak gyakoriságuk (117), hanem tipológiai változatosságuk alapján is a névrész legjellegzetesebb névelemei. A helyi népi személynévrendszerek legkülönbözőbb említő funkciójú személynévfajtái, személynévszerkezetei szerepelnek közöttük. Típusaik egy része megegyezik a személyneves helynevek SZABÓ T. ATTILA felállította rendszerének jó néhány típusával (1988: 436–70), a bece- és ragadványnévi elemeket hordozó másik részük azonban újabban feltárult típusként szervesen egészíti ki azokat. A leggyakoribb közülük az egyelemű személynév, amely nagyrészt családnév, túlnyomó többségben *-k* többesjeles alakban: *Bodó-k/utcája* – Cs, *Cikó-k/utcája* – S, *Cseké-k/utcája* – S, ritkábban alapalakban: *Baric/utca* – K, *Bartalis/utca* – Cso, *Bocskor/utca* – S, *Finna/utcája* – S, *Tőke/szege* – M, szórványosan pedig *-ék* heterogén többségre utaló többesjellel: *Nedelká-ék/utcájik* – Cs, *Pongrác-ék/utcájik* – Cs. Az egyelemű személynevek között még előfordul ragadványnév alapalakban: *Cifra/utca* – Cso, *Csemete/utca* – Cs, *Csuti/utca* – Cs és *-k* többesjellel: *Hangyá-k* – K, *Szepi-k/utcája* – M, valamint az asszonynév egyik típusa is: *Adorján-né/utcája* – Cs, *Boltreszné/utcája* – K.

Az egyelemű személynevek mellett többnyire lakosra utaló többbeleműek is feltűnnek, amelyek legjellegzetesebbike a családnév + keresztnév típus: *Albert Márton/utcája* – K, *Balázs Ferenc/utcája* – K, *Jakab János/hágója* – Cso, illetve az ebből alakult asszonynév másik jellegzetes típusa: *Sánta Józsefné/utcája* – Cs. A többi szórványos típusnak bizonyul csupán, mint a családnév + becenév: *Bot Álózi/utcája* – K, *Búzás Marci/utcája* – M, *Fodor Laji/utcája* – M, *Ladó Marci/utcája* – M, a ragadványnév + keresztnév: *Molnár Albert/utcája* – M, *Vitéz István/utcája* – K, valamint a ragadványnév + becenév típusa: *Bartis Pista/utcája* – Cso. Az általában lakost idéző többbelemű személynév toldalékmorfémás családnév + becenév + *-ék* típusa lakosokra mutat: *Kató Feri-ék/szere* – K, *Lőtény Jani-ék/utcájik* – Cs, *Tamás Pistá-ék/utcájik* – Cs.

A névrész névelemei között még köznyelvivel egyező foglalkozásnevek is jelentkeznek: *Harangozó/utcája* – M, *Kántor/utcája* – M, *Munkás/utca* – S, *Pap/utcája* – Cso, de egyéb köznevek is, mint a választékos *angyal* ’szép, fiatal nő’: *Angyal/tér* – S, a *-k* többesjeles *idegen*: *Idegenek/utcája* – S, és a lakosokra közvetve utaló köznevek, mint a *tyúk* állatnév a *Tyúk/szer* – M (’szer, amelynek lakosai tyúkot loptak’), a katonai öltözet kellékének nevéből képzett *vaskalapos* melléknév a *Vaskalapos/utca* – S (’utca, ahol a valamikori katona lakosok eldobálták vaskalapjaikat a háború befejeztével’) utcanevekben, vagy a *bolhaszeg* ’apró faszeg, amilyenlen tapasztás előtt az újonnan elkészült faház gerendáit ki-verik, hogy a sár jobban rájuk tapadjon’ (ÚMTsz.) eszköznév, valódi tájszó a *Bolhaszeg* – S falurésznévben, amely egykori bolhaszegkészítő kézműves lakosokra emlékeztet.

Ezek a nevek szintagmatikus szerkesztéssel alkotott jelzős szerkezetek, amelyeket túlnyomórészt *-e*, *-ja*, *-je* E/3. személyű birtokos személyjel jelöl: Adorjánné/*utcá-ja* – Cs, Albert Márton/*utcá-ja* – K, Bartalisok/*utcá-ja* – Cso, Tőke/*szeg-e* – M stb. A domináns jelöltség mellett azonban jelöletlen jelzős viszony is megfigyelhető, bár jóval kisebb a gyakorisága: Angyal/*tér* – S, Baric/*utca* – K, Bartalis/*utca* – Cso, Tőke/*szeg* – M, Tyúk/*szer* – M. A szerkezet típus személyneves alakulatainak régióbeli feltűnő gyakorisága egybeesik a SZABÓ T. ATTILA által megfogalmazott általános tétellel, miszerint „a jelzős összetételű személynevi helynévadást tekinthetjük ma az egész magyar nyelvterületen a legelőbb helynévadási módnak” (1988: 445).

A *Becéék* – K, *Hangyák* – K utca- és a *Bolhaszeg* – S falurésznév metonimikus névátvitel eredménye, amely a személy → a hely, ahol lakik jelentés-összefüggésen alapul.

3.2.4. A névrész kifejezi a hely eredetét. A helyfajta sajátos eredete névadó motívumként a közelmúlt lakott területi helynévadásában játszott szerepet, a karcfalvi *Tudor-negyed* és a csobotfalvi *András tér* neveket eredményezve, így a hely eredetére utaló névrész a lakott területi névállomány mindössze kétszeri előfordulása szemantikai kategóriája. Az előbbi egyrészes szemantikai szerkezet típusú falurésznév, amelynek S névrésze pontosabban arra utal, hogy a közelmúltbeli földosztás nyomán jött létre a falurész, ugyanis az általa földtulajdonhoz jutottak itt létesült telkei alapozták meg azt. A *Tudor-negyed* Csíkszereda város hasonló körülmények között létesült egyik városrészének népi neve, amelynek alapja a *Tudor Vladimirescu-negyed* hivatalos név. A *Tudor-negyed* városrésznév jelentésbeli névalkotással, metaforikus névátvitellel vált falurésznévvé. Az *András/tér* a falubeli Salamon Andrást idézi, aki a tér létesítését kezdeményezte.

3.2.5. A névrész kifejezi a hellyel kapcsolatos eseményt. Eseményre utaló névrész a *Farkazók utcája* csíkszentmihályi utca- és a népetimológiás *Harc/falva* – K településnév szemantikai komponense, amelyek névélettani szempontból ún. eseménynevek a lakott területi névanyagban. Az utcanév esetében kétrészes S+F szemantikai szerkezet típusú nevet alkot (‘utca, ahol levezik a meredek hegy- és domboldalokról hazaérkező szekerek végére kötött, farkazónak nevezett fékező fenyőket’), amelynek néveleme a *-k* többesszámjeles *farkazó* ‘fékezés céljából a szekér végéhez kötött fenyő; farkalló’ (ÚMTsz.) eszköznév, valódi tájszó.

A *Harc/falva* falunév ugyancsak S+F szemantikai szerkezet típusú lakott területi név, amelynek S bővítményrészre hadi eseményre utal, de a névrész jelezte névadó motívum nem illeszkedik be szervesen a település-névadási motívumok rendszerébe. Mindez nem véletlen, hisz a *Harcfalva* falunév az előbbieken bemutatott *Karc/falva* előzménynév jellegzetes népetimológiás szerkezeti változásával, illetve szemantikai szerkezeti változásával keletkezett: az eredetileg birtoklásra, birtokosra utaló deszemantizálódott *Karc-* névelemének a hasonló

hangalakú *harc* lexémával való névelem-, illetve névrészcserejével: *Karc/falva* > *Harc/falva*. A név jelentésszerkezetébe konnotációként beágyazódó népi helynévmagyarázat is megerősíti az új névrészfunkciót: „régén harcok dúltak itt ezen a településen, ezért eredetileg a falu neve *Harcfalva* volt”. Ez a népi történeti tudatban gyökerezik, amely rendszerint a történelem legrégibb eseményeivel magyarázza a településnevek eredetét.

3.3.1. A névrész kifejezi a hely pontos elhelyezkedését. A helyfajta térbeli elhelyezkedése a lakott területi helynévadás ritka névadó motívumainak egyike, hisz a névállomány mindössze 26 nevében található meg. Földrajzilag azonban elterjedt, és több névfajta körében is jelen van. Névanyagának nagy része utcanév: *Hegy alja/utca* ~ *Hegy alja* ~ *Hegy melléke/utca* ~ *Hegy melléke* – K, *Kertvég/útja* – K, *Templom alja* – K, kisebb része pedig településnév: *Csík/karcfalva*, *Csík/szentmihály*, *Csík/szentsimon* és falurésznév: *Főút/melléke* ~ *Főútmente* – S, *Gyár/melléke* – S, *Kút/szeg* – S.

Névalakulatai egy- és kétrészes helynevek. A gyakoribb kétrészesek nagyobb hányada S+F, kisebb hányada pedig S+M szemantikai szerkezettípusú név.

Az S bővítményrészek szemantikai tartalma változatos, hisz a megnevezett lakott területi helyfajták különböző térbeli helyeit jeleníti meg, amelyek lehetnek:

- víz mellett: *Csiga/falva* – M, *Kút/szeg* – S (2),
- térszíni forma mellett, közelében vagy rajta: *Csorosza/utca* ~ *Csorosza* – M, *Hegy alja/utca* ~ *Hegy alja* ~ *Hegy melléke/utca* ~ *Hegy melléke* – K, *Suvadás/utca* – Cso, *Templom alja* – K, *Váták* – Cso, *?Víz köze* – M (10),
- tájrész mellett, közelében vagy rajta: *Agyag/falva* – Cso, *Kertvég/útja* – K (2),
- lakott terület közelében, mellett vagy rajta: *Csík/csekefalva*, *Csík/csobotfalva*, *Csík/karcfalva*, *Csík/szentmihály*, *Csík/szentsimon*, *Főút/melléke* ~ *Főútmente* – S, *Nagy út/szere* ~ *Piac/szer* – Cs (9),
- építmény mellett vagy közelében: *Antalnál* – Cso, *Gyár/melléke* – S, *Vasút/melléke* – S (3).

A névszerkezetek térbeli helyre utaló S névrészei lexikális szempontból tulajdonnevek és köznevek. A tulajdonnevek a *?Víz köze* – M kétrészes helyneve, valamint a *Csiga/falva* (< *Csiga-patak/falva*) helynéveleme kivételével mind egyrészes helynevek: *Csík/csekefalva*, *Csík/csobotfalva* stb. Néhány névalkotásmódjára nézve többféleképpen is elemezhető lakott területi név S névrésznének néveleme is többféleképpen elemezhető. A *Csorosza* ~ *Csorosza/utca* – M, *Hegy alja* ~ *Hegy alja/utca* – K, *Hegy melléke* ~ *Hegy melléke/utca* – K szinonim névpárok térbeli helyet felidéző *Csorosza*, *Hegy alja*, *Hegy melléke* néveleme lehet egy-, illetve kétrészes helynév is. Amennyiben ezek a lakott területi nevek metonimikus névátvitellel vagy szintagmatikus szerkesztéssel alakultak, névelemük egyrészes: *Csorosza* 'határrész' > *Csorosza* 'utca', *Csorosza* > *Csorosza/utca* – M, illetve kétrészes helynév: *Hegy alja* 'domborzatrész' > *Hegy alja* 'utca' stb. De

lehetnek helynévelemek is, amennyiben szerkezeti változás, ellipszis eredményei: *Csorosza/utca* > *Csorosza* – M, *Hegy alja/utca* > *Hegy alja* – K. A tulajdonnévi névelemek között egy személynév is előfordul az *Antalnál* – Cso utcanévben, amely a *-nál* határozóragos *Antal* keresztnév, és az *utca* névadó építményét, lakóházát tulajdonosa, Salamon Antal nevével közvetve nevezi meg.

A névszerkezetek térbeli helyekre utaló köznevei a *kertvég* 'a falu külső széle, a kertek alja' (SzT.): *Kertvég/útja* – K összetett földrajzi köznév, valódi tájszó kivételével mind egyszerű földrajzi köznevek, mint az *agyag* 'agyagos hely' (l. FNESz., *Agyagfalva*): *Agyag/falva* – Cso jelentés szerinti és a *suvadás* 'földcsuszamlásos, omlásos hely' (SzT.): *Suvadás/utca* – Cso valódi tájszó, valamint a köznyelvvel egyező *kút*: *Kút/szeg* – S és *piac* lexémák: *Piac/szer* – Cs.

Az S+F és S+M szemantikai szerkezetű kétrészes nevek névalkotásmódja többnyire a szintagmatikus szerkesztés, amely jelöletlen: *Csik/szentsimon* – S, *Kút/szeg* – S, *Piac/szer* – Cs és jelölt jelzős viszonnal teremti meg a névrészek kapcsolatát: *Agyag/falv-a* – Cso, *Kertvég/út-ja* – K, *Nagy út/szer-e* – Cs. A *Csiga/falva* ugyancsak szintagmatikus szerkesztés eredménye, de a szintagmatikus szerkesztés pillanatában vagy utólag redukció is hatott rá, amely bővítményrészi kétrészes víznevének alaprészi névelemét számolta fel: *Csiga-patak(a)/falva* > *Csiga/falva*. Az S szemantikai típusú egyrészes nevek közül az *Antalnál* – Cso utcanév *-nál* határozóraggal, a *Főút mente* – S falurésznév pedig a *mente* 'mellett, mentén' névutóval (ÜMTsz.) történő morfológiai szerkesztéssel keletkezett, a *Víz köze* – M pedig metonimikus névátvitellel.

3.3.2. A névrész kifejezi a hely irányát. A hely irányát kifejező névrész a lakott területi helynévfajták közül egyedül az utcanévek körében figyelhető meg. A lakott területi névanyag ritka szemantikai komponensének bizonyul, amely azonban minden település névállományára jellemző. Kizárólag kétrészes S+F szemantikai szerkezetű típusú utca- és útneveket alkot: *Állomás/út* – S, *Csomortáni/út* – Cso, *Mezei/utca* – Cs, *Rét/utca* – Cs, S.

Az irányra utaló névrészek legjellegzetesebb névelemei egyrészes helynevek: *Borvíz/utca* – Cs, M, *Malom/utca* – M, *Temető/út* – Cso, amelyek mellett egyrészes képzett helynevek is felbukkannak: *Csomortáni/út* – Cso, *Szépvízi/út* – M, ugyanakkor egy kétrészes helynév is: *Malomvölgy/utcája* – M, de előfordulnak még közöttük *-re* helyhatározó-ragos egyszerű földrajzi köznevek: *Víz-re/járó*¹ – K és egy földrajzi köznévi alapú képzett melléknév is: *Mezei/utca* – Cs.

A kétrészes névszerkezetek szintagmatikus szerkesztéssel alakultak. Többségük jelzős szintagma, amely jórészt jelöletlen: *Állomás/utca* – K, S, *Fuvas/utca* – Cs, *Gyár/út* ~ *Gyár/utca* – K, kisebb részben pedig E/3. személyű *-ja* birtokos személyjellel jelölt: *Állomás/utcája* – M, *Katlanok/utcája* – M.

3.3.3. A névrész kifejezi a hely viszonyított helyzetét. A lakott területi helynévfajták viszonyított helyzete ritkább névadó motívum, mindössze 18 név alakította. Csíkszentmihály kivételével minden település névállományában feltűnik, leg-

inkább Karcfalva névadására jellemző. A megnevezett helyek viszonyított helyzetét kifejező nevek szintagmatikus szerkesztéssel alakult kétrészes nevek. Egy részük S+F szemantikai szerkezetű típusú név, másik részük pedig S+M szerkezetű típusú. A bővítményrész szemantikai szempontból változatos, ugyanis az egyes települések nevei esetében más és más a megnevezett objektumok viszonyítási alapja. Karcfalván az utcák sajátos térbeli pozíciója a belterületet észak–dél irányban átszelő Olt folyó viszonylatában körvonalazható. Az ennek jobb oldalán kelet fele tartó objektumok *alsó* 'a folyó folyásának irányában lejjebb levő': *Alsó/utca*, *Alsó/Vasút utca*, *Alsó/Vízre járó*, illetve *felső* 'a folyó folyásának irányában feljebb levő': *Felső/utca*, *Felső/Vasút utca*, *Felső/Vízre járó*, valamint *középső* 'térbeli vonatkozásban három azonos dolog közül a két szélső közé eső' térbeli helyzete a névadó sajátosság: *Középső/utca*. Az utak és egy újonnan létesült falurész esetében azonban azok belterületen belüli, illetve kívüli helyzete a névadás alapja: *belső* 'rendszerint két terület, dolog közül a belül vagy beljebb levő': *Belső/út*, illetve *külső* 'rendszerint két terület, dolog közül a kívül vagy kijebb levő': *Külső/szer* ~ *Kül/szer*, *Külső/út*.

Az Olt jobb oldalán, partján fekvő csíkszentsimoni belterület *Bolhaszeg* nevű falurészének *Belső/bolhaszeg* és *Külső/bolhaszeg* egységei az Olthoz viszonyított helyzetük alapján differenciálódtak. A Nagy-patak mentén fekvő Csíkcekefalva *Felső/piac* térnevének névadó motívuma viszont jellegzetes *felső* 'a patak folyásának irányában feljebb levő' pozíciója. A csobotfalvi *Váták* nevű domb két egységének *Alsó/Váták* ~ *Belső/Váták*, *Felső/Váták* ~ *Külső/Váták* névváltozatai ugyancsak térbeli helyzetük alapján differenciálódtak, amely egyrészt az *alsó* 'rendszerint két dolog közül a másikhoz viszonyítva alacsonyabban levő' és *belső* 'rendszerint két dolog közül a másikhoz viszonyítva beljebb levő', másrészt a *felső* 'rendszerint két dolog közül a másikhoz viszonyítva magasabban levő' és *külső* 'rendszerint két dolog közül a másikhoz viszonyítva kijebb levő' térbeli helyzet.

A megnevezett denotátumok viszonyított térbeli helyzeteire utaló névrészek névelemei egyetlen kivétellel képzett melléknevek, amelyek névszerkezetekbeli szerepük alapján ún. földrajzi jellegű jelzők: *alsó*, *felső* stb. A kivételes *kül* 'külső' (SzT.) lexéma képzetlen melléknév, amely a karcfalvi helyi nyelvjárásban is valószínűleg csak összetételek előtagjaként él, de önálló lexémaként nem, ugyanúgy, mint a köznyelvben (ÉKsz.): *Kül/szer* – K.

A viszonyított térbeli helyzetre utaló kétrészes nevek szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett jelöletlen jelzős szerkezetek.

4. A funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal

Csíkszereda peremtelepülésének, Csobotfalvának az utcanévanyagában néhány hivatalos névvel is találkozhatunk, amelyek a népi nevek egy részéhez hasonlóan szintagmatikus szerkesztéssel alakult S+F szemantikai szerkezetű típusú

kétrészes nevek. F alaprészük lakott területi helyfajtára utal a népi nevekhez hasonlóan, S bővítményrészi funkciójuk azonban a hivatalos utcanévadás sajátos emlékeztető: *Arany János/utca* ~ *Kájon János/utca*, *Csobotfalva/utca*, illetve konvencionális funkcióját képviseli: *Bükkfa/utca*, *Nyírfa/utca*.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

Irodalom

- BALOGH JUDIT (2000): A névszóragozás. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Budapest. 183–208.
- BENKŐ LORÁND (1947): *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. szám. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1990): Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BOTÁR ISTVÁN (2008): Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 71–94.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997a): Csík tízesnevei. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 344–50.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997b): *Felcsík helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 149. szám. Budapest.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2004): Karcfalva helynevei I. *Magyar Nyelvjárások* 42: 180–203.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005): Karcfalva helynevei II. *Magyar Nyelvjárások* 43: 173–212.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2006): A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 124–38.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2007): A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktaploca és Csobotfalva helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 51: 128–37.
- EGYED ÁKOS (2006): *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csík-szereda.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár I–II*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1982.
- EPERJESSY KÁLMÁN (1940): *A magyar falu településtörténete*. Budapest.
- ENDES MIKLÓS (1994): *Csík-, Gyergyó-, Káson-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975): *Budapest utcanéveinek névtani vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 87. szám. Budapest.

- HAJDÚ MIHÁLY (1994): *Magyar tulajdonnevek*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985): A helynévrendszer változásai egy határreSSHé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. Második kiadás. Budapest, 2007.
- IMREH ISTVÁN (1983): *A törvényhozó székel falu*. Bukarest.
- INCZEFI GÉZA (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa*. IV. átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996): *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957): *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. szám. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): *A »falu« a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század)*. Budapest.
- KESZLER BORBÁLA (2000): A névszótövek. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Budapest. 175–82.
- KIEFER FERENC (1998): Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új Magyar nyelvtan*. Budapest. 185–290.
- KISS JENŐ (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest.
- KISS LAJOS (1999): Korai magyar helységnevtípusok. In: UŐ, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 133–40.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1970): A mesterséges földrajzi nevek motivációja. *Magyar Nyelvjárások* 16: 55–69.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnevéadás*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1996): *A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század)*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1999): *Adatok a magyar hivatalos helységnevéadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS (2003): *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, 1893–1901.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1980–1985.
- PAIS DEZSŐ (1962): Szer. *Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finn-ugor nyelvekben*. Nyelvtudományi Értekezések 30. szám. Budapest.
- PÉTER LÁSZLÓ (1974): *Szeged utcanamei*. Szeged.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század*. Budapest, 1993.

- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA (1988): A személynevek helyneveinkben. In: *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII.* Szerk. SZABÓ T. ÁDÁM. Budapest. 433–72.
- SZT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- TÓTH VALÉRIA (1999): Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–.
- VÁMSZER GÉZA (2007): *Csik vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok*. Csíkszereda.

KÖSZÖNTÉS

Kornyáné Szoboszlay Ágnes 70 éves

Tanszékünk hagyományai szerint mindig megemlékezünk oktatóink 70. születésnapjáról. Most, hogy Kornyáné Szoboszlay Ágnes is elérte ezt az évfordulót, ez visszatekintésre késztet bennünket.

Kornyáné Szoboszlay Ágnes a Borsod megyei Felsőnyáradon született, és a sárospataki gimnáziumi évek után 1956-ban került a Kossuth Lajos Tudományegyetemre, ahol 1961-ben szerzett magyar–történelem szakos középiskolai tanári diplomát. Rövid sárospataki tanárság után, 1963-tól nyugdíjazásáig tanszékünkön stilisztikát és leíró nyelvészeti tárgyakat — hangtant, szófaj-, alak- és mondattant, főkéllégiumként jelentéstant — oktatott. Kivette részét a magyar és pszichológia szakos külföldiek (kubaiak, laosziak, vietnamiak) magyaroktatásából. Éveken át tanított a Debreceni Nyári Egyetemen. Külföldi tartózkodásai alatt Berlinben a Volkshochschule, Finnországban a Munkás- és Népfőiskola keretében három városban (Jyväskylä, Kuopio, Pieksämäki) vezetett magyar kurzusokat. 1971-ben adjunktussá nevezték ki, 1997-ben PhD fokozatot szerzett. Az 1994–95-ös tanévtől 2004 júniusáig a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatója volt.

Debrecenben indult el a tudományos pályája, amely összefüggött oktatási feladataival, így kezdetben nyelvjárás-kutatási és névtani problémák foglalkoztatták, majd a stilisztika oktatási feladatai hatására érdeklődése a stíluseszközök vizsgálata, a névtan stilisztikája, az írói névadás, a stilisztika és a jelentéstan határterülete felé fordult.

A KLTE-n szerzett 1969-ben bölcsészdoktori oklevelet azzal az értekezésével, amely „A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében” címmel a Nyelvtudományi Értekezések 77. számaként jelent meg 1972-ben. Ez a mű tudományos alaposággal tárgyalja a szemléletesség szokásos elemeit: a szóképeket és a szemléletesség egyéb módjai csoportjába felvett nyelvi-stiláris eszközöket (a hasonlatot, a víziót, a részletezést, a felsorolást, az állandósult szókapcsolatokat, a körülírást, a szókincset és a látható nyelvet). Ebben a munkában összefonódik a Né-

meth László-i nyelvhez való vonzódás és a szerző tudományosságának egyik fontos területe: a stilsztika. Vallomása szerint kutató kedvét az ébresztette fel, hogy Németh László „nyelvébe a kifejező eszközök olyan természetesen illeszkednek bele, hogy — mint a levegőt az ember maga körül — észre sem vesszük. Ezt az észrevétlenséget, természetességet tartom az írói nyelv legnagyobb eredményének” (3). Mivel kolléganőnk a szemléletességet érzi a Németh László-i nyelv legsajátosabb jellemzőjének, ezért ezek megjelenési módjait az író három jelentős regényében: a Gyászban, az Iszonyban és az Irgalomban vizsgálja, és közben fontos elvi megállapításokat tesz. Ilyen a következő is: „A szókép nemcsak stilsztikai kategória, hanem a nyelvteremtés fontos eszköze, szerepet játszik a mindennapi beszéd szemléletességének kialakításában is” (11).

Kornyané Szoboszlai Ágnes kutató kedvét ezenkívül is sok tanulmány írására készítette az egyik legkiválóbb magyar regényíró, Németh László nyelvészete iránti érdeklődése, különös tekintettel a prózaírói plasztikusság, tömörség és kifejezőerő vizsgálatára: „A szóképek grammatikája Németh László nyelvében” (1980), „Szerkesztési sajátosságok Németh László nyelvében” (1988), „Vizsgálódások Németh László metaforái körül” (2001), „»Író is úgy lettem, hogy Szilasbalhás kiszólt belőlem.« Németh László indulása a Nyugatban” (2008). A Németh László-i stílus és nyelv kutatása azért is jelentős, mert az irodalmi elemzések mellett — néhány fontos kivételtől eltekintve — ez a terület szinte érintetlen volt.

Kolléganőnk tudományos működésének másik meghatározó területe a névtan, a névadás problémája, különösen az irodalmi névadás. Az ilyen tárgyú publikációinak egy része is az érdeklődését leginkább felkeltő író műveihez kapcsolódik: „A tulajdonnevek Németh László drámaiban” (1971), „Nevek bűvőpatakja. Vizsgálódások Németh László írói névadása körül” (1995), „Tulajdonnevek Németh László regényeiben és társadalmi drámaiban” (1995), „Játék a nevekkal (Németh László névadási indítékairól)” (1997), „A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén” (1999), „Németh László névvilága” (2002). De ezenkívül még több érdekes névtani kérdést is tárgyal a „Realitás és fikció az írói-irodalmi névadásban” (1992), a „Nevek emléke — emlékek neve” (1999), a „Három műben három nővér” (2000), a „László, Laci, lacibetyár” (2000), „A *-ka*, *-ke* (becéző) képző egy sajátos szerepéről a szépirodalmi tulajdonnév-használatban” (2004), „A baba neve — Hogyan szólítjuk meg a játékbaát?” (2004) és az „Ötszáz baba nevérol” (2005) című írásaiban.

Kolléganőnk életében és tudományos munkásságában is meghatározó szerepet tölt be a szülőfalu, Felsőnyárad, hiszen minden nyelvjárási témájú írása felsőnyáradí indíttatású: „Felsőnyárad földrajzi nevei” (1964), „Ragadványnevek Felsőnyáradon” (1965), a „*Jancsika* és *Juliska*. Felsőnyáradí keresztnévvaltozatok az 1940-es és 50-es évek fordulóján” (2003), „Néhány nyelvjárási jelenség a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Felsőnyárad nyelvhasználatában. Kézműves dialektológia” (2007), az emlékkötetekben megjelenő tisztelgő írásainak egy része is

innen táplálkozik. 2000-ben jelent meg szerkesztésében „A mi falunk — Felsőnyárád” című sokoldalú kötete. Ezzel tisztelgett szülőfaluja hétszáz éves évfordulóján. 1999 és 2007 között hat terjedelmes nyelvjárási szövegközlést publikált olyan területről, Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, Felsőnyárádról, a keleti palóc területről, amely eddig nem keltette fel a nyelvjáráskutatás érdeklődését (Kenyér sütés Felsőnyárádon, ill. Felsőkelecsényben. 1999; Szerteágazó beszélgetés családról, életéről, halálról. 2001; Ablonczy Bálint beszél hadifogságáról és hazatéréséről. 2002; Kun Lászlóné Kun Piroska beszél a családjáról és a disznóölésről. 2002; Kézimunka, szövés-fonás, stafirung, környezet. 2005; Bányamunka, katonáskodás, nyugdíjas kor. 2007). Volt, hogy könyvismertetésre is azért vállalkozott, mert a téma miatt falujáról is volt mondanivalója (Domonkosi Ágnes: Megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. 2002). A dialektológiai szimpoziumokon tartott előadásai is erről a vidékről merítik témájukat, de elvi kérdéseket is érintenek: „Egy folyamatban levő nyelvjárásgyűjtő munka okairól és hasznáról” (1996), „Miért, milyen eredmény reményében érdemes egy falu nyelvjárását vizsgálni?” (2002).

Kornyané Szoboszlay Ágnes aktív és szorgalmas alkotó tagja volt a Szathmári István által vezetett, az ELTE mellett működő Stíluskutató csoportnak 1990-től annak megszűntéig. Az ott végzett kutatáshoz kapcsolódik több kitűnő elemzése, például a „Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a *Varjunemzettség-ről*” (1998), amely a „Stilisztika és gyakorlat” című kötetben jelent meg, „Az alakzat az archaizálás szolgálatában Kós Károly *Az országépítő* című regényében” (2003), amely „A retorikai-stilisztikai alakzatok világa” konferencia-előadásokat közreadó kötetben látott napvilágot. A csoportban végzett munkájához és a névtani kutatásaihoz egyaránt kapcsolódik az a saját maga által egyik legfontosabbnak tartott módszertani kísérlete, amelyben az írói névadás egyedeit a Károly Sándor által felállított jelentéstani keretben és rendszerben vizsgálta Németh László Gyász című regényében („...én az Örszike nénéd vagyok...”. 1998). Négy lexikoncikk kidolgozásával is (antonomázia, epitheton, mezozeugma, közölés) beletartozik az „Alakzatlexikon” (2008) szerzőgárdájába.

Sok esetben vett részt kolléganőnk tudományos konferenciákon előadással a Szathmári István által szervezett stíluskutatói bemutatókon, az ünnepi évfordulókhoz kötődő, stilisztikai tárgyú Kossuth (2002), József Attila (2005) és a Nyugat (2008) debreceni emlékülésein és a MANYE konferenciákon (ötször, 1996-ban Nyíregyházán előadással is). A „Magyar Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusá”-n minden alkalommal (ötször) előadóként is szerepelt; a „Nemzetközi Finnugor Kongresszus”-on ötször volt résztvevő, és 1985-ben Sziklivkarban, 1995-ben Jyväskyläben és 2000-ben Tartuban előadással is; a „Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus”-on hatszor vett részt (2001-ben Jyväskyläben előadással). Számos névtani alkalom közreműködője volt: részt vett előadással 1982-ben Lipcsében a „XV. Nemzetközi Névtani Kongresszuson” (Literarische

Namengebung bei dem ungarischen Schriftsteller László Németh), majd 1984-ben a „XVI. Nemzetközi Névtani Kongresszus”-on, 1993-ban és 2003-ban „Névtani Tanácskozás”-on Jászberényben, valamint „Névtani Konferenciá”-kon (1995-ben Miskolcon — szekcióelnökként — és 2007-ben Balatonszárszón) előadást tartott. „Anyanyelvi Konferenciá”-kon 1964-ben és 1968-ban vett részt, a „Dialektológiai Szimposium”-on Szombathelyen 2001-ben és 2006-ban előadóként is. „A metafora grammatikája és stilisztikája” konferencián Miskolcon előadó és szekcióelnök is volt (2000).

Elsők között írt német nyelvű ismertetést a FUF-ban a „Magyar Nyelvjárások Atlasza” I. kötetéről (1970). Szívesen adott hírt kollégái munkájáról (Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek. 1975; B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. 1980; Kálnási Árpád: A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. 1984; Uő: Népi beszélgetések Szatmárból. 1996; Bura László: Öt évszázad utcanévei. 2007).

A tájszótárak ismertetésével határozott célja volt: tapasztalatok gyűjtése (Két székely szótár. 1992; Hegedűs Attila: Kisémedi tájszótár. 1993; Nyúl község nyelvkincse. 1995; Megjelent a debreceni Cívis szótár. 2006; Balogh Lajos: Büki tájszótár. 2006). A Stíluskutató csoport tevékenységéhez fűződik „A stilisztikai alakzatok rendszerezése” című kötetéről közölt recenziója (2006), de ismertetette a „IV. dialektológiai szimpozium” munkáját is (2002).

Fontos külön kiemelni kolléganőnknek a finn nyelv iránt tanúsított érdeklődését. Fordításait meg is jelentette (például Kai Laitinen: Az erdőből a városba. 1975), sőt készített fordításokat a Magyar Rádió számára is. A finn nyelvet és kultúrát érintő kérdésekkel szintén foglalkozott (Das Vorkommen finnischer lexikalischer Elemente in der ungarischen Sprache. 1990; Templomos falu — kirkonylák. 1989; Egy „finn” adalék a kétszáz éves magyar színjátszás történetéhez. 1991). Papp István „Unkarin kielen historia” című, csak finnül megjelent monográfiájának fordítása eddig még kéziratban maradt. A finn nyelv iránti érdeklődése betetőzését jelentette négyéves lektori tevékenysége a Jyväskyläi Egyetemen (1985–1989).

Kolléganőnk tudományos munkássága — ha csak a fontosabb területeket emeljük is ki — sokrétű. Az érdeklődése előterébe került stilisztika, névtan és dialektológia területén alapos vizsgálódásokat végzett, de nemegyszer elkalandozott más tudományterületekre is. Így írt szociolingvisztikai jellegű cikket is: „Emlékeim a kapcsolattartás nyelvi (és nem nyelvi) formáiról” (2003).

Kornyané Szoboszlai Ágnes tanáregyéniségében a legmeghatározóbb az, hogy szabadon és élvezetesen, élményszerűen tud beszélni ízes palócos kiejtéssel. De tanáregyéniségét nemcsak az emlékezet tartja fenn, hanem egy kötet is, amelyet ő szerkesztett hallgatóinak az 1994-es „Írói-irodalmi névadás” című speciális kollégiumára készített írásaiból. Az így született, „»Megvolt a kereszteleő is«” című kiadvány (2000-ben a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézete Ki-

adványai 75. számú köteteként) nyolc magyar szakos egyetemista szeminárium dolgozatát adja közre egy-egy Németh László-dráma névtani, főként személynévi vizsgálatáról, de nyilvánvalóan betekintést enged a tanárnő elmélyült téma- és szemináriumvezetői tevékenységébe is. Egyet lehet érteni kolléganőnknek az előszóban írt kötetértékelésével: „egyik [ti. dolgozat] sincs tanulság híján, hiszen legalább egy-egy gondolattal vagy ötlettel mindegyik hozzájárul a kutatás eredményességéhez”. Nyelvészeti könyvtárunk kéziratárának tanúsága szerint kolléganőnk tanítványai ezeken kívül is sokszor dolgoztak fel szépírói névanyagot szakdolgozatukban.

Kornyané Szoboszlay Ágnes többféle társadalmi munkát is végzett és végez: intézeti szakszervezeti bizalmi, majd főbizalmi volt; 1977 előtt éveken át ellátta a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjában a titkári teendőket, a Magyar–Finn Baráti Társaságnak megalakulása óta tagja, sőt évek óta vezetőségi tagja.

Visszatekintve tudományos munkásságára, ünnepeltünk úgy érzi, hogy sokat köszönhet oktatóinak, kollégáinak, különösen Papp Istvánnak, Kálmán Bélának és Szathmári Istvánnak. Finn- és németországi ösztöndíjai (1968, 1970, 1974, 1984, 1980), valamint elismerései (Miniszteri dicséret, 1986; A Suomi–Unkari Seura „Hopea neula” elismerés birtokosa, 1990; Pedagógus Szolgálati Emlékérem, 1995; Comenius Emlékérem, 2006) azt jelzik, hogy érdemes volt a segítségre, és felettesei el is ismerték munkásságát. Ma is tevékenyen dolgozik, sőt az utóbbi évtizedben, nyugdíjasként többet publikál, mint aktív tanársága idején.

Kornyané Szoboszlay Ágnesnek, a volt tanárnőnknek, kollégánknak születésnapja alkalmából jó egészségben eltöltendő hosszú életet kívánunk és azt, hogy a jövőben is legyen kedve munkálkodni a stilisztika, a névtan és a dialektológia területén, hiszen tudományos pályáját a 70. éve betöltésével nem tekintjük lezártnak.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Kornyané Szoboszlai Ágnes tudományos és publicisztikai munkássága

Önállóan megjelent mű:

1. A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 77. szám. Szerk. Szathmári István. Budapest, 1972. 78 lap.
— *Ism.* Sauvageot, Aurelien: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 1973/2: 379–80, N. Abaffy Csilla: Irodalomtörténet 1973/3: 782–3.

Tanulmányok:

2. Felsőnyárád földrajzi nevei (Ortsnamen von Felsőnyárád): Magyar Nyelvjárások 10 (1964): 105–13.
3. Ragadványnevek Felsőnyárádon (Die Beinamen in Felsőnyárád): Magyar Nyelvjárások 11 (1965): 59–63.
4. A tulajdonnevek Németh László drámáiban (Die Eigennamen in den Dramen von László Németh): Magyar Nyelvjárások 17 (1971): 173–81.
5. A *Makra* stílusáról (Über den Stil des Romans *Makra*): Magyar Nyelvjárások 19 (1973): 115–23.
6. Hozzászólás Korga Györgyné előadásához: Nyelvtudományi vándorgyűlés — Hódmezővásárhely, 1972. október 20–21. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 133. szám. Szerk. Szathmári István. Budapest, 1973. 76–7.
7. A *vas* szó Buda Ferenc verseiben: Jelentéstan és stilisztika. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Nyelvtudományi Értekezések 83. szám. Budapest, 1974. 601–5.
8. A szóképek grammatikája Németh László nyelvében: A magyar nyelv grammatikája. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Nyelvtudományi Értekezések 104. szám. Budapest, 1980. 745–9.
9. Az *Unkarin kielen historia* jelentősége Papp István munkásságában: Hagyományápolás és megújulás. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 171–7.
10. Das verschenkte Leben des Ferenc Makra (Stilistische Untersuchungen an einem ungarischen Roman der Gegenwart): Berichte — Berliner Beiträge zur Hungarologie 1 (1982): 66–95.
11. Kodolányi János nyelvéről: Alföld 1983/12: 26–30.
12. Szerkesztési sajátosságok Németh László nyelvében: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest, 1988. 944–8.
13. Templomos falu — kirkonkylä: In honorem Edit Vértes. Folia Uralica Debreceniensia 1 (1989): 123–7.

14. Das Vorkommen finnischer lexikalischer Elemente in der ungarischen Sprache: Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов. Szerk. G. B. Fedjuneva. Moszkva, 1990. II, 431–3.
15. Hungarológia Finnországban a Jyväskyläi Egyetemen: Hungarológiai Ismerettár 7 (1990): 76–80.
16. Nyelvtörténet és leíró nyelvészet Papp István munkásságában: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest, 1991. 669–73.
17. Egy „finn” adalék a kétszáz éves magyar színjátszás történetéhez: In honorem Magdolnae Kövesi Andrassy. Folia Uralica Debreceniensia 2 (1991): 183–97.
18. Realitás és fikció az írói-irodalmi névadásban: Névtani Értesítő 14 (1992): 69–74.
19. Nevek búvópatakja (Vizsgálódások Németh László írói névadása körül): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Budapest, 1995. 364–9.
20. Tulajdonnevek Németh László regényeiben és társadalmi drámaiban (Egy írói névszótár terve): Névtani Értesítő 17 (1995): 37–44.
21. Egy paraszti élet feljegyzései: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Litteratura. Szerk. Heikki Leskinen, Risto Raittila, Tõnu Seilenthal. Jyväskylä, 1996. 190–3.
22. Egy folyamatban levő nyelvjárásgyűjtő munka okairól és hasznáról: Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében. A VI. országos alkalmazott nyelvészeti konferencia. Szerk. Székely Gábor, Cs. Jónás Erzsébet. Nyíregyháza, 1996. 2: 350–3.
23. Játék a nevekkal (Németh László névadási indítékairól): Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám. Szerk. B. Gergely Piroska, Hajdú Mihály. Budapest–Miskolc, 1997. 541–9.
24. Papp István és az *Unkarin kielen historia*: Magyar Nyelvjárások 35 (1998): 35–42.
25. Nyelvi–stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a *Varju nemzetség*-ről: Stilisztika és gyakorlat. Szerk. Szathmári István. Budapest, 1998. 194–213.
26. „...én az Örsike nénéd vagyok...” — Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához: Stilisztika és gyakorlat. Szerk. Szathmári István. Budapest, 1998. 257–67.
27. Nevek emléke — emlékek neve: Tanulmányok Mező András 60. születésnapjára. Névtani Értesítő 21 (1999): 256–62.
28. A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén: Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára. Magyar Nyelvjárások 37 (1999): 305–9.

29. A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén: Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. Szombathely, 2000. 121–4. (A Magyar Nyelvjárások 37. kötetében megjelent cikk nem szó szerinti újraközlése.)
30. László, Laci, lacibetyár: Köszöntő könyv Jakab László 70. születésnapjára. Magyar Nyelvjárások 38 (2000): 271–5.
31. Három műben három nővér: Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára. Barátok, pályatársak, tanítványok tanulmányai, visszaemlékezései. Szerk. T. Molnár István, Klaudy Kinga. Debrecen, 2000. 56–9.
32. „Keresztes” dolgok, helyek, emberek: Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. Folia Uralica Debreceniensia 8 (2001): 269–75.
33. Helytörténeti kutatások egy észak-magyarországi faluban — Felsőnyáradon: Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7–13. 8. 2000, Tartu. Pars VI. Szerk. Tõnu Seilenthal. Tartu, 2001. 284–7.
34. Vizsgálódások Németh László metaforái körül: A metafora grammatikája és stilisztikája. Szerk. Kemény Gábor. Budapest, 2001. 174–80.
35. A baba neve: Édes anyanyelvünk 24/1 (2002): 8.
36. Kós Károly „tusakodása”: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. szám. Miskolc, 2002. 115–7.
37. Adalékok Kossuth Lajos (retorikai) tanulmányaihoz: Kossuth Lajos, a szó művésze. Tanulmányok Kossuth stílusművészetéről. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 78. szám. Debrecen, 2002. 7–18.
38. Németh László névvilága (A száz éve született író tiszteletére): Magyar Nyelv 98 (2002): 321–9.
39. Miért, milyen eredmény reményében érdemes egy falu nyelvjárását vizsgálni?: IV. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. Szombathely, 2002. 169–73.
40. *Jancsika* és *Juliska*. Felsőnyárádi keresztnévvaltozatok az 1940-es és 50-es évek fordulóján: Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára. Magyar Nyelvjárások 41 (2003): 359–67.
41. Az alakzat az archaizálás szolgálatában Kós Károly *Országépítő* című regényében: A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Szerk. Szathmári István. Budapest, 2003. 118–27.
42. A falukönyv mint a globalizáció lehetséges ellenszere: Hatalom és kultúra II. Az V. Hungarológiai Kongresszus előadásai. Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10. Szerk. Jankovics József, Nyerges Judit. Budapest, 2004. 531–7.
43. A *-ka/-ke* képző egy sajátos szerepéről a szépirodalmi tulajdonnév-használatban: Magyar névtani kutatások itthon és a határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben. Szerk. Farkas Ferenc. Budapest, 2004. 124–9.

44. Ötszáz baba nevééről: Névtani Értesítő 27 (2005): 239–48.
45. „...csecse becse ajándék...”. József Attila, a stílus művésze: Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 84. szám. Debrecen, 2005. 85–99.
46. Nyárád és Patak (Egy kis falu és a nagy főiskola kapcsolatáról): Comenius és az utókor. Bibliotheca Comeniana XII. Szerk. Kováts Dániel. Sárospatak, 2006. 161–72.
47. Néhány nyelvjárási jelenség a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Felsőnyárád nyelvhasználatában (Kézműves dialektológia): V. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely, 2007. 150–5.
48. Antonomázia; Epitheton; Közölés; Mezozeugma (lexikoncikk): Alakzatlexikon — A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Főszerk. Szathmári István. Budapest, 2008.
49. „Író is úgy lettem, hogy Szilasbalhás kiszólt belőlem.” (Németh László indulása a Nyugatban): A Nyugat stíláriis sokszínűsége. A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 87. szám. Debrecen, 2008. 123–36.
50. Magyarország antonomáziája Petőfi költészetében és prózájában: Név és valóság. Szerk. Bölcskei Andrea, N. Császi Ildikó. Budapest, 2008.

Bírálatok, ismertetések:

51. Das erste Teil des Atlas der ungarischen Mundarten ist erschienen: Finnisch-Ugrische Forschungen 38 (1970): 303–10.
52. Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770–1970): Magyar Nyelvjárások 21 (1975): 153–6.
53. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere: Magyar Nyelvjárások 23 (1980): 179–82.
54. Monográfia az erdélyi magyar családnevekről (Eine Monographie über die siebenbürgische Familiennamen): Magyar Nyelvjárások 25 (1983): 203–8.
55. Erdélyi tájszótárakról: Erdélyi Tükör 4/2 (1992): 21–2.
56. Két székely szótár. 1. Gálffy Mózes–Márton Gyula: Székely nyelvföldrajzi szótár. 2. Gálffy Mózes: Székely tájszók: Magyar Nyelvjárások 30 (1992): 150–9.
57. Hegedűs Attila: Kisnémedi tájszótár: Magyar Nyelvjárások 31 (1993): 132–5.

58. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkincse: Magyar Nyelv 91 (1995): 98–100.
59. Kálnási Árpád: Népi beszélgetések Szatmárból: Magyar Nyelvjárások 33 (1996): 174–6.
60. 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára: Magyar Nyelvjárások 33 (1996): 176–9.
61. IV. dialektológiai szimpozion: Magyar Nyelvjárások 40 (2002): 131–6.
62. Bakó Elemér: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról: Magyar Nyelvjárások 40 (2002): 136–9.
63. Szathmári István: A stílselemzés elmélete és gyakorlata: Magyar Nyelvjárások 42 (2004): 146–50.
64. Domonkosi Ágnes: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban: Magyar Nyelvjárások 42 (2004): 144–6.
65. A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Szerk. Szathmári István: Magyar Nyelvjárások 44 (2006): 144–53.
66. Balogh Lajos: Büki tájszótár: Magyar Nyelvjárások 44 (2006): 162–6.
67. Népi beszélgetések Vas megyéből. Szerk. Guttman Miklós, Molnár Zoltán: Magyar Nyelvjárások 44 (2006): 166–7.
68. Bura László: Öt évszázad utcanévei: Magyar Nyelvjárások 45 (2007): 122–4.

Megemlékezések:

69. Papp István hetven éves. Hajdú-Bihari Napló 1971. szeptember 14.
70. Papp István emlékezete (Beszéd Papp István sírjánál): Magyar Nyelvjárások 18 (1972): 7–8.
71. Kálmán Béla hetven éves: Alföld 1983/3: 98–9.
72. Bekukkantottam a nagy tudós műhelyébe: Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára. Szerk. Bárh M. János. Budapest, 2006. 171–2.
73. „Emberségről példát...” Fábán Pál 80. születésnapjára: Köszöntő Fábán Pál 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Budapest, 2002. 33–4.

Nyelvjárási szövegközlések:

74. Kenyérstés Felsőnyáradon, ill. Felsőkelecsényben (Keleti palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye): Magyar Nyelvjárások 36 (1999): 185–9.
75. Szerteágazó beszélgetés családról, életről, halálról (Keleti palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Felsőnyárad): Magyar Nyelvjárások 39 (2001): 263–74.

76. Ablonczy Bálint beszél hadifogságáról és hazatéréséről (Keleti palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Felsőnyárad): Magyar Nyelvjárások 40 (2002): 167–82.
77. Kun Lászlóné Kun Piroska beszél a családjáról és a disznóölésről (Keleti-palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Felsőnyárad): Magyar Nyelvjárások 42 (2004): 163–76.
78. Kézimunka, szövés-fonás, stafírun, környezet. Vincze Lajosné Szabó Piroska beszél a nők munkájáról. (Keleti-palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Felsőnyárad): Magyar Nyelvjárások 43 (2005): 161–73.
79. Bányamunka, katonáskodás, nyugdíjas kor. Soltész Lajos nyugdíjas bányász beszél az életéről. (Keleti-palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Felsőnyárad): Magyar Nyelvjárások 45 (2007): 137–50.

Bibliográfia:

80. Papp István tudományos munkásságának bibliográfiája: Magyar Nyelvjárások 17 (1971): 21–8. és különlenyomat: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 49. szám. Debrecen, 1971. Kornya Lászlóval.

Mutató:

81. Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 59. szám. Debrecen, 1991. 84 lap.

Napilapokban, folyóiratokban megjelent írások:

82. *De vagy viszont?*: Hajdú-Bihari Napló 1963. október 13.
83. *Mit nyomoz a rendőrkutya?*: Hajdú-Bihari Napló 1963. december 8.
84. *Szépen beszél a gyerek!?*: Hajdú-Bihari Napló 1964. június 7.
85. Kocsi. Hajdú-Bihari Napló 1965. január 21.
86. Karinthy Ferenc: *Nyelvelés*: Hajdú-Bihari Napló 1965. március 7.
87. Téve. Hajdú-Bihari Napló 1966. december 9.
88. *Szaga van a pénznek?* Hajdú-Bihari Napló 1970. szeptember 17.
89. *Az író és a nevek*. Hajdú-Bihari Napló 1971. szeptember 24.
90. Kálnási Árpád: *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*: Hajdú-Bihari Napló 1984. szeptember 22.
91. *Hungarologian kongressi Wienissä (Beszámoló a bécsi hungarológiai kongresszusról)*: Jyväskylä yliopiston tiedotuslehti. 1987. syyskuu 13.
92. *A baba neve — Hogyan szólítjuk meg a játékbabát?*: Fordulópont 26 (2004): 80–6.

93. Kálnási Árpád: Debreceni civisszótár: Debreceni Disputa 2006. április.

Szépirodalmi fordítások:

94. Olli: A csodagyerek: Egyetemi Élet 1963. október.
95. Kai Laitinen: Az erdőből a városba — A finn próza százéves hagyománya: Alföld 1975/9: 24–31.

Szerkesztői tevékenység:

96. „Megvolt a keresztelő is” — Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról — A debreceni egyetemi hallgatók Németh László-kutatásai. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 75. szám. Debrecen, 2000. 80 lap. — *Ism.* Szilassy Eszter: Magyar Nyelvjárások 40 (2002): 156–61.
97. A mi falunk — Felsőnyárád. Felsőnyárád, 2000. 572 lap. — *Ism.* Bódi Erzsébet: Ethnica 5/2 (2003): 76, (név nélkül): Honismeret 2001/2: 129.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Nyelvi, nyelvhasználati emlékeim szülőfalumból, Felsőnyárádról

Több helyen is foglalkoztam már Felsőnyárádról származó nyelvi emlékeimmel. Ezek egy része saját kutatáson alapuló tanulmány vagy nyelvjárási szöveggözlés, másik részük valóban az emlékeim felidézése. Ezen a helyen a legkorábbi nyelvi emlékeimről, a tulajdonnevekről, a legemlékezetesebb munkafolyamatokról, játékokról és néhány frazeológiai egységről írok.

Nevek. A tulajdonnevekkel kapcsolatban a mából visszatekintve azt látom, hogy a jeltárgy és a jel kapcsolatát teljesen természetesnek fogadtam el. Mivel kicsi volt akkor még a mozgásterem, egyértelmű volt, hogy a *Bárná bácsi*, *Érzi*, *Julia*, de *Érzi néni*, *Juliska néni* melyik felnőtthez tartozik. Egy esetben a testvéreimmel csak a bácsit ismertük név szerint (*Károly bácsi*), akkor úgy segítettünk magunkon, hogy a feleségét egyszerűen *Károly néni*-nek szólítottuk. Azt is láttam, hogy aki nekem *Bárná bácsi*, az más gyerekeknek *tánító úr*; aki nekem mint játszótárs *Iréne*, az otthon a családjában *Irény*, és ha én valakit *Piroska néni*-nek szólítottam, az édesanyámnak *Szabóné asszony* volt. A használaton való elgondolkodás mennyi pragmatikai, szociolingvisztikai problémát takart öntudatlanul? Miért *Pircsi* az egyik lány beceneve, miért *Piri* vagy pláne *Pipi* a másik? Miért, hogy az egyik minden helyzetben *Piroska*, a másik egyszerűen *Piros*? Miért lesz egyik *Béla*-ból *Béci*, a másiból *Bélus* vagy egyenesen *Béluska*? Vagy miért marad egyszerűen *Béla*? Még rejtélyesebb volt, hogy aki *Böcsi* vagy *Pösti*, az „tulajdonképpen” hogy lehet *Erzsébet*, illetve *István*.

A nyelvi eszközökkel kapcsolatos legkorábbi emlékem is egy név, annak a játékbabámnak a neve, amire mint tárgyra nem is emlékszem, csak a nevére: *Kati baba* volt. Kati baba velem volt akkor is, amikor az emlékeimben felötlő legkorábbi tavaszi napon, két-három éves koromban nagy élvezettel járkáltam az udvaron mezítláb. Ötéves korom körül is nevek tűnnek fel: *Samu* volt a kutyánk, „aki” a háború áldozata lett (egy falubeli azzal lőtte agyon, hogy az ágyúzástól és a lövöldözéstől úgyis meg fog veszni); a *Misi málac* egy szép mangalica *sűdő*

volt, a *Biri bár*i játszótársa, aki miatt leestem a *pádrájáró*-ról 'lépcsőről', mert a *pád*-ról 'padlásról' én szoktam volt *ocsú*-t hozni neki.

Öt évvel fiatalabb *Káti* testvérem szombat hajnalra született, vasárnap már meg is keresztelték, gyorsan kellett nevet választani. Jóval később édesanyám elbeszélte, hogy titokban arra számított, édesapám az ő nevét (*Lenke*) fogja javasolni. Most is előttem van, ahogy édesapám az ő családját ábrázoló képhez és az anyai nagyszüleim esküvői képéhez hajolva azt mondta, hogy legyen a gyerek a két nagyanya után *Katalin Gizella*. Érdekes, de arról sosem esett szó, hogy az én második nevemül adott *Katalin*-nak (én ugyanis az első személyazonossági igazolványom kiállításáig, ahova kettős keresztnévet akkor nem vezettek be, *Ágnes Katalin* voltam), volt-e köze az anyai nagyanyám, Simon Katalin nevéhez. Egy szelíd tyúkunk *Zsuzsi* névre hallgatott, egy kismalacunk, mivel egyedül maradt meg (a koca agyonnyomta a többit), *Étyke* lett, és *értett is a nevén*. A következő példám átmenetet képez a tulajdonnév és a köznév határán, amennyiben egyetlen jeltárgya volt. Virágos köténykémnek *mākszēm kötő* volt a „neve”, ami a kicsiségét érzékeltette.

Már iskolába jártam, amikor észrevettem, hogy egyes keresztnévvel kapcsolatban asszociációim támadnak. Édesapám keresztnéve (*György*) mindig nap-sugaras tavaszi reggelt idézett fel; a szomszéd nénit *Hērmin*-nek hívták, ez a *surc*-ot, a Felsőnyáradon férfiak és nők által is hordott, durva vászonból készült, vagy eredeti színében hagyott, vagy sötétkékre festett, csak otthon, a piszkosabb munkához hordott *dērēkās kötő*-jét idézte fel bennem. (A szomszéd nénit gyakran láttam surccal a derekán! György-nap tavasszal van! Tehát ugyanaz az eset játszódott le, mint a *Magánhangzók szonettje* esetében a betű és az ábécés könyv megfelelő színű lapja között.) Ezeket az ötleteimet szüleim és testvéreim nagy nevetésekkel honorálták.

A nevekkel kapcsolatos tapasztalataimat sehogy sem tudtam összhangba hozni az iskolában tanultakkal: mi a király családneve (kivétel ugye *Hunyadi Mátyás*, ez teljesen világos volt), miért nem családnév az *Árpád-házi*? Miért van a pápának csak egy neve? Ezekkel és hasonló kérdésekkel ostromoltam elsősorban édesanyámat, akivel mosás, mosogatás, takarítás alatt volt időnk ilyen társalgásra, de sajnos, az engem foglalkoztató kérdések többnyire megnyugtató válasz nélkül maradtak. (A pápák nevével kapcsolatban volt egy érdekes információ. Mivel a Magyarországon megrendezett eucharisztikus kongresszus évében, 1938-ban születtem, édesanyám sokat mesélt az akkori eseményekről. A későbbi XII. Pius pápa akkor még Eugenio Pacelli bíborosként Magyarországon járt. A rádióban is közvetítették a kongresszuson történeteket. A sporteseményeket abban az időben a legnépszerűsített híró rádiós, Pluhár István közvetítette. Így született a vicc: ha Pluhár közvetítene a nagy körmenetet, biztosan mondaná: „Pacelli, Pacelli, hogy viszed azt a keresztet?” És nekem itt volt az új probléma: hogy és miért lesz *Pacelli*-ből *Pius*?)

Az is sokat foglalkoztatott, hogy miért világos az *Iboj* (< *Ibolya*), a *Rózsi*, miért nem ilyen a *Borbála*, a *Katalin*, a *György*, a *Sándor*? Miért lehet az, hogy az első kettő „név is, meg szó is”, a további négy „csak név”? A saját nevemre édesanyám megadta a közkeletű — igaz, hogy téves — magyarázatot: az *Ágnes* az *Agnus Dei*-ből származik, tehát 'Isten báránya'. Erre szinte büszke voltam, pedig nem szerettem kezdetben a nevemet, mert a hasonló korú gyerekek közt én voltam az egyedüli Ágnes.

Az első elemiben — ami nekem 1945 januárjától júniusig tartott — megtanultuk leírni a saját nevünket és az iskolatársakét. A magam nevében bajom volt az ipszilonos írással, miközben semmi problémát nem okozott a *j*-s és az *ly*-os szavak írása. Egyik osztálytársam családneve a kiejtés szerint *Sós* volt, és valóssággal felháborított, hogy *Soós*-nak kellett írni. Az egyik fiú családneve *Bondzsér* (a falusiak ejtésében *Bundzsér*) volt. Sehogy sem bírtam megérteni, hogy miért nincs saját betűje a *dzs*-nek. Azt hiszem, tapasztalat alapján én már akkor eldöntöttem az affrikáta-vitát.

Munkák. A felnőttek munkájából emlékezetesek számomra a kertben az *ültetés* (krumplié, kukoricáé, napraforgóé), a *gyomlálás* (ebben egész kisgyerekkoromtól részt vettem), a *kápálás*, *krumpliásás*, *kukoricátörés*, majd már a *fojosón* vagy a *nyárikonyhábá* a *fosztás*. Ez utóbbi nemcsak munka volt, de közösségi alkalom is. A *kukorica* közt talált *gyēnge csövet* a *spárhét párásán* rögtön megsütötték, vagy erősebb, morzsolt szemeket megfőztek. Ezek csemegének számítottak. A legnagyobb nyári munka az *aratás*, *hordás*, *gépélés* 'cséplés' volt. Amikor a *gabonát vāktāk* a *kepések*, nyomukban jártak a *márokszedők*, akiknek a ruháját a *surc*, karját a gabona szúrásától a *kárvás* védte. A *márkokát* a *márokszedő* rakta a már földre fektetett *kötelbe*, de *kévébe* másik aratómunkás kötötte, a *kévékből ráktāk* a *kérésztēt*, s nagyon tetszett nekem, hogy a legfelső kéve neve a *pápjá* volt. Ehhez természetesen tudni kell, hogy készül a kereszt: a földre tettek egy *kévét*, erre négy oldalról a *fejével* 'a kalászos részével' a közép felé váltakozva négy-négy kéve jött. Ennek a rakásnak a tetejére úgy illesztettek fel egy *kévét*, hogy egy kicsit szétzilálták a kalászos végét, és a torzsával felfelé az egymás felé fordított *kévék* fölé nyomták, mint egy esernyőt. És valóban azt a célt szolgálta, hogy *hā āz esső kint érné a tállón a kérésztēket*, ne ázzanak be.

A levágott és keresztbe rakott gabona után a *tállón* még mindig maradtak elhullt kalászosok, ezeket a *brúgó* segítségével *húsztāk* *összē ā kérésztēk tövébe*, ez volt a *kápárék*, ebből a napi munka után valami *hātiruhábá* kötve vittek haza az *ápróléknák* 'baromfinak'. A *hātiruhá* lehetett *hāmvás*, ebből *bátut* kötöttek, de lehetett a *báturuhá trácskos* is. Ez annyiban különbözött a *hāmvás*-tól, hogy a négy csücskén kb. félméteres *lāb* 'vászonkötél' volt, amivel megnövelték a *hātiruhá* befogadó képességét. Láttam olyan asszonyt (a *hātiruhá* és a hazacipelés csak női munka volt), aki a hatalmas *bātu* alatt szinte nem is látszott. Mivel a *brúgózás* után még mindig maradt *elhāgyott kālász ā tállón*, ezeket összegyűjteni, *bú-*

záfejezni, a gyerekek dolga volt. Csak ezután engedték a *tállóra á libāt*, és még azok is találtak maguknak *szēmet* 'gabonaszemet'.

A *tállón* felállított *kērēszteket behortāk á portārā*, mert a *gépēlés* 'cséplés' mindig ott történt. Ehhez tudni kell, milyen volt egy tipikus nyárádi *portā* gyerekkoromban. A lakóházat az utcától *kerítés* választotta el. A gyalogos bejárásra a *kiskāpu*, a *szekeerrel* való behajtásra a *nátykāpu* szolgált. A *kerítés* és a lakóház között volt a *kiskert* 'virágoskert', a lakóházzal szemben, a telek másik oldalán volt a *kút* és a *nyārikonyhā*, a ház folytatásaként, sokszor *ēgy hāj ālātt* 'egy tető alatt' volt a tehén- és lóistálló, az *ól*. A *disznóól* és a *tyúkól* csak ezután következett. Sok *porta* tartozéka volt a *csūr*, általában merőlegesen a lakóházra, vagyis párhuzamosan az utcával, átjárást biztosítva hatalmas kapuival a *nátykert* 'veterményeskert' felé. A *csūr* és a *nátykert* között volt a *kāzlāk* helye, ide *hortāk be āz életēt, ráktāk kāzālbā*, és várták, hogy a portáról portára járó *tüezgép elgēpējjen*. A cséplőgép három egységből állt. Az első volt a traktorra emlékeztető motor, a *gőzgép (māsinā)*, ez húzta egyik helyről a másikra a másik két részt, és a cséplésnél ez szolgáltatta a hajtóerőt. A második egység volt a *dob*, nagy szögletes alkotmány. Munka közben ennek a tetején állt egy nő, a *kévevāgō*, aki *sállō*-val vagy éles késsel elvágta a *kévehānyō* által vasvillával odadobott kévén a kötelet, mellette állt az *ētetō* (mindig férfi), aki a szétzilált kévét kalászával lefelé beeresztette a dobba. Ez veszélyes munkafázis volt, könnyen esett meg a baj, mint azt a Nyárádon is ismert nótá is mutatja: *Gépész urām, ājjon el ā māsinā / Horvāt Jolāny belēesett ā dobba...* A *dob* választotta szét a *szēmet* és a *szālmāt*, szórta ki a *pějvāt* vagy *tōrekēt*, amit aztán a *pějvāhordō jānyok* vittek el a gép közeléből. A *szēm* a *dob* nyílásaira erősített *zsākogbā fojt*. *Māzsālās* után a *kāmārābā* álló nagy *hāmbārok* szolgáltak tároló helyül. A cséplőgép harmadik része volt az *elevātor*, ez vitte fel az elcséplelt szalmát az egyre magasabb kazalra, ahol a *kāzālrākōk* egyengették el. Ezekre a munkákra meghívták a segítőköt, akiknek kijárt a viszontsegítés, és a napszamosokat, akik fizetséget kaptak a *munkāér*.

Ezt a fontos eseményt azért idéztem fel, mert évtizedek óta városban élve nincs valóságos, eleven kapcsolat a gabonával végzett munkával. Nem érzelmem közvetlen közelről a vetés sarjadását, *kāszā ālā érēsēt*, a *szēm hāmbārbā* kerülését, őrlését. Minden évben szomorú meglepetésként életem át, hogy mindehhez nincs már közöm. Az aratás és a cséplés volt talán a legnehezebb munkája a parasztembernek, mégis valami megfoghatatlan öröm és derű hatotta át azokat a hosszú napokat, munkás napokat.

Emlékezetes a szüret is. A nyáradiaknak két helyen volt szőlője. A *Kővāgō* nevű kis csonka kúp alakú (vulkanikus?) hegyecske egyik oldalával a hegyvonulathoz támaszkodott, és déli meg nyugati lejtőjén sorakoztak a szőlőparcellák, alattuk és felettük általában gyümölcsfák voltak. Ezt ismertem, mert a mi szőlőnk is itt volt, ismertem sok parcella tulajdonosát is. A másik sokáig ismeretlen volt, és nagyon titokzatos is: a *Kāzāji szőlō* nem is látszott a faluból, messzebb

volt, a Sajó völgyét a Szuha völgyétől elválasztó dombsor Sajókaza felé eső részén. Az utolsó *kötés* és *kápālās* után *begerebjészték* a szőlő sárga homokját, hogy meg lehessen látni, ha valaki bement volna a *tőkék* közé. A *kerülő* is őrizte a szőlőt. A szüret előtt kimosták a *vödreket*, a *puttonyokat*, a *lēhot*, 'kis dézsára emlékeztető, hordóra való tölcse', *mēkfenték ā késēket*. *Kikénészték ā hordókāt*. A szüretelő edényekkel megrakott szekerekkel indultak a férfiak a *Kővágóra*. A szekérút hosszabb volt, mert kerülni kellett a *Kelecsényi-páták* hídja felé az *Árádvámba*. Az *Árádvány* egy dülő neve, térképeken *Radvány* alakban is szerepel. Az asszonyok és a gyerekek a Szuha partján vivő gyalogúton mentek ki a szőlőbe, itt a patakon egy *pálló* vezetett át, két gerenda egymáshoz kapcsolva. Az egyik oldalán volt valami korlátféle is, de az sokszor hiányzott. A szüret során az asszonyok-lányok késsel vágták le a *fillēngēket* 'fürtöket', *vēdērbe* gyűjtötték, ha tele volt, a *puttonyosok* után kiabáltak. A puttonyos figyelmeztetésére szolgált egy kis rigmus, amit a helyi népetimológia szerint használtak: *Puttonyos! Itt ā góré, itt ugross!* Nálunk nem ismerték a korán érő szőlőfajtát jelentő *gohér* szót, ezt helyettesítették a 'kukoricaszár' jelentésű és ismert *góré* szóval.

Játékok. A kislányok vagyis én is *bábāsztunk* 'babával játszottunk'. Cserélgettük a *báburongyot*, ebből csináltuk, esetleg varrtuk a *bábáruhát*. A *kápó* 'öt kavicsal játszott feldobós játék', a kavics elejtése hiba volt, tehát a másik játékos folytathatta. A kapó mellett volt egy olyan játék is, amit nem kavicsal, hanem a tenyérbe felmarkolt homokkal játszottunk. A homokot feldobtuk, és a kézfejet felfelé fordítva kaptuk el. A kézfejről a maradékot újra feldobtuk a levegőbe, és a visszahulló, már nagyon kevés homokot megint tenyérrel kaptuk el. Ezeket a fázisokat ütemesen a következő mondóka kísérte: *Ennyi tetyű vót ā fejembe, / ennyit ānyām kiszēdēt, / ennyi márād* ['maradt'] *bennē*.

A *poklozās* vagy *pokol* 'ugróiskola' öt vagy nyolc féllábas ugrásból álló változata, miközben a játékos lapos követ vagy *cserepdárábot* rúgott egyik mezőből a másikba. A játék onnan kapta a nevét, hogy a játékostól legtávolabbi két mező neve *pokol* és *mēny* 'menny', ahol viszont a játékos két lábon ugorva fordult vissza. Ha a játékos a vonalra lépett, vagy a vonalra rúgta akaratlanul a *cserepēt*, az volt az *ick*, ekkor a másik játékos állhatott be a játékba. A fal melletti *lābdāzās* 'labdaiskola' is kedvelt volt. A kapó-, a labda- és az ugróiskolánál a nagyon sikeres játékost a többiek igyekeztek zavarni, és hangosan kiabálták: *Fogd el bábonyá! Fogd el bábonyá!* Ha valamelyik nagyobb, jó hangú lány elkezdte énekelni a *Körbe āl egy kisjānyka* kezdetű dalt, a kislányok körbe álltak egymás kezét fogva, a kör közepén álló kislány a dal végeztével valakit kiválasztott, és helyet cseréltek. Ehhez a körjátékhoz több dal is tartozott, tehát többször is lehetett helyet cserélni.

A fiúk játékaik közül a *brige* vagy *brigézés* 'bige/bigézés' volt az egyik legnépszerűbb, ezt megbeszélte szabályok alapján játszották. A kidobás helyétől számított lépésekkel mérték az eredményt. Ez után az éppen soros játékosnak

azon a helyen, ahol a két végén hegyesre faragott *brige* leesett, joga volt a kilövő bottal a *brigét* felpattintani a levegőbe, és minél többször megütni, majd minél távolabbra elütni, a távolságot jelentő lépéseket az ütések számával beszorozták. A nyertes az volt, aki több lépést számlált.

Elsősorban fiúk játszották a *ráblócskát* is, ez volt a helyi neve a rabló-pandúr néven közismert játéknak. Több csoportos játék is viselt *-cska/-cske* képzős nevet (vö. *kergetőcske*, *bújócska*, *lészorítócska*), tehát érvényesült az analógia.

A fiúk egyébként szerették a szaladgálós játékokat, ilyen volt az, amikor egy körülbelül 40 cm átmérőjű, nehezebb vaskarikát egy piszkavasra emlékeztető vasbottal toltak maguk előtt. A karika az egyensúlyát csak futás közben őrizhette meg. Hajlós vesszőből készült a *bákszeker* nevű játék. Ennek nem volt kereke, hanem két oldalán egy-egy behajlított vesszőn ugrált. Mintha sose unták volna meg vele a szaladgálást!

A *vízipuska* a *bérég* 'bűrök' üreges szárából készült, benne egy dugattyúszerűen működő felszívó-kitoló eszközzel. Élvezettel szívták tele a vízipuskát a *kápitqvizés hordóból*, és *fröcskelték* velé a sikítózó *jányokat*.

Közös játék volt a *métá*, de ezt az iskolában tanította meg „könyvből” édesapám, Szoboszlai György. A játék hosszú ideig nagyon népszerű volt a gyerekek körében.

A lányok és fiúk a *lészorítócska* nevű játékot is együtt játszották. A *métá*hoz hasonlóan ez is csoportos labdajáték, és az a lényege, hogy a szemben álló csapatok arra törekszenek, hogy a másik csapatot *lészorítsák* a játéktérrel azzal, hogy az eldobott labdát minél inkább a másik csapat közelében kapják el. Két kézzel, jobb, illetve bal kézzel elkapott labdával egy, két, illetve három lépést tehettek az ellenfél felé, ahonnan nagyobb volt az esély elfoghatatlan labdát dobni.

A *bújócska* a hunyó és az elbújtak versengése volt, hogy ki tudja egy kijelölt helyen hamarabb kiütni a másikat. A hunyó igyekezett ettől a helytől nem nagyon eltávolodni, mert ha az elbújtak egyikét meglátta, annak joga volt a hunyót kiütni, ha elsőnek ért a kiütés helyéhez. Itt azt kellett kiáltani, hogy *upěcá, upěcá!*

A *hintá* bárhol felköthető volt faágra, gerendára, nagyobb lányok és fiúk is szívesen hintáztak. A közkeletűen libikóka, nálunk *bállóká* névre hallgató játék is kedvelt, egyszerűen kialakítható volt: vastagabb fatörzsre keresztbe fektettek egy szál deszkát, és azon billegett két gyerek le-fel. Anakronisztikusan megjegyezve ez ugyan messziről nem volt eurokonform, de nem emlékszem, hogy baj származott volna a *bállókázásból*.

A könnyen sírva fakadó gyereket, akinél hamar *eltört a mécsés* (ez már átvezet a frazeológiai egységeket bemutató válogatáshoz!), *rívó*, *picsogó*, *kerek alá csikkantó* ütemesen ismételtetett kis rigmussal csúfolták ki.

Néhány frazeológiai egység. A *tisztába kel, tisztába fekszik* fordulatot akkor használták, amikor valakinek a helyzetéről, állapotáról folyt a beszélgetés megállapítva, hogy mi baja lehetne, minden rendben van körülötte. Ha a vendégek a

kínálás (evés-ivás) után rögtön szedelőzködni kezdtek, az indulást így kommentálták: *No most elmontháttuk: ettünk még mentünk*. Ha a háziak észrevették, hogy valaki érkezik, megállapították: *Győ váláki, hoz válámit*. De ilyenkor azt is lehetett mondani, hogy *csörög a szárka, vendég gyön, billög a farka, legény gyön*. A látogató, ha éppen csak benézett, azt mond(hat)ta: *Ép cság betápostám. Úti cifrá, házi ronda* az a nő, aki otthon nem ad magára, de ha az utcára kilép, *kivá-kárja magát a kozbúl*. A mosogatás nemszeretem munkájára így biztatott egy állandó fordulat: *Délbe örömmel, este körömmel*. Ha valami árunak, szemes terménynek a bőséges mérésére utaltak, akkor használták a kicsit csúfolódó *tetejével, mind Bódván az áluttej* fordulatot. Ha valami sehogy sem akart sikerülni, kibontakozni, megtörténni, a következő rigmust mondták (a reformátusok): *Kismise, nágymise, egyeb még sēmmi sē*. Ugyancsak a reformátusok mondták a szentmise akkor még latin szövegének „fordításaként”, hogy amikor az úrfelmutatáskor az ostya után a pap a bort is felmutatja, azt mondja: *Lāssātok, lāssātok, de nem ihāssātok*. (A mondatban a -t végű igék itteni kijelentő módjával!) Kis kacér rigmus utalt a csapodárságra: *Áz én szēmēm ázér kerek, áhányát lát, ánnyt szeret*. Valamilyen dolog véget értekor a *végē, libágége!* felkiáltás hangzott el. A táncos multság végét az jelentette, hogy a banda rázendített a Rákóczi-indulóra, vagyis *húzzák má a vákpálit*. Enyhe káromkodásnak számított *az íz egyēm még*. A gyerekeket azzal ijesztgették, hogy *elvisz a norá*. Ha arra akartak utalni, hogy valami (pénz, élelmiszer vagy készlet bármiből) elfogyhat, megállapították, hogy *kopik, há fogdosik*, azaz ha használunk belőle, egyre kevesebb lesz. A *kārész, kūrész, áhogy lész, úgy lész* a belenyugvás „jelszava” volt. Aki peckesen, nagy léptekkel haladt az úton (*á tőtésēn*), az *veri á tiszpált*. Az ÚMTsz.-ban még mindent nem ellenőrizhettem, de nem is mindent találtam meg (például *bállóká*). A *tiszpál* szóval kapcsolatban egy 19. századi emlékiratban találtam utalást, de a leírás nem szolgál pontos információval. Csak az látszik biztosnak, hogy a sütőkemencéhez kapcsolódó üreget lefedő vaslemez volt (Fábry János: Emlékirataim 1: *Gömörország* 8/4 [2007]: 58).

A magyar falu élete óriási változáson ment át. Értékrendjét, külsőségeit már csak az emlékezet vagy néhány fotográfia őrzi. Nyelvhasználata ki van téve a médiumok erőteljes hatásának. Bármennyire is sajnálom én személyesen, hogy születésem helye abban az állapotban, ahogy megismertem, már csak a nyomai-ban és az emlékezetben él, el kell fogadni a megmásíthatatlan helyzetet, de arra még lehet törekedni, hogy a menthetőt megőrizzük a jövőbeli kutatás számára.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Egy 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás dialektológiai vizsgálata

1. A tanulmányban egy 19. századi Nógrád megyei nemesi összeírás család-, kereszt- és helynévanyagának dialektológiai vizsgálatát végzem el. Célom egyrészt az, hogy igazoljam, a vizsgált dokumentum nyelvjárás-történeti forrásnak számít, továbbá a conscriptio által nyújtott adatokból megpróbálom rekonstruálni a 19. századi Nógrád megye területén élő emberek nyelvjárásának, a palóc nyelvjárásnak egyes jelenségeit.

A vizsgált forrás egy a Nógrád Megyei Levéltárban található, 1841-ből származó dokumentum, amelynek címe: „A megyei nemességnek betűszerinti összeírása — 1841ik évben”, jelzete: NML IV/h. A dokumentum 56 oldalon 3997 személyt vesz fel, akik a felmérés idején Nógrád vármegye területén éltek 257 településen. A személyek az 1841-ben szavazattal bíró kis-, köz- és főnemesek.

Kutatásom során egy írott forrásdokumentum adataiból próbálok következtetni a dokumentum születésének idején és helyén érvényben lévő nyelvi jelenségekre. A dokumentum jellegéből fakadóan szinte kizárólag a hangtani sajátosságok vizsgálatára nyílik lehetőség. Mielőtt az egyes jelenségek típusaira és jellegére rátérnék, fontos szót ejteni néhány módszertani problémáról.

Felmerül a kérdés, hogy az összeíráskor megjelenő nemesek és az ő adataikat lejegyző scriptor vagy scriptorok mennyire törekedtek arra, hogy az összeírt személyek nevét vagy azok lakóhelyeinek nevét nyelvjárási alakban örökössék meg, vagy éppen kerülni igyekeztek az egyes nyelvjárási elemeket. A scriptorok művelt emberek lévén egyfelől valószínűleg egy nyelvjárások feletti nyelvváltozat használatát próbálták követni, másrészt sokszor megpróbálták hűen visszaadni a kiejtést, hiszen ez több esetben elengedhetetlen lehetett, főleg a lakóhelyek azonosításában (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 35). Az adatokat lejegyző kéz következtetését mutathatja, hogy néhány esetben az adott név (személy- és helynév egyaránt) két alakváltozatban szerepel, melyek közül az egyik nyelvjárási változat. Ezt a jelenséget azonban másként is lehet értelmezni. Tudván azt, hogy a palóc nyelvjárás ma sem egységes, és feltételezvé, hogy a scriptor a palóc nyelvjárások valamelyikét tekinthette sajátjának, következetesen járt el akkor, amikor adott (főleg hely-)nevek esetén következetesen ugyanazt az alakot rögzítette, más-kor pedig (főleg családnevek esetén) — figyelembe véve a megjelent nemes kiejtését — eltérő alakváltozatú neveket írt le. Ehhez járulhat hozzá még az a tény is, hogy az 1841-es Nógrád megyei nemesi összeírás készítésekor több scriptort kell feltételeznünk, hiszen a nevek család- és keresztnév szerint is alfabetikus rendbe vannak szerkesztve, ami valószínűsít egy utólagos alapos átdolgozást. Ha feltételezzük, hogy a scriptorok a nyelvjárások feletti nyelvváltozat hívei voltak, egy

másodlagos átdolgozás feltétlenül hozzájárult a nyelvjárási jelenségek feloldásához, így azok az eredeti lejegyzésekben talán nagyobb számban lehettek jelen.

Ugyanígy fontos kérdés, hogy a nyelvjárási jellegzetességek birtokában az összeírásról kimondható-e, hogy az valóban a 19. század derekán élő nemesek társadalmi csoportjának nyelvhasználatát mutatja. Az először a DEME által bemutatott fej-kéz probléma alapján kétségbe vonható, hogy a vizsgált dokumentum szociolingvisztikai forrásnak tekinthető-e, hiszen a családnevek esetén külön kell választani a név elsődleges használójának, vagyis viselőjének és a scriptornak a személyét, és ezzel együtt az ő feltételezhetően eltérő nyelvi hátterüket (1953: 26).

A családnevek nyelvjárás-történeti forrásként való vizsgálata kapcsán meg kell jegyezni, hogy sokszor nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott név esetében a lejegyzés idejével azonos nyelvjárás-történeti kornak megfelelő adatról van-e szó. A tulajdonnevek körében ugyanis előfordulhat, hogy a lejegyzett alak egy korábbi nyelvváltozatról tanúskodik. Esetenként az is feltehető, hogy a név nem a lejegyzés területének, hanem egy másik nyelvjárási régióknak a jellegzetességét tükrözi.

Mindemellett problémát okozhat a helyesírási következetlenségek kérdése. A hangtani vizsgálatok esetén nemegyszer felmerül, hogy az adott jelenséget nyelvjárási sajátossággként vagy egyszerűen helyesírási pontatlansággként, felületességként kell-e felfogni. A legtöbb példát erre a magánhangzók esetén az ékezet megéléte vagy alkalmazásának hiánya adja. Ha egy adott nyelvjárási jelenséget éppen az ékezet hiányával próbálunk magyarázni, kevés példa esetén azok bizonyító ereje kétségbe vonható. Ugyanakkor, ahogy arra HEGEDŰS ATTILA is rámutat, akad néhány fogódzó, amelyek segítenek a sokszor kétséges adatok megítélésében: a nyelvjárás mai állapota, a földrajzi nevek írásmódja a szinkrón és korábbi forrásokban, vagy éppen a jövevényszavak jellegzetességei (1986: 439).

2. A 19. századra nagyjából kialakult a nyelvjárási régióknak az a képe, amit a mai nyelvjárási atlaszok is mutatnak. Az egyes nyelvjárási területek határai ezt követően nagymértékben nem módosultak (vö. GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 15). A palóc nyelvjárási régiót jelenleg négy nyelvjárás-csoport alkotja. A négy részre való felosztásból is megfigyelhető, hogy eléggé tagolt nyelvjárási területről van szó, ennek következtében az egyes jelenségek is változatos képet mutatnak, amelyek közül leginkább a köznyelvi *a* – nyelvjárási *á*, illetve a köznyelvi *á* – nyelvjárási *ā* párhuzamai jelölik ki a palóc nyelvjárási régió határait (vö. KISS 2001: 282). Ennek fényében a komplex nyelvjárás-történeti vizsgálódásnak törekednie kell arra, hogy az eredményeket a régió kisebb egységeire vetítve értékelje, ahogy ezt GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ is teszi a „Nógrád vármegye nyelve a XVII. században” című doktori értekezésében (2007), igazolván ezzel azt, hogy már háromszáz évvel ezelőtt is megmutatkozott az egyes jelenségek régión belüli elkülönítése. Az általam végzett vizsgálat erre nem ad lehetőséget, mivel a for-

rásdokumentum jellege miatt viszonylag kevés adattal dolgozom. Célom nem az összes 19. századi palóc nyelvjárási jelenségnek és a Nógrád vármegyében használt nyelvnek a teljesség igényével való rekonstruálása, hanem annak bizonyítása, hogy a conscriptio animarumok nyelvjárás-történeti forrásként szolgálhatnak, illetve feladatomnak tekintem a forrás adatainak értékelését is.

A nyelvjárás-történeti kutatás a névösszeírások esetében szinte kizárólag a hangtant érinti, ahogy azt például ÖRDÖG FERENC 18. századi Zala megyei névizsgálatai is jól jelzik (2008: 245). Összeírásomban összesen 62 név esetében mutatható ki valamilyen nyelvjárási sajátosság, amelyből 18 a helynévi, 38 a családnévi, 5 a keresztnévi, valamint 1 a községi példa.

A magánhangzókat érintő hangtani sajátosságok közt figyelemre méltó a köznyelvi illabiális *á* – nyelvjárási labiális *ā* párhuzam, amelyre a legtöbb példa mutatkozik a conscriptióban, jól mutatva ezzel azt, hogy egy olyan jelenségről van szó, amely ma mind a négy palóc nyelvjárási tömbben megfigyelhető. A labiális *ā* hangot a nemesi összeírásban a scriptor az *a* grafémával jelöli. Tény, hogy az *á* graféma ékezetének elhagyása a scriptor következtlen ékezethasználata is utalhat. Ezt alátámasztani látszik, hogy szókezdő helyzetben a hosszú magánhangzó jelölése minden esetben a rövid magánhangzó betűjével történik (vö. *Eliásy*, *Ujlaki* családnevek). Emellett két esetben feltehetően a következtlen ékezethasználat miatt találkozhatunk a *Horvath* ~ *Horváth*, *Nagybarkány* ~ *Nagybárkány* alakpárokkal. A labiális *ā* megléte mellett szólnak azonban azok a tények, hogy az érintett szavakat tekintve következtlen a mellékjelhasználat. A nyelvjárás-terület egyik legjellegzetesebb sajátossága lévén az alábbi szavakban nagy bizonyossággal labiális *ā*-t használhatott a beszélő, ráadásul az *á* hang labiális ejtése éppen az *a* graféma által jelölt hanghoz közelít. Mindemellett összesen három esetben vitatható az alsó nyelvéllésű veláris magánhangzó labiális volta. A jelenségre példák az alábbi szavak:

A *Babóczy* családnév a *Bábocz* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 73).

A *Bottyán* családnév a *Bottyán* régi világi személynév alaki megfelelője (RMCsSz.).

A *Halaczy* családnév a *Halács* helynévből *-i* képzővel keletkezett *Halácsy* családnév megfelelője (RMCsSz.).

A *Kilian* családnév a *Kilián* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Komaromy* családnév a *Komárom* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 457).

A *Laczay* családnév a Zemplén megyei *Lácza* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 499).

A *Laszló* családnév nyilvánvalóan a *László* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Macha* családnév a *Máté* vagy *Mátyás* személynévekből keletkezett *Mácsa* becézőnév, vagy a *Mácsa* helynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Malnapataka* helynév a mai szlovákiai *Malinec* helynév magyar megfelelője, a történeti helységnévtárban *Malnapataka* és *Málnapataka* alakban is szerepel (MTH. 176–7).

A *Mariassy* családnév a *Máriás* régi világi személynév *-i* patronimikum-képzős alakja (RMCsSz.).

A *Markus* családnév a *Márkus* régi egyház személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Pongracz* családnév a *Pongrác* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Tamasi* helynév másképpen *Losonctamási*, a mai szlovákiai *Tomášovce* település, a történeti helységnévtár említ *Tamasi* és *Tamási* alakokat is (MTH. 234–5).

A *Varsany* a mai *Varsány* helynév megfelelője, a történeti helységnévtárban *Varsany* és *Varsány* formában is elfordul (MTH. 144–5).

Az alábbi három esetben szókezdő helyzetben kétséges a labiális *ā* megléte a fent említettek miatt:

Abel, l. *Ábel* régi egyházi személynév (RMCsSz.).

Agoston, l. *Ágoston* régi egyházi személynév (RMCsSz.).

Arvay családnév, amely az *Árva* helynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

A másik sajátosság, amely mindegyik palóc nyelvjárási tömbre jellemző, a köznyelvi labiális *a* – nyelvjárási illabiális *ā* párhuzama. Az illabiális *ā* jelölése az *ā* grafémával történt. Kutatásai alapján TÖRÖK GÁBOR rámutat arra, hogy a palóc nyelvjárás talán legjellegzetesebb fonémája, az illabiális *ā* történetileg ki-mutatható, annak helyén leginkább az *ā* grafémával találkozhatunk, bár ritkán jelölték (TÖRÖK 1964: 52). Ezzel szemben az 1841-es összeírásban több családnévi és helynévi példát találni az illabiális *ā* ily módon történő jelölésére:

A *Gbelányi* családnév a Trencsén megyei *Gbelany* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 297).

A *Járdánházy* családnév a Sáros megyei *Jardánháza* helynév *-i* képző származéka (Csánki-index 385).

A *Kajdácsy* családnév a Tolna megyei *Kajdacs* helynév *-i* képzős alakja (Csánki-index 393).

A *Kálmár* családnév a *kalmár* 'szatócs, kiskereskedő' közszo megfelelője (RMCsSz.).

A *Nagy Sztráczin* helynév CSÁNKI-nál *Sztracsin* (Csánki-index 800) alakban fordul elő, LELKES is ékezet nélkül, *Sztraczin* alakban adatozza (1998: 577).

A *Táb puszta* helynév egyértelműen az ékezet nélküli *Tab* helynév megfelelője (Csánki-index 806), de a történeti helységnévtár Nógrád megyei kötetében több esetben *Táb-* előtagként bukkan fel (MTH. 144–5).

A *Záy* családnév valószínűleg a *zaj* közszo megfelelője (RMCsSz.).

A *Gábi* családnév származtatható a Zaránd megyei *Gab* helynévből (Csánki-index 293), esetleg az egykori Bihar megyei *Gab* helynévből (RMCsSz.). Ebben az esetben a *Gábi* alakban fellelhető a jelölt, palóc illabiális *ā* hang. Ugyanakkor

a *Gábi* családnév KÁZMÉR szerint a *Gábor/Gábríel* régi egyházi személynév becézett alakja is lehet (RMCsSz.).

A 17. századi Nógrád megyei nyelvet vizsgáló GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ szerint a zárt *ē* és az illabiális *ā* jelölése között szoros összefüggés mutatkozik (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 50). A feltételezett zárt *ē* hang 17. és 19. századi jelölésében nyilvánvaló egyezést láthatunk. A hangot — ahogy arra TÖRÖK GÁBOR is rámutat (1994: 436) — különböző forrásokban minden esetben valamilyen mellékjeles *e* grafémával, az általam vizsgált összeírásban az *é* betűvel jelölte a scriptor. A fentebb tárgyalt illabiális *ā* és a zárt *ē* hangok jelölése közti hasonlóság abban áll, hogy az *ā* hanghoz hasonlóan a zárt *ē* esetén is az ejtés az *é* hang ejtéséhez közelít, így az *é* grafémával való jelölés magától értetődő. Az *é* betűvel jelölt zárt *ē* hangra négy (köztük három helynévi) példa található:

A *Déjtár* helynév a történeti helységnévtár adatai alapján egy kivétellel *Dejtár* alakban fordult elő Nógrád vármegyében 1773 és 1808 között (MTH. 42–3). Figyelemre méltó azonban, hogy az összeíráson belül is szerepel a *Dejtár* alak. Ebből arra következtettek, hogy ez utóbbi esetén nem, míg az előbbinél jelölte az adatot lejegyző személy a sajátos ejtésváltozatot.

Az *Endréfalva* helynév a Csánki-indexben kizárólag *Endrefalva* alakban ismert (242), az összetett szó első tagja pedig nyilvánvalóan az *Endre* személynév (LADÓ-BÍRÓ 2000: 53).

A *Gédeon* keresztnév a *Gedeon* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Zelené* helynév ma Szlovákiában szintén *Zelené* alakban használatos, viszont CSÁNKI csak a *Zelene* alakot adatolja (Csánki-index 923).

A palóc nyelvjárások ma általában illabiális jellegűek, de helyenként az *ö*-zésre is akad példa (vö. KISS 2001: 283), így az a két adat, amely a 19. századi összeírásban felbukkan, talán éppen ezt támasztja alá. Látni kell azonban, hogy nem az egész nyelvjárást átfogó jelenséggel van dolgunk, mivel egyes nevek esetén (pl. a *Veres* családnévben) nem találhatjuk meg az összeírásban az *ö*-ző alakot. Meg kell azonban jegyezni, hogy a területen nem tipikus nyelvjárási sajátosság lévén az *ö*-ző alak, egy másik nyelvjárási területről való származásra is utalhat, amelyet jelen esetben csak családtörténeti kutatás igazolhatna biztosan. A három névtípus (családnév, keresztnév és helynév) közül leginkább a családnév az, amely a más nyelvjárási területről való származás feltételezéséhez releváns bizonyítékként szolgálhat. Az összeírásban fellelt mindkét név családnév:

A *Szőgh* családnév a *Szegh* ~ *Szeg* név *ö*-ző ejtésű megfelelője, motivációja pedig a *szög* ~ *szeg* közszó mint barna hajszip jelölője lehet (RMCsSz.).

A *Garamszöghy* családnév a Zólyom megyei *Garamszeg* helynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

Ugyancsak a labialitás–illabialitás kérdéséhez tartozik az *i* ~ *ü* hangok szembenállásának kérdése. A 17. századtól kezdve sok esetben szinkrón variánsként

jelenhettek meg egymás mellett az *i*-s és az *ü*-s alakpárok (RÉVAY 1999: 99), a palóc nyelvjárás erősen illabiális volta miatt ebben a nyelvjárási régióban nagy valószínűséggel az illabiális alak használata volt erőteljesebb:

A *Sille* családnév a *Süle*, *Sülye* stb. családnevek megfelelője (RMCsSz.), ezek az alakok az összeírásban nem szerepelnek.

A *Bikki* családnév minden bizonnyal a *Bükki* ~ *Büki* név megfelelője. A *Bikki* családnév feltehetően a CSÁNKINÁL Borsod megyében adatolt *Bikk* helynévből származtatható (Csánki-index 118). KÁZMÉR MIKLÓS rámutat arra, hogy a *Bikki* név a *Bikk*, *Bük* ~ *Bükk* helynevek *-i* képzős alakja is lehet (RMCsSz.). Következésképpen az is feltételezhető, hogy a *Bikki* családnév első szótagjának magánhangzója a *Büki* ~ *Bükki* nevek *ü* hangjának illabiális megfelelője, ami ebben az esetben palóc nyelvjárási sajátosságra utal.

Az *é*-vel szembeni zárt *i*-zés, amely ma főleg a palóc nyelvjárások nyugati tömbjének jellemzője (vö. KISS 2001: 284), a nemesi összeírásban is markánsan mutatkozik, hiszen családnévben, keresztnévben és helynévben is előfordul:

A *Borsosberinke* helynév *-berinke* névelemében a 18. és 19 század fordulóján a második szótag magánhangzója *é* és *i* hangként is megjelent, az összeírásban csak a zártabb *i* hang kerül elő (MTH. 164–5).

Az *Euzíbiusz* keresztnév, amelyből a magyar *Özséb* keresztnévünk származik, a latin *Eusebius* név alakváltozata (LADÓ–BÍRÓ 2000: 100). Az 1944-es „*Martyrologium Romanum*” 16 *Eusebius* nevű szentet említ, de *Eusibius* alakot nem adatul (421), így a conscriptióban adatolt névváltozat minden bizonnyal az *é*-vel szembeni *i*-ző alakot tükrözi.

A *Foltín* családnév az összeírásban *Foltény* alakban is előfordul, így valószínűsíthető, hogy az előbbi az utóbbinak *i*-ző alakváltozata.

A *Híhalom* helynév a *Héhalom* Nógrád megyei településnév alakváltozata (Csánki-index 342).

A *Píry* helynév a Nógráddal szomszédos Hont vármegyéből származó *Pér* helynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

A *Piliny* helynév CSÁNKINÁL kizárólag a *Piliny* alakban jelenik meg (Csánki-index 670), ma viszont a *Piliny* és *Pilény* alakok is ismertek (LELKES 1998: 479), ráadásul az összeírásban is előkerül a *Pilény* alak.

Az *a*-val szembeni zárt *o*-zás nem kifejezetten palóc nyelvjárási sajátosság, két családnévben azonban képviselteti magát az 1841-es Nógrád megyei nemesi összeírásban. TÖRÖK GÁBOR és GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ említést tesz arról, hogy a 16. századig a Börzsöny-vidéki nyelvm emlékekben meglehetősen gyakori ez a jelenség. Ezt TÖRÖK GÁBOR azzal magyarázza, hogy az elsősorban nyugati területekre jellemző párhuzam a palóc nyelvjárás nyugati szegmensében jelentkező sajátosság, ám ezt GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 17. századi példái cáfolni látszanak (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 73), saját példáim előfordulási helyei közül az egyik (Tereske) közel esik ehhez a területhez. Az *a*-val szembeni *o*-zás esetén

azonban azt is feltételezhetjük, hogy bizonyos szavakban a zártabb *o* alak éppen egy a nyíltabbá válás előtti archaikusabb nyelvéllapotot tükröz. A zárt *o*-zást mutató adatok:

A *Gosztonyi* családnév, amely KÁZMÉR szerint kétféle motivációval bírhat, egyfelől a *Gaszton* ~ *Gosztton* régi egyházi személynév, másrészt a Vas megyei *Gasztony* helynév *-i* képzős származéka lehet (RMCsSz.). Korábban CSÁNKI a települést *Gasztony* és *Goszttony* alakban is adatozza, így nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy nem következik be a nyíltabbá válás (Csánki-index 297, 312).

A *Mazsáry* családnév valószínűleg a *mozsár* közszo származéka.

Az *o*-val szembeni *a*-zás jelensége szintén nem palóc nyelvjárási vonás lehetett, ma sem jellemzi a palóc nyelvjárásokat, sokkal inkább a 16. századi végi, 17. századi magyar nyelv nyíltabbá válási tendenciájára utal (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 72). Az összeírás egyértelműen *a*-zást mutató szavai:

Az *Esztergami* családnév, amely nyilvánvalóan az *Esztergom* helynévvel áll korrelációban (RMCsSz.).

A *Pacalay* családnév, ami a Nyitra vármegyei *Pacolaj* helynév *-i* képzős származéka: *Pacolaj* > *Pacolai* ~ *Pacalai* (RMCsSz.).

A *Siraky* családnév a *Sirok* Heves vármegyei helynév (Csánki-index 748) *-i* képzős származékának megfelelője.

A nemesi összeírás névanyagának mássalhangzóit érintő nyelvjárási sajátosságok köre a magánhangzókéhoz viszonyítva sokkal szűkebb. A palóc nyelvjárásokra legjellemzőbb, a mássalhangzók minőségi tulajdonságát érintő változás a palatalizáció. Ennek megfelelően a legtöbb példa az *n* ~ *ny* hangviszonyban mutatkozik, azon belül is az *n* > *ny* palatalizációra találhatunk több adatot:

A *Belányi* családnév a Trencsén megyei *Belan* vagy a Hunyad megyei *Belán* helynév (Csánki-index 101) *-i* képzős származéka.

A *Bogdány* családnév bizonyosan régi világi személynév, amely *Bogdán* alakban is elterjedt volt (RMCsSz.).

A *Foltény* családnév az összeírásban *Foltín* alakban is előfordul. A két név valószínűleg korrelációban áll egymással, következésképp a *Foltény* alak végén található *ny* hang nyelvjárási palatális ejtészváltozatként értelmezhető.

Az *Istvány* keresztnév az *István* (LADÓ-BÍRÓ 2000: 70) megfelelője.

Az *Iványi* családnév vagy az *Iván* helynév (Csánki-index 376) *-i* képzős, vagy az *Iván* régi egyházi személynév patronimikumképzős alakja (RMCsSz.).

A *káplány* közszo a *káplán* szó megfelelője.

A *Kolínyi* családnév a Szepes megyei *Kolínfalva* helynév *Kolin* előtagja *-i* képzős származékának megfelelője (Csánki-index 456).

Az *Ozdiny* helynevet CSÁNKI kizárólag *Ozdin* alakban adatozza (Csánki-index 638), a történeti helységnévtár 1773 és 1808 között a szóvégi palatalizált *Ozdiny* alakot is ismeri (MTH. 184–5).

A *Szentiványi* családnév a mai szlovákiai *Liptovský Ján* település magyar *Szentiván* (vö. FNEsz. *Szentiván*) megfelelőjének *-i* képzős származéka lehet, vagy

valamelyik *Szentiván* névelemet tartalmazó helynévből (Csánki-index 781–2) születhetett azonos módon.

A *Szinyo bánya*, másképpen *Szinóbánya* helynevet a 18. és 19. század fordulóján a történeti helységnévtár *Szino-Bánya* és *Szinyo-Bánya* alakban is adatolja (MTH. 194–5), de az összeírásban csak a palatalizált változat szerepel.

Az *Urbányi* családnév az *Orbán* ~ *Urbán* régi egyházi személynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

A *Kabrány* családnév az összeírásban *Kabrán* alakban is előfordul. A név motivációja ismeretlen, esetleg szláv etimonra megy vissza.

A palatalizáció mellett a $ny > n$ depalatalizációra is található példa a nemesi összeírás hely- és családnévei között annak ellenére, hogy ez a hangváltozás nem jellemzi a palóc nyelvjárásokat. Az n és ny hangok ómagyar kori történetére visszatekintve közelebb kerülhetünk a jelenség megértéséhez. Az ómagyar korban az n hang magánhangzó előtt és szó végén általában palatalizálódott, viszont mássalhangzó előtt a palatalizáció rendszerint elmaradt (vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 11, 122). Ezzel hozható összefüggésbe a nemesi összeírásban található *Borsosberinke* helynév, amely nyilvánvalóan a mai Nógrád megyei *Karancsberény* helynevünkkel áll korrelációban (MTH. 164–5). A *Berin* ~ *Berén* alak a *Berény* név alakváltozataként megkapta a *-ke* kicsinyítő képzőt. A depalatalizáció ebben az esetben törvényszerűen bekövetkezik, hiszen az ny és k hangok képzési helye eltér. A palatális nazális ny képzési helye az utána álló veláris k hatására hátrébb tolódik, így a képzés helye szerint ahhoz részlegesen hasonulva veláris nazálisként (η) realizálódik: $ny + k > \eta + k$. (Ez a változás azonban nemcsak a palóc nyelvjárásban következhetett be.)

A *Csákánháza* helynév a CSÁNKI-nál adatolt Nógrád megyei *Csákányháza* név megfelelője (Csánki-index 184).

Külön kell szólni a *Divény* helynévről, amely a nemesi összeírásban *Divén* alakban is előfordul. A FNESz. szerint a mai szlovákiai *Divín* (magyarul *Divény*) helynév szláv eredetű, a szerbhorvát és szlovén *Divin* helynévvel, a szlovák *Divín* helynévvel, illetve a cseh *Divín* személynévvel áll korrelációban (FNESz. *Divény*). CSÁNKI a helynevet palatális ny hanggal nem adatolja (Csánki-index 212), a 19. század fordulóján viszont jobbra palatális ny hangra végződik a név (MTH. 208–9). Ebből arra következtethetünk, hogy a 19. századot megelőzően a név utolsó mássalhangzója palatalizálódott, a 19. század közepén így a palatalizált *Divény* alak tekinthető az általános alakváltozatnak, helyenként azonban — a név szláv etimológiájából következően talán éppen a magyar–szlovák kettősnyelvű beszélők körében — megőrződött a *Divén* változat is.

A mássalhangzók időtartamával kapcsolatos változások közt a geminációra két példa mutatkozik a nemesi összeírás helynevei között:

A *Szőllős* helynév a mai *Mátraszőllős* megfelelője, a történeti helységnévtár rövid l hanggal is több alkalommal adatolja (MTH. 140–1), a nemesi összeírásban kizárólag a geminált alakváltozatra van példa.

A *Lossonc* helynév nyilvánvalóan a mai szlovákiai *Lučenec*, magyarul *Losonc* helynév megfelelője, a történeti helységnévtárban (MTH. 222–3) és CSÁNKINÁL is (Csánki-index 518) megjelenik a geminált alak. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ Szenczi Molnár Albertre hivatkozva megjegyzi, hogy az *-s* végű melléknevek módhatározói *-an/-en/-on* ragok előtt az *-s* végződést megkettőzik. Feltételezhetően ennek analógiájára következhetett be a *Losonc* helynévben is az *s* hang geminációja (GRÉCZI-ZSOLDOS 2006: 84).

A bevezetésben említést tettem arról, hogy az a tény, hogy egy névnek több alakváltozata is szerepel az összeírásban, nem annyira a scriptor következetlenségére, hanem éppen annak pontos, a kiejtést tükröző írására is utalhat. Jó példa erre a nemesi összeírásban a *Molnár* és *Mónár* családnevek esete. Biztosra vehető, hogy nem véletlen elírásról van szó, hanem szándékosan különítette el a két alakot a scriptor. A családnevek táblázatba foglalva, alfabetikus rendben vannak feltüntetve a conscriptióban, személyenként egymás alá rendezve. Az azonos családnevet nem írta le minden alkalommal a scriptor, csak ha új oszlopot vagy oldalt kezdett, vagy jelen esetben, amikor az adott név egy alakváltozata került sorra.

Az *l* pótlónyúlásos kiesése a palóc nyelvjárás déli és keleti tömbjében ma is ismert jelenség (vö. KISS 2001: 285–6), erre példa a *Mónár* családnév, amely a *Molnár* névből keletkezett oly módon, hogy az *l* kiesett, ezzel együtt az előtte álló *o* magánhangzó hosszú lett.

A mássalhangzó-torlódás feloldására is akad példa az összeírásban. Ezen a területen ez gyakori jelenség lehetett a 19. században is, hiszen a szlovák nyelv fonotaktikai szabályaival ellenben a magyar nyelv egyes mássalhangzók egymás mellé kerülését gyakran úgy küszöböli ki, hogy közéjük egy ejtéskönnyítő magánhangzót helyez:

A *Maráz* családnév feltehetően a szláv *Mraz* családnév alakváltozata (vö. pl. LPH. 445).

A nemesi összeírások névanyaga lehetőséget ad egy tipikusan palóc morfológiai jelenség igazolására. A palóc manapság is előszeretettel használ kicsinyítő képzőket, ahogy azt az alábbi 19. századi példán láthatjuk:

A *Borsosberinke* helynév utótagja a *Berinke* ~ *Berénke*, amely a korábbi *Berén* ~ *Berény* -ke képzős változata.

3. Összegzésként elmondható, hogy az 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás történeti dialektológiai forrásként is felhasználható. A ma is jellemző főbb palóc hangtani nyelvjárási jelenségek mindegyikére akad példa, és ezek — összhangban más, hasonló tárgyú kutatásokkal — tovább árnyalják a 19. századi nyelvhasználatra vonatkozó ismereteinket.

FÖLDI GÁBOR

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967/1999): *A magyar nyelv története*. Tizenegyedik kiadás. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ (1953): *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. szám. Budapest.
- Csánki-index = ÖRDÖG FERENC, *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Budapest, 2002.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ (2007): *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján.
- HEGEDŰS ATTILA (1986): Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv* 82: 438–41.
- KISS JENŐ (2001), *Magyar dialektológia*. Budapest.
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES (2000): *Magyar utónévkönyv*. Budapest.
- LELKES ANDRÁS (1998): *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja.
- LPH. = *Lexik Prezimena Socijalističke Republike Hrvatska*. Zágráb, 1976.
- Martyrologium Romanum*. Róma, 1944.
- MTH. = *Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808)*. Szerk. HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN. Budapest–Salgótarján.
- ÖRDÖG FERENC (2008): A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családneveinek nyelvjárás-történeti hasznosításáról. In: Uő, *Válogatott tanulmányok*. Szerk. KISS JENŐ. Nagykanizsa.
- RÉVAY VALÉRIA (1999): Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez: *Magyar Nyelvjárások* 36: 95–106.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, 1993.
- TÖRÖK GÁBOR (1964): *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. szám. Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR (1994): A középpalóc e/ë szembenállás újkori történetéből: *Magyar Nyelv* 90: 435–6.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

TERHI AINIALA–MINNA SAARELMA–PAULA SJÖBLOM,
Nimistöntutkimuksen perusteet [A névkutatás alapjai]. Tietolipas 221.
Suomalaisen Kirjallisuuden Sure. Helsinki, 2008. (369 lap)

A magyar névkutatók évtizedek óta megkülönböztetett figyelemmel követik finn kollégáik munkáját: időről időre áttekintést adnak a finnországi onomasztika helyzetéről,¹ ismertetik a legfontosabb megjelent műveket.² Ez az érdeklődés nem csupán a rokon nyelvnek szól, hanem sokkal inkább annak a magas tudományos színvonalnak, amit a finnországi névkutatás képvisel, s amelyet méltán ismernek el másutt is a világban. Úgy gondolom, hogy a finnországi onomasztika nemzetközi tekintélye a múlt század közepe táján a skandináv kutatók körében alapozódott meg a rendszeressé váló konferenciák, tanácskozások és a meginduló együttműködések során, majd kiemelkedő képviselői révén egyre szélesebb körben vált elismertté. Ezt jelezte, hogy 1990-ben a Nemzetközi Névtudományi Társaság Helsinkiben rendezte meg a háromévenként szokásos konferenciáját. A finnországi névkutatók azóta is elismert tagjai a nemzetközi névkutató társadalomnak. Azt, hogy a magyarországi érdeklődés sem merül ki pusztán a fent em-

¹ HOFFMANN ISTVÁN: Helynévkutatás Finnországban. Magyar Nyelvjárások 25 (1983): 79–90; NYÍRKOS ISTVÁN: A finn névkutatásról. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. (1997): 491–8; HOFFMANN ISTVÁN: Mire jó a névkutatás? A finnországi névkultúráról. Folia Uralica Debreceniensia 8 (2001): 225–35.

² A régebbi ismertetéseket lásd az előző lábjegyzetben elsőnek hivatkozott munkámban, az azóta megjelentek közül néhány további: SZABÓ T. ÁDÁM: Eero Kiviniemi: Rakkaan lapsen monet nimet. Espoo, 1982. Névtani Értesítő 9 (1984): 108–14; SZABÓ T. ÁDÁM: Alpo Räisänen: Kainuun murteen ja nimistön opas. Kajaani, 1982. Nyelvtudományi Közlemények 86 (1984): 468–9; KÁLMÁN BÉLA: Pertti Virtaranta: Tverin karjalaisista nimistä. Magyar Nyelvőr 116 (1992): 338–9; HOFFMANN ISTVÁN: Eero Kiviniemi: Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990. Magyar Nyelvjárások 28–29 (1990): 157–65. Eero Kiviniemi születésnapjára köszöntő könyvről (You name it. Szerk. Ritva Liisa Pitkänen–Kaija Mallat. Helsinki, 1997) PETHŐ GERGELY írt recenziót: Magyar Nyelvjárások 35 (1998): 215–20. Sirkka Paikkala „Se tavallinen virtanen” (Tampere–Helsinki, 2004) című könyvéről pedig három ismertetés is megjelent: NYÍRKOS ISTVÁN: Magyar Nyelvjárások 43 (2005): 149–53, Uő: Onomastica Uralica 5 (2007): 83–8, KOVÁCS OTTILIA: Névtani Értesítő 28 (2006): 276–9.

lített formális gesztusokban, az mutatja, hogy a magyar szerzők meglehetősen sűrűn hivatkoznak munkáikban a finn névkutatás eredményeire.

Úgy tűnik, a finn onomasztika napjainkban olyan időszakához jutott el, amikor e szakma művelői elérkezettnek látják az időt bizonyos összegző művek létrehozására. Ilyen a közelmúltban napvilágot látott „Suomalainen paikannimikirja” (Szerk. SIRKKA PAIKKALA. Helsinki, 2007), s ilyen az itt ismertetendő munka is, amely vele csaknem azonos időben jelent meg. Maga a cím: „Nimistöntutkimuksen perusteet” a könyv általános, ha úgy tetszik, nyelveken felül álló általános névtani irányultságát hangsúlyozza, a szerzők azonban kiemelik, hogy alapvetően a finnországi névkutatás újabb eredményeit kívánják bemutatni. Minthogy azonban az onomasztika már régóta nemzetközi tudománnyá vált, természetesen megjelennek a műben azok a felfogások, elméletek is, amelyek az egyetemes onomasztikát napjainkban jellemzik. A munka elsődlegesen kézikönyvnek készült, leginkább abból a célból, hogy az egyetemi oktatás segítségére legyen, de a szerzők igyekeztek azoknak az érdeklődésért is kielégíteni, akik más szakmák művelőjeként kerülhetnek kapcsolatba a nevekkel. A könyvet azonban nemcsak tankönyvnek tekinthetjük, hanem kétségtől komoly tudományos teljesítménynek is, amelynek alapelvei, módszerei világosan megmutatják szerzőinek a tudományterülettel kapcsolatos — nem is feltétlenül minden részletében pontosan azonos — felfogását, véleményét. A tudományos igényesség egyik fontos biztosítója a pontos terminushasználat, amelyre — az elméleti keretek egyértelmű rögzítésének szándékával — az alkotók láthatóan nagy figyelmet fordítottak. A terminológiában való eligazodást segíti az e célból összeállított mutató (364–9) is.

Az alábbi ismertetésemben azonban elsősorban nem a könyv általános névelméleti felfogását s az egyes névfajták bemutatásának elméleti-módszertani problémáit kívánom érinteni,³ hanem a munkának azokat a részleteit, amelyek a magyar névkutatók számára a korábban napvilágot látott áttekintésekhez, ismertetésekhez képest — megítélésem szerint — a legtöbb újdonságot tartalmazzák.

A szerzők mint nyelvész névkutatók az onomasztikát nyelvtudományi diszciplínaként határozzák meg, amely azonban erősen kötődik más tudományterületekhez is. Megállapítják, hogy a névnek mint nyelvi jelnek az egyértelmű definiálásával máig sem boldogult a tudomány, ezért ők is beérik azzal, hogy a legjellemzőbb jegyeit bemutassák. A névelméleti fejezet (Nimistöntutkimuksen teoreettista taustaa, 12–42) szerzője, Paula Sjöblom abból a tételtől indul ki, hogy a tulajdonnév nyelvi jel, s mint ilyen, rendelkezik jelentéssel is. Elutasítja azokat a „szélsőséges véleményeket”, amelyek szerint a névnek nincs jelentése, vagy amelyek nem tekintik a neveket még a nyelv elemének sem. Ezzel szemben felvázolja a tulajdonnév jelentésének összetevőit: a lexikális, az etimológiai, a denotatív, a kon-

³ Az e kérdéseket előtérbe állító ismertetésemet lásd az „Onomastica Uralica” 8. kötetében (megjelenés alatt).

notatív, a preszuppozicionális (valójában osztályjelölő) és az affektív jelentést. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a tulajdonnév monoreferenciális jellege az, amely a legmarkánsabban elkülöníti e kategória elemeit más nyelvi elemektől. A tulajdonnevek és a közsók azonban a szerző felfogása szerint egyáltalán nem alkotnak egymástól mereven elkülönülő kategóriákat, mivel egyes elemeik akár a másik szócsoporthoz jellemző helyzetekben is előfordulhatnak. A két nyelvi kategória elkülönítésében kognitív, sőt neurolingvisztikai szempontok is feltűnnek, s a szerző újabb eredményeket e téren elsősorban a gyermeknyelv kutatásától vár.

A tulajdonnevek jellegzetességei között nagy hangsúlyt kap a rendszerjellegük, ami egyfelől azt jelenti, hogy a nevek olyan csoportot alkotnak, amelyet meghatározott szerkezeti és működési jegyek jellemeznek, másfelől pedig azt értjük rajta, hogy ez a nyelvi állomány olyan egész, amelyben a részek egymással összefüggő viszonyban vannak. Mivel pedig e rendszerek nyitottak mind a társadalom, mind a kultúra, mind pedig a nyelv felé, ezek változásával maguk is folyton módosulnak. Ebben az összefüggésben azonban a névnek nemcsak a társadalmi-kulturális meghatározottsága, hanem az erre való visszahatása is nagy hangsúlyt kap: a névadási tevékenységet a szerző az egyéni és közösségi identitásépítés fontos eszközének tekinti. A névelmélet a tulajdonnév általános jegyeit igyekszik ugyan bemutatni, mivel azonban eredményei gyakran az egyes névfajták kutatásából valók, egyfajta egyenletlenség is megmutatkozik e téren: az elmélet legtöbb eleme a helynevekre vonatkozóan lett kidolgozva, s ezek nem mindig adaptálhatók más névfajtákra.

A névfajták kérdése egyébként az elméleti részben is fontos szerepet kap. Paula Sjöblom hangsúlyozza, hogy a tulajdonnevek osztályozása magán a nevek rendszerszerűségén kell, hogy alapuljon, ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a kategorizáció függ a kutató választott nézőpontjától is. Ő maga részletesen egy kulturális alapú osztályozást mutat be (27), amelynek négy fő kategóriája van: személy-, állat-, természeti és kultúrnevek. Ez utóbbi két csoportba kerültek egyrészt a terület- és víznevek, valamint az égitestek nevei, másfelől pedig a település- és az építménynevek, a mezőgazdasági és a közlekedési nevek, továbbá a műalkotások és intézmények, valamint a termékek nevei. Látható, hogy a rendszerezésben a hagyományos helynévi kategória egyes névfajtái két fő csoportba osztva szerepelnek. Azt azonban meglehetősen nehéz belátni, hogy például a településneveknek mint rendszernek erősebb kapcsolatai lennének a műalkotások vagy az intézmények neveivel, mint mondjuk, a másik fő kategória alá sorolt víznevekkel. Az efféle anomáliák — megítélésem szerint — a kategorizáció működőképességét, alkalmazhatóságát alapjaiban érintik.

Az onomasztika kutatási anyagát illetően — a korábbi áttekintésekhez hasonlóan — ismételtelen csak azt állapíthatjuk meg, hogy finnországi kollégáink irigylésre méltó helyzetben vannak: a hatalmas adatállományok összeállítását és gon-

dozását a Honi Nyelvek Kutatóintézetének (Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus) kebelében önálló névtani archívum végzi. A névgyűjtés Finnországban is már a 19. században megindult, de a ma folyó munka közvetlen előzménye is mintegy száz éves múltra tekint vissza: azóta lényegében változatlan módon (persze folyton megújuló eszközökkel és módszerekkel) gyarapodik a névanyag. Ennek eredményeként 2,6 millió helynévről készült gazdag adatolású névcédula (nimilippu), ez az anyag a kutatók szerint az érintett területek 95%-át képviseli. E gyűjtőmunka leginkább a régi névkincs megmentését célozta, s a nevek így főleg a modernizáció előtti névrendszert képviselik. Korábban nem folytak rendszeres gyűjtések a városi névanyagra vonatkozóan, ilyen programok csak a legutóbbi időkben indultak el. A finnországi helynevek számát a szerzők véleménye szerint nem lehet meghatározni, a névsűrűség olyannyira eltérő lehet, hogy 1-2 név/km²-től akár 30 név/km²-ig is terjedhet. A vidéki Finnországban a 20. század elején hárommillióra becsülik a nevek számát, ami napjainkra jelentősen csökkent ugyan, ám ezzel szemben ugyancsak megnőtt a városi, ún. tervezett nevek száma.

A névarchívum adatállománya ma már nem csupán a hagyományos cédulákon férhető hozzá, hanem elektronikus adatbázisokban is. Az így feldolgozott 800 000 névből 90 000 egy részletes elemzéseket is tartalmazó helynévbankban (Paikannimipankki) is megtalálható, nagyjából ugyanennyi pedig térinformatikai eszközökkel is kezelhető (Paikannimikartasto). A személynevek kutatását már több évtized óta hatalmas adatbázisok segítik, amelyek a hivatalos szervek lakossági nyilvántartásain alapulnak.

A finn onomasztika forrásanyagát Terhi Ainiala a finnországi névkutatás történetével együtt közös fejezetben ismerteti (Suomalaisten nimistöntutkimuksen aineistoja ja linjoja, 43–85). Ez utóbbi témakört a szerző igen összefogottan, az utóbbi fél évszázad legfontosabb eredményeire összpontosítva mutatja be. Elsősorban a helynévkutatás ismeretanyaga kapott itt helyet, mivel a finn onomasztikának régóta ez a legeredményesebben művelt területe. Nagy hagyományú kutatási irány az etimológiai vizsgálat és a névkölcsönzés tanulmányozása, s ezekkel összefüggésben a településtörténeti kutatások. Terhi Ainiala a finn onomasztika központi kérdéskörének a helynevek tipológiai vizsgálatát tartja, véleménye szerint ennek fejlődésével vált a finn névkutatás a nyelvtudomány önálló területévé. Ehhez kapcsolódik leginkább Eero Kiviniemi munkássága is, aki a szerző szerint igen sokat tett a finn onomasztika megújításáért és nemzetközi színvonalra emeléséért. Azt, hogy tevékenysége meghatározó volt az utóbbi évtizedek kutatásaiban, az is mutatja, hogy az onomasztika más területein is nagy sikerrel végzett lényeges eredményeket felmutató kutatómunkát. A tudománytörténeti részben szó esik a finn névkutatás újabb irányairól is: a szociolingvisztikai szemléletű kutatásokról és ehhez kapcsolódóan a városi névkincs és részben a szleng névhasználatának vizsgálatáról. A legutóbbi időket a finn névkutatás egyre sokoldalúbbá, sokszínűbbé válása jellemezte.

Ugyancsak Terhi Ainiala írta a könyv harmadik, helynevekkel foglalkozó fejezetét (Paikannimet, 86–161). Ebben a legrészletesebben — a fentiek alapján teljesen érthető módon — a helynév-tipológiai kutatásokat tárgyalja. A mondatszemantikai alapú elemzés, amelyet a finnországi svéd helynevekre Kurt Zilliacus, a finnekre pedig Eero Kiviniemi dolgozott ki, a nevek szerkezetét a névadási motívumokkal összefüggésben vizsgálja. A nevekben gyakori — és itt is bemutatott — változások ellenére a hagyományos finn helynévállomány 90%-a bizonyul szerkezeti és mondatszemantikai szempontból elemezhetőnek: ez abból adódik, hogy a név születésekor a hely és a név között közvetlen kapcsolat áll fenn, ami igen sokáig meg is maradhat. A nevek nagy része kétrészes név, amelyben az alaprész többnyire földrajzi köznév: a leggyakoribb közülük a *pelto* 'mező', azán a *mäki* 'domb', *niemi* 'félsziget', *suo* 'mocsár', *saari* 'sziget' következik, érdekes, hogy az ezer tó országában a *järvi* 'tó' nincs a leggyakoribb tíz szó között. A bővítőményszerkezetek fele a helynévben szereplő másik tulajdonnév, túlnyomórészt helynév, ami a névhasználat rendszerszerű és gazdaságos jellegét egyaránt mutatja.

A történeti helynévkutatás első forrásai Finnországban a 13. századból maradtak fenn, az első teljesnek tekinthető településlista a 16. század közepéről való. A finn névkutatók a történeti vizsgálatokra eredményesen használják azonban az élő névanyagot is, különösen a nyelvi kapcsolatok elemzésében: a névarchívum 300 000 svéd és több mint 30 000 lapp helyneve ehhez jó alapot jelent. A finn–svéd nyelvhatárt illetően például Ritva Liisa Pitkänen helynévi anyag alapján mutatta ki, hogy — a korábbi történettudományi felfogástól eltérően — a délnyugati szigetvilágban elsődlegesen finnségi népek éltek, akikre csak a 12. századot követően települtek rá a svédek. A finnországi lapp eredetű szubsztrátumnevek pedig azt mutatják, hogy e népesség lakóterülete a mainál jóval délebbre, az ország déli, délnyugati részéig húzódott.

A szocioonomasztikai kutatások fontos vonulata foglalkozik a helynevek kihalásának kérdésével. Ez főleg a mikrotoponimákra jellemző folyamat, a vizsgálatok szerint egyes településeken az elmúlt 200 év alatt akár a névkincs 70–80%-a is elpusztulhatott, a legutóbbi 30–40 év alatt pedig átlagosan a nevek fele tűnt el: egyes településeken ugyan esetleg csak az egyharmaduk, másutt azonban akár ennek a duplája is. E felmérések minden másnál objektívabban jelzik a helynévgyűjtő munka hatalmas értékmentő szerepét.

Az urbanizáció másfelől azonban gazdagítja is a névkincset, ennek vizsgálata az utóbbi évek újszerű tematikáját adja a finn névkutatásban. A beszélt nyelv különféle változatai között a szleng névhasználatára részesült különös figyelemben, amely azonban e téren nem válik el erősen más nyelvváltozatoktól. Különösen jellemző rá a nevek rövidítése: az *Aleksanterinkatu*-t — Helsinki Váci utcáját —, amely I. Sándor cárról kapta a nevét még a 19. század elején, ma már a köznyelv is *Aleksi*-nek nevezi, de még jellemzőbb a szlengben általános képzők használata:

a *Kaivopuisto Kaivari*, a *Seurasaari Seuris* neve mutatja ezt. Gyakoriak az emotív metaforikus nevek is: a *Sardiinipurkki* 'szardíniásdoboz' ház névként, a *Monaco* pedig városrész nevéként. A szociolingvisztikai felmérések azt is vizsgálják, hogy milyen tényezők befolyásolják a névhasználók névismeretét: ennek okait az egyén helyzetében éppúgy ki lehet mutatni, mint a megjelölt helyek jellegében.

E tényezőknek nagy szerepük van a névtervezésben, amely a névkutatást alkalmazott tudományként használja fel. A finnországi névkultúra magas színvonalát jól mutatja, hogy a helynévadás menetét, feltételeit törvény szabályozza. Az újabb lakóterületek részei már a tervezés folyamán nevet kapnak, gyakran a régi névkincs megújítása révén. Az is természetes, hogy a kétnyelvű területeken az egyes helyek finn és svéd, illetőleg finn és lapp nyelven is kapnak hivatalos nevet.

A személyneveket tárgyaló rész (Henkilönnimet, 162–264) Minna Saarelna munkája. A szerző felfogása szerint a személynév nem tekinthető pusztán az egyén azonosítására és elkülönítésére szolgáló címkének, hanem kifejezi a névviselőnek valamely csoporthoz, nyelvhez, valláshoz, kultúrához stb. való tartozását is. E névfajta igen erős kulturális meghatározottságot mutat, ami abból is kitűnik, hogy a személynévrendszerek különbözősége elsősorban a kultúrák eltérő jellegével függ össze, nem pedig a nyelvekével. A nevek alapfunkcióját és a névadás ősi gyökereit a szerző szerint a mai preindusztriális társadalmak névhasználatában lehet leginkább megragadni, ezért Richard D. Alford kutatásai nyomán részletesen tárgyalja ezek személynév-viselési szokásait. Ugyancsak külföldi eredményekre, a német Konrad Kuncze munkájára támaszkodva mutatja be a személynevek tipológiai rendszerét is. A személynevekkel foglalkozó fejezetnek így módon csaknem a fele nem a finn személynevek kérdését tárgyalja. Ebben szó esik az afrikai és az ázsiai népek névadásáról; ez utóbbinak finn vonatkozásai is vannak, ugyanis Namíbiában a finn hittérítők tevékenysége nyomán meglehetősen elterjedté váltak a finn keresztnévek. Másrészt az egyre jobban megélénkülő migráció következtében az emberek Finnországban is mind gyakrabban kerülnek közvetlen kapcsolatba a fejlődő országok nyelveiben használatos különböző személynevekkel.

Az európai személynévrendszerek áttekintését az ókori görög és latin, illetőleg a középkori germán névhasználat részletes bemutatásával kezdi a szerző, a keresztény névadás elterjedését pedig „forradalminak”, „paradigmaváltásnak” nevezi (195). Kiemeli, hogy a keresztény névkincs használata a kereszténység fölvetelét követően csak évszázadokkal lett általánossá mind Skandináviában, mind pedig Finnországban; s a királyi udvarból fokozatosan terjedt lefelé: előbb a városokban jelent meg, vidéken csak ezt követően mutatkozik, s a nők nevéként gyorsabban tért hódított, mivel a fiúk inkább továbbvitték a családban használatos régi típusú neveket. E kereszténység előtti neveket Kelet-Finnországban még a 16. században is használták, a lappok körében pedig még a 18. században

sem volt általános a keresztény névadás. A keresztény névkincs azonban végül az ősi finn neveket teljesen kiszorította — egyes elemeit majd csak a 19–20. században a nemzeti öntudatra ébredés hatása hozza vissza a névkészletbe —, s a keresztény nevek a finnben sajátos népnyelvi formában rögzültek: *Jussi* (< *Johannes*), *Lauri* (< *Laurientius*), *Jaakko* (< *Jacobus*) stb.

Az egyelemű keresztnevek mellett a 16. századtól ragadványnevek (lisänimi) is megjelentek, amelyek foglalkozásra, származási helyre, legtöbbször pedig apai névként családi kapcsolatra utaltak. Ezeket azonban a források többnyire latin vagy később egyre inkább svéd nyelven rögzítették, ami kétségtávol megerősíti a finn névrendszer történetének vizsgálatát. A svéd királyság a nemesség számára 1626-ban kötelezővé tette ugyan a családnév használatát, ez a névforma azonban nagyon lassan terjedt el, s a vidéki földműves lakosság körében csak a 19. században lett általánossá. A 19–20. század fordulójának évtizedeiben erős finnesítési hullám alakította át a családnévállományt. Finnország lakói ma kb. 140 000 különféle családnévet viselnek, ezek száma 1970-ben még csak 75 000 volt. A növekedést jórészt a nemzetközi házasságok és a házasságkötéskor létrehozott kettős családnévek okozták. A nevek 40%-a finn eredetű — de ezeket a lakosság 80%-a viseli —, 35%-a idegen eredetű és 25%-a kettős házassági név. A finn eredetű nevek négy-négy tized része összetett szóból áll (*Virtaranta*), illetve valamilyen képzőt tartalmaz (*Mäkelä*), a legtöbben a *Virtanen* nevet viselik.

A finnországi keresztnévadás vizsgálatában jóval nagyobb teret kap a nyelvészeti közelítésmód, mint sok más nyelv hasonló neveinek esetében, mivel e rendszer lényegében nyitott: a finn névtörvény csak igen kevés akadályt gördít az elé, hogy a névadók szabadon bővítsék a névállományt. Kiviniemi számításai szerint a 20. században Finnország lakói mintegy 50 000 különböző keresztnevet viseltek, igaz, közülük a 2000 leggyakoribb kötődik a lakosság 98%-ához. A legnépszerűbb női név a *Maria*, *Helena* és *Anneli* volt ebben az időszakban, míg a férfiak a *Juhani*, *Olavi*, *Johannes* neveket viselték leggyakrabban.

A fentiekben *keresztnevek*-ről szóltam, ami azonban nem tükrözi pontosan az erre vonatkozó *etunimi* (szó szerint: *előnév*, a magyar *utónév*-hez hasonlóan) terminust. A fejezet szerzője, Minna Saarelma is hangsúlyozza, hogy a különböző nyelvek személynevekre vonatkozó terminológiája igen jelentősen különbözik egymástól, s a terminusok nem is mindig feleltethetők meg egymásnak. A terminológia kialakítása elsősorban a személynévfajták rendszerezésével függ össze: Saarelma két fő csoport, az egyénekre utaló és a kollektív nevek alá sorolva tárgyalja az egyes névfajtákat. Az első csoportban az emberek, illetve az emberekhez hasonló egyének (mitológiai lények, fiktív személyek) nevei szerepelnek, a további alcsoportokat az emberek egyéni nevei között aszerint különíti el, hogy egy- vagy többnevűségen alapuló szisztéma elemei-e az adott névfajták (a magyar terminológia ezt egy- és többelemű névnek nevezi). Meg kell azonban

jegyezni, hogy a két rendszer között nem vonható merev határ, hiszen többnyire az egynevűség viszonyai között is megjelennek a pontosabb elkülönítést szolgáló mellék- vagy ragadványnevek (lisänimi). A többnevűség körülményei között elkülöníti a hivatalos és nemhivatalos névfajtákat, ezen belül pedig az elő-, közép- és családneveket (etu-, väli-, sukunimi). Ezzel azonban a kategorizáció heterogénné válik, mivel nyelvhasználati és strukturális osztályozási szintek keverednek egymással. Az, hogy a család- és a klánnevek az egyénekre utaló és a kollektív nevek között is meg vannak említve, rendszertani értelemben kétségtelenül ellentmondásnak tartható, még akkor is, ha e névfajtáknak valóban van egyénre és csoportra utaló szerepük.

Megemlítem még, hogy a könyvben mindössze két magyar névpélda szerepel, s mindkettő ebben a fejezetben: a *Fehér László* a nevek sorrendje kapcsán van megemlítve, a *János* pedig mint a középkorban leggyakoribb európai név magyar megfelelője jön elő.

A fejezet egy különleges személynévadási rendszert, a süketnémaák jelnyelvi neveit is bemutatja. A jelnyelv Finnországban hivatalos kisebbségi nyelvi státust élvez, és mintegy 5000 süketnéma használja, továbbá ugyanennyi, a környezetükben élő személy. A süketnéma szülők a gyermeküknek — akár ép, akár fogyatékos — jelnyelvi nevet is adnak, ami természetesen hangalak nélküli név, szemantikája azonban többnyire a ragadványnevekével egyezik meg, azaz mindig közszóilag is értelmezhető.

Minna Saarelna a szerzője annak a két rövid fejezetnek is, amely az állatnevekkel (Eläinten nimet, 265–74), illetve az irodalmi nevekkel (Kirjallisuuden nimet, 332–49) foglalkozik. Az állatnevek közül a kutya-, macska-, ló- és szarvasmarhaneveket tárgyalja részletesebben, s megtudhatjuk például, hogy a macskák fele valamilyen személynevet kap, ami a névadás perszónifikáló jellegét mutatja, s hogy a leggyakoribb nevek *m*-mel kezdődnek, és gyakran tartalmazznak *i*, *r*, *s* hangokat: *Miiru*, *Misu*. Az irodalmi névadás vizsgálata a finn onomasztika kevésbé művelt területei közé tartozik, viszonylag nagyobb figyelmet fordítanak azonban a gyermekirodalom névanyagára, illetőleg a szépirodalmi művek tulajdonneveinek fordítási kérdéseire.

Ugyancsak újabb területe a finn névkutatásnak az ún. kereskedelmi nevek (Kaupalliset nimet, 275–330) vizsgálata, ám újszerűsége és a mindennapi életben való fontossága miatt mégis terjedelmesebb fejezetet szentelt neki Paula Sjöblom. A névnek a gazdaságban fontos szerepe, gazdasági értéke van, ezért a világon mindenütt a jog is szabályozza, védi az ide tartozó nevek használatát. A kereskedelmi neveknek három fajtáját különíti el a szerző: a cégneveket, a márkanameveket és a termékneveket, de közel állnak ezekhez a részletesebben nem tárgyalt hajónevek, eseménynevek (pl. fesztiválok nevei), zenekarok nevei, az internetes domainnevek stb. A cégneveknek a helynévi tipológiához hasonló

szerkezeti leírását is megtaláljuk a fejezetben, s megtudjuk, hogy a finnországi cégek között egyelőre még többségben vannak a finn nevet viselők, de gyorsan nő az angol nevének száma is. A példák között többnyire nem valós neveket találunk, hanem fiktív formákat, ami jelzi az e szférákban alkalmazott normákhoz való igazodást, de egyúttal megmutatja az efféle kutatómunka lehetőségének a komoly korlátait is.

Terhi Ainiala, Minna Saarelma és Paula Sjöblom könyve nem egyszerű összegzése a finnországi névkutatás legújabb eredményeinek, mivel ezek az eredmények egységes szemléleti keretben, az egyes szerzők jórészt azonos elméleti alapállásából kiindulva jelennek meg. Az egyes fejezetek bemutatják a finn névkutatás legerősebb, legsikeresebb irányait, és emellett nemcsak tekintettel vannak az újabb irányzatokra is, hanem szinte kiemelten kezelik azokat az ígéretes kezdeményezéseket, amelyek egyúttal a jövő feladatait is adják a szakma művelői számára. A magyar névkutatóknak már csak emiatt is érdemes továbbra is figyelniük finn kollégáik munkájára.

HOFFMANN ISTVÁN

KOVÁTS DÁNIEL, Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiaja.

A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek 6.

Sátoraljaújhely, 2008. (520 lap)

1. Kováts Dániel 2008-ban napvilágot látott monográfiája nem áll önmagában: „záró része egy trilógiának”, amely Sátoraljaújhely és Sárospatak környékének történeti és modern kori helynévkincsét hivatott a nagyközönség elé bocsátani. E kötet szerves folytatása tehát az 1997-ben Balassa Iván és Kováts Dániel tollából megjelent „Sárospatak határának helynevei”, valamint a Kováts Dániel által 2000-ben közreadott „Az abaúji Hegyköz helynevei” című munkáknak. A most kezünkben tartott kötet ugyanis éppen a Sárospatak és a Hegyköz között húzódó terület (Sátoraljaújhely és környéke) helyneveinek a gyűjteménye (5). Az említett munkák szoros összetartozását egyébként nemcsak a belső (azaz például a szerkezeti, tipográfiai) hasonlóságaikkal érzékeltetik a szerzők, de a borítók struktúrája, grafikai jellege is ezt hivatott kifejezni.

Sátoraljaújhely szótárának egybeállításához Kováts Dániel valójában személyes indíttatástól is hajtva fogott hozzá. Amint azt a kötetben található néhány mondatnyi önvallomásából megtudjuk: harminc évig volt a település lakója, s

annak tudományos életében is jelentős szerepet vállalt (6). A 750 éves városi múltra visszatekintő egykori zempléni megyeszékhely a Szegedre költözése után is élénken foglalkoztatta a szerzőt, s ennek az igen erős kötöttségnek köszönheti a magyar helynévkutatás a „Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája” című kötetet.

Az előzményekhez képest — amint ezt a címben szereplő *történeti topográfia* kitétel is jelzi — a most megjelent könyv valamelyest mást is nyújt. A szerzőt ugyanis a kötet összeállításakor kettős célkitűzés vezette: igyekezett egyrészt — és ebben összhangban van a másik két munka céljaival — Sátoraljaújhely, valamint a hozzá csatlakozó három település (Károlyfalva, Rudabányácska és Széphalom) bel- és külterületi helyneveit szótári formában közreadni, hogy „a történetileg kialakult névállomány ne menjen feledésbe” (23). Törekedett másrészt arra is — és ebben a tekintetben többet ad a korábbi munkákhoz képest —, hogy az egyes nevek kapcsán azokat az ismereteket, információkat is feltüntesse, amelyek az adott helyre vonatkoznak. Olyan történelmi adalékok is helyet kaptak ezáltal a munkában, amelyek elsősorban nem is annyira a tudósnak, mint sokkal inkább „a város iránt érdeklődő olvasónak hasznosak lehetnek” (23). A névkincs közrebocsátásával Kováts Dániel ugyanis nemcsak a tudományt, hanem a honismeretet is szolgálni kívánja.

Minthogy a monográfia történeti és élő névanyagot is bemutat, a forrásai ennek megfelelően igen sokrétűek. A történeti névanyag egybehordásához feldolgozott munkákról a „Források, rövidítések” gazdag jegyzéke ad messzemenő tájékoztatást (33–48), a modern kori névállomány összeállításához pedig Kováts Dániel több időszakban is végzett helyszíni gyűjtéseket, melyek során nemcsak a nevekről, hanem a hozzájuk fűződő mondákról, szájhagyományról is tájékozódott az adatközlőktől (6). A nevek szótárát régi képeslapok, térképrészletek, archív fényképfelvételek, valamint mai ábrázolások teszik még szemléletesebbé; s közülük különösen a térképszelvények valóban jól kiegészítik az írott közléseket, főként az adott névalakok térbeli elhelyezését segítve.

2. Történeti helynévszótár összeállításakor a szótárkészítő nem könnyen megoldható feladatokkal is szükségszerűen szembenézni kénytelen. Döntést kell hoznia egyrészt abban a kérdésben, hogy mi minősül egyáltalán helynévnek, és mi tekinthető inkább a hely közsói körülírásának, azaz mi kerüljön be a szótárba, és mi maradjon ki belőle. Kováts Dániel ebben a kérdésben nagyvonalúan határozott, és a tágabb értelemben vett helymegjelöléseket is nemegyszer önálló szócikké emelte. Ezért találkozunk szótárában például **Kistoronyai útra forduló rövid földek, Rétekre és erdőbe járó szekérút** típusú címszavakkal álló szócikkekkel. Másutt — jórészt az utak igen gyakran bonyolult megjelölésében — az efféle alakulatok többnyire nem kaptak külön szócikket, csupán utalószócikkek vezetnek el hozzájuk, s adataikat a valóban névszerű képződmények szócik-

keiben találjuk meg: a **Veres-föld szőlőhöz vezető út** utalószócikke például a **Veres-föld** címszóhoz, a **Kistoronya felé járó országút** utalószócikke pedig a **Kistoronyai út**-hoz utalja az olvasót. Ilyen esetekben nem ritkán éppen az okozza a problémát, hogy az esetlegesen helynévnek tartható megjelölésben magát a névterjedelmet megállapítsuk.

Bizonyos típusú helyfajták kapcsán összefoglaló szócikkekre akadunk a szótárban: a []-be tett közsói megjelölésekre azért utal ekképpen a szerző, hogy olyan általánosabb információkat közölhessen, amelyeket egy-egy helynévhez közvetlenül nem kapcsolhat. Így szerepeltet **[patakok]**, **[határkövek]** stb. fejjel álló szócikkeket, ahol aztán vagy címszavakra történik utalás, vagy pedig adatok sorát találjuk meg. Néhány helyet jelölő közsói adat ugyancsak előbukkan a szócikkek között (pl. 1334: que in vulgarica *Zylfa* vocantur), ami a történeti helyneveket közreadó szótárakban ma már valójában bevett gyakorlatnak számít.

A történeti névadatok kapcsán az ún. „hiteles névalak” rekonstrukciója szintén feladja a leckét a szótáríróknak. Kováts Dániel a szócikkek élén a köznyelvivé alakított (sztenderdizált) névalakot igyekszik minden esetben feltüntetni. A *[gyíkiny alja]* hangzású adatokat ezért találjuk nagyon helyesen a **Gyékény alja** címszó alatt még akkor is, ha az előfordulások között egyetlen ilyen hangalakú sem akad. Ennek az alapelvnek azonban nem minden címszó felel meg: az **Egőr** forma rekonstruálását nyilvánvalóan a 17. század eleji *Egur* lejegyzések indukálták, a köznyelvi (és az alapelvekhez igazodó) alak azonban kétségtelenül az **Eger** lenne.

A hallatlan gazdag adatállományban olykor nem könnyű rendet vágni, Kováts Dániel ezt az akadályt az esetek óriási többségében mégis sikerrel veszi, és az efféle nehézségek csupán néha vezetnek nála tévedésekhez. Nem világos például az, hogy a minden kétséget kizáróan azonos nevet rejtő történeti adatokat olykor-olykor miért szerepelteti külön szócikkekben, illetve más-más címszó megadásával, ámde a kapcsolatokra utalva. Megítélésem szerint az 1367: terrae supra *Tonk-Rakottya* existen (a **Tank-rakottya** szócikkben) és az 1367: terrae supra *Tonkra kuttya* existen (a **Tonkra kútja** szócikkben) adatok azonosak, és mivel egy kivétellel valamennyi adat inkább mutat *Tank-rakottya* hangalakot, mindegyiket ehhez tartozónak tekinteném, és a köznyelvi **Tank-rekettye** címszó alá sorolnám. A *Tonkra kútja* névforma ellen szólnak egyébként a *kút* lexémát tartalmazó régi helynevek is, amelyekben a földrajzi köznév birtokos személyjelen alakja rendre *kuta* és nem *kútja*. Az persze, hogy a szótárt lapozgató olvasó egy-két efféle hibára bukkan, semmit nem von le a névanyag egyébként rendkívül következetes rendszerezését megalapozó kézikönyv érdemeiből.

A szótár forgatásához egyébiránt a szerző „használati utasítást” is mellékel: „Ezt a könyvet nem regényszerű olvasmányként kell fogadni, hanem olyan kincsestárként, amelyet felütve, böngészve váratlan érdekességek tanúi lehetünk.” (25). Kováts Dániel tanácsát magam is megfogadtam, és az elem kerülő számos

„váratlan érdekesség” közül emelek ki alább egy csokorra valót, olyan jelenségeket, amelyek mindegyike akár önálló szakcikk témája is lehetne, s amelyek a történeti helynév-tipológia, a neveket alkotó szókincs vagy éppen valamely morfológiai sajátosság problematikájába vágnak.

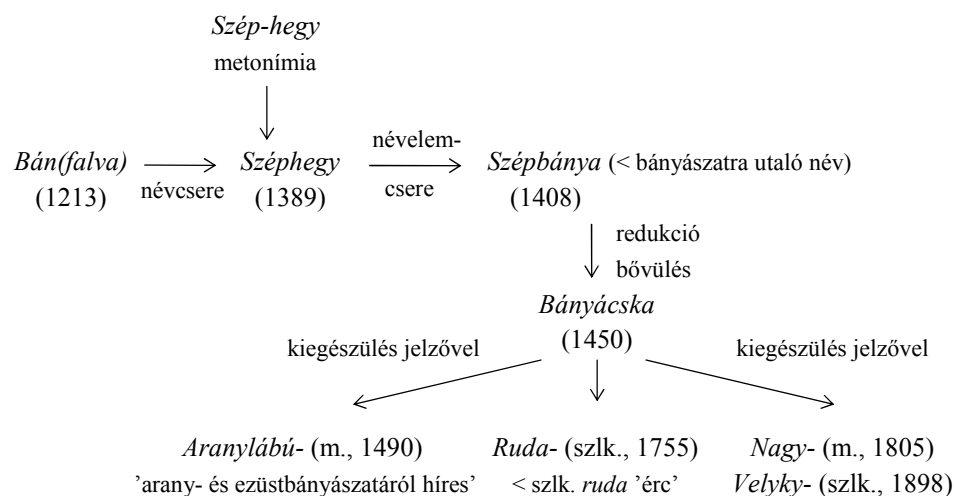
3. A magyar helynévtörténeti szakirodalomnak azt az általános tételét, miszerint a településnevekre nagyfokú állandóság jellemző, nemrégiben megjelent munkámban igyekeztem cáfolni (TÓTH V. 2008). Az ott taglaltakat Kováts Dániel monográfiájának településnévi szócikkei messzemenően alátámasztják. Erre itt csupán *Sátoraljaújhely*, valamint *Rudabányácska* nevének változási repertoárjából mutatok be rövidke ízelítőt.

Sátoraljaújhely nevének alakulását alapvetően meghatározza földrajzi fekvése és történelmi múltja: az alföld és a hegyek találkozásánál elterülő település a tatárjárás során elpusztult, majd azt követően újratelepült. Ez a két mozzanat máig tükröződik az 1261 óta datálható *Sátoraljaújhely* névformában: az előtagja a lokális viszonyait, az utótagja pedig a ’környezeténél újabb falu’ jellegét hivatott kifejezni. A település névkincsének alakulásában az etnikai viszonyok is jelentős szerepet játszottak: előbb sváb, majd rutén és szlovák családok telepedtek meg a környéken (mindehhez lásd bővebben 8–9).

Sátoraljaújhelynek az idők folyamán közel húsz névvariánsa bukkant fel: némelyeket természetes névváltozások hívtak életre, míg másokat (elsősorban is bizonyos metaforikus névformákat) mesterséges névadás teremtett meg. A település legkorábbi neve a hegynévből metonimikusan keletkezett *Sátorhalma* (1110) volt, s ebből utóbb megszülettek az elhelyezkedésre utaló *Sátorelő* (1261) és *Sátoralja* (1275) névformák. A tatárjárás után az egykori faluhelytől valamelyest talán odébb újonnan megtelepülő falu *Újhely* nevet kapott (1256). A vidék mocsaras, vízjárta jellege miatt született meg a *Sátoralja* névből a *Sárosalja* (1275) variáns, s ezzel azonos szemlélet alapján a modern korban alkalmilag *Sáros-tanya* (1928) névforma is létrejött. A *Sátoralja* és az *Újhely* névalakok összekapcsolódása (egyfajta névintegráció) teremtette meg a *Sátoraljaújhely* (1261) nevet, melynek azonban további változatai is születtek: a Sárospatak nevét felhasználó *Patakújhely* (1579) és *Sárosújhely* (1635) alakok mellett a településnek a 18. században alkalmilag folyónévi előtaggal jelentkező *Bodrogújhely* (1715) névváltozata is volt. Az *Újhely* névnek a mai névhasználatban a deszemantizálódott *Ülhel* ~ *Ühel* alakjait is megtaláljuk, a *Sátoralja*-nak pedig a bizonytalanul megítélhető *Sadarada* változatát. A 19–20. század során a várost számos metaforikus névvel illették: nevezték ugyanis *Ronyva-parti Athén*-nek (1877), *Magyarországi Jeruzsálem*-nek (19–20. sz.), *Magyar Kronstadt*-nak (1919) vagy éppen *Magyar Wittenbergá*-nak (1926). Trianon ugyancsak nyomot hagyott a neveiben: a *Gyártelep* nevű városrész elszakítását követően *Csonka-Sátoraljaújhely* (1937) névváltozatáról is tudunk. A *Szlovák-Berlin* (2000) névformát pedig

a település Berlinhez hasonló kettéosztottsága (fele magyar, fele szlovák) indukálta.

Rudabányácska nevének alakulását az alábbi ábrán igyekszem szemléltetni, jelezve a változás típusa mellett helyenként a névrészek magyar, illetőleg szlovák voltát is. Úgy gondolom, ez a két példa szemléletesen igazolja a településnevek változásra való nagyfokú hajlandóságát.



4. Sátoraljaújhely helyneveinek szótára megbízható segítséget nyújt ahhoz is, ha a területen egykor volt, de idővel elpusztult települések után kívánunk nyomozni. A középkor során elnéptelenedett, elpusztásodott falvak ugyanis számos esetben nyomot hagytak a vidék helynévkincsében, elsősorban határrésznevekként tovább élve, vagyis a nevek hierarchiájában alacsonyabb szintre süllyedve. Az Árpád-kori *Ágóc* település (1268) például újabb kori írásos dokumentumokban és térképeken határrészek neveiben tűnik fel *Ágóc*, *Ágócpusztá*, *Ágóc-homok*, *Ágóc-tanya* formákban. Az ugyancsak az Árpád-korban létezett *Taj* település (1282) a középkor folyamán elpusztásodott, ám hajdani létezésének emlékét a névvel alkotott határnevek egész sora őrzi: a *Taj-hegy* és a belőle lett *Taj-hegy alja* ~ *Taj-hegy alatt* formák mellett a *Taj-tó* (időnként *Tej-tó*) és származékai: a *Taj-tó-hegy*, *Taj-tó-tájék* egyaránt az egykor volt falu nevéől tanúskodnak. (A határnevekben szereplő egykori, illetve ma is élő településnevek listáját egyébként a 497–8. lapon, „A települések mutatója”-ban találjuk meg.)

A helynevek szótárában böngészve jó néhány olyan adatra bukkanunk, amelyek régtől létező mikrotoponimákat jeleznek. A sok száz éves múltba visszatekintő nevek között elsősorban vizek és hegyek neveit találjuk meg. A *Bodrog* (1067/1267), a *Ronyva* (1310) nagyobb vízfolyások megnevezései mellett olyan

kisebb patakok is adatolhatók a korai dokumentumokban, mint például a *Székszó* (1067) ~ *Szék-patak* (1270), az *Alsóka* (1390), a *Vészverés pataka* (1390) stb. A hegyek jórészt mint szőlőtermő helyek kerültek be az oklevelekbe, azaz a gazdasági hasznuknak köszönhetik azt, hogy gyakran előfordulnak a forrásokban (22): *Bánya hegye* (1383), *Fekete-hegy* (1386), *Halyagos hegye* (1390), *Magas-hegy* (1336), *Ritka-hegy* (1390), *Sátor-hegy* (13. sz.), *Szár-hegy* (1367), *Szép-hegy* (1401) stb. De természetesen más helyfajta nevei között is találunk régtől dokumentálhatókat: a *Baksa ligete* (1414), a *Nagy-* vagy *Felmonok* (1393), a *Sás* (1393) szántókat, réteket neveznek meg, a *Long* (1334) erdő, a *Szava völgye* (1390) és a *Szita-völgy* (1390) pedig völgyek nevéként szerepel. A nevek egy része máig adatolható (mint a *Halyagos* ~ *Halyagos-hegy*, *Szár-hegy*, *Long* stb.), mások csupán a történetiségben léteznek (a *Baksa ligete* például csak a 15. század végéig szerepel az írott forrásokban, a *Szék-patak* mindössze egy adattal áll a 13. századból, a *Szita-völgy*-ről pedig csupán a 14. század végéről van tudomásunk). Nem ritkán viszont szinonimái vagy alakváltozatai is ismertek egy-egy névformának, ami esetükben változási folyamatok felrajzolását is lehetővé teszi. A hegy kopárságáról kapta a nevét a *Kopaszka* vagy más néven a *Szár* ~ *Szár-hegy* kiemelkedés, amelynek idővel a *Nagy-* és *Kis-Szár-hegy*, valamint a *Kopasz-hegy* ~ *Kopaszka-hegy* variánsai mellett *Boszorkány-tető* névváltozata is született: a néphit szerint ugyanis itt gyülekeztek a boszorkányok. (A *Szár-hegy* szócikkből ezek kronológiai viszonyai is könnyűszerrel felderíthetők.)

5. Sátoraljaújhely külterületi helynevei kapcsán számos tipológiai jelenség tanulmányozására is alkalmunk nyílik. A helyneveket alkotó szókinsz vagy egyes helynévképző formánsok kapcsolódási szabályai éppúgy megérdemlik a figyelmet, mint a sajátos névszerkezetek ügye; hogy csupán néhányat emeljek ki a lehetőségek hosszú sorából.

5.1. A helynevekben előforduló lexikális egységeket legcélszerűbb módon jelentésmezők, szócsoportok vizsgálatával közelíthetjük meg, ezáltal ugyanis jóval átfogóbb képet nyújthatunk egy-egy jelenségről, mint a lexémák elszigetelt elemzésével. Felderíthetjük például, hogy az igen sokféle szín és színárnyalat közül a helynevekben lényegében három jelentkezik: a 'világos árnyalatú' jelentéstartalommal bíró *fehér* ~ *fejér* (*Fehér-patak*, *Fehér-kút* ~ *Fejér-kút*, *Fejér-szőlő*, *Fejér-domb* stb.), a 'sötét árnyalatú' *fekete* (*Fekete-hegy*, *Fekete-kút*, *Fekete-rét*, *Fekete-szántó*, *Feketék*, *Feketés* stb.), valamint a *veres* ~ *vörös* (*Veres-bérc*, *Veres-föld*, *Veres-haraszt*, *Vörös-hágó*, *Vörös-nyereg* stb.). A *fehér* és a *fekete* egy-egy helyfajta esetében akár egyidejűleg is jellemezheti az adott területet, talán indukciós névadásra utalóan: a *Fehér-kút* helynév mellett ott találjuk például a *Fekete-kút* elnevezést is. (Itt jegyzem meg, hogy *Veres-patak* névformával Kováts Dániellel ellentétben nem számolnék, ennek adatai ugyanis inkább *vészverés*-re mutatnak: 1390: Kuzepwelgh et aliter *Wazwerespataka*, bár az

1808-as másolatbeli előfordulás esetleg a *vérvörös* azonosítást is megengedi: *Werwerespataka*.) E három színnév mellett mások csak elvétve kerülnek elő: *Kék-szerű*.

A helynevekben (legtipikusabban azok második névrészeként) előforduló földrajzi köznevek vizsgálata ugyancsak sokféle tanulsággal szolgálhat: szóföldrajzi és kronológiai jellemzőik mellett jelentésbeli változásaik is figyelmet érdemelnek. Az *ér* földrajzi köznév kapcsán elterjedt hagyományos álláspontot, miszerint az az alföldi jellegű vidékek földrajzi közneve, Tisza-melléki tájszó, nemrégiben GYÖRFFY ERZSÉBET cáfolta meggyőzően (2008). Sátoraljaújhely vízneveiben is megtaláljuk az *ér* földrajzi köznevet (pl. *ÉR*, *Barát-ér*, *Kapronca-ér*, *ÉR farka*), ami tovább erősíti a lexéma jóval elterjedtebb használatát. A 'környezetéből kiemelkedő terület' jelentésben meghatározott *bérc* lexéma már a korai ómagyar korban is igen jellemzően az északi vármegyékben fordult elő (vö. RESZEGI 2004: 151). Az adatok tanúsága szerint e területen a névkincsnek ma is aktív eleme: az *Öt-bérc*, *Sátor-bércek*, *Tinorú-bérc*, *Tölgyes-bérc*, *Veres-bérc*, *Bánya-bérc* elnevezések egytől egyig modern kori előfordulásúak. A nevek elemeként olyan ritkább földrajzi köznevekre is ráakadhatunk, mint pl. a 'sűrű erdő, cserjés' jelentésű *gyakor* (*Ronyva gyakra*), a 'hegy, domb kiemelkedő része, gerince' jelentésű *gerind* (*Kis-körtefa-gerind*) vagy a 'forrás; kisebb vízfolyás környéke stb.' szemantikai tartalommal bíró *csorgó* (*Csorgó*, *Csorgó-kút*).

Egy-egy lexéma kapcsán a hangalaki, illetve morfológiai variánsok gyakoriságának a különbségeit is felmérhetjük: az eredetileg minden bizonnyal azonos jelentéstartalmú *ortás* ~ *ortvány*, *irtás* ~ *irtvány* lexémák között a helynévi adatok vallomása szerint mára szóhasadás, egyfajta jelentésmegoszlás következett be (lásd ehhez a kötet végén szereplő közszómutatóban írottakat), s az egyébként vélhetően elsődleges (vö. TESz.) *ortás* ~ *ortvány* formák (pl. *Alsó-ortás*, *Berenás-ortás*, *Király György ortása*, *Ortás*, *Ortás-dűlő*, *Ortás-erdő*; *Ortvány*, *Ortvány-rét*, *Ortvány-kaszáló*) többszörösen túlhaladják az *i*-vel álló variánsokat (pl. *Irtás*, *Kis-irtás*; *Irtvány*).

A helynevekbeli szókincs tanulmányozásakor egy sajátos eredetbeli rétegre is ráakadhatunk: a nyelvújítási szavak csoportjára. A nyelvújítás gócpontját figyelembe véve nem meglepő, hogy épp e térség névkincse szolgáltat példákat olyan szavak felhasználására, mint az *örülde* 'bolondokháza' (*Megyei Örülde*), a *dülvény* 'hegyoldal' (*Dülvény*, *Dülvény-föld*) vagy éppen a *maródi* 'beteg, gyengélkedő' (a kórház nevéként álló *Maródi Ház* elnevezésben). (Utóbbi egyébként német jövevényszó, és jelentésváltozás útján nyerte el a fenti jelentését; TESz.)

„A közsői elemek értelmezése és mutatója” (499–518), amit egyébként az előbb említett jelenségek feltérképezéséhez is eredményesen használhatunk, szerves tartozéka a szótárnak. Benne nemcsak magyar, hanem szlovák és német lexémákat is találunk: *breh* 'vízpart', *dolina* 'völgy', *dráh* 'út', *dvúr* 'tanya', *dorf* 'fa-

lu', *Hügel* 'domb' stb. A mutató — kisebb fogyatékoságai ellenére is — nagy hasznára lehet a szótár forgatóinak. E „fogyatékoságok” némelyike technikai természetű, mások háttérében pedig az húzódik meg, hogy a szótár készítője és az ismertető az adott problémakört eltérő módon ítéli meg. A névadatok vissza-kereshetőségét nehezíti például az, hogy a mutatóban szereplő lapszámok helyenként a tényleges fellelési helyhez képest egy-két oldallal el vannak csúsztva. Szerepelnek másrészt a közszói elemek mutatójában olyan lexikális egységek is, amelyek közszói státusáról én magam nem vagyok meggyőződve: a szlovák *kral'ovka* vagy a magyar *vérmány* meglátásom szerint nem tartoznak a közszó-kincs elemei közé, helynévi származékként (*Kral'ovka*, *Vérmány*) léteznek csupán, ahogyan a képzős *Boglyoska*, *Bányácska*, *Hidacska* formák is helynévként nyertek ilyen morfológiai struktúrát.

5.2. A *-ka/-ke* képzőről BENKŐ LORÁND azt tartja, hogy az funkcióját tekintve helységnévképző, származására nézve pedig szláv eredetű, amely a 15. századtól kezd az északkeleti magyar–szlovák kétnyelvű területeken terjedni (1950). Arra, hogy e képző története önálló tanulmányt érdemelne, már korábban is utaltam (TÓTH V. 2008: 125–6), s ezt a vélekedésemet a Sátoraljaújhely helyneveit tartalmazó kötet csak tovább erősítette. Ez a névállomány olyan gazdagságban hoz a felszínre *-ka/-ke* képzős névalakokat, hogy az már önmagában is figyelmet kelt. Ez a jelenség valójában összhangban áll a BENKŐ LORÁND-i tétellel, hisz éppen ez az a térség, ahol a képző átvételére szerinte sor kerülhetett. Ám az e morfémával alakult névformák között messze nem csupán településneveket találunk (noha ilyenek is vannak közöttük: *Szőlőske*), hanem alapvetően mikrotoponimákat: *-s* képző után áll a *-ka/-ke* például a *Boglyoska*, *Cserjéske*, *Halaska*, *Nádaska*, *Szilaska* nevekben, más szóvéghöz kapcsolódóan pedig a *Királyka*, *Kopaszka*, *Malomka*, *Mocsárka*, *Halászska*, *Tatárka*, *Csermelyke*, *Keresztjáróka* stb. névalakokban. E névformák némelyikének szlovák változatát is közli az adattár: a *Királyka*-nak a szlovák megfelelője például *Kral'ovka*, a *Malomka*-nak pedig *Mlynky*. Mindez azt jelzi, hogy ha valaha helységnévképző volt is a *-ka/-ke*, használati köre igen hamar kitágult.

Úgy gondolom, hogy e nevek *-ka/-ke* képzőeleme eredetét tekintve a magyar *-ka/-ke* képzővel lehet azonos, amely elsődleges kicsinyítő képzői szerepe mellé magára vette a helynévképzői funkciót is. Efféle funkcionális módosulás nem ritka a helynévképzővé lett elemekben: a *-d*, az *-i* stb. képzők eredetileg szintén más funkcióval bírtak (a *-d*-nek például kicsinyítő szerepe is közismert a régiségből; vö. ÓMS. *urodum*, *fiodum*). E képző használati gyakoriságát, a helynévképzőként való produktivitását mindazonáltal a magyar–szlovák kétnyelvű vidékek szláv helynévstruktúrái valóban felerősíthették. Ezzel magyarázható, hogy főleg az ilyen vidékeken a leginkább jellegzetes a *-ka/-ke* képzős névszerkezet. A fentiekből következik az is, hogy a *-ka/-ke* képzővel keletkezett névalakokat együtt érde-

mes tanulmányozni a másik kicsinyítő képzőt, a *-cska/-cske* formánst tartalmazó névstruktúrákkal. Ilyeneknek szintén szép számban akadhatunk a nyomára a térségben: a *(Ruda)bányácska*, *Vajdácska* településnevek mellett mikrotoponimák egész sora idézhető a képző kapcsán (*Malmocska*, *Kutacska*, *Hidacska*).

5.3. A szokatlan alaki szerkezetű helyneveket taglalva már J. SOLTÉSZ KATALIN is felfigyelt a határozói alakú (ragos vagy névutós) névstruktúrákra (1986, 1989), megjegyezve, hogy a szláv, germán, román nyelvekben mindkét típusnak a prepozíciós szerkezet felel meg (1989: 47). Érdeemes lenne utánajárni annak, hogy a *Fűzfánál*, *Zúgónál*; *Liget felett*, *Vár alatt*-féle névszerkezetek vajon nem éppen a szláv struktúrák magyar névrendszerre gyakorolt analógiás hatására jöttek-e létre. Nyelvi interferenciákra a jelenség kapcsán akkor gyanakodhatunk, ha az ilyen névszerkezetek területi elterjedése jellegzetes sűrűsödési pontokat mutat. J. SOLTÉSZ KATALIN számos névtár adatait áttekintette az említett írásaiban, ilyesféle megjegyzéseket azonban nem tett. Nagyon feltűnő ugyanakkor, hogy a *Hídnál*, *Malomnál* magyar névalakok mellett Kováts Dániel névtárában ott találjuk a nekik pontosan megfelelő szlovák *Pri Mosztu*, *Pri Mlinki* névformákat. Az persze kérdéses, hogy egyik-másik magyar alak mögött valóban számolhatunk-e élő névhasználattal, vagy inkább csak a szlovák alakok alkalmi (írásbeli) fordításainak kell őket tartanunk. A *Hídnál* névre például magyar adatot nem közöl a szótár: a szócikkében csupán a *Pri Mosztu* szlovák formát találjuk meg. Kazinczy Ferenc levelezésében akadhatunk a nyomára az alábbi *-nál/-nél* ragos névformáknak: 1801: „A helyet [Széphalom részbirtokot], mivel pusztán állott, sokféleképpen hívták. Egyik neve *Eresztvény* volt, másik a *gaznál*..., harmadik a *Malomnál*” (473).

5.4. A többes számú helyneveket J. SOLTÉSZ KATALIN gyakoriságuk miatt nem tekinti különlegességnek (1989: 46). Sátoraljaújhely mikrotoponímiai rendszerében jórészt ugyanazokat a jelenségeket tapasztalhatjuk, mint amelyekre korábban más területek névkincsét vizsgálva J. SOLTÉSZ rámutatott. A többes szám jele általában az utótagként álló földrajzi köznéven jelentkezik: *Ásványi-földek*, *Görbe-földek*, *Kis-földek*, *Ortás-földek*; *Bányácski-kertek*, *Hosszúlázi-kertek*; *Toronyai-szőlők*, *Hosszú-hágói-szőlők*, *Szár-hegyi-szőlők*; *Hódvár-rétek*, *Vigyázó-rétek*; *Pataki-erdők*, *Alsó-erdők*; *Sátor-bércek*, *Téglagyári-zubogók* stb. Olykor a név előtagja tartalmazza a többesjelet, az ilyen esetekben rendre birtokos jelzős névszerkezetet találunk: *Anyák tere*, *Barátok szőleje*, *Papok földje*, *Szeniorok szőlői*; máskor pedig egyrészes név alakult a *-k* többesjellel: *Szilvások*, *Feketétek*, *Apátok*, *Rétek*, *Igényeltek*, *Nyilasok*. Sajátos és alapvetően Széphalom névkincsében tettenérhető jelenség az azonos hely neveként álló többesjelet tartalmazó egy- és kétrészes névváltozatok gyakori előfordulása: *Hosszak* ~ *Hosszú-földek*, *Keskenyek* ~ *Keskeny-földek*, *Középsők* ~ *Közép(ső)-földek*, *Kurták* ~ *Kurta-földek*, *Szélesek* ~ *Széles-földek*. Jól látható, hogy az egyrészes névvariáns *-k* jele

valamennyi névpárban a többes számú *földek* földrajzi köznevet helyettesíti, ami e formánsnak a sajátos névalkotó szerepére utal.

6. Egy helynévszótár értékét megítélésem szerint elsősorban az mutathatja meg, ha azt a helynévkutatás sokféle jelenségének tanulmányozásához fellapozhatjuk. Azt, hogy Kováts Dániel munkája ennek az elvárásnak messzemenően eleget tesz, a fentiekben, úgy gondolom, talán túlzottan is bőbeszédűen igazoltam. A könyvet forgatva ugyanis tucatjával özönlöttek a nevek által közvetített jelenségek, nem csoda hát, hogy az ismertetőt is magával ragadta a lendület. A „Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája” mintául szolgálhat mindazok számára, akik egy-egy település névszótárát közkinccsé kívánják tenni. Ilyen munkákra ugyanis nemcsak a tudomány, hanem a szélesebb közönség is igényt tarthat. Sőt talán nem túlzás azt gondolnunk, hogy éppen az efféle könyvek tehetik a tudományt a mindennapi emberek számára is érdekessé, vonzóvá és elérhetővé.

TÓTH VALÉRIA

Irodalom

- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997): *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak.
- BENKŐ LORÁND (1950), *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 46: 143–5.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008): Az *ér, sár* és *víz* földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–33.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000): *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- RESZEGI KATALIN (2004): *Bérc, hegy* és *halom* a régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1986): Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *Névtani Értesítő* 11: 73–82.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1989): Szokatlan alaki szerkezetű helyneveinkről. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 46–53.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. *Mutató*. Budapest, 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástudományja*. Debrecen.

SZABÓ JÓZSEF, **A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében.** SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 2007. (184 lap)

A hétköznapi beszélő nemigen érzékeli, hogy a memóriájából automatikusan lehívott nyelvi elemek, szavak hogyan keletkeztek, milyen valóságlátás alapján idézik fel éppen azt a konkrét denotátumot, amelyre szándéka irányul. Olykor még a szakember is zavarban van a tudati háttér minősítésével. Az ÉrtSz. „átvitt” minősítéséről LENGYEL LAJOS így ír: „Milyen lelkiismerettel tudja elhitetni magával [a minősítőt], hogy a *láb*-nak pl. ’székláb’ jelentésekor felidéződik az emberi vagy állati láb képe, vagy a *fül*-nek ’kancsó füle’-féle jelentéseiben az emberi vagy az állati fül képe? Vagy talán ha az üveg nyakáról beszélünk, kényszerítő erővel feltolakodik bennünk az emberi vagy állati nyak képe? Ezt aligha állíthatjuk. Más kérdés az, hogy természetesen felidéződhetik, ha az eltűnődés, a figyelem vagy a szöveggörnyezet, illetve beszédhelyzet ráirányítja a tudatot” (Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1966. 162). A szinkrón lexicográfia efféle problémái mögött számos szótörténeti, nyelvelméleti, általános jelentéstani, logikai kutatási mező terül el; elég, ha ez utóbbi vonatkozásokhoz Zsilka János műveire és iskolájára utalunk.

Szabó József sok évtizedes nyelvjáráskutató gyakorlattal a háta mögött, egy tájnyelvi szótár munkálatai közben (Koppány menti tájszótár) érzett rá arra, hogy külön figyelmet érdemel az a szóteremtési háttér, amely tájnyelvi adataiban megragadható. A tárgyi valóság, ennek tudati leképeződése, nyelvi jelölőkkel való megjelölése, illetőleg a már kialakított elsődleges eszközök más jelenségekre való átvitele az emberi gondolkodás működésének megannyi érdekes jelenségét teszi megragadhatóvá.

A kötet címében szereplő „népi szemléletmód” kifejezés arra utal, hogy a vizsgált nyelvi anyag elsődlegesen az évszázadok óta falun élő, paraszti foglalkozású populáció valóságsszemléletét veszi szemügyre; „népi szemléleten tehát azt a látásmódot értem, ahogyan a természeti környezetben élő, ahhoz mindennapi tevékenységükkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi valóság, a tárgyi világ jelenségeit, dolgait megnevezték, s a közöttük meglevő összefüggések (elsősorban hasonlóságaik) alapján alakították ki az újabb és újabb fogalmak elnevezéseit is” (14–5). Természetesen a szerző jól tudja, utal is rá, hogy a képszerűség, a szemléletesség más nyelvváltozatokban is jelen van: a köznyelvben, az irodalmi nyelvben, szak- és csoportnyelvekben egyaránt. Egy-egy gyöngyszem felmutatásával tele van az anyanyelv értékeit méltató gyűjtemény (Nyelvédesanyánk stb.).

Szabó József megtehetette volna, hogy a kiválasztott jelenséget csak az általa szerkesztett „Koppány menti tájszótár” anyagában vizsgálja. Rá kellett azonban

jönnie, hogy a téma lényegében feldolgozatlan: a szakirodalomban nincs összefoglaló vizsgálata. Ezért felderítette a kérdés elméleti érintéseit nemcsak a dialektológiai, hanem a nyelvtörténeti és nyelvelméleti szakirodalomban is. Párhuzamosan pedig kiterjesztette adattárát is: a régebbi és újabb tájnyelvi szótárak közül kiválasztott tizennégy hiteles munkát, hogy ezekkel mérje-hasonlítsa össze a szülőföldjéről gyűjtött szóanyagot.

Kutatástörténeti visszatekintésében (17–36) a hazai általános nyelvészeti, nyelvtörténeti és dialektológiai előzményeket ismerteti. Legrészletesebben Fabricius-Kovács Ferenc, Balázs János, Hadrovics László, Károly Sándor; Mészöly Gedeon, Szathmári István, Nyíri Antal, Velcsov Mártonné, illetőleg Csúry Bálint, Végh József, Deme László és Rácz János gondolatait idézi. A fejezet végén hasznos kitékintést ad a németországi hasonló kutatásokról is.

A vizsgálat elméleti-módszertani fejezetében (37–43) elhárítja a nemzeti észjárás eltérések, illetőleg a jelentésfejlődési konkrét–elvont jelenségek vizsgálatát — érthető módon. Elfogadja viszont alapkérdés gyanánt, hogy a szemléletesség konkrét eseteiben nyelvjárás-területi szempontból eltérések, más-más konkrét nyelvi adalékok mutatkoznak, és ez a típusonkénti példaszók bemutatását indokolja. Kiválaszt ezért 14 területi szótárt, amelyeknek adatait anyagába felveszi. Mivel a „Koppány menti tájszótár”-hoz hasonló kifejezéseket számos más szótárban is talált, „nyilvánvalónak tűnt számomra, hogy a közelebbi és távolabbi vidékek, települések ilyen típusú tájszavait is összegyűjtöm más helyi és regionális szótárakból. Azt tűztam ki célul ugyanis, hogy a különböző tájegységek szókészletének népi szemléletmódot tükröző lexémáit (azok számát és típusait) egymással összevetem. Így esett a választásom mindenekelőtt pl. a Büssüi tájszótárra (BTsz.) és a Hosszúhetényi szótárra (HhSz.), hiszen mindkét község viszonylag közel fekszik a Koppány mentéhez (ezen belül szülőfalumhoz, Nagykönyihez); a távolabbi vidékek, helységek szókincsét magában foglaló kiadványok közül pedig a Büki tájszótár (BkTsz.), a Bodrogi tájszótár (BoTsz.), a Felsőöri tájszótár (FőTsz.), az Ipoly menti palóc tájszótár (ImTsz.), a Kiskanizsai szótár (KkSz.), a Mihályi tájszótár (MiTsz.), az Ormánysági szótár (OrmSz.), a Püspökladányi tájszótár (PiTsz.), a Sárréti tájszótár (SárTsz.), a Szamosháti szótár (SzamSz.) és a Szegedi szótár (SzegSz.) anyaga volt vizsgálódásaim forrása” (39–40).

A hosszas idézést az információtartalom indokolja. Ugyanakkor látni kell, hogy a kiválasztás indoklása eléggé kifejtetlen. Nem tudni, volt-e a szerzőnek valamilyen egyenletes területi elosztási szándéka: hiszen négy munka Nagykönyihez viszonylag közeli területre esik, így az egyenletes elosztás megbillen. Igaz, teljesen arányos elosztást bizonyára a szótárak „kínálata” sem tenne lehetővé. A peremterületek közül Erdély nagyon hiányzik — tegyük hozzá, nem a szerző hibájából. Jó, hogy bent van Felsőőr, viszont nem nagyon érthető, miért maradt ki Penavin Olga kórógyi szótára, amelynek korábbi, háromkötetes változata után egykötetes,

könnyebben kezelhető formája is megjelent 2000-ben. Köztudomású, hogy Szabó József a nyelvjárászigelekről írt nagy monográfiájában külön fejezet foglalkozik a délvidéki magyar nyelvjárásokkal. Debreceniként szívesen láttam volna a kíválasztottak közt KÁLNÁSI ÁRPÁD „Debreceni cívis szótár”-át is: kiderülhetett volna, hogyan befolyásolja a területi nyelvjárást a nagyvárosi létforma. A SzamSz. és a SzegSz. olyan régiek, hogy azokban a modern élet még nemigen nyomta el a táj jelleget. Mindezt nem felróni kívánom, csak a részletesebb indoklást hiányolom.

Ha a szemléletmódot látásmódnak, környezetérzékelésnek vesszük, akkor a népi szemléletmód a népi — értsd falusi, paraszti, egyszerű, közvetlen, természetes — valóságérzékelés kifejezőformáit jelentheti. A jelenség elsősorban a szójelentés területén ragadható meg, bár helyesen utal rá a szerző, hogy a látásmód a frazémákban is megjelenik (21). És bár az utóbbi években több szóláskiadvány is napvilágot látott — például a Tinta Kiadó jóvoltából: „Magyar szólástár”, „Magyar szólások és közmondások szótára”, „Magyar közmondástár” —, joggal állapíthatja meg Szabó József, hogy területhez, nyelvjáráshoz köthető ilyen gyűjtemény csak egy van, a KISS JENŐ nevéhez köthető „Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban” (1989). Igaz, időközben megjelent a második fecske is (KÁLNÁSI ÁRPÁD: Debreceni cívis szólások és közmondások. Debrecen, 2008), ezt azonban a szerző még nem használhatta.

„A népi szemléletmód alapján keletkezett szókészleti elemek típusai” című fejezet a kötet központi, érdemi anyagát mutatja be (45–103). Lényegében három fő típust tárgyal: 1. a népi időszámítással kapcsolatos kifejezéseket; 2. a névátviteleket (hasonlóságon, érintkezésen alapuló), illetőleg 3. a jelentéssűrítő összetételek altípusait. A kategorizálás főbb vonásaiban Károly Sándoron keresztül Gombocz Zoltán jelentésváltozásaira utal.

Érdekes és színes típus az időszámításra, időpontok vagy időszakok megnevezésére vonatkozó szócsopórt: itt szinte tudati kényszer az idő jelentésű vagy idő vonatkozású szavak mellett az időfolyamatban lejátszódó események, történések, cselekvések megnevezéséhez kapcsolni az időbeliséget (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: A magyar időhatározószók jelentéstanához. Nyelvtudományi Értekezések 83. szám. Budapest, 1974. 532–8). Falusi környezetben, ahol nemcsak a természetnek, hanem a földeken gazdálkodásnak is szigorúan „rendelt ideje van”, természetes a *vetéskor*, *kapáláskor*, *aratáskor* típusú időmegnevezés. Az egyházi ünnepek, szentek névnapjai alapját képezték a kalendáriumoknak: már a „Jókai-kódex”-ben olvashatjuk: „ez vala *beytfew* zeredara viradolan” (26); „ewtet ne keresne hanemczak *husuetnapyan*” (27), „iesus cristus *zewletety napyanak ydnepere*” (73) stb. Később Sylvester János a szél-, víz- és helységnevek mellett — nyelvtaníró szerepéből kiesve — a hónapok nevét is megreformálná: áprilist *kinyiló hó*, júniust *kaszáló hó*, szeptembert *szőlőszedő hó* névvel illetné (Grammatica Hungarolatina 1539: 26–7). Mindenesetre Szabó József jól ragadja meg a népi időszámítás változatait, kitérve a *vásárkor*, *árvízkor* stb. típusokra is.

A névátvitel elméletét Gombocz nyomán, de Hadrovics és Benkő Loránd finomításával kiegészítve ismerteti. Leggazdagabb példái e jelenségnek az emberi testrésznevek más, külső dolgokra való kivetítése, ahogy a SzamSz. a *korsó* részeit bemutatja, de a fordítottja sem ritka: állatnevek emberre (*ökör*, *számár*) és más hasonlóságok lecsapódásai. Az érintkezési alapú átvitelre aránylag kevesebb példát találhatunk (*fattyú*, *gané*). Egyébként a testrésznevek átvitelére, kivetítésére a mezőgazdaság területére kitűnő lehetőségeket kínál a nagy nyelvatlasz adattára. Például a *bajusz*, *fej*, *láb*, *szem* szavak olykor tucatnyi térképlapon is előfordulnak, más-más címszó megnevezésében. Kár, hogy a modern nyelvjáráskutatás e tekintetben is hagyja paragon heverni az atlaszokban „elfekvő” hiteles népnyelvi adattárakat. Vagy — hogy egy még további kérdésre utaljak — a testrésznevek igen fontos szerepet töltöttek be a térviszonyok névutós kifejezésében is: az *al*, *fel*, *mell*, *mög* irányjelölő névutócsaládok magja is testrésznév volt.

A harmadik nagy szócsoport, amelyet Szabó József elemez, a jelentéssűrítő vagy jelentéstömörítő, gyakran grammatikailag nem elemezhető összetételek típusa, amelyekben — régi kifejezéssel szólva — valamilyen komplikációs jelentésváltozás lappang. Talán erre van a legtöbb példa a kötetben. A jelenség árnyaltságát jól mutatja a típus belső tagolása is: a fogalmak tartalmi hasonlóságán túl (*boglyakemence*, *csikósparhelt*, *cigánybúza*, *lósóska* stb.) tekintettel van a hasonlításán belül mutatkozó birtokos kapcsolatra is (*monyamácsik*, *bagolytüdő*, *őzlábgomba* stb.), illetőleg az itt szereplő -ú/-ű képzős származékokra is (*güli-szemű*, *kákabélű*, *lőcslábú* stb.): közöttük láthatóan sok a kívülről az emberre alkalmazott hasonlítás.

Arról, hogy mi lehetett az elemzett kifejezések, hasonlítások nyelvi, gondolati háttérében, számos érdekes, sokszor szellemes magyarázatot is olvashatunk, melyek során a szerző támaszkodik az idézett tájszótárak jelentésmegadásaira is. Olykor persze lehetnek kétségeink is, hiszen itt nehéz valamit biztosra állítani. Így például nehezen tudnék egyetérteni a *csikótűzhely*, *csikóspór*, *csikóplatt* értelmezésében. Itt Szabó József helyeslően átveszi Kósa László magyarázatát, amely nagyság szerinti különbségre alapoz: ahogyan a csikó az anyjához képest kicsiny, úgy a csikótűzhely a kemencéhez képest kicsi, könnyed stb. A közvetlen szemléleti előzmény szerintem a *rakottsparhelt* lehetett (’vályogból vagy téglából épített, vas főzőlappal ellátott tűzhely’, ÚMTsz.). Ehhez a köbméteres tömegű tárgyhoz képest az egészében fémből épített, félméteres hosszúságú vékony fémlábakon álló szerkezet könnyen idézhette fel a vékony, hosszú lábakon ugরান্ডোzó csikó képzetét, a hasonlítás alapját. Ehhez jött a könnyen mozgathatóság is. Hasonló kétely (pl. a *fattyú* levezetése) csak ritkán ébred bennünk a sok érdekes és hihető magyarázat mellett.

A vizsgálatok tanulságait értékes gondolatokban vonja le, szót ejtve a települések környezetéről (vizes, erdős, homokos vidék), a falusi közösségek hagyományairól (közös termelési, szórakozási alkalmak), a hagyományok őrzésének

vagy elhagyásának hajlandóságáról stb. Mindezek befolyásolják, hogy az emberek mit látnak, érzékelnek környezetükben, mit mihez hasonlítanak.

Összegezõ megjegyzéseiben nemcsak a nyelvészeti továbbkutatás feladatairól szól: a jelenségtípus köznyelvi, illetõleg az ÚMTsz. teljes anyagára való kiterjesztésérõl, hanem számos társadalmi vonatkozás nyelvi vetületének kérdésérõl is. A mezõgazdaság átalakulása, a hagyományos kisparaszti földmûvelés megszûnése, a lakosság elõregedése, a fiatalok városba költözése a vidéki életforma tragikus lehanyatlásához vezetett. Vele párhuzamosan a tájnyelvi sajátosságok visszaszorulása, sokak részérõl való kigúnyolása, a magát mûveltebbnek képzelõ újabb nemzedékek nyelvének szlengesedése kevés jóval kecsegtet. Tudjuk, hogy „a nyelv nem javul és nem romlik”, mégis sajnálhatjuk az évezredes hagyományok eltûnését, ha az új jelenségek nem a nemesedés felé tartanak. Joggal írja: „Különösen szembetûnõek a magyar falu életében végbement azon változások, amelyek — különösen az 1960-as évektõl kezdõdõen, majd a rendszerváltás után még inkább fõlerõsödve — egyre inkább háttérbe szorították a nyelvjárásokat, ami nagyobb baj: helyettük fõképpen a fiatalok körében — elsõsorban nem a köznyelvi norma és a helyileg színezett regionális köznyelvi formák hódítanak teret, hanem a kevésbé igényes, egyre szûrkülõ és uniformizálódó nyelvhasználat” (126–7). A népi képes szemléletmód vizsgálata így vezet el a falu, a vidék, a nyelvjárás sorsán keresztül az egész magyar társadalom mai nyelvi állapotához, a nyelvhasználati változások eléggé lehangoló távlatainak felvázolásához.

A kötet lezáró fejezeteiben nemcsak a szakirodalom és rövidítések listája szerepel, hanem függelék gyanánt — a népi szemléletmód érzékeltetése céljából — fonetikus lejegyzett népnyelvi szövegek és szépirodalmi szemelvények is sorakoznak. A befejezõ — viszonylag hosszú — német nyelvû összefoglalás (169–82) arra is jó lesz, hogy a szerzõ német nyelvû országokban töltött kutatásai során szerzett kapcsolatait, kollégái számára mutassa meg Szabó József új eredményeit.

Ez a sokszínû kötet azonban elsõsorban itthon szól szinte minden magyar nyelvvel foglalkozó kutatóhoz. A megcélzott jelenség gazdag részletezésén túl rámutat arra is, hogy a nyelvjáráskutatás elhanyagolt állapotban van: a terepen való szõgyûjtés kevesek gondja, sokszor amatõr jóakarók gyenge fonetikával rögzített adatok próbálkozása. Országosan összefogott szervezet nem gondoskodik korszerû, videomagnós, digitalizált felvételek készítésérõl, így a ma még megragadható népnyelvi, népéleti lehetõségek érdeklõdés híján rohamosan kipusztulnak, elmúlnak, sírba szállnak. Szabó József kitûnõ munkájának egyik nyeresége, hogy rámutat fenyegetõ veszteségeink nagyságára.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

SZATHMÁRI ISTVÁN, **A magyar stilisztika útja.** Javított és jelentős mértékben bővített kiadás. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest, 2008. (624 lap)

A magyar stilisztika történetének volt egy nagyon mostoha korszaka. Erőteljesen visszavetette a kutatást, amikor az 1930-as években megszűnt a nagy hagyományokra visszatekintő középiskolai stilisztikaoktatás. Erre még ráfejtelt az a körülmény, hogy a stilisztika utolsó nagy fellendülése a 19–20. század fordulóján erős ösztönzést kapott a pszichológiai kutatástól (l. például Zlinszky Aladár munkásságát), s az 1949 utáni tudománypolitikában a lélektan mint burzsoá tudománynak a hatása gyanússá tette a lélektan által „megfertőzött” stilisztikát is. Ezen a hátrányos helyzeten csak az 1954-es harmadik nyelvészkongresszus fordított, nevezetesen Balázs János korszakos jelentőségű előadása (A stílus kérdései) és az előadáshoz kapcsolódó hozzászólások (például Martinkó Andrásé). Következményként és a „széles tömegek” társadalmi aktivitása által támasztott követelményként (a nyilvános szereplések megszaporodása miatt) újra tantárggyá vált a stilisztika, először az egyetemi oktatásban, majd hosszú időn át a középiskolák (gimnáziumok) harmadik osztályában az anyanyelvi (nyelvtani) képzés keretében (l. például a Jobbágyiné András Katalin és Honti Mária szerzőpáros tankönyvcsaládjában). Az egyetemi oktatást szolgálta a harmadik kongresszus utáni első fecseként megjelenő egyetemi stilisztikai tankönyv, a Fábíán Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc szerzőhármasság műve, „A magyar stilisztika vázlata” 1958-ban, melynek gerincét az egyes nyelvi eszközök lehetséges stílusértékének feltérképezése alkotta. Mind a stílus fogalmának, mind a nyelvi eszközök stílusértékének feldolgozásában már tetten érhető a funkcionális stílusfelfogás jelenléte. „A magyar stilisztika vázlata” évtizedeken át szolgálta az egyetemi oktatást. De szükség volt a modern kutatás segítésére is, erre született meg 1961-ben „A magyar stilisztika útja” (a továbbiakban MSÚ.¹), Szathmári István munkája. Hézagpótló jellegét jól bizonyítja az a tény, hogy a róla készült recenziók nagyobb hányada (többek között Kovalovszky Miklós, Egri Péter, Szépe György tollából) már 1961-ben megjelent, de nem késett sokáig Jelenits István értő-érző bírálata sem. (Az összes recenziót számba veszi Szathmári István tudományos munkásságának bibliográfiája a Szathmári-émlékkönyvben.) Amellett, hogy a kritika hangja is megszólal bennük, egyetértenek abban, hogy a MSÚ.¹ hiányt pótol, mert segít szemelvényesen áttekinteni a magyar stilisztikai irodalmat, lexikonszerűen összefoglalja a stilisztikai fogalmakat, és 1960-nal bezárólag közli a stilisztikai fogalmakkal és az egyes alkotókkal foglalkozó, stilisztikai érdekű írások bibliográfiáját. Ennek a gazdag tartalmú, vaskos kis kötetnek igen nagy hasznát vette az iskolai és az egyetemi oktatás és a kutatás, sőt az érdeklődő nagyközönség is.

Közel fél évszázad elteltével a szerző elérkezettnek látta az időt, hogy a MSÚ.¹ „javított és jelentős mértékben bővített kiadása” újra az olvasók kezébe

kerüljön. Ez a törekvés valósult meg a Mundus Könyvkiadónál 2008-ban megjelent, az ugyancsak „A magyar stilisztika útja” címet viselő kötettel (a továbbiakban MSÚ.²). Rögtön hozzá kell fűznöm, hogy a javítás és a jelentős bővítés mellett más változás is van az eredetihez viszonyítva, mert a MSÚ.²-ből hiányzik a stilisztikai fogalmak lexikona. Ennek pedig az a magyarázata, hogy Szathmári Istvánnak módjában volt a lexikonrészt külön kötetben megjelentetni (Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2004. 250 lap).

A MSÚ.²-ből kimaradt ugyan a stilisztikai fogalmak lexikona, de benne maradt a bő száz oldalt kitevő „Bibliográfia”. Ez változatlanul került át a MSÚ.¹-ből, ahol a kisebb formátumnak megfelelően 130 lap terjedelmű. Amikor Szathmári tanár úrtól megkaptam a nekem dedikált példányt, az első kérdésem — nem minden érdek nélkül — a bibliográfiára vonatkozott. Ez azonban nem terjed túl az eredeti 1960-as határon, amit a szerző így indokol: „A korábbi, 1960 előtti bibliográfiát újra közöljük, mert a régebbi stilisztikai értekezések adataihoz igen nehéz hozzájutni. Viszont a bibliográfiának 1960-tól való, a korábbiakhoz hasonló kiegészítéséhez immár egy intézet munkájára lett volna szükség. Ez pedig nem áll rendelkezésre. Egyébként az 1960 utáni bibliográfiát — az írók, költők stílusát illetően — jobbra pótolja számos — inkább irodalmi jellegű — ilyen célú munka” (MSÚ.² 8). Ezek felsorolását kiegészíthetjük az internetes keresés lehetőségével.

A szerző a MSÚ.¹ bevezetésében összefoglalja a magyar stilisztika — értelemszerűen az 1954-gyel kezdődő, az akkori új korszak — feladatát: az alapok lerakása után az elvégzendő aprómunkát („az egyes nyelvi elemek, a stílusnevek, a stílusárnyalatok, a korstílusok, a műfajok stb.” vizsgálatát). A MSÚ.² idevágó része (A magyar stilisztika rövid története, 11–8) az utóbbi fél évszázad európai és hazai eredményeit is felvonultatja. A retorika és poétika mellett a 18. századtól önállósodó stilisztikának mindig szüksége volt más tudományok és a különböző nyelvtudományi diszciplínák támogatására, tehát nem belülről, önmagából kapott ösztönzéseket. Minden látványos eredmény (például a Saussure nyomán induló nagy tanítványok munkássága) ellenére az a vélemény alakult ki, hogy a stilisztikának nincs önálló elméleti háttere és ezen alapuló sajátos kutatási módszere, sarkosan fogalmazva tehát nincs létjogosultsága, „halottnak tekinthető”. Az elmarasztalás ellenére folytak a kutató munkálatok, és a 20. század végére, különösen a Ch. Bally munkássága révén kibontakozó funkcionális stilisztikának köszönhetően, „a halott elég jó egészségnek örvend” (13). Ha stíluson a minden megnyilatkozást kísérő másodlagos közleményt értjük (hétköznapi szavakkal azt, hogy a megnyilatkozásnak mindig van módja, ha már van, használjuk is valamire éppen úgy, mint a légzőszervekből kiáramló levegő energiáját a hangképzésre), eljutunk oda, hogy a stílus nem önmagáért való „díszítés”, hanem funkció, ami felerősíti, megsokszorozza a nyelvi kódba öltöztetett közlés

hatását. A stilisztikának mint önálló diszciplínának a kétségbe vonása ellenére az kétségtelen, hogy a stílus mint olyan létezik, ergo vizsgálni is lehet, sőt kell.

A MSÚ.² stilisztikatörténeti korszakolásából kiemelem azt a negyedik korszakot, amit a MSÚ.¹ mint jövődőt villantott fel. Napjainkra ez az ötven év már valóság mindazzal, ami ebben az időben a stilisztika terén történt. A 20. század közepi hullámvölgyből, amit a művek formai vizsgálatának visszaszorulása és a nyugati eredményektől való elzártság eredményezett, a hetvenes évektől indult a felemelkedés, és minden összehangolatlanság, terminológiai bizonytalanság ellenére mind a funkcionális, mind a modernebb felfogások, mind pedig az elemző „aprómunka” és az oktatás terén előre lépett. A szerző a nyolcvanas években is dinamikus fejlődést lát: „a stilisztika napjainkban viszonylag jó helyzetben van, és minden bizonnyal ígéretes jövő előtt áll” (18). S mint ahogy a szerző sem hagyta említés nélkül, én is utalok „az ELTE mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő, csaknem az egész országot átfogó és több mint harminctagú Stíluskutató csoport munkájára” (18). A harmincöt évi folyamatos konzultációk, az ünnepi eseményekhez (kötetmegjelenéshez) kapcsolódó konferenciák, a közös munkát reprezentáló kötetek, a csoport munkájából inspirációt merítő egyéni munkák előrevetítik az ígéretes jövőt. Az újabban megjelenő törekvések, mint például a kognitív stilisztika igényének megjelenése mellett (is) hangsúlyozni kell, hogy a Szathmári István által művelt és propagált funkcionális stilisztika eredményeit nem lehet félvállról venni, és bizonyára lesz még kifutása, lesznek még további eredményei, és reméljük, jól meg is fog férni a „modern” stilisztikakutatással. Csak annyi eredményt és hatást, életben maradást tudjanak elkönyvelni a modernnek, mint a Stíluskutató csoport, és akkor a stilisztikán már „a pokol kapui sem vesznek erőt”.

A MSÚ.²-nek már több részét érintettem. A bevezető három egység után tulajdonképpen két nagy rész különíthető el:

1. „Szövegközlések pályaképekkel” (21–447). Ez tartalmazza a MSÚ.¹ szemelvényeit és a pótlásokat az új kiadáshoz. A pótlások jelentik egyrészt azokat a szemelvényeket, amelyek a MSÚ.¹-ben is tárgyalt korábbi korszakok stilisztikájához tartoznak. Részleteket kapunk Révai Miklós „A magyar deákság”, Bitnitz Lajos „A’ magyar nyelvbéli előadás tudománya” és Négyessy László középiskolai használatra készült „Stilisztika” című művéből. Kazinczy Ferenc ugyan nem írt stilisztikai művet, de sok megjegyzése érinti a stílus, a stilisztika kérdéseit. Ezek összefoglalása Ruzsiczky Évától származik. Pótlás tulajdonképpen az a fejezet is, amelynek a címe: „Magyar stilisztika a 20. század második felében”. Ebben a részben tizenegy szerzőtől találunk szemelvényt vagy részletet nagyobb munkából, monográfiából, vagy tanulmányt teljes terjedelmében (Zolnai Béla, T. Lovas Rózsa, Gáldi László, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, Benkő László, Terstyéni Ferenc, Balázs János, Herczeg Gyula, J. Soltész Katalin, Török Gábor). A nevek „odaillését” vitatni nem lehet, de meg kell jegyeznem, hogy ebből az

együttesből mégis feltűnik két név hiánya. Az egyik Fónagy Iváné, aki a „Stílus hírértéke” című tanulmányával felvázolta a funkcionális stilisztika egy lehetséges elméleti hátterét (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1: 91–123); ezt a stílusfelfogást mind a fogalom oktatásában, mind az elemzés gyakorlatában eredményesen lehetett használni. A MSÚ.² 14. lapján, ahol arról van szó, hogy „stíluson egyrészt a hangoztatásban, a lexikális és a grammatikai síkon, valamint a szöveg megszerkesztésében jelentkező többletet, járulékos közleményt értjük”, igen odaillő lenne utalni erre a tanulmányra. A másik hiányolt név a Szabó Zoltáné, aki igen kiterjedt stilisztikai-szövegtani munkásságot fejtett ki, s nem utolsósorban a Stíluskutató csoport munkáját a konzultációkon való részvételével, recenzióival hathatósan támogatta. Két tény ezzel kapcsolatban mégis megjegyzek. Tudom, hogy a MSÚ.² kézírata hosszan várt a megjelenésre, és Szathmári István csak már nem élő szerzők szövegeiből válogatott. Fónagy Iván 2005-ös, Szabó Zoltán 2007-es halála bizonyára kizárta, hogy a leadott kézíraton bővíteni lehessen. A szerző maga is hiánynak tekintette, hogy ilyen módon a 2008-ban elhunyt Fábán Pál sem kerülhetett be a szöveggyűjteménybe.

A szöveggyűjteménynek két szempontból van ma is létjogosultsága. A nehezen hozzáférhető tanulmányokat tálcán kínálja az olvasónak. Az újabbról ez már nem mondható el, de csokorba gyűjtésük révén a stílusról, stilisztikáról való gondolkodás íve rajzolódik ki.

2. A „Mellékletek” című részben (451–624) kaptak helyet a szövegekhez fűzött, igen alaposan és gondosan összeállított jegyzetek; itt van a már korábban érintett bibliográfia, a feldolgozott folyóiratok jegyzéke, a rövidítésjegyzék, a mintegy 550 tételt tartalmazó névmutató és az öt és fél lapra terjedő tárgymutató.

Reméljük, hogy a MSÚ.² legalább annyi szolgálatot fog tenni a maga célközönségénél, mint tette azt a MSÚ.¹, vagy teszi még ezután is.

Csak sajnálni lehet, hogy a nyomdai kivitelezéssel kapcsolatban van némi rosszérzésünk. Ez főleg a képek minőségére vonatkozik. A raszteres, nem fényes felületen közölt képeken néhány szerző igen rosszul járt. Kulcsár Endre fejtetője belevész a háttérbe, Kovalovszky Miklós erősen beteges benyomást tesz. Nem dicsérhető a facsimile oldalak kivitelezése sem. A majd fél évszázados MSÚ.¹ képei jó minőségűek, a facsimilék világosak, és még színes oldal is található köztük.

Végezetül: mivel köztudomású, hogy milyen nagy az a munka, ami egy ilyen „javított és jelentős mértékben bővített kiadás” megvalósítását jelenti, csak köszönet illetheti Szathmári tanár urat, aki erre a munkára vállalkozott a kötet hasznos volta reményében.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Beszámoló a 2007/2008. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke e tanévben az előzőével azonos személyi összetételben működött. A tanszék oktatói az alábbiak voltak: dr. Nyirkos István professor emeritus, Szikszainé dr. Nagy Irma, dr. Hoffmann István és dr. Kis Tamás egyetemi docensek, dr. Tóth Valéria és dr. Rácz Anita egyetemi adjunktusok, valamint Szilassy Eszter, Póczos Rita, Fehér Krisztina és Györffy Erzsébet tanársegédek. A gyermekgondozási segélyen lévő dr. Dobi Edit állását továbbra is Reszegi Katalin töltötte be tudományos segédmunkatársként. Dr. Kis Tamást 2007. szeptember 1-jétől léptették elő docenssé. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára pedig Kecskemétiné Legoza Eszter volt. A szak módszertani képzésbe óraadóként kapcsolódott be a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita.

Hoffmann István mint egyedüli pályázó 2007. július 1-jétől a BTK oktatási és stratégiai dékánhelyettesi funkcióját ellátó Maticsák Sándor helyett öt évre szóló intézetigazgatói megbízást kapott a Magyar Nyelvtudományi Intézet élére.

A doktori képzés a korábban kialakult keretben folyt: a magyar nyelvtudományi alprogram a Kertész András professzor vezette Nyelvészeti Doktori Iskola részeként működött. Az iskola a tanévben sikeres akkreditáción esett át. A doktori program hallgatói a 2007/2008. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Boros Katalin, Kenyhercz Róbert nappali hallgatók, II. évfolyam: Nagy Judit levelező hallgató, I. évfolyam: Bába Barbara és Szőke Melinda nappali, Kovács Éva és Pásztor Éva levelező hallgatók. Mindnyájan bekapcsolódtak a tanszék oktatómunkájába is.

A doktori program keretében került sor egykori hallgatónk és doktoranduszunk, dr. Domonkosi Ágnes habilitációs eljárására, aki az egri Eszterházy Károly Főiskola oktatójaként „Stílselemzés, trópusok, alakzatok” című könyvét nyújtotta be habilitációs dolgozatként. A habilitált címet 2008 májusában sikeresen megszerezte.

A tanév során 2008 júniusában védte meg „Egy példázat kompozíciójának változásai a régi magyar bibliafordításokban” című PhD-értekezését Demján Béla Adalbert. A témavezetője dr. A. Molnár Ferenc volt.

A tanszék oktatói közül Hoffmann István 2008. április 1-jén sikerrel védte meg „A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései” című akadémiai doktori értekezését, amely alapján elnyerte az MTA doktora címet.

A tanszéken folyó tudományos kutatómunkát e tanévben is jelentős pályázati támogatások segítették. A Nyirkos István által vezetett nemzetközi uráli névtani kutatási program keretében az OTKA támogatásával jelent meg az „Onomastica Uralica” sorozat 4. és 5. kötete. A 4. kötet a finnugor nyelvek helynévkölcsönzését tárgyaló, felkérésre írt tanulmányokat tesz közzé finn kollégáink szerkesztésében (*Borrowing of Place Names in the Uralian Languages*. Szerk. Ritva Liisa Pitkänen–Janne Saarikivi. Debrecen–Helsinki, 2007. 223 lap). Az ötödik kötet a sorozat átalakulását jelzi: a szerkesztőbizottság elhatározásának megfelelően a kiadvány ezt követően folyóiratszerű szerkezetben jelenik meg (*Onomastica Uralica* 5. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen–Helsinki, 2007. 172 lap).

Továbbra is a tanszék fogadja be A. Molnár Ferencnek „A szöveg hagyományozás kérdései a magyar nyelvtörténetben” című OTKA pályázatát.

Hoffmann Istvánnak ugyancsak az OTKA által támogatott „Helynévtörténeti vizsgálatok az ómagyar korból” című kutatási pályázata keretében „A Magyar Névtan Kiadványai” sorozatának 12. darabjaként jelent meg Rácz Anitának „A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára” című munkája (Debrecen, 2007. 372 lap), amely a szerző doktori értekezésének — ez a sorozat korábbi köteteként jelent meg — nyelvi alapanyagát tette közzé.

A kutatási program a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtani Tagozatával karöltve a tanév folyamán megrendezte a második és harmadik helynévtörténeti szemináriumot. Mindkét tanácskozássra Síkfőkúton, a Debreceni Egyetem alkotóházában került sor. A második tanácskozást ezúttal nem késő tavasszal tartottuk, mivel így az időpontja csaknem egybeesett volna a VI. Magyar Névtudományi Konferenciáéval. 2007. október 12. és 14. között 28 névkutató vett részt a rendezvényen 11 intézményből. Az ott elhangzott 20 előadásból 14-nek az írott változata megjelent a „Helynévtörténeti tanulmányok” 3. kötetében (Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. *A Magyar Névtan Kiadványai* 13. Debrecen, 2008. 224 lap). A harmadik helynévtörténeti szemináriumra 2008. május 29–31-én került sor ugyancsak Síkfőkúton, az előzőhöz hasonló részvétellel és 17 előadással.

A „Nyugat” című folyóirat megindulásának 100. évfordulója alkalmából „A Nyugat stíláriális sokszínűsége” címmel Szikszainé Nagy Irma rendezett tudományos emlékülést 2008. május 28-án a tanszék és a DAB Nyelvészeti Munkabizottsága égisze alatt. A tanácskozás 14 előadása a fenti címen önálló kötetben is napvilágot látott (Szerk. Szikszainé Nagy Irma. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 87. Debrecen, 2008. 166 lap).

Az intézeti sorozatnak a tanév során további két kötete is megjelent: a 85. szám Vörös Éva „A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára” című munkája (Debrecen, 2008. 501 lap) volt, a 86. pedig Takács Judit „Keresztnevek jelentésváltozása” című könyve (Debrecen, 2007. 170 lap), amely doktori értekezésének anyagát adta közre. „A Debreceni Egyetem Magyar Nyelv-

tudományi Intézetének Kiadványai” sorozat szerkesztését a 87. kötettől Kis Tamás vette át Jakab Lászlótól, aki az 54. számtól kezdődően 1989 óta 20 éven át volt a kiadvány szerkesztője. Áldozatos és igen sikeres munkájáért — különösen pedig azért, hogy azokban az évtizedekben is gondoskodott a kiadásról, amikor az könnyűnek a legkevésbé sem volt mondható — hálás köszönet illeti nemcsak a debreceni tanszék egykori és mai oktatói, hanem általában a magyar nyelvtudomány művelői részéről is.

A Kis Tamás által szerkesztett „Szlangkutatás” sorozat 5. darabjaként jelent meg Szabó Edina doktori értekezésésként született „A magyar börtönszlang szótára” című munkája (Debrecen, 2008. 229 lap). Jakab László sok évtizedes szótárszerkesztői tevékenységének eredményeképpen pedig elkészült és megjelent a „Finn–magyar diákszótár” (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 557 lap + függelék).

A tanszék oktatói a fentiek mellett számos tanulmányt tettek közzé, és tartottak tudományos előadásokat különböző rendezvényeken. A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja a tanév során ugyancsak gazdag programot bonyolított le.

A tanszék oktatóinak munkáját különböző tudományos elismerések odaítélésével is méltányolták. Rácz Anita 2007. szeptember 1-jétől kezdődően 3 év időtartamra elnyerte a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjat, valamint kiemelkedő névkutatói tevékenységéért 2008 júniusában megkapta a Kiss Lajos-díjat is. 2008 áprilisában Hoffmann István a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól és Zala Megye Önkormányzatától a Pais Dezső-díjat vehette át.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.klte.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének
évkönyve) I., VII–XIII., XV., XVII–XXIV., XXVI–XXXI., XXXIII–XXXVII.,
XXXIX–XLVI. 1951–2008. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. *Kovács István*: Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. *Szabó István*: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
16. *Végh József*: Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. *Kniezsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
27. *Papp László*: A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai. Debrecen, 1947. (19 lap) 150 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar -ó < szláv -o² H ov? Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft

42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. Debrecen, 1963. (29 lap) 150 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. Debrecen, 1963. (15 lap) 150 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseiről. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. *Kálmán Béla*: Vértess Edit 70 éves. *Jakab Edit*: Vértess Edit tudományos munkásságának bibliográfiája. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint néprajzkutató iskolájában. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. *Kiss Antal*: Andrásyné Kövesi Magda 80 éves. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. *K. Szoboszlai Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
62. *Vértess Edit*: Vélemények és ellenvélemények. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. Debrecen, 1995. (140 lap) 800 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
69. *Vörös Éva–Priszer Szaniszló*: Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei. Debrecen, 1997. (61 lap) 250 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókincse. Debrecen, 2002. (77 lap) 500 Ft
79. *Domonkosi Ágnes*: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debrecen, 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. *Sebestyén Árpád*: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. Debrecen, 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. *Zaicz Gábor–Csepregi Márta*: Vértess Edit emlékezete. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
83. *Kálnási Árpád*: Debreceni cívis szótár. Debrecen, 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Szerk. *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2005. (137 lap) 2000 Ft

85. *Vörös Éva*: A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007. (500 lap) 2500 Ft
86. *Takács Judit*: Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
87. A Nyugat stílárís sokszínűsége. (A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga). Szerk. *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2008. (166 lap) 1200 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókincstár I. Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarý-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. *Jakab László*: A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. *Jakab László–Bölcskei András*: Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es így esewth (1535 k.) Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk. *Hoffmann István–Tóth Valéria*. Debrecen, 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft

10. Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Szerk. *Hoffmann István*. 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. Helynévtörténeti tanulmányok 2. Szerk. *Hoffmann István–Tóth Valéria*. 2006. (224 lap) 1600 Ft
12. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. Helynévtörténeti tanulmányok 3. Szerk. *Hoffmann István–Tóth Valéria*. Debrecen, 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. *Tóth Valéria*: Településnevek változástipológiája. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft

Onomastica Uralica

- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. Settlement Names in the Uralian Languages. Edited by *Sándor Maticsák*. Debrecen–Helsinki, 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages. Edited by *Ritva Liisa Pitkänen–Janne Saarikivi*. Helsinki, 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. Onomastica Uralica 5. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. Onomastica Uralica 7. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2008. (168 lap) 2400 Ft

Officina Textologica

3. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez (Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez). Szerk. *Sziksainé Nagy Irma*. Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. Koreferáló elemek — koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Szerk. *Dobi Edit–Petőfi S. János*. Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Szerk. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma*. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Szerk. *Sziksainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma szerkezet). Szerk. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. *Dobi Edit*: Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió). Szerk. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák). Szerk. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft

11. Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Szerk. *Petőfi S. János*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
12. A korreferencialitás poliglott megközelítése. Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2005. (133 lap) 2000 Ft
13. *Csűry István*: Kis könyv a konnektorokról. Debrecen, 2005. (196 lap) 2000 Ft
14. A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő. Szerk. *Dobi Edit*. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér*: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. *Kálnási Árpád*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád*: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád*: A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- Nyirkos István*: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 800 Ft
- Sebestyén Árpád*: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc*: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hásonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi *Kovács István*. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

HOFFMANN ISTVÁN: A személynévrendszerek leírásához	5
FEHÉR KRISZTINA: Grammatika és hangsorminta	21
FEHÉR KRISZTINA: A szó problémája II.	55
KIS TAMÁS: A szlengszótárkészítés műhelytitkaiból	71
RÁCZ ANITA: Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben	103
BOROS KATALIN: A szöveghagyományozódás kérdései a Horváth-kódexben	125
GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ: Nyelvjárás-történeti vizsgálatok Szenczi Molnár Albert műveiben	135
BÜKY LÁSZLÓ: Az <i>és</i> és a <i>s</i> használatának magyartalanságához	143
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Csíki lakott területi nevek nyelvi elemzése	155

Köszöntés

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Kornyané Szoboszlai Ágnes 70 éves	187
Kornyané Szoboszlai Ágnes tudományos és publicisztikai munkássága	192

Nyelvjárási adatok

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Nyelvi, nyelvhasználati emlékeim szülőfalumból, Felsőnyárádról	199
FÖLDI GÁBOR: Egy 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi össze- írás dialektológiai vizsgálata	206

Ismertetések, bírálatok

<i>Terhi Ainiala–Minna Saarelma–Paula Sjöblom</i> : Nimistöntutkimuksen perusteet [A névkutatás alapjai] (Ism. HOFFMANN ISTVÁN)	217
<i>Kováts Dániel</i> : Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája (Ism. TÓTH VALÉRIA)	225
<i>Szabó József</i> : A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókész- letében (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD)	235
<i>Szathmári István</i> : A magyar stilisztika útja (Ism. KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES)	240
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2007/2008. tanévről	245
	255